

KONINKLIJK

LGOG

PUBLICATIONS

de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg

Jaarboek 2020

*...een kluister hou, waar vrienden
samen zijn
De tong bedwongen.
van Senne*

KONINKLIJK LIMBURGS GESCHIED- EN OUDHEIDKUNDIG GENOOTSCHAP (LGOG)

Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg

K O N I N K L I J K

LGOG

Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (LGOG)

Publications

de la Société Historique et Archéologique
dans le Limbourg

Jaarboek 2020 | deel 156

K O N I N K L I J K
LGOG

Koninklijk Limburgs Geschied- en
Oudheidkundig Genootschap (LGOG)

Bureau LGOG, Brusselsestraat 10^D
Postbus 83, 6200 AB Maastricht
Tel. 0031 (0)43-321 25 86
info@lgog.nl – www.lgog.nl

Publications de la Société Historique
et Archéologique dans le Limbourg,
Jaarboek 2020, deel 156

provincie limburg

Het werk van het Koninklijk Limburgs
Geschied- en Oudheidkundig Genootschap
wordt in belangrijke mate financieel
ondersteund door de Provincie Limburg.

© 2021, (Tim van der Heijden, Henk
Hiddink, Bram Van Hofstraeten, Frank
Holthuizen, Pieter Hovens, Lambert Jacobs,
Marlien Janssens, Peter Jan Knechtmans, Anja
Neskens, Jacques van Rensch, Lou Spronck,
Joseph Wachelder, Harry Weinberg).

This open-access work is licensed under
a Creative Commons Attribution 4.0
International License, which permits use,
reproduction & distribution in any medium
for non-commercial purposes, provided the
original author(s) and source are given credit.
See <http://creativecommons.org/licenses>

Ontwerp

Crasborn Communicatie Vormgevers
Valkenburg aan de Geul
crasborn.nl

Redactie

dr. Chris Dols, voorzitter, dr. Monique Dickhaut,
secretaris, dr. Peter Bakker, dr. Pieter Caljé,
prof. dr. Bram Van Hofstraeten, prof. dr. Ernst
Homburg, dr. Paul Puschmann, Hilde Vanneste,
Lic.

Redactieadres

Bureau LGOG, info@lgog.nl
t.a.v. dr. Monique Dickhaut, redactiesecretaris

Bijdragen

De redactie ontvangt graag bijdragen die op eni-
gerlei wijze in betrekking staan tot de geschiede-
nis of archeologie van Limburg. Artikelen in elek-
tronische vorm zenden naar de redactiesecretaris
(zie ook redactieadres). Bijdragen dienen conform
de huisregels te worden aangeleverd. Richtlijnen
voor auteurs zijn via de redactiesecretaris te ver-
krijgen, of op de website van het Genootschap:
www.lgog.nl.

© Koninklijk Limburgs Geschied- en
Oudheidkundig Genootschap, 2021
issn 0167-6652

Inhoud

6 Voorwoord

Chris Dols, redactievoorzitter

9 De Sint-Annakerk in Aldeneik

Historische overleveringen en archeologische feiten

Anja Neskens

37 Bocholter (opge)Graven

Archeologisch onderzoek van een landweer in Bocholt

Marlien Janssens

65 Muntslag in de heerlijkheid Terblijt rond 1565

Heren als valsemunters

Harry Weinberg

89 Maastricht in nood, de Republiek in gevaar (1747-1749)

Lambert Jacobs

113 Limburgse landverhuizers

en de indiaanse opstand in Minnesota 1850-1865

Pieter Hovens

159 Limburg en de Nederlandsche Taal- en Letterkundige Congressen

Bijdragen uit de periferie 1849-1912

Lou Spronck

209 Burgemeester Martin Hermens (1877-1965)

en de Joodse vluchtelingen in Amby

Peter Jan Knegtmans

229 Amateurfilm in Limburg, Limburg in amateurfilm

Frank Holthuizen, Joseph Wachelder en Tim van der Heijden

283 Arme Vrouwe Justitia

Eerst de blinddoek, vervolgens de grijze staar

Bram Van Hofstraeten

303 Boekrecensies

Henk Hiddink - Jacques van Rensch - Peter Jan Knegtmans

321 Over de auteurs

325 Verslag over 2020 van het LGOG

Monique Dickhaut - Jacques van Rensch - Henk Boersma

355 Register van eigennamen, plaatsen en zaken

Voorwoord

Geachte lezer,

Toen u in de vorige *Publications* het voorwoord las dat de toenmalige redactievoorzitter Jacques van Rensch in maart 2020 had geschreven, en hij daarin refereerde aan de pas uitgekomen coronapandemie, hadden u en ik niet kunnen bevroeden hoe ingrijpend de gevolgen van deze uitbraak zouden zijn. Hopelijk maken u en uw dierbaren het naar omstandigheden goed en biedt dit Jaarboek u veel boeiende leesstof.

Traditiegetrouw is de inhoud van de *Publications* rijk geschakeerd qua tijd en plaats. Ook thans is dat het geval. Naast een drietal boekbesprekingen treft u acht artikelen aan die raken aan verschillende themavelden en die heel wat eeuwen geschiedenis bestrijken: van de in de kern negende-eeuwse Sint-Annakerk in Aldeneik (B.) tot de ontwikkeling van de amateurfilm in de twintigste eeuw. Aangezien grensoverschrijdende geschied-

schrijving de laatste jaren een steeds hogere vlucht heeft genomen – te denken valt daarbij aan de opkomst van de transnationale geschiedenis en de *global history* – kunt u ook meer lezen over de lotgevallen van Limburgse landverhuizers aan de andere kant van de wereld. De gebruikelijke Habetslezing, die in 2020 vanwege de pandemie niet is doorgegaan, heeft dit keer plaatsgemaakt voor een andere bijdrage uit het genre van het gesproken woord. Het betreft de openbare les waarmee redactielid Bram Van Hofstraeten in 2019 aan de Universiteit Maastricht de bijzondere LGOG-Leerstool Rechtsgeschiedenis van de Limburgse Territoria officieel heeft aanvaard.

Bijna vanzelf leidt ons dit naar de inspanningen van diezelfde universiteit op het terrein van de *open science*. Een groeiend contingent pleitbezorgers hiervan streeft wetenschap na die in hoge mate transparant, reproduceerbaar en duurzaam is. Het *open access* publiceren van artikelen en databases – dus niet achter de hoge

betaalmuren van toonaangevende (inter)nationale uitgeverijen maar laagdrempelig op podia die voor iedereen toegankelijk zijn – moet ertoe bijdragen dat maatschappelijke organisaties, bedrijven en burgers optimaal kunnen profiteren van de vruchten van wetenschappelijk onderzoek. De redactie van de *Publications* heeft onlangs het principebesluit genomen om het Jaarboek te laten aansluiten bij dit initiatief. Dit is een novum in de meer dan 150 jaar oude geschiedenis van het Koninklijk LGOG.

Van harte wens ik u veel leesgenoegen toe.

Nijmegen, Hemelvaartsdag 2021

dr. Chris Dols,
redactievoorzitter

De Sint-Annakerk in Aldeneik

Historische
overleveringen en
archeologische feiten

Anja Neskens

Afb. 1 Tekening Sint-Annakerk van Aldeneik door Arnaud Schaepkens uit 1861 (Rik Nulens).

Het Maasland omarmt de prachtige Maasvallei geflankeerd door de weidse Maasterrassen. Het is in deze regio dat het idyllische plaatsje Aldeneik de linkeroever van de Maas siert, net aan de grens met Nederlands Limburg. Het landschap is hier in de loop van de tijd gevormd door het steeds wisselende verloop van de Maas.

Aldeneik of het *Oude Eycke* ligt aan de basis van het ontstaan van de huidige stad Maaseik of het *Nieuwe Eycke*. De oorsprong van Aldeneik wordt gesitueerd in de achtste eeuw. De periode waarin, volgens de Christelijke overlevering¹, de eerste houten kerk voor de heiligen Harlindis en Relindis werd gebouwd.

In deze bijdrage vindt u de eerste resultaten van het archeologisch onderzoek dat in 2008 in de Sint-Annakerk van Aldeneik is uitgevoerd. Ze geven meer inzicht over de bouw- en verbouwingsgeschiedenis van de huidige Sint-Annakerk. Bovendien kunnen de resultaten van het uitgevoerde onderzoek in verband gebracht worden met het onderzoek op de relieken van de heiligen Harlindis en Relindis (2016) en het nog lopende onderzoek op het oudste verlichte handschrift, de *Codex Eyckensis*.

Enkele opmerkelijke vondsten laten de vooropgestelde historische informatie op zijn grondvesten daveren. Het onderzoek naar de geschiedenis van deze kerk toont aan dat archeologie en historie best hand in hand gaan om een accuratere reconstructie van het verleden na te streven.

Inleiding

Van januari tot augustus 2008 werd de Sint-Annakerk in Aldeneik onderworpen aan een uitgebreid archeologisch onderzoek (afb. 7). De aanleiding was de installatie van een vloerverwarming. De volledige kerk werd voor het eerst vlakdekkend onderzocht, met uitzondering van de hoofdapsis.

Provinciaal architect Jaminé voerde in de negentiende eeuw een beperkt archeologisch onderzoek uit in de kerk. De aanleiding was de restauratie van de kerk, waarbij de zijbeuken en de westbouw opnieuw gereconstrueerd werden. Ook voormalig stadsarcheoloog van Maaseik, Hubert Heymans, voerde in de jaren '80 van de twintigste eeuw een beperkte ingreep uit in de rechter zijbeuk. Een smalle proefsleuf werd aangelegd met een breedte gelijk aan de zijbeuk. De resultaten van dit onderzoek werden niet gepubliceerd en hadden voor het voorliggende onderzoek ook geen impact op de eindinterpretatie.

Voor de aanvang van de opgravingen in 2008 leidden historische en archivalische bronnen naar een zedelijke fasering van de Sint-Annakerk: Merovingisch, Karolingisch, romaans, gotisch, een verkleining van de kerk na 1571 en een restauratie in de 19de eeuw. Vooral de these over de Merovingische en Karolingische kerken was weinig tot niet onderbouwd met archeologische bewijzen. De bekende interpretatie van Gust Daniëls (afb. 5), op basis van historisch onderzoek, vormde de leidraad voor het onderzoek. Als snel bleken er veel lacunes in deze theorie te zitten.

In dit artikel geven we een overzicht van de nieuwe bouwkundige inzichten binnen de vooropgestelde faseringen. Deze nieuwe informatie wordt geconfronteerd met historische bronnen en enkele eerder vernoemde, recentere onderzoeken. Meer specifiek gaan we in op de vraagstelling rond de ligging van de Merovingische kerk onder de Sint-Annakerk. Is er een rechtstreeks archeologisch bewijs voor deze bouwfase die de historische bronnen kunnen bevestigen? En hoe verhouden de onderzoeken op de relieken van de heiligen Harlindis en Relindis en de *Codex Eyckensis* zich tot deze feiten?

1 De zogenaamde *Vita*. Hierop gaan we verder in bij de historische overleveringen.

Een tweede onderzoeksvraag richt zich op de Karolingische periode. Naast de ligging, vorm en grootte van de kerk richten we ons ook op resten die informatie kunnen bieden over een mogelijke verwoesting van deze kerk, zogenaamd door de Noormannen in 881. Kunnen de archeologische vondsten deze gebeurtenis bevestigen?

Een laatste onderzoeksvraag richt zich op de romaanse en gotische fase. We kwamen tot de merkwaardige vaststelling dat er in de historische overleveringen een uiterst korte periode werd verondersteld tussen de bouw van de romaanse kerk en de gotische westbouw en apsis. Werd de bouw van de kerk volledig voltooid? Werd de kerk in gebruik genomen voor de gotische verbouwingen?

Om de antwoorden op deze vragen te kunnen formuleren geven we eerste een historische duiding, onder meer over het levensverhaal van de heiligen Harlindis en Relindis, waarna we dieper ingaan op de specifieke archeologische vondsten uit 2008. Maar eerst willen we enige extra informatie geven in deze inleiding die betrekking heeft op de twee Christelijke heiligen Harlindis en Relindis en de objecten die na 1200 nog steeds bewaard worden in de kerkschatten van de Sint-Catharinakerk van Maaseik.

Het levensverhaal van de heiligen Harlindis en Relindis is goed gekend in het Maasland. Deze twee vrome dames vormen de basis voor de ontstaansgeschiedenis van Aldeneik: het *Oude Eycke*. Naast Aldeneik zal in de dertiende eeuw het huidige Maaseik, het *Nieuwe Eycke*,

ontstaan. Toch duurt het nog tot 1571 vooraleer de geloofsgemeenschap en de bijbehorende religieuze objecten naar Maaseik verhuisd worden. We gaan hieronder in op de meest voorname objecten.

Volgens de overlevering zouden de *Codex Eyckensis*² (afb. 2) en de Angelsaksische gewaden (afb. 3), beide uit de achtste eeuw, door de heiligen Harlindis en Relindis vervaardigd zijn. De *Codex Eyckensis* is één van de vroegste artistieke creaties op vlak van manuscripten en voor de religieuze cultuur in de lage landen. Deze vroeg-Karolingische codex dateert uit de eerste helft van de achtste eeuw.³ Het handschrift werd gerealiseerd tijdens de aanvang van de kerstening van het Europese vasteland vanuit Angelsaksisch gebied en droeg bij tot de verspreiding van de schriftcultuur. Door de combinatie van Angelsaksische en Italiaans-Byzantijnse stijkenmerken gaat men tot op heden uit van een mogelijke vervaardiging van het handschrift op het Europese vasteland, waarbij er gerefereerd wordt naar de abdij van Echternach.⁴ Willibrordus leverde een grote bijdrage aan het kersteningsproces van het Europese vasteland vanuit Angelsaksisch gebied en richtte een *scriptorium* op in Echternach. De handschriften die hier werden vervaardigd hielpen om het verhaal van Christus makkelijker te verspreiden. Men gaat er van uit dat de *Codex Eyckensis* werd geschonken door de heilige Willibrordus en de heilige Bonifatius aan onze heiligen Harlindis en Relindis tijdens hun bezoek aan Aldeneik.⁵

Opmerkelijk is echter dat de *Codex Eyckensis*

2 De *Codex Eyckensis* (A+B) omvat 133 perkamenten folio's. Codex A omvat een volbladminiatur, een evangelistenportret van Mattheus en een onvolledige reeks canontafels. Codex B omvat een volledige reeks canontafels en vier evangelieteksten.

3 Deze datering wordt tot op heden aangehouden op basis van stilistische stijkenmerken. ¹⁴C-onderzoek zou hierover meer uitsluitsel over kunnen geven.

4 Coppens 1994, 17-33.

5 Hiervoor refereren we naar de *Vita* van de H. Harlindis en H. Relindis, waarin wordt verwezen naar de wijding van de heiligen door de Heilige Willibrordus en Bonifatius. Uiteraard moeten we een kritische houding aannemen rekening houdend met het overleveringsproces van de *Vita*.

Afb. 2 Codex A met één volbladminiatuur en enkele overgebleven canontafels (Markant - Musea Maaseik).

een combinatie is van twee onvolledige *evangelia*,⁶ die vermoedelijk in de twaalfde eeuw samengevoegd werden. Dit is af te leiden uit de aanwezigheid van twee reeksen canontafels. Sinds 2015 tot op heden loopt er een uitgebreid internationaal onderzoek.⁷ Een onderzoek dat hopelijk meer duidelijkheid kan verschaffen over de herkomst van de twee *evangelia* en hun datering. Eén van de elementen die opnieuw in vraag wordt gesteld is of de *evangelia* op het Europese vasteland of op Angelsaksische bodem zijn vervaardigd. Een vervaardiging van de *Codex Eyckensis* door de heiligen Harlindis en Relindis is bijgevolg vrij onwaarschijnlijk.

De vervaardiging van de Angelsaksische *textilia* (afb. 3) wordt net als de *Codex Eyckensis* toegewezen aan de heiligen Harlindis en Relindis. Deze bestaan ook uit meerdere onderdelen. De *textilia* omvatten de ‘*Casula*’ en het

‘*Velamen*’. De ‘*Casula*’ is een ware lappendeken van stukken textiel uit diverse perioden. De oudste stukken zijn van Angelsaksische makelij en zijn terug te brengen naar de achtste eeuw. Het gaat meer bepaald over vier monogrammen, twee stukken met boogvormige versiering en een stuk met medaillons. De versiering is zorgvuldig genaaid met zijde en gouddraad, en afgewerkt met parels.

In 2020 leverde het onderzoek naar de naai-technieken een extra bevestiging voor de Angelsaksische werkwijze, aanvullend op de stilistische Angelsaksische stijlkenmerken.⁸ Men paste de techniek van het ‘*Couching*’ toe waarbij men een draad op het oppervlak omwikkelde met een nieuwe draad. De gouddraden hebben een kern van dierenhaar met daarrond een dunne S-vormige goudfolie van 4 tot 6 mm. De Angelsaksische *textilia* van Maaseik zijn één van de weinige kwalitatieve

6 Het gaat niet enkel om twee onafgewerkte evangelies, maar eveneens om twee onafgewerkte boekwerken of codices. Om deze waardevolle werken te bewaren besloot men om ze te verwerken tot één boekwerk of codex. Het onderzoek van prof. Lieve Watteeuw in de jaren tachtig van de twintigste eeuw leidde opnieuw tot een splitsing van de twee evangelies in twee boekwerken, codex A en B.

7 Het recente onderzoek op de *Codex Eyckensis* wordt uitgevoerd door prof. Lieve Watteeuw van de Katholieke Universiteit Leuven en dr. Marina Van Bos van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium. Het onderzoek richt zich op stilistisch onderzoek en pigmentonderzoek, maar ook de toestand van het handschrift wordt geëvalueerd na het restauratieproces van de jaren tachtig van de 21ste eeuw.

8 Lester-Makin 2020, 57-60.

Afb. 3 Detail van de Casula, meer bepaald een zicht op de Angelsaksische medaillons (Museum Maaseik).

Afb. 4 Opening van de grootste reliekkist, geschenken door de familie de Borman-Puytlinck, door Fanny Vancleven, Mark Vanstrydonck en Jeroen Reyniers (Ralf Haeldermans - Museum Maaseik).

werkstukken die nog bewaard zijn uit de achttiende eeuw. Het is uniek dat de *Codex Eyckensis* en de Angelsaksische *textilia* 1200 jaar na hun vervaardiging nog steeds in Maaseik aanwezig zijn. Dit is te danken aan de vereringscultus rond de heiligen Harlindis en Relindis.

Elke 25 jaar wordt er voor de heiligen Harlindis en Relindis een processie georganiseerd. Een gebruik dat ook in andere steden voor andere Christelijke heiligen wordt onderhouden. De eerstvolgende wordt verwacht in het jaar 2022. De processie weerspiegelt de overbrenging van de relieken van Aldeneik naar Maaseik in 1571. Voor deze relieken werden na 1571 twee reliekkisten geschenken, die gedurende de geschiedenis meermaals werden geopend.⁹ Op 24 augustus 2016 was de meest recente opening (afb. 4), ditmaal door bisschop van Hasselt, Patrick Hoogmartens, en naar aanleiding van een wetenschappelijk onderzoek.¹⁰

Tot slot zijn er de legenden over de wonderen die door toedoen van de heiligen Harlindis en Relindis hebben plaatsgevonden. Deze staan

opgesomd en beschreven in de *Vita*, het levensverhaal van de heiligen Harlindis en Relindis, waar we nu dieper op ingaan. Allemaal gebeurtenissen die ons naar een unieke plek brengen in het kleine, maar idyllische Oude Eycke, het latere Aldeneik. Het is op deze plek dat de ouders van de twee vrome zussen de eerste kerk lieten bouwen, volgens de overlevering.

Historische overleveringen

De Vita

De geschiedenis rond de heiligen Harlindis en Relindis wordt deels getekend door de zogenaamde *Vita*. De oorspronkelijke tekst, uit vermoedelijk de negende eeuw, is niet bewaard gebleven. Een kopie van deze originele tekst werd opgetekend door Bollandist Henschenius in 1668 in de *Acta Sanctorum*. Hij baseerde zich voor deze tekst op drie manuscripten: de originele *Vita* (negende eeuw? – ongekend – oorspronkelijke bewaarplaats Maaseik), de autobiografie uit het Rood Klooster of Rooklooster

-
- 9 Eén reliekkist van Harlindis en Relindis werd geschenken door het echtpaar Guilielmus en Elisabeth de Borman-Puytlinck in 1652. In 1660 werd er een tweede geschenken door de gebroeders Guilielmus en Jacobus Croll. Door de tijd heen werden ze meerdere malen geopend. Meestal om relieken van andere heiligen toe te voegen of om botmateriaal van Harlindis en Relindis eruit te halen en weg te schenken. Gekende openingsmomenten zijn: 1661, 1710, 1794, 1867, 1902, 1988-1989 en 2016.
- 10 Een onderzoeksteam van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK) uit Brussel, onder leiding van Marc Vanstrydonck (radiokoolstoflaboratorium van het KIK), voerde diverse onderzoeken uit, waaronder: antropologisch onderzoek, textielonderzoek, ¹⁴C-onderzoek, ... De onderzoekers stelden zich de vraag of de materiële resten en botfragmenten toe te schrijven waren aan de twee heilige maagden.

van Oudergem geschreven door J. Gielemans (1471-1479) en tot slot een manuscript uit het Augustijnenklooster (Reguliere kanunniken) van Corsendonk, nabij Turnhout (vijftiende eeuw).¹¹ Daarnaast zijn er enkele kopieën bekend, maar de bewaarplaats van de originele *Vita* uit Maaseik, waar Henschenius naar verwijst, is onbekend.

Er is dus geen zekerheid over de datering van de originele *Vita*, evenmin over de schrijver. Op basis van de vermelding van de translatio van beide heiligen dateert men de *Vita* in het midden van de negende eeuw, namelijk na 855-856 (start ambtstermijn bisschop Franco) en vóór 881 (de zogenaamde inval Noormannen).¹² Een tweede discussiepunt is de dertiende-eeuwse vermelding van de verwoesting van de Karolingische kerk door de Noormannen, waarvoor het jaar 881 naar voren geschoven wordt.¹³ Tot op heden zijn er echter geen aanwijzingen voor geweldpleging of branden rond die periode.

Een belangrijke nota hierbij is dat je de *Vita* nooit mag lezen als een weergave van feiten, als een bewijslast voor wat ooit gebeurd zou zijn. Je moet de *Vita* situeren in zijn religieuze tijdsgeschiedenis en bredere context en dus ook zo benaderen. Een kritische blik is dus aan te raden betreffende onderstaande vermeldingen. Er is geen

garantie dat de *Vita* door de Bollandisten exact is overgeschreven, zonder dat een eigentijdse context verwerkt werd door de kopiist.

Levenspad van de heiligen Harlindis en Relindis

Los van deze kritische introductie, op basis van de historische overlevering, gaan we nu in op gebeurtenissen in de zevende eeuw. Adelhard, een Frankisch edelman, en zijn vrouw Grinuara, werden aan het einde van de zevende eeuw bekeerd door de heilige Lambertus.¹⁴

Na hun bekering tot het Christendom gaven ze hun dochters Harlindis en Relindis de mogelijkheid om zich te laten opleiden in het klooster van Valenciennes.¹⁵ Het gaat hierbij om een opleiding in lezen en schrijven, psalmen zingen, schilderen, weven, borduren en naaien. Tussen 719 en 721 liet Adelhard een houten kerkje bouwen voor zijn vrome dochters. Volgens de overlevering zou de locatie een nutteloos bos geweest zijn, niet ver van de Maas met een natuurlijke bron.¹⁶ Samen met hun dienaressen gingen Harlindis en Relindis op zoek naar zand en stenen voor de bouw van de kerk wat leidde tot het zogenaamde ‘rozenwonder’.¹⁷

In 724 wordt deze eerste, houten kerk officieel ingewijd tot abdij *Eycke*, gevolgd door een

11 Dierkens 1974-1975, 9-12.

12 Dierkens 1974-1975, 22.

13 D’Haenens + ‘*Les Gesta abbreviata episcoporum Leodiensium*’– Gilles d’Orval (1250).

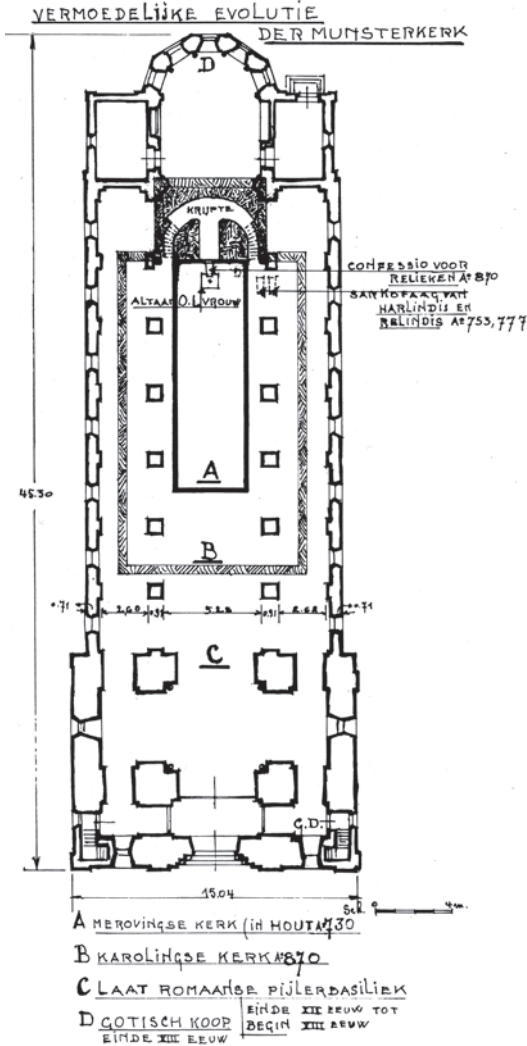
14 Hier kunnen we al verwijzen naar het onderzoek van de reliekschrijnen waarbij de oudste resten inderdaad terugleiden naar deze periode. - Vanstrydonck 2018, 310-316.

15 Discussie over de locatie van Valenciennes en het vermelde klooster wordt nog steeds gevoerd onder historici. Hierover is er nog geen eenduidige stelling ingenomen.

16 Henschenius 1668: 387 en 390: ‘... *Nec mora venerabilium Virginum venerandi genitores, conglomerantes in unum omnis suae potestatis mares ac faeminas connexis clientulis proximorum prope commorantium, solerti sapientia fundamenta monasterij condere coeperunt. Ad cuius operis fabricam citius finiendam atque complendam beatissimae Virginis Harlinda atque Reinila singulis diebus cum certis ancillis mane excuntes, et usque ad Mosam properantes, inde sabulum ac petras proprijs ulnis e usque ad monasterium vehebant ...*’ en ‘... *Illae equidem ecclesia, quae primatum praedicti monasterii tenuit, a praedictis generibus onstissimarum virginum lignea fuerat fabricata, et diuturni temporis spatio stabat erecta. Post multum vero temporis putrescere coepit, ac magna pars illius iam erat dissoluta atque putredine contrite, et potius ruitura quam stabilis fore conspicietur. Unde beatae memoriae Ava Abatissa illam ad terram funditus prostravit, atque eleganti opera ac formosa constructione eam lapidibus restauravit novam...*’

17 Volgens de legende gingen de heiligen Harlindis en Relindis, tegen de wil van hun vader, maaskeien rapen voor de bouw van de kerk. Aan het brugje logen ze en vertelden ze hun vader dat ze ‘rozen’ in hun schorten droegen. Als bij wonder veranderden de keien in rozen. Tot op de dag van vandaag noemt het brugje nog steeds het ‘leugenbrugje’.

Afb. 5 Plattegrond van de bouwfases van de Sint-Annakerk van Aldeneik door Gust Daniëls op basis van historische bronnen (Rik Nulens).

wijding van de twee dochters door de heilige Willibrordus en de heilige Bonifatius. Bovenstaande gegevens zijn beperkt tot de vermelding in de *Vita*, geschreven door een anonieme auteur en overgeleverd door de tekst van de Bollandisten uit de zeventiende eeuw.

Ondanks dat de informatie uit de *Vita* met een kritische noot bekeken moet worden, toetsen we enkele details tijdens het archeologisch onderzoek. Er wordt immers gesproken over een houten kerkje met tenen vlechtwerk, bedekt met een laag leem. Het geheel zou overspannen geweest zijn met een eikenhouten zoldering en een rieten puntdak. De vermelding van de fundering, omschreven als een bed van maaskeien, en een vloer uit hagelwitte kwartssteentjes is een klein houvast om zo de locatie van deze eerste kerk te kunnen lokaliseren. Er is verder geen historische informatie die informatie geeft over de Merovingische kerk.

Een nieuwe start vanaf de negende eeuw

In 870 zou volgens de *Vita* de vervallen houten kerk door abdis Ava vervangen worden door een stenen Karolingische kerk (afb. 5). Deze kerk werd ingewijd door Bisschop Franco, die voor deze gebeurtenis de beenderen van Harlindis en Relindis uit hun sarcofaag liet verheffen, de zogenaamde *translatio*. Vermoedelijk gaat het hier om een pijlerbasiliek zonder kruisbeuk zoals bij de Einhardbasilika in Michelstadt-Steinbach (D.).¹⁸ Er wordt ook verwezen naar een muur die het koor van het schip zou scheiden en de aanwezigheid van *matricularii* of gastenkamers, niet onwaarschijnlijk in een periode dat de verering nog hoogtij vierde.¹⁹

Tussen 936 en 945 werd het benedictinesklooster van Aldeneik, onder leiding van de

18 Ludwig 2003: 5-10.

19 Mersch 1988

Luikse bisschop Richarius, omgevormd tot een kapittel van seculiere kanunniken.²⁰ Vervolgens schonk Otto I, hertog van Lotharingen, op 4 juli 952 het klooster van Aldeneik aan het bisdom Luik onder leiding van bisschop Farabert.²¹

Nadien wordt er een grote sprong gemaakt naar de tweede helft van de twaalfde eeuw wanneer een romaanse kerk de Karolingische kerk vervangt. We spreken dan van een driebeukige transeptloze Maaslandse kerk. In die periode wordt er ook een bijkomende parochiekerk gebouwd.

Niet veel later, namelijk in de eerste helft van de dertiende eeuw, spreekt men over de bouw van een gotisch koor en gotische westbouw. Een kritische lezer vraagt zich bijgevolg terecht af of er een romaans koor en romaanse westbouw is geweest. Of spreken we hier over een wijziging in visie op basis van een nieuwe architecturale trend? Het archeologisch onderzoek biedt hier een antwoord op.

Een kantelmoment situeert zich op 22 maart 1571 wanneer er wordt beslist om het kapittel te verhuizen naar Maaseik, gecombineerd met een *translatio* onder leiding van suffragaanbisschop Gerard van Groesbeek (1565-1580).²² Alle religieuze objecten, inclusief de relieken van Harlindis en Relindis, de *Codex Eyckensis* en de *Angelsaksische textilia* werden overgebracht naar de Sint-Catharinakerk van Maaseik. De aanleiding voor de verhuizing was de dreiging van de calvinisten.²³ Twee kerken werden te veel voor het gehucht Aldeneik. Men besloot om drastische wijzigingen in te voeren wat leidde tot de afbraak van de parochiekerk. Daarnaast werden de kloostergang, de zijbeuken en de westbouw van de oorspronkelijke

Afb. 6 Tekening van de Sint-Annakerk door Guillaume Hennen uit de negentiende eeuw voor de restauratie door architect Jaminé (Rik Nulens).

kerk afgebroken. Visueel moet dit een enorme impact op het uitzicht van Aldeneik hebben gehad.

Na deze drastische wijzigingen is er pas een nieuwe melding in de achttiende eeuw. Tussen 2 maart 1792 en Pasen van dat jaar werd het portaal van de Sint-Annakerk vervangen. Een deel van de materialen van het oude portaal werden hergebruikt. Het nieuwe portaal kreeg een dubbele eiken deur en werd verplaatst naar de voormalige westbouw. In de notarisakte

20 In een oorkonde van Otto I de Grote, opgesteld op 8 augustus 936, wordt aangehaald dat het klooster van Aldeneik nog door kloosterzusters bewoond wordt: *de heilige kloosterzusters die daar waardig en godsvruchtig de Heer dienen*. Uitgegeven door: Schoolmeesters, 1884; 172-173 en Sickel, 1879-1884, 638. De originele oorkonde is niet bewaard. De oudst gekende kopie stamt uit de 13^e eeuw en bevindt zich in het rijksarchief van Luik (Liber Cartarum Ecclesiae Leodiensis, Fonds Saint Lambert n° 26 p. 80).

21 Dierkens 1974-1975, 53.

22 Henschenius 1668 en Schoolmeesters 1871, 67-69. + een suffragaanbisschop of wijbisschop maakt onderdeel uit van de Rooms-Katholieke orde en staat onder de aartsbisschop.

23 Petit-De Rosen 1852, 54-63 en Wolters 1855.

Afb. 7 Overzicht van de archeologische opgraving in de middenbeuk van de Sint-Annakerk op 14 mei 2008 (Musea Maaseik).

staat omschreven dat het portaal vergroot werd tot aan het klokkenhuis en voorzien werd van een houten zolder. De aannemer moest een venster voorzien, zo groot als deze boven de sacristie met drie ijzeren staven. De muur moest hij optrekken van 'één steen dik' van het oud portaal tot aan de 'pilaar' van de kerk.²⁴

In de tweede helft van de negentiende eeuw start provinciaal architect Jaminé met de restauratie van de kerk (afb. 6) of liever gezegd met de reconstructie van de voormalige kerk. En dit nadat de oorspronkelijke architect Adolphe Leemans ontheven werd uit zijn functie. De zijbeuken, de zijkamers/sacristieën die de apsis flankeren en de westbouw werden heropgebouwd boven op de oude funderingen. Tot op heden is er nog discussie over de grootte van de nieuwe toren op basis van bewaarde oude tekeningen. Tijdens de reconstructie in de negentiende eeuw werd er ook beperkt archeologisch onderzoek uitgevoerd, volgens de toenmalige normen.²⁵ Dit leverde slechts beperkte informatie op. Architect Jaminé geeft een omschrijving

van de aangetroffen funderingen, waaronder ook de situering van de kloostergangen, die niet gereconstrueerd werden. Opmerkelijke vermeldingen die van belang waren voor het archeologisch onderzoek is de aanwezigheid van sporen van een ouder koor (romaans?), een vloer in mozaïeksteentjes (*Vita* – beschrijving vloer eerste houten kerk), de aanwezigheid van een rode kalkvloer met fijngestampte brikken op een vloer/fundament van gestapelde maaskeien.

Het archeologisch onderzoek uit 2008

De opgraving van 2008 (afb. 7) beperkte zich tot het volledige binnenoppervlak van de Sint-Annakerk van Aldeneik, met uitzondering van de hoofdapsis. Naar aanleiding van de restauratie van de kerk werd er een vloerverwarming geïnstalleerd. De vergunning van het Agentschap Onroerend Erfgoed bood de mogelijkheid om het onderzoek vlakdekkend uit te voeren en dieper te graven dan de voorziene verstoringdiepte voor de vloerverwarming.

24 Notarisacte J.M. van de Borne, 2 maart 1792, Minute III Schoolmeesters: 'Het portaal diende twee en eenhalven voet met een schaliedak erboven vervaardigd te worden buiten de kerk.'

25 Heymans, 1988.

In het totaal werden er vijf werkvlakken vrij gelegd in de middenbeuk, de zijbeuken, de sacristieën en de westbouw.

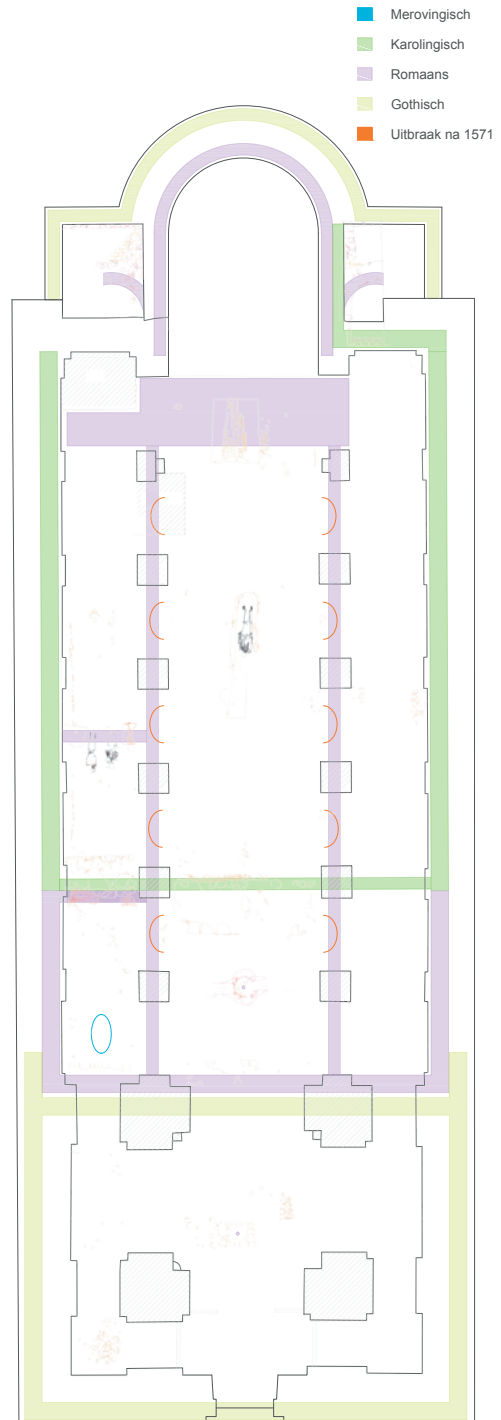
Onderstaande bevindingen worden chronologisch opgebouwd, vertrekkend vanuit de vermelding van de eerste houten kerk tot aan de reconstructie van de kerk door architect Jaminé. We gaan achtereenvolgens in op de Merovingische, Karolingische, romaanse en gotische kerk, maar we kijken ook naar de verkleining van de kerk in de zestiende eeuw en de restauratie in de negentiende eeuw.

Een Merovingische kerk?

De resten van de eerste houten kerk, waarvan sprake is in de *Vita*, zijn helaas niet aangetroffen. Er zijn dus geen overblijfselen van een maaskeien fundering of restanten van een vloer in witte kiezelstenen. Architect Jaminé maakt wel melding van een vloer in mozaïeksteentjes tijdens zijn restauratieproject, maar hiervan zijn er geen dateringsresultaten, geen tekeningen en geen restanten bekend. Tijdens het onderzoek in 2008 konden de recentere verstoringen ook niet rechtstreeks gelinkt worden aan zijn onderzoek. We kunnen concluderen dat de resten vermoedelijk verwijderd zijn in de negentiende eeuw. De Merovingische kerk ligt dus niet met zekerheid onder de huidige Sint-Annakerk.

Toch zijn er resten die op deze vroege periode duiden. Een koorkapseld (afb. 9) in een graf werd in eerste instantie stilistisch gedateerd in de achtste - negende eeuw. Het is ook het enige graf (Spoor 210) in de volledige kerk waar een bijgift in is aangetroffen. De bewaringstoestand van deze speld was echter zeer slecht, waardoor deze niet geborgen en gerestaureerd kon worden. ¹⁴C-onderzoek op het skelet uit 2016 kon deze theorie echter weerleggen en dateert het graf in de vijftiende - zestiende eeuw.

Afb. 8 Grondplan met de verschillende bouwfases op basis van het archeologisch onderzoek van 2008 (Anja Neskens).

Afb. 9 Bronzen mantelspeld uit Spoor 210 – grafcontext (Musea Maaseik).

Afb. 10 Dubbele begraafing in volle grond in de noordelijke zijbeuk, Werkput 3 Vlak 5 (Musea Maaseik).

Twee andere opmerkelijke graven (afb. 10) in de noordelijke beuk van de kerk trokken de aandacht. Eigenlijk betrof het hier één graf met twee lichamen, enkel gewikkeld in een lijkwade, begraven in volle grond. Op één lichaam werden twee leistenen aangebracht op de schouders en bij het tweede lichaam werd een leisteentje aangetroffen ter hoogte van het bekken. De oriëntering daarentegen is wel geënt op de ligging van de kerk. Ook hier werd een oudere datering verwacht. ¹⁴C-onderzoek op het skelet in 2016 zorgde eveneens voor een datering in de vijftiende - zestiende eeuw.

Een ander monster leidde ons voor één graf wel naar de zevende eeuw. Aldus ouder dan de vooropgestelde bouw van de kerk door de heiligen Harlindis en Relindis. Het graf lag in de noordelijke zijbeuk, grenzend aan de westbouw, en gericht volgens de christelijke traditie met de voeten naar het oosten. De datering in de zevende eeuw werd gedaan op basis van de houten resten van de bodemplaat van de kist.

Aansluitend op de vroege datering van bovenvermeld graf geven we een klein intermezzo naar het eerder vermelde onderzoek uit 2016 op de relieken van Harlindis en Relindis. Ook hier leidt het verhaal eerder naar de zevende eeuw dan naar de achtste eeuw. De relieken van de vrome vrouwen werden in 1571 overgebracht naar de Sint-Catharinakerk in Maaseik en opgeborgen in twee reliekkisten.

Reliekenonderzoek toont vaak aan dat er veel vervalsingen in omloop zijn. Dit is te wijten aan de bekende handel in relieken naar aanleiding van de oproep tot meer vrome devotie in 1202 door bisschop Guido van Praeneste (Palestrina). Skeletten werden vaak opgegraven om dan verhandeld te worden onder de naam van één of andere bekende heilige.²⁶ Vóór het onderzoek was er dus een groter vermoeden dat we met vervalste relieken zouden geconfronteerd worden dan dat ze daadwerkelijk zouden kunnen stammen uit de Merovingische periode.

26 Henschenius 1668, 391 en Schoolmeesters 1871, 67-69.

Afb. 11 Houten container, weefselfragment, mantelspeld en ivoren container (KIK-IRPA, Brussel).

In beide reliekkisten werden enkele voorwerpen aangetroffen die dateren uit de zevende eeuw, gebruiksobjecten die bijgevolg niet aan een vermoedelijke reliekenhandel gekoppeld kunnen worden. Het gaat hier om een kleine houten container (^{14}C -datering: zevende eeuw), een zwart-paarsachtig weefselfragment met keperstructuur (^{14}C -datering: 760 à 900, mogelijk van een Friese mantel), een mantelspeld en een ivoren container (Afb. 11). De speld heeft een opengewerkte knop en is stilistisch terug te brengen tot de Merovingische periode.

In het totaal konden er vier contexten gedateerd worden in de Merovingische periode. Dit is opvallend veel voor reliekenonderzoek. De meest opvallende context was een linnen zak²⁷ die interessante resultaten opleverde. Antropologisch onderzoek (afb. 12) leidde tot de conclusie dat het hier om twee volwassen individuen gaat.²⁸ De botten werden niet opzettelijk gecremeerd. Dit blijkt uit de gradatie van de verbranding. Er was maar 1 fragment volledig

wit verbrand (700°C) en de andere waren verbrand op een temperatuur van 300°C à 400°C . De botten zelf werden gedateerd tussen 650 en 750. De naaldenkoker in de linnen zak kunnen we terugbrengen naar de zevende en achtste eeuw. Een gebruikelijk object voor een Merovingische dame. Kers op de taart waren de resultaten van de ^{14}C -datering die de geitenkeutels en een pruimenpit uit de zak situeren aan het einde van de achtste eeuw. Concreet kunnen we hier stellen dat er - ongewild - een brand is uitgebroken aan het einde van de achtste eeuw. De botten werden waarschijnlijk een eeuw na de begraving buiten de kerkelijke context opgegraven. Dit vermoeden is gebaseerd op basis van de aanwezigheid van de geitenkeutels die meer dan waarschijnlijk buiten de kerkmuren gedropt werden. Sindsdien en tot op de dag van vandaag heeft men deze verbrande resten zorgvuldig gekoesterd en vereerd. Een opmerkelijk resultaat dat voortvloeit uit een reliekenonderzoek. De relieken, die al eeuwen,

27 De linnen zakken werden pas in 1867 gemaakt door de zusters Ursulinen naar aanleiding van de opening van de twee reliekkisten onder leiding van Mgr. Kanunnik Franciscus Bok uit Aken, die ook kunsthistoricus was.

28 Het antropologisch onderzoek werd uitgevoerd door dr. Caroline Polet.

Afb. 12 Antropologisch onderzoek van de verbrande resten door dr. Caroline Polet, geassisteerd door Mark Vanstrydonck (Anja Neskens).

Afb. 13 Een linnen zak met verbrand botmateriaal, geitenkeutels, een pruimenpit en een naaldenkoker (KIK-IRPA, Brussel).

toegeschreven worden aan Harlindis en Relindis blijken aldus met een sterk vermoeden toe te wijzen aan twee personen die in de zevende eeuw geleefd hebben. Hierdoor zouden het de resten van de heiligen Harlindis en Relindis kunnen zijn. Een uniek resultaat!

Een bijkomend aandachtspunt is de vroege datering van het botmateriaal (eind zevende eeuw). Tot op heden ging men uit van een bouw van de kerk tussen 719 en 720. Als we uitgaan van de echtheid van de overgebleven relieken, dan zou de kerk ook vroeger gedateerd kunnen worden. We kunnen dit helaas niet bevestigen aan de hand van het archeologisch onderzoek omdat er geen Merovingische bouwresten aangetroffen werden.

Tijdens de opgravingen in 2008 werden geen brandsporen ontdekt uit de achtste eeuw, waardoor er ook hier geen koppeling kan gemaakt worden met een mogelijke locatie van de oorspronkelijke Merovingische graven, waar de botten uit de linnen zak begraven lagen. Het enige Merovingische graf in de kerk van Aldeneik zit wel in de vergelijkbare periode, namelijk tussen 615 en 680.

Een laatste relict dat met zekerheid kon gedateerd worden in de achtste eeuw was de witte sarcofaag die in het midden van de kerk werd aangetroffen; alsook de Merovingische sarcofagen die bovengronds bewaard worden in de Sint-Annakerk. Hier komen we verder in dit artikel op terug.

We vervolgen ons onderzoek met de volgende bouwfases. Hiervan zijn wel archeologische restanten vastgesteld. Achtereenvolgens kunnen een Karolingische, romaanse en gotische fase onderscheiden worden, gevolgd door de verkleining van de kerk in de zestiende eeuw en de reconstructie in de negentiende eeuw onder leiding van architect Jaminé.

◀ **Afb. 14** Fundering noordelijke buitenmuur, Werkput 3 Vlak 4 (Museum Maaseik).

▼ **Afb. 15** Resten van de westelijke sluitmuur van de Karolingische kerk in de zijbeuken en middenbeuk van de huidige kerk (Museum Maaseik).

De Karolingische kerk

Voor de Karolingische fase konden we een éénbeukige kerk reconstrueren met een apsis. De basisfundering bestaat uit een onregelmatige laag rolkeien waarop een typerende laag in visgraatmotief werd aangebracht, gevolgd door een evenwijdige opbouw van nieuwe lagen.

Dwars door de zijbeuk en de middenbeuk van de huidige kerk loopt de achtermuur van de Karolingische kerk. ¹⁴C-datering uit 2016 bevestigde de bouw van deze kerk in de negende eeuw. Aan de westzijde van de apsis werd eveneens een stuk van de Karolingische apsis ontdekt. Er kan dus geconcludeerd worden dat het gaat om een éénbeukige zaalkerk, met een rechthoekige plattegrond en een eenvoudige apsis. Hierbij wijken we af van de evolutie van de kerk die Gust Daniëls (afb. 8) presenteert. De apsis van de Karolingische kerk valt immers gelijk met de romaanse en gotische apsis, waarbij ook de grootte van de kerk onderschat werd.

Centraal in het midden van de Karolingische kerk werd een graf (afb. 16) aangetroffen opgebouwd uit hetzelfde type maaskeien als in de fundering van de kerk. Het graf werd in eerste instantie stilistisch gedateerd in de negende -

Afb. 16 Graf uit maaskeien, Werkput 1 Vlak 4 Spoor 218 (Musea Maaseik).

tiende eeuw.²⁹ ¹⁴C-datering van het skelet leidde tot een datering tussen 680 en 890 en kan dus mogelijk gekoppeld worden aan de Karolingische kerk.

In een latere fase is de bovenzijde van dit graf twee keer verstoord, op de eerste plaats door de hergebruikte sarcofaag en anderzijds door een kistbegrafing (afb. 17). Chronologisch werd het stenen graf in de negende - tiende eeuw voltooid. Nadien werd de sarcofaag hergebruikt en het stenen graf verstoord. Tot slot kunnen we vaststellen dat de stenen sarcofaag beschadigd werd door een latere kistbegrafing aan de zuidzijde van het graf.

De Karolingische kerk werd volgens de overlevering gebouwd door Abdis Ava omdat de Merovingische kerk aan vervanging toe was. Een stenen kerk verving de houten kerk.³⁰ De nieuwe constructie werd door bisschop

Franco van Luik (855/6-901) ingewijd, waarbij de relieken van de heiligen Harlindis en Relindis verheven werden en achter het altaar van de onbevleete maagd Maria geplaatst en dus ook daar vereerd.³¹ Als we deze beschrijving in relatie brengen tot het reliekenonderzoek van 2016 zou hier mogelijk een overbrenging gebeurd zijn van de verbrande resten uit de Merovingische kerk, die gerecupereerd werden na een fatale brand op het kerkhof.

Deze overbrenging van de relieken gebeurde op 22 maart van een onbekend jaar tijdens de regeerperiode van Bisschop Franco. Rechtstreeks betekent dit ook een heiligverklaring van de vrome zussen. Aangezien in de tekst van de *Vita* sprake is van een *translatio* wordt er uitgegaan van een verplaatsing van de resten van de vrome zussen van uit hun vorige bewaarplaats naar de nieuwe kerk. Bij deze veronder-

29 Onderzoek werd uitgevoerd door Laura-Anne Finoulst, specialist middeleeuwse begravingen.

30 Henschenius 1668, 390: '*Illa equidem ecclesia, quae primatum praedicti monasterii tenuit, a praedictis geniteribus onstissimarum virginum lignea fuerat fabricata, et diuturni temporis spatio stabat erecta. Post multum vero temporis putrescere coepit, ac magna pars illius jam erat dissoluta atque putredine contrite, et potius ruitura quam stabilis fore conspiciebatur. Unde beatae memoriae Ava Abatissa illam ad terram funditus prostravit, atque eleganti opera ac formosa constructione eam lapidibus restauravit novam.*'

31 *Vita Harlindis et Relindis*, ed. G. Henschenius in *Acta Sanctorum*, maart, dl 3, Antwerpen, 1668, 390.

Afb. 17 Zicht op de cultuur van grafverstoringen, middenbeuk huidige Sint-Annakerk (Musea Maaseik).

stelling gaat men ervan uit dat de Merovingische kerk nog in functie was na de bouw van de Karolingische kerk en dus verderop lag.³² Tijdens het archeologisch onderzoek van 2008 werden er onder de huidige kerk geen resten aangetroffen van de Merovingische kerk.

Een laatste belangrijke onderzoeksvraag die betrekking heeft op de Karolingische fase is de vraag of de kerk van Aldeneik verwoest werd door de Noormannen. Onderzoekstechnisch zou men dan brandsporen kunnen verwachten tijdens de opgraving in de kerk. ¹⁴C-onderzoek uit 2016 heeft inderdaad enkele duidelijke brandsporen kunnen terugbrengen naar de negende - tiende eeuw. Toch zijn deze brandsporen nog niet te rijmen met een mogelijke verwoesting van de kerk. De sporen zijn gesitueerd in het centrale deel van de kerk en zijn losstaande sporen. De juiste betekenis moet bijgevolg nog nader onderzocht worden. We kunnen de stelling op dit moment noch bevestigen noch ontkennen.

De romaanse kerk

Drie eeuwen later, in de twaalfde eeuw, wordt er een romaanse kerk gebouwd. Er is een overgang van een eenbeukige kerk naar een driebeukige kerk, waarbij de breedte van de kerk behouden blijft. Het archeologisch onderzoek van 2008 bevestigde dat de funderingen van de Karolingische kerk hergebruikt werden, met uitzondering van de achterzijde van de kerk en de bouw van de kettingmuur voor de zuilen die de scheiding vormt tussen de middenbeuk en de zijbeuken. De lengte van de kerk wordt vergroot aan de westzijde. Ook aan de zijde van de apsis wordt ervoor gekozen om een grotere apsis aan te leggen, geflankeerd door twee zijapsissen.

De aanwezige westelijke muur, die duidt op een vergroting van de kerk, de ingang in de noordelijke zijbeuk en de aanwezigheid van de

Afb. 18 Klokkenuoven, Werkput 1 Vlak 4 (Musea Maaseik).

romaanse apsissen tussen de archeologische resten zijn een duidelijke bevestiging voor de aanwezigheid van een volwaardig functionerende romaanse kerk. Toch blijft de periode van één eeuw tussen de romaanse en gotische bouw onrealistisch. Een opmerkelijke bijkomende vondst bevestigde enerzijds de theorie, maar verwierpt ook de vooropgestelde datering van de romaanse kerk. Aan de westzijde van de kerk werd in de middenbeuk namelijk een opmerkelijk, goed bewaarde klokkenuoven aangetroffen (afb. 18). Hiervoor maken we even een kort intermezzo om het belang van deze oven en de functionaliteit ervan te duiden.

De eerste gegevens van de zogenaamde luiklok dateren uit de Karolingische periode, waarbij het gebruik werd verspreid door de *Capitularia* van Karel de Grote. De klok werd beschouwd als de prediker van het Nieuw Testament. Hierbij stond de houten dwarsbalk voor het kruis, de klok zelf was de prediker of profeet, de klepel was zijn tong en het luidtouw zijn geschrift, dat het kruis met de wereld verbindt.

32 Vanstrydonck 2018, 310-316.

Afb. 19 Smeltoven voor het brons van de romaanse klok, Werkput 6 Vlak 4 (Musea Maaseik).

Afb. 20 Detail klokkenoven met stookkanaal en opbouw van de mal, Werkput 4 Vlak 1 (Musea Maaseik).

Vandaag beschikt de Sint-Annakerk ook over een luiklok in de westbouw. Deze klok dateert echter pas van de restauratiecampagne van architect Jaminé in de negentiende eeuw, maar is een reconstructie van de gotische toren en klok uit de dertiende eeuw. Dankzij de vondst van de klokkenoven tijdens het archeologisch onderzoek van 2008 kunnen we extra bevestigen dat de romaanse kerk voorzien was van een eigen toren, dus vóór de bouw van het westwerk tijdens de gotische periode. Dit is een extra bevestiging voor een volwaardig functionerende romaanse kerk.

Waarom gaan we uit van een romaanse toren in de middenbeuk en gaat het hier niet om de klok voor de gotische westbouw? Een bronzen klok werd meestal in de omgeving van een kerk gegoten, omdat het transport van een luiklok zeer omslachtig en arbeidsintensief is, gezien de omvang en het gewicht. Voorbeelden van gieterijen uit de zeventiende en achttiende eeuw in de omgeving van een kerk vinden we terug op de site Pardoën in Wervik (B), aan de Sint-Martinuskerk in Genk (B), op de markt in Marburg (D), op het Pieterskerkhof in Utrecht (NL), enzovoort. In Susteren (NL) wijzen

enkele klokgietskuilen op een datering in de tiende en elfde eeuw. Een voorbeeld van een dertiende-eeuwse gieterij in de omgeving van een kerk vinden we terug in Krefeld nabij Duisburg (D).

Het verschil met bovenvermelde sites is dat in Aldeneik de klok ter plekke onder de toren werd gegoten. Na het gietproces kon de klok rechtstreeks in de toren gehesen worden. In Aldeneik werd zowel de oven als de smeltplaats (afb. 19) aangetroffen. De oven lag binnen de romaanse kerk en de smeltplaats bevond zich buiten de kerk, onder de huidige westbouw.

Het proces van het gieten kent er een overgangperiode in de twaalfde eeuw. Vóór de twaalfde eeuw werden de klokken voornamelijk gegoten door geestelijken en later ontstaat er het ambacht van klokkengieter. Het was daarenboven gebruikelijk om de verloren-was-techniek te gebruiken, waardoor er een klok kon gegoten worden in bijenkorfmodel. Na de twaalfde eeuw gebruikt men leem voor de valse klok en verschijnt het punthoedmodel. De oven van Aldeneik is wel degelijk een voorbeeld van de verloren-was-techniek. Broeder Theophilus omschrijft in 1100 het omslachtig

en arbeidsintensief proces om de klok te maken.³³ De binnenmal werd gevormd rond een houten klos, waarbij de leemlaag werd gemengd met paardenmest om scheuren te voorkomen. De eerste laag had een dikte van 2 cm die langzaam werd uitgedroogd. Het proces herhaalde zich tot de gewenste dikte bereikt was. Hiertegen werd de ‘valse klok’ in was bevestigd, met mogelijke versiering erin gegraveerd. Tot slot werd er een buitenmal, gelijkaardig aan de binnenmal, over geplaatst. Het stookkanaal onder de klokvorm bood de mogelijkheid om alles uit te harden. De kroon van de klok werd apart vervaardigd. Deze volledige omschrijving kan perfect overgezet worden op de ontdekte oven in Aldeneik (afb. 20). Rond de oven bouwde men, volgens de theorie van Drescher, ook een muur tot aan de top van de mal en werd de gietput opgevuld met aangestampte aarde.³⁴ Deze muur werd niet aangetroffen in de Sint-Annakerk.

De diameter van de valse klok in Aldeneik is 65 cm en de randdikte bedraagt 5 cm. De dikte van de binnenmal is 7 cm en de buitenmal is 3 cm. Het stookkanaal onder de oven is ook afgezet met leem. De vier trekpaten, om het vuur aan te wakkeren, zijn tijdens het gietproces dichtgemaakt met proppen om te vermijden dat het brons weg kon vloeien.

Er is geen gietgeul aangetroffen tussen de klokkenoven en de smeltoven. Wel is er een duidelijk hoogteverschil van 60 cm. Hierdoor gaan we uit van een vermoedelijke hoogte van de klok tussen 45 en 55 cm.

De oven vormt tot slot het sluitstuk voor de datering van de romaanse kerk. Diverse ¹⁴C-dateringen variëren tussen 1070 en 1160, waarbij het merendeel een datering in de elfde eeuw bevestigt. Hierdoor kunnen we de romaanse kerk een eeuw vroeger dateren dan

de vooropgestelde datering tot op heden. Dit geeft ook meer bevestiging voor de effectieve functionering van de kerk vóór de gotische verbouwing in de dertiende eeuw.

Misschien toch een kleine aantekening dat op het einde van de opgraving in 2008 werd besloten door het restauratieteam om de oven te bewaren. Bij de heraanleg van de vloer en de aanleg van de nieuwe vloerverwarming zijn de plannen aangepast, zodat de oven op termijn zichtbaar gemaakt kan worden door het vervangen van de natuurstenen vloertegels door glazen tegels. Echter heeft het Agentschap Onroerend Erfgoed hier uiteindelijk geen toestemming voor verleend. Maar, de constructie is alvast voorzien, waardoor een ontsluiting voor het brede publiek nog steeds mogelijk blijft.

De gotische aanbouw

In de dertiende eeuw worden de romaanse apsissen vervangen door een gotische variant. Een halfronde hoofdapsis met toonaangevende spitse ramen en twee sacristieën. De nieuwe gotische aanbouw is vandaag nog origineel aanwezig. Ook de gotische westbouw wordt toegevoegd aan de romaanse kerk.

Aan de hand van het archeologisch onderzoek in 2008 kunnen we nu vaststellen dat de romaanse kerk wel degelijk in functie is geweest. Zo verkoos men om een zijingang te voorzien in de noordelijke zijbeuk van de romaanse kerk, tijdens de bouw van het westwerk. De resten van deze zijingang werden ontdekt tijdens het onderzoek. Na de voltooiing van het westwerk heeft men bouwkundig de aansluiting gemaakt met de romaanse kerk en de westelijke buitenmuur afgebroken, gevolgd door de in gebruik name van de westbouw als ingang van de kerk. Of men de romaanse toren heeft afgebroken vóór of na de voltooiing van

33 Brehohl 1999

34 Theiss 2015

Afb. 21 Systematische uitbraaksporen in de kettingmuren tussen de pijlers van de middenbeuk van de Sint-Annakerk (Musea Maaseik).

de westbouw kon archeologisch niet vastgesteld worden. Zuiver geredeneerd zou een afbraak na de ingebruikname van de westbouw plaatsvinden. De romaanse kerk bleef zo functioneel tot na de verbouwing. Pas na de aansluiting van de westbouw werd de verbouwing van de apsisen op gang gebracht. Ook hier kunnen we uitgaan van de verdere functionaliteit van de kerk en de mogelijke verhuizing van het altaar naar het koor tot de beëindiging van de werkzaamheden.

De zestiende-eeuwse verkleining van de kerk

Zowel in de zijbeuken als in het westwerk werden sporen aangetroffen van verbouwingswerken naar aanleiding van de verkleining van de kerk. Meest opmerkelijke vondst waren de systematische uitbraaksporen van de pijleraltaren op de kettingmuur (afb. 21).

In de archieven werd er enige informatie teruggevonden over deze zogenaamde pijleraltaren. Op 12 juli 1495 werd het volgende vermeld:

‘Bisschop Jan van Horne (1484-1504) wijdde in onze collegiale kerk van Aldeneik twee altaren in die nieuw werden opgericht, het ene in de richting van de stad Maaseik, ter ere van de H. maagd Maria, Lucia, Genoveva, Catharina, Barbara en Franciscus en de inwijding van dat altaar zal worden gevierd ieder jaar op Sint-Franciscusdag (4 oktober); het andere grotere altaar in de richting van Ophoven werd gewijd ter ere van de H. Drievuldigheid, Christoffel, Antonius, Sebastianus en Rochus, martelaren. De inwijding van dat altaar is op Drievuldigheidszondag (de zondag na Pinksteren).’³⁵

35 Kerkarchief Aldeneik, z.n.

Afb. 22 Witte sarcofaag uit de zevende eeuw met kind uit de dertiende eeuw, Werkput 1 Vlak 4 Spoor 163 (Musea Maaseik).

De altaren dateren uit de vijftiende eeuw. De aanleiding voor de uitbraak was de verhuis van het Kapittel naar Maaseik in 1571. Ook de zijbeuken en de westbouw werden op dat moment afgebroken en pas in de negentiende eeuw gereconstrueerd door architect Jaminé.

De negentiende-eeuwse reconstructie

De huidige westbouw van de kerk is zoals eerder aangegeven een reconstructie uit de negentiende eeuw. Architect Jaminé baseerde zich hiervoor op de aanwezige fundamenteën. Tijdens het onderzoek konden we bevestigen dat de nieuwe westbouw correct werd heropgebouwd. Over de oorspronkelijke grootte van de westbouw dient er dus niet gedebatteerd te worden. De discussie over de hoogte en de spitsheid van de toren blijft echter een onopgelost vraagstuk aangezien men zich hiervoor enkel kan baseren op latere tekeningen en er dus geen rechtstreekse bronnen zijn. We verwijzen hierbij naar de tekening van Arnaud Schaepekens (afb. 1) uit 1861 die hij maakte vóór

de restauratie door architect Jaminé, met de vermelding: *‘L’église d’Eyck ne charme pas par son aspect extérieure; comme on le voit sur notre dessin, ses murs rudes et d’un blocage [sic] irrégulier sont ruinés, en grande partie, par le temps, les révolutions et les changements qu’on a fait subir au monument...’*³⁶

Een blik op enkele opmerkelijke graven

In het totaal werden er 49 skeletten opgegraven in de Sint-Annakerk. In 2016 was het echter budgettair niet mogelijk om alle skeletten te laten dateren. Er werd dus gericht een steekproef gemaakt op basis van de vraagstellingen. Van de uitgevoerde dateringen kunnen we geen overledene herleiden naar de romaanse periode, maar wel naar de dertiende -veertiende eeuw. Eén opmerkelijk graf komt hierbij naar voren. Het eerder vernoemde Karolingisch graf uit maaskeien werd verstoord door een witte kalkstenen sarcofaag. De sarcofaag is stilistisch te dateren in de zevende eeuw. De sarcofaag heeft een trapeziumvormige aflijning en is

³⁶ Schaepekens, 1861, 133-137 – vertaling: ‘De kerk van Eyck bekoort niet door haar uiterlijke aspect, zoals men op onze tekening kan zien, haar ruwe en onregelmatig geblokte muren zijn voor een groot deel vernield door de tijd, de omwentelingen en de veranderingen die men aan het monument heeft aangebracht...’ [p. 136]

Afb. 23 Witte sarcofaag uit de zevende eeuw, Werkput1 Vlak 4 Spoor 163 (Museum Maaseik).

vergelijkbaar met andere sarcofagen in de Benelux. Dit exemplaar is echter zwaar beschadigd en het deksel ontbreekt. De steenkapper heeft gewerkt van de voet naar het hoofd met een polka van 4 cm. Aan het hoofd heeft hij in twee richtingen gewerkt.

In de sarcofaag lag een kind begraven (afb. 22). Het was zeer ongebruikelijk om een kind te begraven in een kist voor een volwassene. We gaan er dus van uit dat de sarcofaag verplaatst en hergebruikt is. ¹⁴C-datering op het skelet bevestigt deze stelling aan de hand van een datering in de dertiende eeuw. Een opvallend detail bevond zich aan het hoofdeinde van de sarcofaag. Een gat, aangebracht in de bodemplaat, gaf de mogelijkheid om het hoofdvocht van de dode uit de kist te laten lopen.

In de huidige Sint-Annakerk bevonden zich bovengronds twee Merovingische sarcofagen, die in het verleden opgegraven en toegewezen werden aan de heiligen Harlindis en Relindis.³⁷ Eén sarcofaag is nog volledig bewaard en de tweede is beschadigd. De volledige sarcofaag is

gemaakt uit een witachtige steen met kwarts-kristallen, vermoedelijk een soort kalksteen. De trapeziumvormige aflijning en de afmetingen zijn vergelijkbaar met andere sarcofagen in de Benelux. De versiering met lange horizontale lijnen over de volledige lengte en een kruisvorm op het hoofduiteinde is ook vastgesteld op andere sarcofagen in Maastricht. Het deksel van de sarcofaag is niet bewaard gebleven. Op de bodem zijn sporen van een werktuig zichtbaar, namelijk die van een polka met een breedte van 4 cm. Daarnaast zijn restauratiesporen in het cement uit de negentiende eeuw aanwezig, evenals roetsporen op de bodem van de kuip. De beschadigde sarcofaag blijkt een samenstelling te zijn van twee sarcofagen. Het materiaal en bewerkingstechniek is vergelijkbaar met de eerst besproken, volledige sarcofaag; beide bestaan eveneens uit kalksteen. Momenteel zijn alle sarcofagen nog zichtbaar in de westbouw van de Sint-Annakerk.

Afsluitend kunnen we nog aangeven dat er voor het onderzoek in de Sint-Annakerk slechts

³⁷ Deze sarcofagen werden onderzocht door Laura-Anne Finoulst en Frans Dopéré.

een beperkt antropologisch onderzoek werd uitgevoerd in 2008.³⁸ Zoals eerder vermeld werden er in het totaal 49 skeletten opgegraven. Opmerkelijk is dat het hier om een heterogene begraafing gaat met bijna evenveel vrouwen als mannen. In gelijkaardige contexten zijn het meestal meer mannen. Daarnaast zien we ook dat de leeftijd rond de 40 jaar ligt, wat vrij hoog is, dat de leeftijdsgroep van de jongvolwassenen ontbreekt en dat er kinderen uitzonderlijk begraven liggen binnen de kerkmuren. Ook de sacralisatie, de zogenaamde vergroeiing van de vijfde lendewerfel met het heiligbeen, bij verschillende individuen kan wijzen op eventuele familiebanden. Tot slot zien we ook dat er geen ondervoeding is geweest, maar wel opmerkelijk veel fysieke overbelasting wat eerder uitzonderlijk is voor de hogere klasse die normaal in kloosterkerken werd begraven. Bijkomend uitgebreid onderzoek zou voor dit onderdeel van de opgraving dus nog meer inzichten kunnen vrijgeven.

Conclusie

In de inleiding gaven we aan dat enkele ontdekkingen de bestaande stellingen doen wankelen. Al jarenlang worden dateringen overgenomen en gekopieerd uit historische bronnen en onderzoeksliteratuur. En dit vaak zonder concrete bewijsvoering. Het archeologisch onderzoek en andere recente onderzoekstechnieken werpen nu een ander licht op de bouw- en verbouwingsgeschiedenis van de Sint-Annakerk. Zo kan het ontstaan van de Merovingische kerk en de eeuw waarin de heiligen Harlindis en Relindis leefden in vraag gesteld worden. Wat ruimte geeft voor extra onderzoek om dit nieuwe spoor verder uit te diepen. Een andere nieuwigheid is de datering van de romaanse kerk die met een volle eeuw naar voor kan wor-

den geschoven. Aan de hand van de drie grote onderzoeksvragen, zullen de behaalde resultaten toegelicht worden.

Kunnen we de locatie van de Merovingische kerk onder de huidige Sint-Annakerk bevestigen? En hoe verhouden de onderzoeken op de relieken van de heiligen Harlindis en Relindis en de Codex Eyckensis zich tot de feiten?

Voor de oudste fasering, de houten Merovingische kerk, kunnen we momenteel concluderen dat de kerk vermoedelijk op een andere locatie dan de huidige Sint-Annakerk is gebouwd. Dit zou de theorie rond de translatio uit de Vita, waarbij de relieken van de heiligen Harlindis en Relindis van de oude naar de nieuwe kerk werden overgebracht, kunnen bevestigen.

Het onderzoek op de relieken uit 2016 en het ¹⁴C-onderzoek van het enige Merovingische graf in de Sint-Annakerk wijzen wel op een mogelijke oudere datering van de eerste kerk op het einde van de zevende eeuw. Dit zou de vooropgestelde bouwperiode van 719-721 in twijfel kunnen trekken. Het verschuift het verhaal van de heiligen Harlindis en Relindis mogelijk met minimaal een halve eeuw terug in de tijd.

Daarnaast zouden de Angelsaksische textilia en de Codex Eyckensis volgens de Vita door de twee vrome zussen vervaardigd zijn. ¹⁴C-onderzoek op de Casula wijst echter op een datering op het einde van de achtste - begin negende eeuw. En de stilistische datering van de Codex Eyckensis duidt op een vervaardiging in de achtste eeuw.

Er zijn aldus nog veel open vragen en onverenigbaarheden in de tijdlijn die het onmogelijk maken de datering van de Merovingische kerk, de tijdsperiode waarin onze heiligen leven en de vervaardiging van de textilia en de codex op

38 Het onderzoek werd uitgevoerd door Els Dauvin in 2008. Het onderzoek kaderde binnen haar eindthesis, waarbij ook andere contexten in Vlaanderen onder de loep werden genomen. Om de resultaten nog strakker te zetten en een breder vergelijkingsonderzoek mogelijk te maken in het Maasland zou het op termijn zeker aangewezen zijn om de menselijke resten uitgebreider te onderwerpen aan een bijkomend antropologisch onderzoek.

elkaar afstemmen. En dit voornamelijk door het huidige gebrek aan rechtstreekse wetenschappelijke bewijsvoering. We zitten met een duidelijke onverenigbaarheid tussen de Vita en de hedendaagse resultaten die voortvloeien uit de diverse ¹⁴C-onderzoeken.

Er is dus nog extra wetenschappelijk onderzoek nodig om een definitieve uitspraak te formuleren over de exacte ouderdom van de eerste Merovingische kerk en vervolgens ook de bepaling van de periode waarin de heilige Harlindis en de heilige Relindis effectief in Aldeneik geleefd hebben. De tijdspanne waarnaar we momenteel kijken is alvast verbreed naar medio zevende eeuw – medio achtste eeuw.

Een tweede onderzoeksvraag richtte zich op de Karolingische periode. Naast de ligging, vorm en grootte van de kerk richten we ons ook op resten die informatie kunnen bieden over een mogelijke verwoesting van deze kerk, zogenaamd door de Noormannen in 881. Kunnen de archeologische vondsten dit bevestigen?

De Karolingische kerk blijft zoals vooropgesteld een eenbeukige kerk, maar wel groter dan de schatting van Gust Daniëls, waarbij de apsis gelijk valt met de huidige gotische apsis. Het was een uitdaging om aan de hand van archeologisch onderzoek de in de historische bronnen gesuggereerde verwoesting van deze kerk door de Noormannen aan te tonen. Als er een grote verwoesting zou plaatsgevonden hebben, verwachten we resten van brandsporen en braaksporen. Helaas kon geen enkel archeologisch bewijsstuk aangetroffen worden om de theorie te bevestigen of te ontkennen.

Een laatste onderzoeksvraag richt zich op de romaanse en gotische fase. We kwamen voor het onderzoek tot de merkwaardige vaststelling dat er in de historische overleveringen een uiterst korte periode werd vooropgesteld tussen de bouw van de romaanse kerk en de

gotische westbouw en apsis. Werd de bouw van de romaanse kerk volledig voltooid? Werd de kerk in gebruik genomen voor de gotische verbouwingen?

De grootste ontdekking is de functionaliteit en plaatsing van de romaanse en gotische kerk in de tijd. De theorie van een twaalfde-eeuwse romaanse kerk kunnen we officieel verwerpen, waardoor een verbouwing van de kerk in de dertiende eeuw meer waarschijnlijk is. Dankzij meerdere ¹⁴C-dateringen kunnen we de bouw van de romaanse kerk in de elfde eeuw plaatsen. Deze kerk heeft volledig zelfstandig gefunctioneerd, zelfs tijdens de gotische verbouwing in de dertiende eeuw. De aangetroffen klokkenoven en smeltoven duiden aan dat de romaanse kerk een eigen klokkentoren heeft gehad, die vermoedelijk pas afgebroken is na de ingebruikname van de gotische westbouw. Ook de aanwezigheid van drie romaanse apsissen bevestigen het volwaardige gebruik van de kerk. De verbouwingen aan de romaanse kerk, zoals de zijingang en de extra verbindingen, tijdens de gotische aanbouw van het koor en het westwerk wijzen op het doorlopend gebruik van de kerk.

We kunnen afronden met de vaststelling dat voor de geschiedenis van de Sint-Annakerk van Aldeneik het archeologisch onderzoek een belangrijke aanvulling is voor de bestaande historische stellingen. Enkele duidelijke verschuivingen in de tijdsspanne van meerdere bouwfases die een nieuwe blik werpen op het gebruik van de kerk door de tijd heen. Toch blijven er nog vele open vragen die via aanvullende onderzoekstrajecten kunnen gestaafd worden. Maar ook de connectie met de andere munsterkerken in de omgeving kan in bredere zin herbekeken worden.

De 'legende' over de twee Maastrandse heiligen Harlindis en Relindis kan dus nog een poosje blijven voortleven ...

Literatuur

- Maaseik, Archief Stadhuis Maaseik Inventaris Kerkbestuur, nr. 171.
- Maaseik, Archief Kerkfabriek van Sint-Catharina, nr. 154.
- Anon, *Historie van het Leuen der heyliger maechden Harlindis ende Relindis, vvt de legende int cortste ende ghetrouvelijckste ouergestelt*, Luyck, Christiaen Ouyverx, 1596.
- Boonen, 1997: M. Boonen, *Van twee Heilige Jofferen - twee eeuwen Harlindis en Relindisviering*, Maaseik 1997.
- Brepohl, 1999: E. Brepohl, Theophilus Presbyter und das mittelalterliche Kunsthandwerk, Band 2, in: *Goldsmiedekunst*, band 2, Böhlau 1999.
- Budny, 1985: M. Budny en D. Tweddle, The Early Medieval Textiles at Maaseik, Belgium, in: *The Antiquaries Journal* 65, 1985, 353-389.
- Clapham, 1936: A.W. Clapham, *Romanesque Architecture in Western Europe*, Oxford 1936.
- Coenen, 1922: J. Coenen, De Schat van Maaseik, in: *De Drie Munsters Der Maasgouw*, Maastricht 1922, 58-71.
- Coppens, 1994: C. Coppens, A. Derolez en H. Heymans, *Codex Eyckensis, An Insular Gospel Book From the Abbey of Aldeneik*, Antwerpen 1994.
- Duflou, 2012: E. Duflou en G. De Nutte, *Oost-West, Thuis Best ?, Het goddelijke en alledaagse Maasland in de 7de-10de eeuw*, Maaseik 2012.
- Daniëls, 1975: G. Daniëls en W. Sangers, *Aldeneik Architectuur en Historie*, Beek 1975.
- Dauven, 2009-2011: E. Dauven, *Physical anthropological research and a critical reflection on the methods for age determination based on dental attrition. Two case studies from Antwerp and Aldeneik*, 2 vol., onuitgegeven thesis Vrije Universiteit Brussel, Brussel 2009-2011.
- Dierkens 1978: A. Dierkens, A., *L'Abbaye d'Aldeneik au IXe siècle. XLIVe session congrès de Huy 18-22 août 1976, Annalen deel 1 Federatie van kringen voor oudheidkunde en geschiedenis vzw*, Tiel 1978.
- Dierkens, 1979: A. Dierkens, *Les origines de l'abbaye d'Aldeneik (Première moitié du VIIIe siècle), Le Moyen Age 3-4*, Brussel 1979.
- Esther, 1992: J.-P. Esther en G. Beckaert, *Architectuurgids, Romaans in België*, Antwerpen 1992.
- Gielen, 1971: J. Gielen, 'Promenade à l'église romane d'Alden-Eyck Les Maeseyck', in: *Annales de l'Académie d'Archéologie de Belgique*, 2e série, tome III, 2e livraison Luik 1871.
- Hendrickx, 1963: M. Hendrickx en W. Sangers, De kerkschat van de Sint-Catharinakerk te Maaseik, in: *Limburgs Kunstpatrimonium I*, Hasselt 1963, 33-35.
- Hendrickx, 1985: M. Hendrickx, R. Janssen en W. Sangers, Aldeneik in oude Afbeeldingen, in: *Maaslandse Sprokkelingen, Nova Series VIII nr. 2-3*, Dilsen 1985, 1-40.
- Henschenius, 1668: G. Henschenius en D. Papebrochio, De Sanctis Virginibus Herlinde et Reinvla sev Renilde Abbatissis Masaci in Belgio, in: *Acta Sanctorum Martii*, Tomus III, Antverpiæ 1668, 385-392.
- Heymans, 1988: H. Heymans. Historische nota restauratiedossier 1829-1945 (1988): <http://www.kerkaldeneik.be/PDF/Restoratiedossier%201829-1945.pdf>
- König, 2008: S. König, Eine Gussanlage des 13. Jahrhunderts aus der Stadtwüstung Nienover im Solling, in: *Archäologie und mittelalterliches Handwerk – eine Standortbestimmung*, Nienover 2008, 129-138.
- Lemaire, 1954: R. Lemaire, *De Romaanse bouwkunst in de Nederlanden*, Leuven 1954.
- Lester-Makin, 2020: A. Lester-Makin, *The lost art of the Anglo-Saxon world, The sacred and secular power of embroidery*, Oxford 2020.
- Ludwig, 2003: T. Ludwig, *Einhard's-Basilika Michelstadt-Steinbach*, Regensburg 2003.

- Mersch, 1988: G. Mersch, Historische nota restauratiedossier ca. 720-1800 (1988): <https://www.kerkaldeneik.be/PDF/Historische%20nota%20720-1800.pdf>.
- Neskens, 2011: A. Neskens, Klokkenoven te Aldeneik, in: *De Maaseikenaar*, Maaseik 2011, 77-79.
- Rodwell, 1981: W. Rodwell, *The archaeology of the English church, the study of historic churches and churchyards*, Londen 1981.
- Rodwell, 1977: W. Rodwell, *Historic Churches, a wastin gasset*, Londen 1977.
- Schaepkens, 1861: A. Schaepkens, *L'église d'Eyck, dans le Limburg*, Brussel 1861.
- Schaepkens, 1861: A. Schaepkens, *Messenger des sciences historiques, ou Archives des arts et de la bibliographie de Belgique*, Gent 1861, 133-137.
- Schoolmeesters, 1871: E.H. Emile Schoolmeesters, *Levensschets der h. h. Maagden en Abdissen: Harlindis en Renildis*, Luik 1871.
- Timmers, 1965: J.J.M. Timmers, *Atlas van het Romaans*, Amsterdam 1965.
- Timmers, 1980: J.J.M. Timmers, *De kunst van het Maasland II*, Assen 1980.
- Theiss, 2015: A. Theiss, Eine Glockengussanlage vom Gelände der Elisabethkirche in Marburg, Untersuchungen zur mittelalterlichen Glockengiessertechnik, in: *Forschungen des Instituts Für Archäologie, Denkmalkunde und Kunstgeschichte 1*, Bamberg 2015.
- Van Rechem, 2003: H. Van Rechem, *Restauratie O.L.V.-geboorte basiliek Tongeren*, Tongeren 2003.
- Van Strydonck, 2018: M. Van Strydonck, M. Boudin, K. Houbey, C. Polet, F. Van Cleven en A. Neskens, The veneration of Harlindis and Relindis and the enigmatic content of their relic shrines. A story about ashes, bones, textile, needles, ivory and 'unexpected' substances, in: *Relics @ the Lab. An Analytical Approach to the Study of Relics*, Leuven 2018, 267-316.
- Weiler, 1989: A.G. Weiler, *Willibrords missie. Christendom en cultuur in de 7de en 8ste eeuw*, Nijmegen 1989.

ABSTRACT

Church of Saint Anne in Aldeneik

Historical information and archeological facts

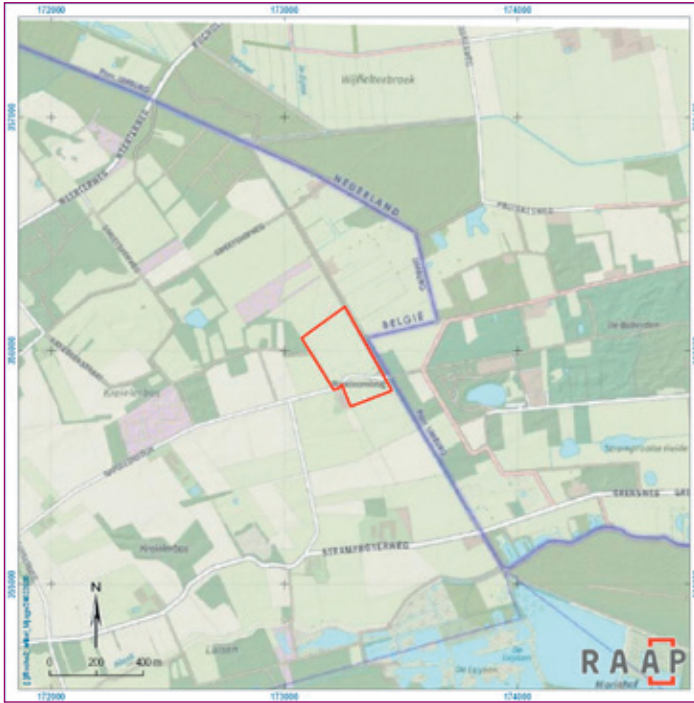
The Maasland embraces the beautiful valley of the river Meuse. It is in this region that Aldeneik is situated on the left side of the river Meuse, just on the border with the Dutch province of Limburg. Aldeneik or as they say ‘Oude Eycke’ is founded before the current city of Maaseik of ‘Nieuwe Eycke’.

Historical sources assign the origin of Aldeneik to the construction of a Christian church for the two holy sisters Harlindis and Relindis in the early eighth century. The confrontation of historical sources with archaeological research in 2008 offers a new insight into the construction history of the current Saint Anna’s church in Aldeneik. The most striking novelties are the lack of finds related to the wooden Merovingian church. Nevertheless, the research done on the relics in 2016 raises the possibility of starting the Merovingian phase as early as the 7th century. The greatest attention is devoted to the evidence that the Romanesque church can be dated earlier, back to the 11th century instead of the earlier proposed 12th century. It goes even further. Archaeological research showed that the Romanesque church was still in use after the completion of the Gothic renovations.

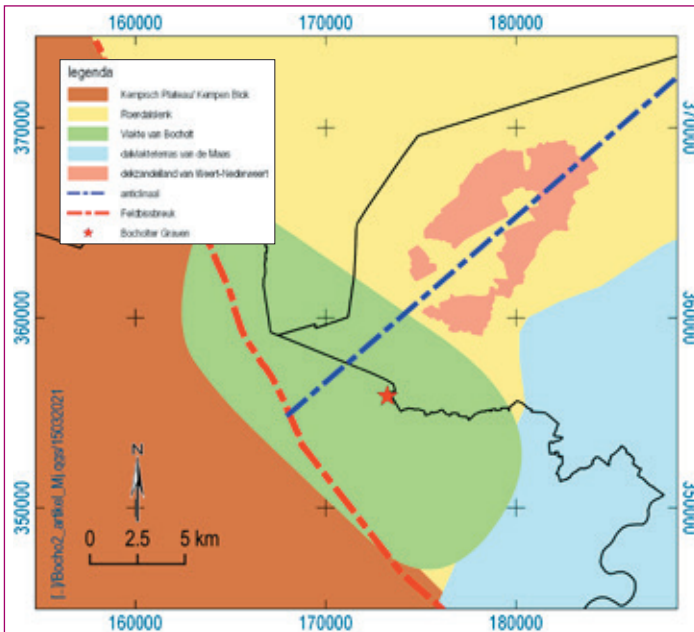
Bocholter (opge)Graven

Archeologisch onderzoek
van een landweer in
Bocholt

Marlien Janssens

Afb. 1 De ligging van het onderzoeksgebied (rode lijn) aan de Belgisch-Nederlandse grens (digitaal ontsloten via Opentop.nl).

Afb. 2 Landschappelijk kader (bewerkt naar Hiddink 2010, 18, fig. 3.1).

De Bocholter Graven vormen een serie grachten, op de grens van het Belgische Bocholt en het Nederlandse Stramproy (afb. 1). Door egalisatie in de twintigste eeuw is van de grachten en bijbehorende wallen vrijwel niets meer aan het maaiveld herkenbaar. Door jarenlang speurwerk van de heemkundekring van Bocholt en Stramproy is echter gebleken dat het gaat om een belangrijk archeologisch relict op een landschappelijk en bestuurlijk strategische plek. Om de kennis van het complex uit te breiden, behoud in situ van de Bocholter Graven te garanderen en om ontsluiting van de site voor het publiek mogelijk te maken, is archeologisch onderzoek uitgevoerd op twee percelen waar op basis van de naspeuringen van de heemkundekringen sporen in de ondergrond te verwachten waren.¹

Doel van het onderzoek was om te achterhalen in hoeverre grachten nog gaaf bewaard zijn in de bodem en wat de verschijningsvorm, de datering en de vegetatie ter plaatse is. Het historisch-archivalisch en archeologisch onderzoek bleken in hoge mate complementair, waardoor een reconstructie kon gemaakt worden van de verschijningsvorm van het complex, de datering en fasering, en dit met minimale bodemversturende ingrepen. Het onderzoek heeft aangetoond dat het systeem toe te schrijven is aan een gefaseerd landweerdecomplex op de grens van het Prinsbisdom Luik en Gelre/Gullik en dat teruggaat tot de late vijftiende eeuw. Het onderzoek vormt daarmee de wetenschappelijke onderbouwing in het kader van de revitalisering van de Bocholter Graven door Regionaal Landschap Kempen en Maasland.² De Bocholter Graven, hoewel niet (grootscha-

lig) gravend onderzocht, vormt tevens een belangrijke sleutelsite voor toekomstig onderzoek om opgravingsresultaten te kaderen.

Natuurlijke corridor

Het onderzoeksgebied ligt in de Vlake van Bocholt (afb. 2), een lager en natter gebied in het tektonisch dalingsgebied van de Roerdalslenk, gelegen tussen twee hogere en drogere tektonische stijgingsgebieden: het Kempisch Plateau/ Kempen Blok in het westen en de Peelhorst in het oosten. De Feldbissbreuk³ markeert de overgang van het Kempisch Plateau naar de Roerdalslenk. Ten zuidoosten van de lijn Molenbeersel-Ell ligt de pleistocene stroomvlakte van de Maas.

Een restant van een zeer oude gesteenteplooiing in de ondergrond, een zogenaamd anticlinaal, zorgt voor de aanwezigheid van een hogere rug binnen de lagergelegen Roerdalslenk. Hierdoor zijn oudere (lemige) zandafzettingen dicht naar het oppervlak gestuwd, wat leidt tot een slechte ontwatering van het omringende gebied: in het zuidwesten de Vlake van Bocholt en in het noordoosten uitlopers van de Peel.⁴ Het onderzoeksgebied bevindt zich op de zuidelijke flank van deze hogere rug die een droge corridor vormt, op de overgang van het Kempisch Plateau naar de Roerdalslenk, een van nature strategische ligging. Ten noorden van het onderzoeksgebied wordt de hogere rug doorsneden door uitlopers van de Tungelroysebeek, waardoor het onderzoeksgebied als het ware de toegangspoort vormt tot een kleinere zandrug die doorloopt tot aan Stramproy en waarbij de beek een natuurlijke grens vormt.

1 Gezien de ligging op Vlaams grondgebied, is het archeologisch onderzoek is uitgevoerd conform de Code van Goede Praktijk. Het archeologisch onderzoek was niet opgelegd vanuit een vergunningssysteem omdat de terreinen niet ontwikkeld werden; het betrof een archeologisch onderzoek vanuit een wetenschappelijke vraagstelling.

Zie ook: <https://loket.onroerenderfgoed.be/archeologie/rapporten/eindverslagen/98/bijlagen/178>

2 Informatie hierover is te vinden op de website: <https://grensgevallen.eu/>

3 Breuklijn tussen het tektonisch stijgingsgebied Kempisch Plateau en het tektonisch dalingsgebied Roerdalslenk.

4 Hiddink 2010, 19-20.

Het begin van de speurtocht

De Bocholter Graven zijn sinds 2013 onderwerp van onderzoek, geïnitieerd vanuit de heemkundekring Bocholt. Middels archiefonderzoek, luchtfoto-analyses, bewerkingen van het Digitaal Hoogtemodel Vlaanderen (DHM) en geofysisch onderzoek is de nodige informatie verzameld over de aard, omvang en ouderdom van de Graven.

Bij een aantal oudere inwoners was de Bocholter ‘graven’ nog bekend. Tot einde van de jaren 1960 waren er op het perceel ten noorden van de Napoleonsdijk, dat nu in eigendom is van Natuurpunt, nog kleine restanten van te zien. Diverse ooggetuigen omschreven deze als 1,7 tot 2 meter diep, aan maaiveld 5 tot 6 meter breed en op de bodem circa 1,5 meter breed. Conservator van het natuurgebied Stramp-rooierbroek, de heer Goossens, wist hier en daar in het perceel, aan de hand van de aard van de begroeiing ter plaatse, precies aan te duiden waar in de ondergrond de graven zich moeten hebben gesitueerd. Hij herinnerde zich ook dat er oneffenheden in de landbouwgrond zichtbaar waren aan de zuidzijde van de Napoleonsdijk (richting Abeek) en dus wijzend op restanten van grachten aan de zuidzijde van de weg.

Er is geen mondelinge overlevering van wat de graven eigenlijk waren en waartoe ze gediend hebben. Voor zover toen bekend, was er ook niets relevants over gepubliceerd. Opzoekingen in de Bocholter gemeenterekeningen en registers van de schepenbank maakten de leden van de heemkundekring nauwelijks iets wijzer. Hun nieuwsgierigheid werd pas goed gewekt bij bestudering van een kaart (Bonneblad) uit 1903/ 1908. Er waren enkele markante elementen op deze kaart die de aandacht trokken, vooral de vorm van de grachten.

Volgens de kaart bestond het noordelijk gedeelte van de graven uit drie grachten, waarbij er twee in een hoefijzervorm liepen (afb. 3). Studie van een Duitse stafkaart uit 1935, in combinatie met *cropmarks*⁵ op recente luchtfoto's toonde echter aan dat de hoefijzervorm een onnauwkeurige weergave was en dat in plaats daarvan de graven met een lichte knik in een punt lopen. Aan de zuidzijde van de Napoleonsdijk zijn geen grachten zichtbaar. Dit perceel is al lang als landbouwgrond in gebruik en alle sporen leken uitgewist.⁶ Een tweede element dat de aandacht trok was de lange rechte lijn van een dubbele gracht, die parallel liep met de graven, op de Belgisch-Nederlandse grens. Door de leden van de heemkundekring werd deze de Bocholter Graft gedoopt om verwarring met de Graven te voorkomen.⁷ De speurtocht naar de functie en ouderdom van de Bocholter Graven was gestart.

De archiefstukken uitgeplozen

In 2016 is een artikel verschenen waarin uitvoerig wordt ingegaan op de ‘vergeten geschiedenis van de Bocholter Graven’.⁸ Op basis van archiefonderzoek en kaartstudies wordt in dit artikel inzicht gegeven in de functie en ouderdom van de Bocholter Graven. Daarbij wordt, zoals ook eerder genoemd, een onderscheid gemaakt tussen de westelijk gelegen Graven en de oostelijker gelegen Graft. Geutjens beargumenteert dat het complex van grachten een landweer vormde, met als doel een grens af te bakenen. Om het ontstaan en gebruik van landwieren te begrijpen, worden kort de politiek-militaire ontwikkelingen in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd in de Zuidelijke Nederlanden, het prinsbisdom Luik en Bocholt geschetst.

5 Verschil in begroeiing ter plaatse van de grachten.

6 Geutjens 2016, 13-15.

7 Geutjens 2016, 16.

8 Geutjens 2016.

Afb. 3 Uitsnede Bonneblad uit 1903 (ontleend aan topotijdreis.nl), geplot op het Digitaal Hoogtemodel Vlaanderen (ontleend aan Geopunt). De rode lijn duidt de ligging van het onderzoeksgebied aan. De Graven liggen links, de Graft rechts. Deze laatste wordt doorsneden door de Lossing, een diep uitgegraven afwateringskanaal.

Afb. 4 Uitsnede van de kaart van de Meijerij door Verhees, circa 1794, digitaal ontsloten via Historische Atlas Noord-Brabant. De rode lijn duidt de ligging van het onderzoeksgebied aan, op de grens van het Land van Luik, Gelre en Thorn. Verder westelijk ligt het Hertogdom Brabant.

In de middeleeuwen maakte Bocholt deel uit van het Land van Loon en later van het Prinsbisdom Luik. In de volle middeleeuwen werd het Heilig Roomse Rijk gekenmerkt door talrijke kleine 'heerlijkheden' en hertogdommen, zo ook de heerlijkheid Bocholt vanaf de tweede helft van de twaalfde eeuw. De lokale heren trachtten hun bezittingen uit te breiden en hun macht te vergroten. Hoewel de bestuurlijke versnippering bleef voortbestaan, werden de bestuurlijke eenheden geleidelijk groter. Waar het graafschap Loon rond 1020 slechts de streek rond Borgloon omvatte, was tegen 1200 een groot deel van de Belgisch-Limburgse heerlijkheden terecht gekomen onder het graafschap. In 1366 werd het graafschap Loon ingelijfd bij het prinsbisdom Luik (afb. 4), waarbij de bisschop niet alleen kerkelijke macht had, maar ook wereldlijke. Hoewel het graafschap geleid werd door de prinsbisschop, bleef het voortbestaan. De oude instanties en indelingen werden in stand gehouden, maar op regionaal

niveau kondigden zich wel roerige tijden aan.

Voordat Bocholt een vrijheerlijkheid werd, stond het rechtstreeks onder het gezag van de graaf van Loon. Die moet wel een plaatsvervanger hebben aangesteld om zijn belangen in Bocholt te verdedigen, maar we weten niet of deze plaatsvervanger in Bocholt verbleef. Vroeger werd door de graven een baljuw benoemd, een gerechtspersoon die bevoegdheid had over verschillende vrijheerlijkheden. Of dat ook het geval was voor Bocholt, is niet bekend.

De heer van Bocholt was oorspronkelijk leenman van de graaf van Loon, en later van de prinsbisschop van Luik. Al was de heer de grootste gezagsdrager op alle gebied, toch had hij een zeer zware dubbele verantwoordelijkheid. Enerzijds had hij de belangen van de graaf van Loon of de prinsbisschop van Luik te verdedigen, anderzijds moest hij zich houden aan de vrijheden die de heerlijkheid genoot en aan zijn ridderplichten ten opzichte van zijn onder-

danen. De heer koos het bestuur, bestaande uit de schout en de schepbank. De schout was in feite zijn plaatsvervanger. Hij werd door de heer aangesteld en voor het leven benoemd. Dat de schout zo machtig was, was te wijten aan de vele langdurige afwezigheden van de heer. Buiten zijn rechterlijke macht had de schout ook militaire macht. Hij moest zorgen voor het behoud van orde en vrede, voor de bescherming van de heerlijkheid en voor de handhaving van het gezag van de heer. Het construeren van een landweer zal dan ook geïnitieerd zijn geweest door een schout. Een bekende familie die het schoutsambt bekleedde waren de Van den Steens, in 1633 vader Gerard en in 1672 zoon Godfried Gerard. Na de Van den Steens kreeg Bocholt schouten die minder machtig waren en die dikwijls niet in het dorp verbleven.⁹

In de vijftiende eeuw was het prinsbisdom Luik één van de mogendheden in de Lage Landen, ingeklemd tussen het hertogdom Brabant in het westen, Gelre in het oosten (afb. 4) en het koninkrijk Frankrijk in het zuiden, elk met hun eigen territoriale ambities.¹⁰ Filips de Stoute, hertog van Bourgondië, kreeg dankzij het strategische huwelijk met Margaretha van Male in 1369 de kans om onder meer het hertogdom Brabant aan het familiebezit toe te voegen. Hoewel de Bourgondiërs Luik niet konden toevoegen aan hun bezittingen, slaagden ze er wel in om prinsbisschoppen te installeren die hen goed gezind waren. Daardoor lag het prinsbisdom nadrukkelijk in de Bourgondische invloedssfeer. De stad (en steden in het prinsbisdom) Luik verzetten zich hardnekkig tegen de aanhechtingsplannen van de Bourgondische hertogen.

Met het huwelijk van Maria van Bourgondië

in 1477 met Maximiliaan van Oostenrijk, de latere keizer van het Duitse Rijk, kwam Bourgondië en het prinsbisdom Luik onder de Oostenrijkse Habsburgers. De onlusten gingen door, met de successieoorlog in het prinsbisdom Luik, aangejaagd door Frankrijk (1482-1490) en de Gelderse (onafhankelijkheids)oorlogen (1477-1482 en 1494-1499, 1502-1543).¹¹

In de zestiende eeuw wist Karel V een groot deel van de Nederlanden onderdeel te maken van de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden, de Zeventien Provinciën. De Luikse bisschop beheerste de linkeroever van de Maas, tussen Maastricht en Roermond. Op de rechteroever lagen de gebieden van de hertog van Gulik en die van Kleef. Voor het overige waren de Maasoevers ten noorden van Maastricht geheel in Bourgondisch-Habsburgs bezit.¹²

In het midden van de zestiende eeuw heerste in de zuidelijke en oostelijke provincies een crisis, die hand in hand ging met een grote maatschappelijke onrust. Philips II, zoon van Karel V, koning van Spanje en heer van de Nederlanden, besloot de orde met harde hand te herstellen: hij wilde, net als zijn vader, het bestuur van de Nederlanden moderniseren en centraliseren. Het harde bewind van Philips stuitte al spoedig op verzet. Philips was bovendien overtuigd katholiek en fel gekant tegen de opkomst van de protestantse kerken (de 'Hervorming') in de Nederlanden. Door zijn beleid joeg hij verschillende bevolkingsgroepen tegen zich in het harnas. Het was Willem van Oranje, een hoge edele en lid van de Raad van State, die zich opwierp als leider van de rebellerende gewesten bij het begin van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648). Ondanks de aanvankelijke neutraliteit kreeg het land van Luik veel te verduren van doortrekkende troepen, wanneer het openlijke conflict begon tus-

9 <http://www.noordoost.be/geschiedenis-bocholt/index.php>

10 Ubachs 2000, 92.

11 Ubachs 2000, 134-135.

12 Ubachs 2000, 168.

sen Willem van Oranje en Spanje, met de eerste overtocht van de Maas door Willem in 1568 en de tweede inval van Oranje in 1572. Troepen marcheerden geregeld door het Loonse/Luikse platteland, vlak terrein dat als het ware een makkelijke passage vormde richting het strategische bolwerk Maastricht. De Maas was een belangrijke transportweg voor noordwaarts trekkende legertransporten van het Spaanse leger en later voor de zuidwaarts trekkende Staatsen. Verder liep ook een aantal belangrijke verbindingswegen naar het westen. Plunderingen door Hollandse en Spaanse troepen waren schering en inslag. Het platteland heeft daarna nog geweld gezien tijdens de Devolutieoorlog (1667-1668), Hollandse Oorlog of Frans-Nederlandse oorlog (1672-1678), Negenjarige Oorlog (1688-1697), Spaanse Successieoorlog (1701-1713) en Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748).¹³

Prinsbisschop Gerard van Groesbeek riep in 1572 de weerbare mannen op in zijn prinsbisdome. Om het onverdedigde Luikse land toch enigszins te beschermen moesten alle gezonde mannen tussen 21 en 60 jaar wapens aanschaffen en zich klaar houden om uit te rukken. De dienstplichtigen met een kapitein aan het hoofd, waren de landelijke tegenhanger van de stedelijke milities. Bij de slag van Sint-Nikolaasdag 1648 op de Meeuwerheide, waar deze huyslieden van een groot aantal Kempische en Maaslandse dorpen door Lorreinse –door Spanje ingehuurde- troepen vernietigend werden verslagen, had Bocholt zeventien doden te betreuren.¹⁴

In de laatste decennia van de zestiende eeuw trokken al dan niet muitende troepen herhaaldelijk op rooftocht. Door de voortdurende opeisingen en plunderingen konden vele

dorpelingen hun gemeentebelastingen niet meer betalen, waren verplicht hun goederen te verkopen, en vervielen in armoede. Door de vaste garnizoenen van Weert, Stevensweert en Diest, en door Spaanse muiters (Unie van Hoogstraten) werd een jaarlijkse schatting geëist. In 1584, 1585 en 1586 werden in Bocholt huizen geplunderd en in brand gestoken. Het waren ook jaren van misoogst, met hongersnood tot gevolg. Op de hongersnood volgde de pest. In 1641, 1648, 1651 en 1654 werd het naburige Sint-Huibrechts-Lille overvallen en geplunderd. In 1648 verwoestten de Spanjaarden de Damburg in Bocholt. Inkwartieringen in 1693, 1712 en midden achttiende eeuw in Sint-Huibrechts-Lille zorgden voor veel overlast. In 1789-1790 opereerde bovendien in Bocholt een bokkenrijdersbende; de bekentenissen van Lucia Truyers leidden tot de aanhouding van de bende en de hoofdman Arnold van Geleen; een aantal leden werden op de Galgenberg te Reppel opgehangen.¹⁵

Bovenstaande beknopte beschrijving van het “kampperk” Limburg in de vijftiende tot achttiende eeuw doet haast vergeten dat de plattelandsbewoners in de schaduw van het oorlogsgeweld ook trouwden, baarden, werkten, bouwden, feestten, kortom leefden.¹⁶ Deze kant van het verhaal is heel moeilijk om boven water te halen. Het staat echter buiten kijf dat het dagelijkse leven sterk gekleurd werd door de continue schrik voor rondzwervende huurlingen en –in hun kielzog- hongersnood en ziektes. De meeste lokale vermeldingen van troebelen dateren vanaf de late zestiende eeuw. Heer, prinsbisschop, schout, schepenbank en burgemeesters moeten de nodige maatregelen hebben getroffen, onder meer door de oprichting en het onderhoud van schansen en landwe-

13 Ubachs 2000, 255.

14 Keijers 2009: 23-24; Ubachs 2000, 171-173.

15 Ontleend aan Inventaris Onroerend Erfgoed erfgoedobject 121907 en <https://sites.google.com/site/hetgraafschaploon/geschiedenis-in-beeld/loonse-miserie-kroniek/>

16 Ubachs 2000, 173.

ren en het bijeenroepen van de huyslieden, maar daarnaast ging ook het gewone (grens) dorpsleven door, onder meer met continue grenstwisten over oneigenlijk gebruik van de gemene gronden.

De archieven hebben verschillende puzzelstukjes opgeleverd betreffende de Bocholter Graven, waarbij het de uitdaging was om ze tot een samenhangende interpretatie aaneen te passen in dit woelige tijdskader.

In de toponymie van Bocholt wordt in 1639 'den achtersten creijel graef' vermeld.¹⁷ Op een kaart uit 1714, teruggaand op een origineel van 1654, betreffende een 'afbeeldinghe der Limiten van [...] Breij, Beeck, Gerdingen en Reppel tegens [...] Stramproeij op het broeck Urlo' staat onder andere 'den bouckholts graft' aangegeven.¹⁸ Deze kaart werd gebruikt bij grensgeschillen over het gebruik/ misbruik van de woeste gronden, gemeenschappelijke heidegronden waar de inwoners heide konden maaien, turf konden steken of schapen en runderen laten grazen. In 1441 zijn grenstwisten opgetekend tussen Loonse dorpen, waaronder Bocholt, Beek en Bree enerzijds en Stramproy, Neeritter en omgeving anderzijds, met zelfs doden tot gevolg. De prinsbisschop moest persoonlijk tussenbeide komen, waarbij toen heel gedetailleerd grenzen zijn vastgelegd, onder andere op basis van getuigenverklaringen. Een aantal van deze getuigenverklaringen had betrekking op een landweer die 53 jaar eerder was opgericht 'uit vriendschap voor en op verzoek van de grondheren van Stramproy en omgeving, onder andere omwille van het feit dat de Loonse (Luikse) gezagdragers in dispuut waren met de Rijnsche Heren (vermoedelijk een tijdelijke alliantie van Gelre en Gullik tegen

Loon/ Luik) en als hun koeien werden gestolen, werden de koeien van Stramproy en omgeving in die roof ook meegenomen. Om die reden is deze landweer hier aangelegd'.¹⁹

Op het einde van de zestiende eeuw namen de Bocholtenaren maatregelen om het dorp af te sluiten voor vreemde troepen. Hiertoe werden (reeds eerder?) grachten gegraven en slagbomen geplaatst op de wegen. Een tekst uit 1760 haalt aan: 'Anno 1585 juny is verdragen tusschen de gemeijntenaeren dat men souden mogen kappen drij boomen, ten minste schade, om de selve te gebruijcken als barieren op de grensen van de jurisdictie van Bocholt, alwaer in die tijden grachten op de frontieren waren opgeworpen, en maer eene vaert voor eene karre open bleef, om de voors. boomen te hangen als barieren en also Bocholt te sluijten voor partijen troepen en andersints'.²⁰ In de oudste overgebleven burgemeestersrekeningen van Bocholt, te dateren in 1603, staat te lezen 'Item is int Creyel aen den achtersten overboem (slagboom) van sloet gemaect, cost st. 17'.²¹ Beide teksten zijn cruciaal omdat we hier mogelijk de omslag zien van de Graft naar de Graven. Vóór 1585 lagen blijkbaar al grachten op de (Belgisch-Nederlandse) grens. Gezien de meer westelijke ligging van de Graven, verder verwijderd van de grens, lijkt het waarschijnlijk dat de Graft bedoeld wordt. Waar de Graft, zoals eerder beargumenteerd, een functie had als grensmarkering, is het in 1585 genoemde verdedigingsstelsel (dat mogelijk al voor die tijd ingericht is) bedoeld om controle te verkrijgen over een toegangsweg tot Bocholt en die zo nodig af te sluiten. Niet toevallig zijn de Graven georiënteerd op een knik in de Napoleonsdijk, die kan teruggaan op een S-vormig verloop van de weg alhier, om het verkeer te vertragen en te con-

17 Geutjens 2016, 17.

18 Geutjens 2016, 16.

19 Geutjens 2016, 20; Geutjens 2017.

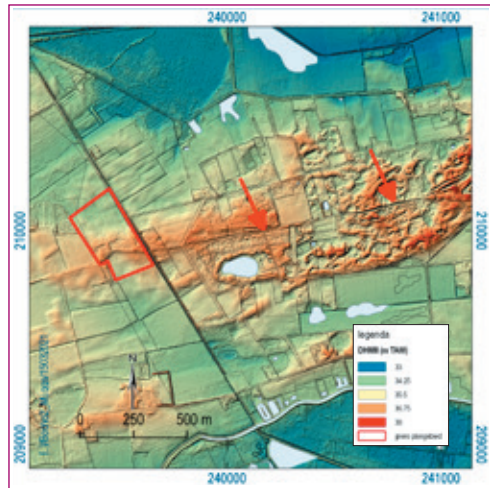
20 Schansen in Limburg, Bocholt, ontleend aan <https://sites.google.com/site/glschansen/home/bocholt>

21 Geutjens 2016, 17.

troleren. Voor de plaatsing van de Graven werd optimaal gebruik gemaakt van de strategische mogelijkheden die het natuurlijk landschap bood. Op het Digitaal Hoogtemodel Vlaanderen is namelijk te zien dat deze zich positioneert op het hoogste punt van de langgestrekte west-oost verlopende zandrug (afb. 5). Neefjes beschrijft dat de landweer ligt op de plaats waar de rug een versmalling kent, waardoor vroeger verkeer zich hier op het hoogste punt van de rug moest concentreren omdat aan weerszijden van de rug moeilijk begaanbare moerassige gebieden lagen.²² Dat het om een eeuwenoude route gaat, blijkt uit het voorkomen van talrijke banen met karrensproten (afb. 5).

Tegelijk met het plaatsen of vernieuwen van de slagbomen met slot, worden door de dorpsbewoners, met toelating van de prinsbischop, dorpsschansen opgericht. In de Antwerpse Kempen, Nederlands Limburg maar vooral in het noordelijke deel van het graafschap Loon zijn er meer dan 200 bekend. De schansen gaven doorgaans voldoende bescherming voor de plattelandsbevolking en hun vee tegen kleinere, doortrekkende bendes. Op historische kaarten én in het veld zijn ze nog deels bewaard.²³ Ook Bocholt had (na de fusie met Kaulille in 1977) twee schansen, de Lechterschans (Voortweg-Weerterweg; het ging om een gemeentelijke instelling), en de Kaulillerschans of Rakerschans (Raakstraat). De oudste burgemeestersrekeningen waarin de schansen vermeld worden gaan terug tot 1603.^{24 25}

Het moment dat de Graven zijn ontstaan, kunnen we niet precies herleiden uit de archieven. In ieder geval waren zij er al in 1585, want de Graft lag op dat moment al een hele tijd in het landschap. Hoewel de strategische ligging

Afb. 5 Uitsnede Digitaal Hoogtemodel Vlaanderen (ontleend aan Geopunt). De rode pijlen duiden karrensproten van de route over de dekzandrug naar Stramproy aan.

van de Graft misschien niet zo optimaal was als deze van de Graven, lijkt het voor de hand liggend dat men deze toch ook ging betrekken in het verdedigingssysteem.

In de periode 1693-1695 vinden grote herstellings-/ onderhoudswerkzaamheden plaats, zo blijkt uit de Bocholter burgemeestersrekeningen, waarin melding wordt gemaakt van betalingen voor graafwerkzaamheden, die aanzienlijk geweest moeten zijn, aangezien ze werden gecoördineerd door een legerkolonel uit Luik en het om grote bedragen ging.²⁶

In de achttiende eeuw verloren de Graven, tezamen met de schansen hun betekenis en geraakten ze in de vergetelheid.

Een eerste non-destructief veldonderzoek is uitgevoerd in 2016 op initiatief van ARK Natuurontwikkeling en de heemkundekring

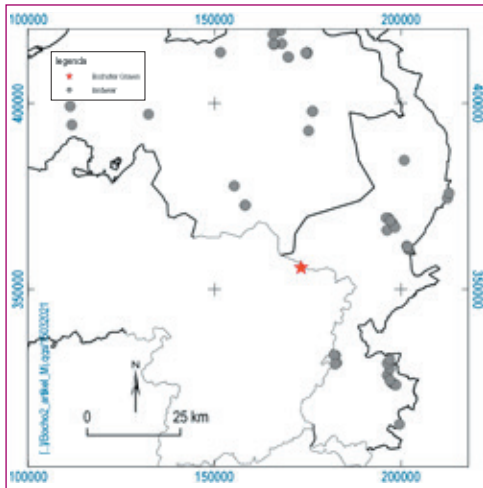
22 Neefjes 2019, 4.

23 Keijers 2009.

24 Mondelinge mededeling L. Geutjens

25 Schansen in Limburg, Bocholt, ontleend aan <https://sites.google.com/site/glschansen/home/bocholt>

26 Mondelinge mededeling L. Geutjens

Afb. 6 Archeologisch onderzochte landweeren in Vlaanderen en Zuid-Nederland (ontleend aan ARCHIS3).

van Bocholt en Stramproy. Het grondradar-onderzoek bevestigde de ligging van de graven zoals op de oude luchtfoto's en kaarten visueel werd vastgesteld en gaf tevens een indicatie van de diepte van de originele grachten.²⁷

Archeologisch onderzoek

In de laatste 10 jaar is meer archeologische belangstelling gekomen voor landweersystemen.²⁸ Gravende onderzoeken zijn uitgevoerd in Nederlands Limburg, Noord-Brabant en slechts eenmaal in Vlaanderen (afb. 6). De aangetroffen resten kunnen helpen om de Bocholtse resten te kaderen.

Ze dateren vooral uit het midden van de veertiende tot het midden van de vijftiende eeuw. Best bekend zijn de zogenaamde grenslandweeren, die de grenzen van de toenmalige vorstendommen, van nabij maar ook op grotere afstand, over een lengte van vaak verschillende kilometers volgen. Bij de aanleg van de landweeren wordt slim gebruik gemaakt van reeds aanwezige natuurlijke of door de mens gemaakte obstakels, met als doel met een verminderde inspanning toch een volwaardige onafgebroken verdedigingslinie te realiseren.²⁹

De basisopbouw van een landweer bestond meestal uit een centrale wal, geflankeerd door wijde grachten, waaruit de aarde voor de wal kwam (afb. 7). Voorbeelden van deze typerende opbouw zijn naast Bocholt, ook te vinden in Heesch-De Hoef, Zeeland-Voederheil, Gemert-Doonheide, Veldhoven-Poelen Koningshof, Dommelen-Lage Heide en Kesseleik-Lankerd.³⁰ Het omgekeerde, een gracht-wal-grachtsysteem, is aangetroffen in Brunssum-Schutterspark en Heerlen-Heerleheide.³¹ Het archeologisch bodemarchief toont echter een grote variatie, zelfs binnen één en dezelfde landweer, wat te wijten is aan lokale verschillen in bodem, grondwaterstand en dergelijke.³² Voorbeelden zijn Heesch-De Hoef (systeem van greppel-wal-greppel en kuilen en daarnaast kuilensysteem) en 's-Hertogenbosch-Reitscheweg/ Amerikastraat, een combinatie met enkele en dubbele greppel.³³ Bij Schinveld-Rode Beek gaat het om een brede baan met greppels en karrensporen.³⁴ Meer uit-

27 Ontleend aan <https://grensgevallen.eu/> Er is geen verslag gemaakt van het grondradaronderzoek en er zijn ook geen bewerkbare meetgegevens beschikbaar.

28 Vóór die tijd werd landweerenonderzoek meer historisch geografisch benaderd (Brokamp 2007) en was de archeologische dataset ook niet zo groot en/of niet zo goed gedefinieerd. Het is pas na een aantal sleutelopgravingen (Berghem, Heesch, Gemert) en de synthetiserende en interdisciplinaire wallenbundel van de RCE (Groenewoudt & Verspay, 2012) dat archeologisch landweerenonderzoek in een stroomversnelling is gekomen.

29 Brokamp 2012: 105-110.

30 Van Wijk, Goossens & de Leeuwe 2007; Van Dijk 2013; Bosman 2007; Colijn & Sophie 2017; Moerman 2014; Modderman 1981.

31 Bouwmeester & de Kort 2011a; Bouwmeester & de Kort 2011b.

32 Groenewoudt & Verspay 2012, 51-52.

33 Van Wijk, Goossens & de Leeuwe 2007; Griffioen 2015.

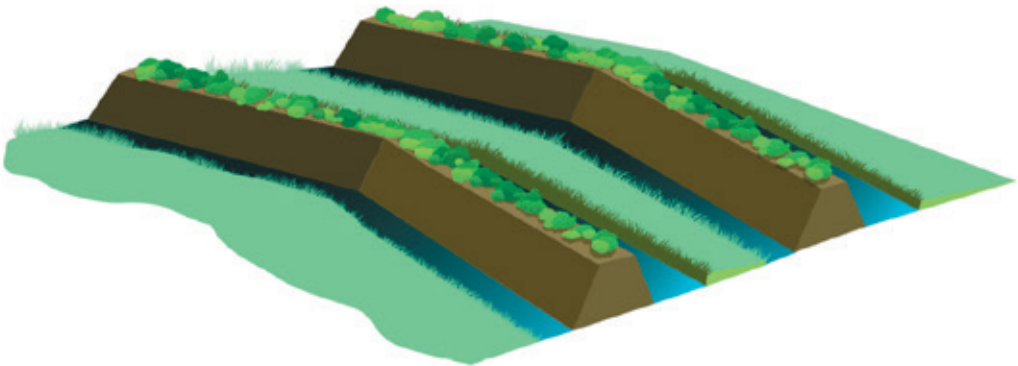
34 Brattinga & Knippenberg 2019.

gebreide systemen, bestaande uit een opeenvolging van wallen, grachten en stroken met palen zijn opgegraven in Oss-Hoogen Heuvel en Berghem-Piekenhoef.³⁵ Niet alle elementen zijn noodzakelijk gelijktijdig. Dankzij de stratigrafische positie van sporen (oversnijdingen) en lagen is bijvoorbeeld in Heesch en Gemert sprake van meerdere fasen binnen het landweersysteem. Dit getuigt van een langdurig gebruik en onderhoud. Zo wordt een deel van de landweer in Landgraaf nog steeds gebruikt voor recreatieve doeleinden, als wandelpad. De breedte van de landweersystemen varieert van 12-15 meter (Zeeland, Gemert, Berghem, Veldhoven, Ingelmunster) tot 45-60 meter ('s-Hertogenbosch, Oss, Kesseleik). De gedocumenteerde lengte varieert en is afhankelijk van de begrenzing van het onderzoek. In Zeeland, Oss, Heesch, Gemert is het tracé van de landwieren aldaar over enkele honderden meters gevolgd.

Om meer inzicht te krijgen in de vorm, omvang en opbouw van de Bocholter Graven is in 2017 een landschappelijk booronderzoek uit-

gevoerd, in combinatie met twee handmatig gegraven profielsleuven (afb. 8 en 10). De eerste sleuf is gegraven over de westelijkste van de Graven. In de sleuf is het noordoost-zuidwest profiel gedocumenteerd (profiel 121). De tweede sleuf is gegraven over de oostelijkste gracht van de Graft. In de sleuf is het oost-west profiel gedocumenteerd (profiel 231). In het profiel zijn verschillende lagen bemonsterd om dateerbaar en paleo-ecologisch materiaal³⁶ te verzamelen.³⁷

De gecombineerde resultaten van de boorraaien geven een goede dwarsdoorsnede van de grachten, de onderlinge afstand en de oriëntatie (afb. 9 en 11). Het detailinzicht in de opbouw van de grachten is echter verkregen aan de hand van de profielsleuven. Hierin is te zien dat lagen steil wegduiken en worden afgesneden, wat resulteert in een detail dat met behulp van boringen nooit te achterhalen is (afb. 12). Desondanks geven de boorresultaten een voldoende inzicht om de vorm, breedte en diepte van de afzonderlijke grachten globaal te begrenzen.³⁸

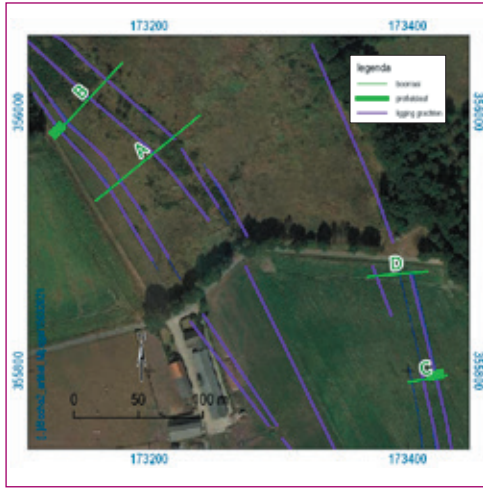
Afb. 7 Reconstructie van een landweer (ontleend aan <https://grensgevallen.eu/wp-content/uploads/2020/10/Folder-Bocholter-Graven-2020-web.pdf>).

35 De Leeuwe & Goossens 2006; Van Hoof & Jansen 2006.

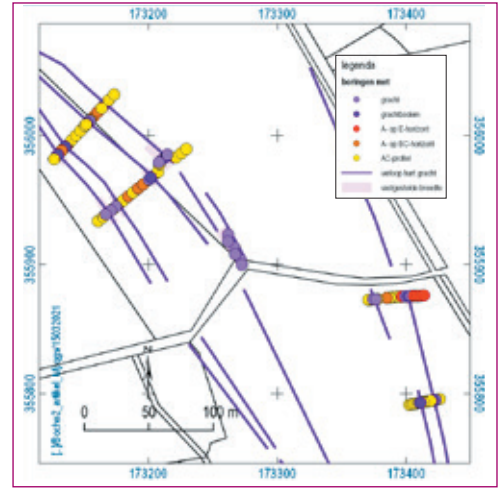
36 Resten van hout, zaden, vruchten, pollen, vaak in verkoolden toestand aangetroffen.

37 Ellenkamp 2017, 15.

38 Ellenkamp 2017: 17.

Afb. 8 Ligging boorraaien en profielsleuven.

Afb. 9 Resultaten landschappelijk booronderzoek.

Bodemopbouw buiten de grachten

De grachten onderscheiden zich bodemkundig gezien sterk van de bodemopbouw buiten de grachten, waar meestal sprake is van een zogenaamd AC-profiel (afb. 9). Het gaat dan om een (donker)bruingrijze, zwak humeuze, bewerkte zandige bovengrond (A-horizont/bouwvoor) die via een strakke (door ploegen ontstane) grens overgaat in de licht (grijs)gele C-horizont.

Ter hoogte van de Graven is plaatselijk tussen de A- en C-horizont een dun (10 cm) restant van een BC-horizont aangetroffen (afb. 9). Een dergelijke horizont is het resultaat van humusinspoeling en vormt daarmee een indicatie dat hier oorspronkelijk een humuspodzolgrond voorkwam. Het restant van de BC-horizont toont aan dat de podzol hier waarschijnlijk is afgetopt, aangezien de bovenliggende B- en E-horizonten ontbreken. De gebiedsbeheerder en agrariër hebben bevestigd dat in het gebied sinds de jaren 1970 egalisatie (van de voormalige wallen) en afflagging hebben plaatsgevonden. Gezien de beperkte

diepte waarop de C-horizont is aangetroffen (soms amper 10 cm –Mv), is er naar verwachting tenminste 30 cm bovengrond verdwenen. Dit wordt ook bevestigd wanneer de bodem wordt vergeleken met het profiel ten zuiden van de Napoleonsdijk, waar plaatselijk een vrijwel intacte humuspodzolgrond is aangeboord (afb. 9). Deze wordt gekenmerkt door een grijze, uitgeloopte laag waar onder invloed van het percolerend regenwater humus en ijzermineralen zijn uitgespoeld (de E-horizont) en daaronder een donkerbruine laag waar de opgeloste humus en ijzer weer zijn ingespoeld (de B-horizont). Deze gaan via een BC-horizont over in de C-horizont.³⁹

Bodemopbouw in de grachten van de Graven en de Graft

Ten opzichte van de AC-profielen vertonen de grachten een compleet andere bodemopbouw. Om te beginnen is de ongeroerde C-horizont pas veel dieper aangetroffen, tussen circa 1 meter tot meer dan 2 meter beneden maaiveld. Aangezien

39 Ellenkamp 2017: 18, 25.

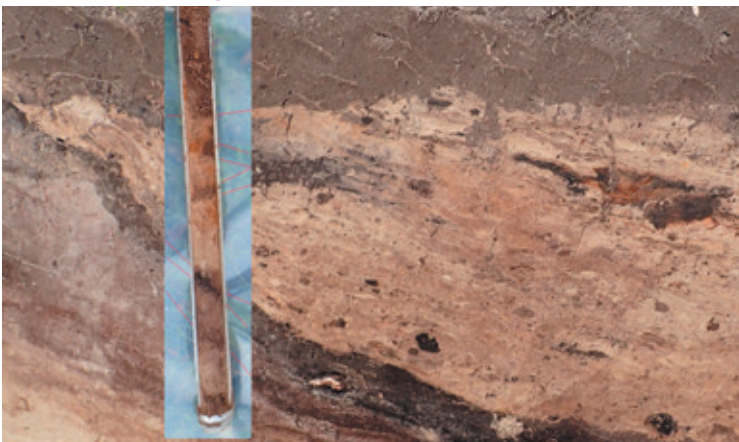

Afb. 10 Het handmatig uitgraven van profielsleuf 121. In het midden is de geel gevlekte jonge opvulling zichtbaar. De bruine band onderaan, bestaande uit humeus materiaal, markeert de bodem van de gracht (foto: R. Ellenkamp, RAAP).

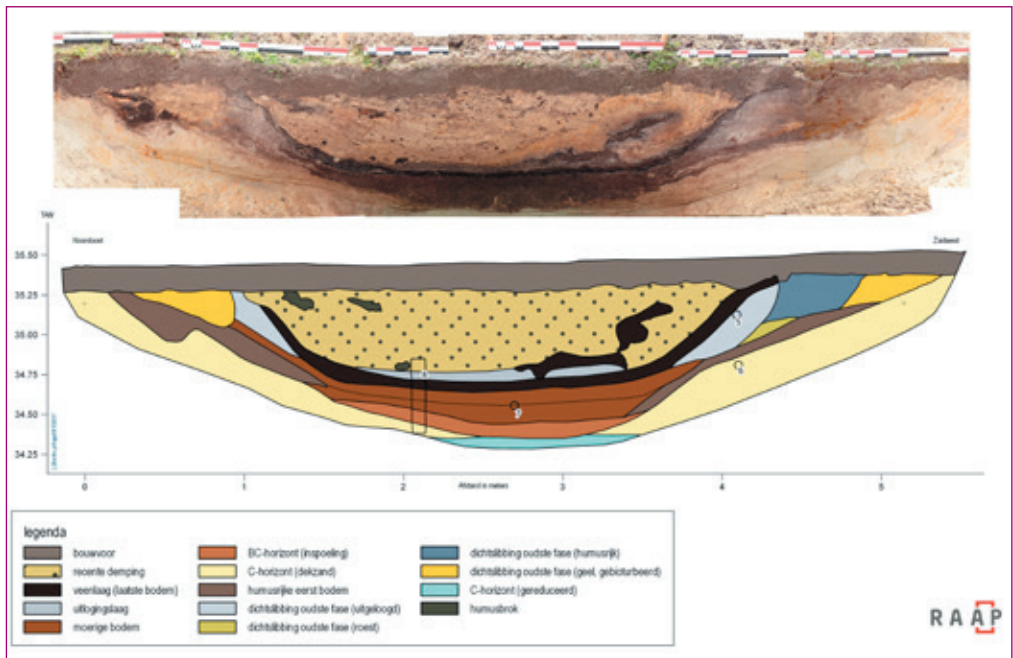

Afb. 11 Interpretatie raai A (van west naar oost).

boring

Afb. 12 Detail van profiel 121, met daarop geprojecteerd een boring op dezelfde locatie, om te illustreren hoe klein de steekproef van een boring is en dus hoe lastig de interpretatie. Met de bruine lijnen is globaal het verloop van de lagen aan weerszijden van de boring tot in het profiel aangegeven (foto: R. Ellenkamp, RAAP).

Afb. 13 Profiel 121.

de bovengrond waarschijnlijk enige decimeters is afgetopt, heeft de oorspronkelijk bodem van de gracht waarschijnlijk nog dieper beneden maaiveld gelegen.

In de boringen is onderscheid gemaakt in globaal vier lagen waarmee de grachten zijn opgevuld. Aan de hand van het gedocumenteerde profiel 121 van de Graven, was het mogelijk deze lagen nader te interpreteren (afb. 13).

Onder de bouwvoor is eerst een gevlekt pakket bruingeel zand met zand- en humusbrokken aangetroffen. Vanwege de relatief lichte kleur, het ontbreken van sedimentaire structuren en het voorkomen van grote brokken zand en humus, is deze laag geïnterpreteerd als de meest recente demping. Waarschijnlijk betreft het de grond die ooit is uitgegraven en op wallen is gegooid en in de jaren 1970 met een bulldozer weer terug in de

grachten is geschoven om deze te dempen. Als gevolg van het meermaals grondverzet kenmerkt het pakket zich door brokken en vlekken. De jonge datering blijkt ook uit het feit dat in dit pakket plastic is aangetroffen en onderin een colaflesje.

Onder de recente demping is een zwart-bruinige venige laag aangetroffen, waarin duidelijk bladresten herkenbaar waren. Gezien deze kenmerken en de stratigrafische positie, is deze laag geïnterpreteerd als de bodem van de gracht op het moment dat deze werd dicht geschoven. Deze bodem is circa 2 meter breed en bevindt zich op een diepte van circa 1 meter beneden maaiveld. Op deze bodem heeft zich lange tijd organisch afval opgehoopt van de vegetatie die op wallen (en in de gracht) groeide. Om te kunnen bepalen wanneer de ophoping van het organisch materiaal is begon-

nen, is een OSL-monster⁴⁰ genomen in het zand net onder de bodem.⁴¹ Daarnaast is een pollenbak geslagen om meer inzicht te kunnen krijgen in de aard van de vegetatie die op en rond de grachten stond op het moment dat deze open lag.⁴² In profiel 121 (afb. 13) is goed te zien dat een deel van de venige bodem als brok in de recente demping is ingebed. Waarschijnlijk is de veenlaag bij het dichtschuiven geraakt en zo onder in de vulling terecht gekomen.

De veenlaag vormt echter niet het diepste punt van de gracht. Daaronder komt namelijk nog een in kleur van (bruin)grijs tot (grijs)geel variërend pakket zand. Aangezien de laag minder humeus is, heeft het niet langdurig de bodem van de gracht gevormd, dus is het geïnterpreteerd als een vullingslaag. Kenmerken die wijzen op menselijk grondverzet (brokken, vlekken, etc.) ontbreken, daarom is de laag geïnterpreteerd als een natuurlijke dichtslibbing/opvulling van de gracht. Waarschijnlijk betreft het materiaal dat van de wallen de gracht is ingespoeld of gewaaid en de gracht zo heeft opgevuld. Deze opvulling heeft een aanzienlijke tijd voort kunnen duren aangezien de laag plaatselijk meerdere decimeters dik is. Dit wijst op een verminderde functie en een verminderd onderhoud van de gracht gedurende deze periode. Aangezien deze lagen van bovenaf worden doorsneden, is de gracht op een later moment toch weer uitgediept en in gebruik genomen. Hiervan getuigt ook de bovenliggende bodem.

Tot slot is onderin de gracht opnieuw een humeuze laag aangetroffen. Deze is geïnterpreteerd als de oudste bodem van de gracht, aangezien de laag (via een BC-horizont met humusinspoeling) overgaat in de C-horizont.

De bodem onderscheidt zich van de bovenliggende jongere bodem doordat met het blote oog geen plantenresten herkenbaar waren. Wel is een microgelaagdheid waargenomen in een afwisseling van humeuze en zandige laagjes. Dit duidt op natte omstandigheden. Mogelijk was de gracht deels watervoerend, temeer omdat de gracht ook was ingegraven tot in de gereduceerde C-horizont. Het diepste punt van de bodem ligt op circa 1,2 meter beneden maaiveld en is daar circa 1 meter breed. Om meer grip te krijgen op de aard van de vegetatie en de ouderdom van de laag zijn een pollenmonster en OSL-monster genomen.⁴³ Om enig zicht te krijgen op de ouderdom van het sediment waarin de gracht is ingegraven, is ook een OSL-monster⁴⁴ genomen uit de onderliggende C-horizont.⁴⁵

Evenals bij de Graven, onderscheidt de bodemopbouw in de grachten van de Graft zich sterk van de omringende AC- en podzolprofielen. De gracht laat zich het best traceren door het vrij abrupt wegduiken van de C-horizont. Tussen de bouwvoor en de onderkant van de gracht is wederom sprake van een gelaagde opbouw, waarmee de grachten zijn opgevuld. Het dikke pakket recente demping, zoals bij de Graven waar de wallen in de grachten zijn geschoven, is in deze grachten minder uitgesproken. De meest recente demping lijkt eerder afkomstig van materiaal dat uit de nabijgelegen Lossing is gekomen en over de akker is uitgespreid en waarmee het maaiveld destijds is genivelleerd. Daardoor tekent zich onder de bouwvoor een laag af die als nazak geïnterpreteerd kan worden en na de ophoging met het materiaal uit de Lossing buiten het bereik van de ploeg is geraakt.

40 Het betreft monster 5.

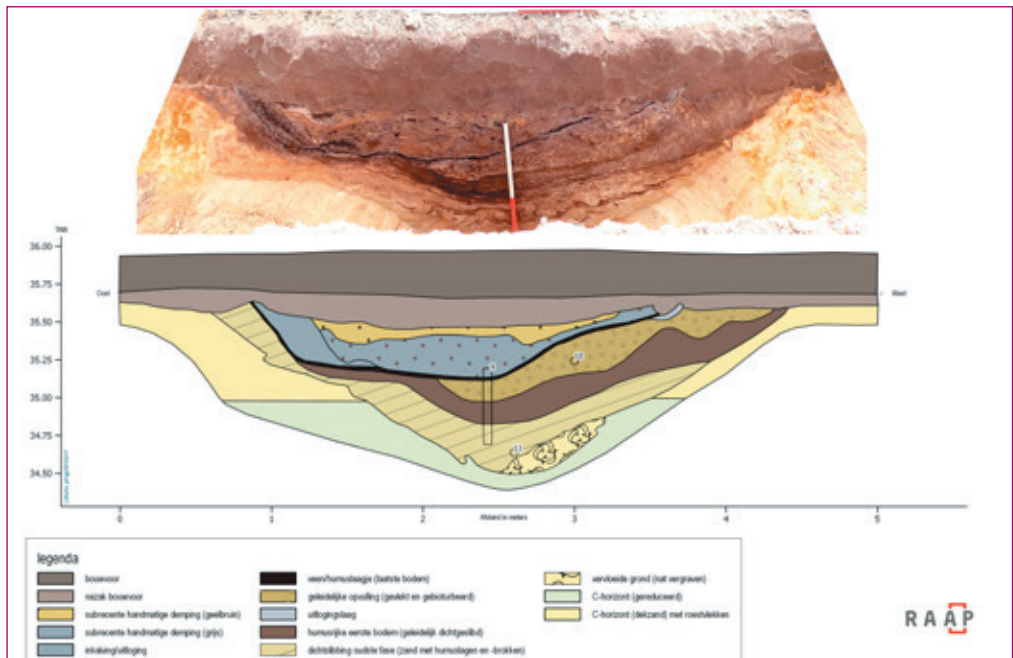
41 OSL = *Optical Stimulated Luminescence*. Deze dateringstechniek dateert het moment dat een sediment voor het laatst aan licht is blootgesteld.

42 Het betreft monster 8.

43 De pollenbak betreft monster 8; het OSL-monster betreft monster 7.

44 Het betreft monster 6.

45 Ellenkamp 2017: 19-20.

Afb. 14 Profiel 231.

De vulling naar beneden toont verder redelijk veel overeenkomsten met die van de Graven. In de boringen volgde na een grijs en bruingeel pakket (zwak humeus) zand, een donkerbruine sterk humeuze laag die als de bodem van de gracht is geïnterpreteerd. Deze bodem is ook in de profielsleuf waargenomen (afb. 14). Het betreft de bodem van de gracht zoals die langdurig heeft opengelegen en waarop zich organisch materiaal heeft opgehoopt. Evenals bij de Graven is de bodem van de Graft met ingewaaid of ingespoeld materiaal afgedekt geraakt en op een later moment nog een keer uitgediept. In die uitdieping is in de profielsleuf een organisch laagje aangetroffen. Dit was de bodem van de gracht, op het moment dat deze definitief werd gedicht. Om inzicht te krijgen in de tijdspanne die lag tussen

de onderste bodem en het uitdiepen zijn een pollenmonster en OSL-monster genomen.⁴⁶

Toch bleek de onderste organische bodem niet het diepste punt van de gracht. In boring 73 werd in de hoofdgracht al een aanwijzing gevonden dat ook een deel van wat als C-horizont geïnterpreteerd werd, nog tot de grachtvulling behoorde. Het zand had hier weliswaar de gele kleur van de C-horizont, maar was gevlekt en bevatte enkele brokken. Dit vermoeden werd bevestigd in de profielsleuf, waar onder de humusrijke bodem van de gracht een bruingeel pakket zand met humuslaagjes en -brokken werd vastgesteld. Waarschijnlijk betreft dit materiaal dat relatief kort na de ontgraving van de gracht op de bodem terecht is gekomen. Uit de oriëntatie van de laagjes in dit

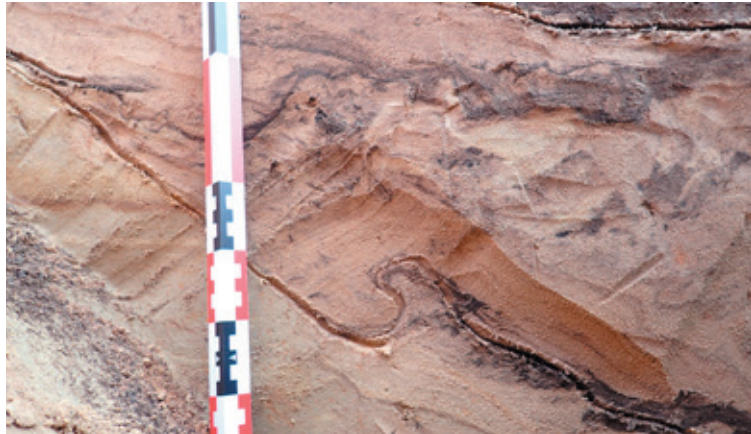
46 De pollenbak betreft monster 9; het OSL-monster betreft monster 10.

pakket (maar ook in bovenliggende pakketten), lijkt af te leiden dat de vulling vanaf de westzijde is gekomen. Dat voedt de gedachte dat aan die zijde de wal heeft gelegen, dus (evenals bij de Graven) ingeklemd tussen twee grachten. Om grip te krijgen op de ouderdom van deze eerste opvulling is een OSL-monster genomen.⁴⁷

De absolute bodem van de gracht gaat echter nog dieper, want onder de eerste opvullingslaag zijn kenmerken gevonden die duiden op vervloeiing van de grond (afb. 15). Dat wil zeg-

gen dat hier in natte omstandigheden gegraven is, waardoor het waterverzadigde zand niet of nauwelijks kon worden weg geschept en weer van de schep afvloeide. Hierdoor zijn bol- en spiraalvormige patronen in het zand ontstaan. Dat dit wel degelijk het gevolg is van menselijke activiteiten en niet van natuurlijke processen, blijkt uit het feit dat onder deze laag in de gereduceerde C-horizont spitsporen zijn aangetroffen (afb. 16). Vanwege de droogte was het tijdens het veldonderzoek mogelijk om tot deze diepte te graven, maar ten tijde van de aanleg

Afb. 15 Onderin de gracht zijn spiraalvormige patronen te zien die duiden op vervloeiing van het zand, als gevolg van graafwerk in natte omstandigheden, onder de grondwaterpiegel (foto: R. Ellenkamp, RAAP).

Afb. 16 Rechthoekige bruingrijze spitsporen op de bodem van de gracht in de gereduceerde C-horizont (foto: R. Ellenkamp, RAAP).

47 Het betreft monster 11.

van de gracht moet hier dus al grondwater hebben gestaan. Dit is opnieuw een aanwijzing dat de grachten mogelijk (periodiek) watervoerend waren.⁴⁸

De spitsporen vormen niet de enige concrete aanwijzingen dat de mens in het gebied gegraven heeft. Bij de aanleg van de profielsleuf over de Graft (profiel 231) is buiten de aftekening van de gracht in het vlak nog een grondspoor aangetroffen (spoor 1, afb. 17 en afb. 18). Het spoor tekende zich af direct onder de bouwvoor, op een afstand van circa 20 cm ten oosten van de insteek van de gracht. Hoewel het spoor werd doorsneden door twee lineaire verstoringen als gevolg van landbouwkundig woelen, was duidelijk de ronde vorm herkenbaar (circa 40 cm in diameter). De grijze vulling vertoonde veel overeenkomsten met die van de gracht, waardoor vermoed wordt dat het spoor hiermee samenhangt. Mogelijk is het een struikelkuil. Deze komen vaak voor op de Brabantse zandgronden, schijnbaar meer dan in Zuid-Limburg en Vlaanderen. Ze worden aangetroffen in brede stroken en soms ook tussen de wallen en grachten in Zeeland, Gemert, Dommelen (paal- en struikelkuilen) en Kesseleik. In 's-Hertogenbosch, Oss, Berghem en Heesch gaat het om configuraties van paalkuilen, waarin dus houten palen hebben gestaan (afb. 19). Beide systemen zijn –voor zover bekend– niet beschreven in historische bronnen. Archeologisch zijn ze herkenbaar als donkere ronde grondsporen, waarin na couperen een afdruk van een oorspronkelijke houten paal (interpretatie: paalkuil) zichtbaar is, dan wel met een homogene, soms gelaagde vulling (interpretatie: struikelkuil).

Er is gesuggereerd dat de zogenoemde open kuilen waren die moesten helpen de opmars van ruitelij te vertragen, of als veekeuring gebruikt werden. Dit is echter onwaarschijnlijk in kale zandvlaktes waar zo'n ondiepe, openliggende kuilen na de eerste flinke regenbui al grotendeels zouden zijn ingezakt en dichtgeraakt met zand, tenzij de wanden gestut zouden zijn met bijvoorbeeld houten plankjes. Op de zandgronden waar de bodem wordt vastgehouden door wortels (van heide en grassen) kunnen kuilen wél jaren zichtbaar blijven. In de literatuur wordt ook een interpretatie als plantgaten van (doornige) struiken geschetst. Met name meidoorn en bijvoorbeeld braam vormen een serieus obstakel wanneer ze vergroeid zijn tot een dichte heg.⁴⁹ Een plantgat heeft nooit langdurig opengelegen. Het is open geschept en na het plaatsen van de plant direct weer gedicht met het materiaal dat even daarvoor is uitgeschept. Het resultaat daarvan kan nooit een egaal gevulde kuil zijn, zoals die bij profiel 231 is aangetroffen. Bovendien zou de vulling ook de kleur van de C-horizont moeten hebben waarin het gat is uitgegraven en niet de grijze kleur, zoals die bovendien ook in de dichtgeslibde gracht is aangetroffen. Verwacht wordt tevens dat de grens kuil-ongeroerde grond veel heterogener is vanwege de doorworteling van de geplante gewassen. Tot slot is de kuil vrij diep (15 cm beneden het vlak en daarmee 55 cm –Mv) en daarom minder geschikt om als plantgat te dienen. Bij het diep planten van jonge aanplant slaan de wortels namelijk niet aan.⁵⁰

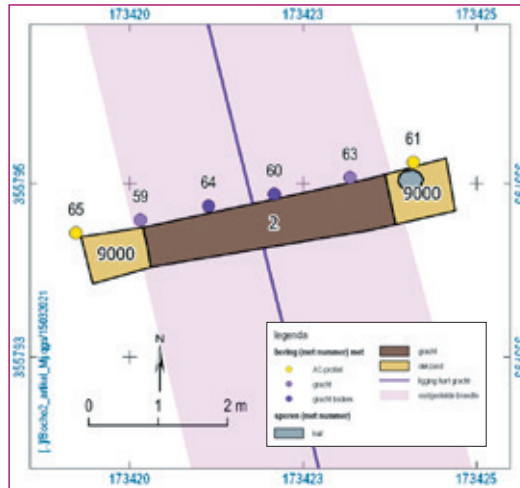
Op basis van de homogene vulling en de ligging destijds in een heidegebied, waarbij de wortels voor versteviging van de ontgraving

48 Ellenkamp 2017: 25-27.

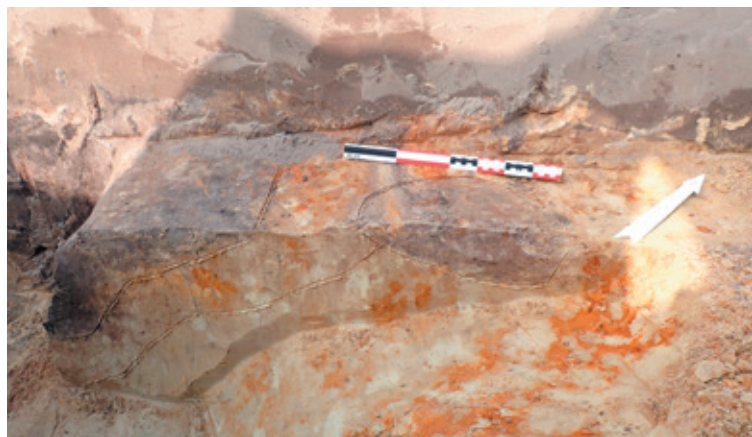
49 Groenewoudt & Verspay 2012, 51.

50 Ellenkamp 2017: 27-28.

Afb. 17 Vlaktekening met de struikelkuil en gracht in de profielsleuf 231.

Afb. 18 Coupe van spoor 1 (mogelijk struikelkuil), met links daarvan de insteek van de gracht (foto: R. Ellenkamp).

Afb. 19 In het Bomenpark in Heesch is een 65 meter lange reconstructie van de landweer gemaakt, met palen, wallen, greppels en heesters (ontleend aan <https://www.allemaalmaas-horst.nl/landweer-bomenpark-heesch>).

groep / omschrijving	M 8 aantallen	M 8 percentages	groep / omschrijving	M 8 aantallen	M 8 percentages
bos en struweel			grasland		
els	152	25,2	gras, mogelijk graan	1	0,2
berk	95	15,8	smalle weegbree	2	0,3
haagbeuk	1	0,2	grassen	75	12,5
hazelaar	46	7,6	ganzerik-type	3	0,5
niervaren-type	6	1,0	veldzuring-type	14	2,3
beuk	13	2,2	heide en hoogveen		
hulst	1	0,2	struikhei	99	16,4
liguster	1	0,2	veenmos	1	0,2
den	9	1,5	water en oever		
eik	22	3,7	waterweegbree	6	1
wilg	18	3,0	(groenalg)	2	0,3
linde	1	0,2	dotterbloem	5	0,8
iep	1	0,2	cypergrassen	5	0,8
akker en ruigte			fonteinkruid	2	0,3
alsem	2	0,3	egelskop	2	0,3
granen	10	1,7	(groenalg)	3	0,5
gerst/tarwe	3	0,5	(groenalg)	6	1
gewoon varkensgras	1	0,2	overig		
overige kruiden				49	8,1
schermbloemenfamilie	1	0,2	pollensom		
lintbloemige composieten	2	0,3		602	100
kruisbloemenfamilie	1	0,2			
walstro	1	0,2			
munt	2	0,3			
scherpe boterbloem	5	0,8			

Tabel 1 Resultaten pollenanalyse.

zorgden en er dus een kleiner risico was op dichtslibben, wordt het Bocholtse spoor dus geïnterpreteerd als struikelkuil. Gezien de interpretatie van de Graft als veekering voor de Stramproyse bureu zou de struikelkuil één van vele zijn met als doel om (samen met het gracht-wal-grachtsysteem) het vee aan de Stramproyse kant houden.

Pollenanalyse

Het pollenmonster uit profiel 121 is afkomstig uit een laag die ontstaan is tijdens het geleidelijk dichtslibben van de eerste fase van de gracht. De landweer bestond op dat moment dus al enige tijd. De resultaten staan weergegeven in tabel (tabel 1).

Op basis van de pollenanalyse zijn, behalve hulst en liguster, geen aanwijzingen voor doornige gewassen aangetroffen, zoals bijvoorbeeld braam, sleedoorn of andere Prunus-soorten. Het feit dat deze niet zijn aangetroffen wil echter niet zeggen dat deze er niet waren in de onmiddellijke omgeving. Dergelijke gewassen zijn insectenbestuivers en verspreiden hun stuifmeel daardoor slecht waardoor je dit stuifmeel met name aantreft op de standplaats van de struik zelf. Wel opvallend is het voorkomen van haagbeuk, hulst en liguster in het pollenspectrum. Ook dit zijn slechte pollenverspreiders en met name de laatste twee soorten komen niet vaak voor in analyses van pollen van archeologische onderzoeken. Het is goed voorstelbaar dat deze op of voor de wallen hebben gestaan, aangezien hiermee vrij ondoorringbare hagen zijn te creëren.

Bomen vormen met circa 59% het grootste aandeel van het pollenspectrum. Het bomenbestand bestaat voornamelijk uit els, berk en hazelaar, aangevuld met eik, wilg, beuk, den, linde en iep, waarbij els, berk, hazelaar, eik en wilg vermoedelijk als hakhout zal zijn gebruikt en beuk, linde en iep mogelijk als opgaande

bomen zijn aangeplant. Het op een aarden wal aanwezige (hak)hout kan eveneens een belemmering vormen voor de doorgang. Door het regelmatig kappen ontstaan dichte bosschages. Bijkomend voordeel is dan dat de wallen een leverancier zijn van broodnodig hakhout, zeker in een landschap dat gedomineerd wordt door uitgestrekte heidevelden en moerasgebied, waar wel te ontginnen hakhout voorhanden was, maar hetwelk moeilijker toegankelijk was. Het pollen van den is een echte windverspreider en is waarschijnlijk van verder aangevoerd.

Uit het relatief grote aandeel grassen en struikhei blijkt dat de omgeving vrij open is geweest (wat noodzakelijk zal zijn geweest bij een landweer) en deels bestond uit heidevelden. In het monster zijn tevens aanwijzingen gevonden voor akkerbouw in de vorm van graanpollen, waaronder gerst/tarwe. Hieruit blijkt dat in de directe nabijheid een akker aanwezig was, aangezien granen slechte pollenverspreiders zijn.

Ten slotte kan op basis van een aantal aangetroffen water- en oevergerelateerde soorten, waaronder dotterbloem en fonteinkruid alsmede ook groenalgen worden gesteld dat de gracht watervoerend is geweest, waarschijnlijk het hele jaar door aangezien fonteinkruid relatief diep water nodig heeft en niet tegen droogvallen kan.⁵¹

OSL-datering

De datering van landweren is en blijft problematisch en gebeurt het beste multidisciplinair. De geschreven bronnen moeten met de nodige omzichtigheid gebruikt worden: niet elke 'landweer' is ook daadwerkelijk een landweer. Bovendien hebben de teksten vaker betrekking op de bovenlokale grenslandweren; lokale initiatieven zijn minder vastgelegd op schrift of de teksten zijn minder makkelijk te vinden/ bestuderen. Archeologie kan een handje helpen.

51 Bijdrage van Y. Boekema in Ellenkamp & Janssens 2020.

Vondstmateriaal is meestal schaars: landwe- ren liggen in de regel op enige afstand van bewoond gebied, waardoor de kans dat er (dateerbaar) afval e.d. ter plaatse aanwezig is, klein is. Meestal is het vondstmateriaal, veelal aardewerkscherven, afkomstig uit grachtvul- lingen, maar deze kunnen honderden jaren na het daadwerkelijk gebruik als landweer, opge- vuld geraakt zijn. Onder andere in 's-Hertogen- bosch, Oss, Heesch, Zeeland, Gemert, Schinveld en Ingelmunster is de datering tussen de veertiende en de zestiende of zeventiende eeuw mede gebeurd met behulp van geassocie- eerde vondsten.⁵² In de boringen en proefput- ten van Bocholt zijn geen vondsten gedaan.

Eventueel kan houtskool in een oorspron- kelijk loopvlak onder de wallichamen of in grachtvullingen bemonsterd worden ten behoeve van ¹⁴C-datering. Het probleem is dan dat het niet zeker is of het houtskool de aanleg van het systeem dateert of een (veel) eerdere of latere gebeurtenis. Alleen tijdens het onder- zoek in 's-Hertogenbosch is ¹⁴C-onderzoek ver- richt, op de onderste, humeuze vulling van een greppel en op een restant van een houten paal, waarschijnlijk een onderdeel van de beschoei- ing van dit greppelsysteem. Uit de resultaten komt voor beide monsters een vrijwel iden- tieke datering naar voor. De houten paal heeft een datering tussen 1303 en 1417 en de vulling van de greppel een datering van 1309 en 1427.⁵³

Optically stimulated luminescence (OSL) is vaak de meest geschikte methode om een wal- lichaam of grachtvulling te dateren, omdat het

de tijd (aan de hand van de in mineraalkristallen opgeslagen radioactiviteit) meet die is verlopen sinds de bodem onder de wal of gracht heeft blootgestaan aan licht. Voorwaarde voor een goede datering is wel dat het sediment (direct) voorafgaand aan het opwerpen van de wal of de beginnende sedimentatie in de gracht vol- doende is verlicht, om de teller op 0 te zetten. In de geïnventariseerde opgravingen is deze methode nog niet ingezet. In Bocholt zijn twee monsters, één uit elk profiel, uitgewerkt.⁵⁴ Het resultaat van monster 11,⁵⁵ late vierde tot late negende eeuw, wordt niet representatief geacht: de datering is veel te oud in vergelijking met de verwachting. Het monster is genomen op de overgang van de dichtgeslibde oudste fase van de gracht en de C-horizont (vervloeid/ nat vergraven). Wellicht is het sediment onvol- doende belicht (partial bleaching). Relatief jonge (< 2000 jaar) sedimenten in natte omstan- digheden hebben een verhoogd risico hierop. Daarnaast/ tevens kan onvolledige belichting opgetreden zijn op de grachthelling, door inkal- ving van de zijkanalen.⁵⁶ Het resultaat van mon- ster 7,⁵⁷ late veertiende tot eerste kwart zes- tiende eeuw, ligt wel in de lijn der verwachting, gezien de periode van troebelen die voor de Bocholtse regio aanbreekt, in ieder geval vanaf de zestiende eeuw. Dit monster is afkomstig uit het midden van de grachtvulling; op basis van de stratigrafie van de lagen, zou het een derde opvullingsfase van de gracht betreffen. De date- ring in de late veertiende tot eerste kwart zes- tiende eeuw, geeft dan ook een zogenaamde

52 Griffioen 2015; de Leeuwe & Goossens 2006; van Wijk, Goossens & de Leeuwe 2007; van Dijk 2013; Bosman 2007; van der Linde 2013; Bruyninckx 2017.

53 Griffioen 2015, 23.

54 Door Luminescence dating laboratory van School of Natural & Social Sciences, University of Gloucestershire (contactpersoon: prof. P. Toms). Voor de locatie van monster 7 in het profiel, zie afb. 13, voor de locatie van monster 11 in het profiel, zie afb. 14.

55 Lab code GL 18070, datering 370-880.

56 Toelichting per e-mail door prof. Toms.

57 Lab code GL 18069, datering 1390-1530.

terminus ante que, een termijn waarvoor iets gebeurd is, voor de *aanleg* van (dit deel van) het landweersysteem, en bovendien een zogenaamde *terminus post quem*, een termijn waarna iets gebeurd is, voor de verdere opvulling van de gracht.

Eeuwenoude grens

Het systeem van de Bocholter Graft en Graven dat in omvang niet beperkt blijft tot de beide percelen aan weerszijden van de Napoleonsdijk, is één van de weinige archeologisch onderzochte landweren in Vlaanderen. Gezien de politiek-militaire geschiedenis van de regio zouden er zeker in Limburg nog meer landweren te vinden moeten zijn. Het probleem van herkenbaarheid in opgravingen speelt daarbij mogelijk een rol: als vooraf vanuit historische bronnen niet bekend is dat sprake is van een landweer, dan is een opgegraven gracht-wal-grachtsysteem van een houtwal of perceleeringsysteem niet te onderscheiden van een landweer.

De opbouw van (dubbel gracht-wal-gracht systeem, met waarschijnlijk een zone van struikelkuilen, met een slagboom) en vegetatie (hakhoutbosjes en ondoordringbare hagen van haagbeuk, hulst en liguster) op de landweren is in grote lijnen bekend. Er zijn tal van opgravingen in Zuid-Nederland waarmee parallellen te trekken zijn. Doorgangen met extra bescherming, zijn aangetroffen in Berghem (herkenbaar door een derde strook palen in de vorm van een halve cirkel), Heesch (twee smalle openingen in de palenrijen, illegale doorgang of voetgangersdoorgang?), Kesseleik (diverse doorgangen) en Ingelmunster (opening circa 1,4 m breed).⁵⁸ Een verspringend gracht-walsysteem, dat dus niet in elkaars verlengde lag,

maar deels langs elkaar, zodat de doorgaande weg een S-vormig verloop had, is in Groningen vastgesteld⁵⁹ en wordt ook verwacht in Bocholt vanwege de knik in de Napoleonsdijk (afb. 20). Op deze plek moeten de in de literatuur genoemde 'barieren' geplaatst zijn om de weg naar Bocholt af te sluiten. Er zou bij de slagboom ook een wachthuisje of -hutje kunnen gelegen hebben.

Met alle puzzelstukjes voorhanden is bovendien een hypothetische datering en fasering mogelijk:

- 1389: landweer opgetrokken door Luik ter bescherming van het vee van de burens van Stramproy; deze wordt nu op basis van de voorliggende informatie geïnterpreteerd als de Graft;
- 1390-1530: OSL-datering van onderste grachtvulling van de Graven. Ergens in deze tijdperiode moet dit systeem tot stand zijn gekomen (afb. 20). Op basis van het politiek-militair kader zijn lokale troebelen te plaatsen vanaf de late zestiende eeuw, onder meer met plunderingen en brandstichting in Bocholt en Sint-Huibrechts-Lille. Het lokale strijdtoneel van Luik, Gelre en Bourgondië van de vijftiende eeuw ontsnapt aan onze blik;
- <1585: er lagen al grachten 'op de frontieren'; er wordt op basis van de voorliggende informatie vanuit gegaan dat hiermee de Graft wordt bedoeld. Op een gegeven moment (maar hoe lang vóór 1585 is niet bekend) zijn deze geïncorporeerd in Graven. Er is sprake van een westwaartse verplaatsing van de Graft: nabij de Napoleonsdijk ligt de flankerende gracht op ruim 20 m ten westen van de hoofdgracht;

58 Van Hoof & Jansen 2006; van Wijk, Goossens & de Leeuwe 2007; Modderman 1981; Bruyninckx 2017.

59 Brokamp 2012, 112.

Afb. 20 Detail van de Graven in de zestiende eeuw (reconstructie: U. Glimmerveen). De weg werd beschermd door slagbomen en maakte een knik. Er zal sprake geweest zijn van een uitkijkpost, bijvoorbeeld in een hoge boom, om een signaal te kunnen geven wanneer er vijanden naderen. Op de achtergrond is het woeste gebied van het Wijffelterbroek zichtbaar, dat erg ontoegankelijk was.

- 1585: ‘dat men soudén mogen kappen drij boomen, [...] en maer eene vaert voor eene karre openbleef [...]’; op basis van de voorliggende informatie verwijst dit naar de knik waarop de Graven georiënteerd zijn, beschermd door één of meer slagbomen (afb. 20). De periode 1585-1587 is ook een zeer troebele tijd met plundering, misoogst, hongersnood en ziekte. Aanvullende beschermingsmaatregelen waren blijkbaar aan de orde;
- 1603: oprichting schansen, Graven/Graft blijven waarschijnlijk ook in gebruik. Ook de periode 1597-1605 is een turbulente tijd waarin veel overlast was door muitende Spaanse en Staatse troepen;
- 1693-1695: grote werken aan Graven/Graft (mogelijk is de jongste uitdieping in beide profielen van de proefputten hiervoor het bewijs). Voor Bocholt zijn geen meldingen bekend, maar in onder meer Sint-Huibrechts-Lille is in 1693 sprake van overlast door inkwartering van troepen;
- Achttiende eeuw: uit gebruik en uit het collectieve geheugen (niet meer op historische kaarten);
- 1903: op historische kaart Graven hoefjervorm georiënteerd op dekzandrug; Graft 2 parallelle greppels richting Abeek;
- 1935: op Duitse stafkaart zijn de Graven in detail aangegeven. Deze ontdekking is het startsein geweest voor de speurtocht van de heemkundekring, die geleid heeft tot de ontdekking van de Bocholter Graven. In het kader van het project ‘Grensgevalen’ van Regionaal Landschap Kempen en Maasland vzw kan nu iedereen op speurtocht gaan naar de Bocholter Graven. Daartoe is een folder met kaart opgesteld die de geïnteresseerde recreant langs dit toch bijzondere monument voert (afb. 21).

Afb. 21 De Bocholter Graven zijn opnieuw helemaal aanwezig in het collectief geheugen (ontleend aan <https://grensgevallen.eu/wp-content/uploads/2020/10/Folder-Bocholter-Graven-2020-web.pdf>).

Literatuur

- Bosman 2007: Bosman, J., Archeologisch onderzoek. De landweer aan de Doonheide (gemeente Gemert-Bakel). Een opgraving in het onderzoeksgebied Doonheide - Noord, deelgebied A. Archeologisch Centrum Eindhoven rapport 12, Eindhoven 2007.
- Bouwmeester & de Kort 2011a: Bouwmeester, J. & J.W. de Kort, Waarderend onderzoek de Landgraaf, gemeente Brunssum, Amersfoort 2011a.
- Bouwmeester & de Kort 2011b: Bouwmeester, J. & J.W. de Kort, Waarderend onderzoek de Landgraaf, gemeente Heerlen, Amersfoort 2011b.
- Brattinga & Knippenberg 2019: Brattinga, J.J. & S. Knippenberg, Opgravingen te Schinveld-Rode Beek, gemeente Beekdaelen. Evaluatierapport, Leiden 2019.
- Brokamp 2007: Brokamp, B.T., Landweren in Nederland. Deel 1: Beschrijving & deel 2: Inventarisatie. Inventarisatie. Doctoraalscriptie in de Historische Geografie, Utrecht 2007.
- Brokamp 2012: Brokamp, B., Middeleeuwse landweren in Nederland, in: H. Baas, B. Groenewoudt, P. Jungerius & H. Renes (red.), Tot hier en niet verder. Historische wallen in het Nederlandse landschap. De stand van kennis, Amersfoort 2012, 105-118.
- Bruyninckx 2017: Bruyninckx, T., Archeologische opgraving Ingelmunster Nijverheidstraat (prov. West-Vlaanderen). Basisrapport. Rapportnummer 2017/21. Monument Vandekerckhove nv, Ingelmunster 2017.
- Coenen 2009: Coenen, J., Op de keper beschouwd: een geschiedenis van Weert, Weert 2009.
- Colijn & Sophie 2017: Colijn, J.E. & G. Sophie, Opgraving - variant archeologische begeleiding, Poelen Koningshof te Veldhoven. Antea Group Archeologie 2017/37, 2017.
- Van Dijk 2013: Dijk, X.C.C. van, Grenzen overschreden. Een landweer en een erf uit de Late Middeleeuwen in Zeeland, gemeente Landerd; archeologisch onderzoek: een opgraving. RAAP-rapport 2726, Weesp 2013.
- Ellenkamp 2017: Ellenkamp, G.R., Bocholter (opge)Graven, gemeente Bocholt (B). Landschappelijk booronderzoek met proefputten. RAAP-notitie 6130, Weesp 2017.
- Ellenkamp & Janssens 2020: Ellenkamp, G.R. & M.P.J. Janssens, Bocholter (opge)Graven, gemeente Bocholt (B). Deel I: Landschappelijk booronderzoek met proefputten. Deel II: Aanvullende bureaustudie. RAAP-notitie 6130, Weesp 2020.
- Geutjens 2016: Geutjens, L., De vergeten geschiedenis van de Bocholter "Graven" (deel 1). Tijdschrift van de Geschied- en Heemkundige Kring Bocholt vzw: "Tussen Halt en Stop", jaargang 6, nr 1, april 2016, p. 13-21.
- Geutjens 2017: Geutjens, L., De Bocholter betrokkenheid. Tijdschrift van de Geschied- en Heemkundige Kring Bocholt vzw: "Tussen Halt en Stop", jaargang 7, nr 1, april 2017, p. 20-28.
- Griffioen 2015: Griffioen, A.A.J., De grens tussen 's-Hertogenbosch en Rosmalen. Een archeologische opgraving aan de Reitscheweg en de Amerikastraat te 's-Hertogenbosch. ADC-rapport 3903, Amersfoort 2015.
- Groenewoudt & Verspay 2012: Groenewoudt, B. & J. Verspay, Wallen vanuit archeologisch perspectief. In: H. Baas, B. Groenewoudt, P. Jungerius & H. Renes (red.), Tot hier en niet verder. Historische wallen in het Nederlandse landschap. De stand van kennis, Amersfoort 2012, p. 41-54.
- Hiddink 2010: Hiddink, H., Opgravingen op Kampershoek Noord bij Weert. Grafvelden en nederzettingen uit de IJzertijd, de Romeinse tijd en de Volle Middeleeuwen, alsmede een middeleeuws of jonger kuilencomplex. Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 39, Amsterdam 2010.

- Van Hoof & Jansen 2006: Hoof, L.G.L. van & R. Jansen, Een landweer op de Berchse Heide. Verkennend en waarderend archeologisch onderzoek Berghem-Piekenhoef. Archol rapport 53, Leiden 2006.
 - Keijers 2009: Keijers, D.M.G., Studieopdracht naar een archeologische evaluatie en waardering van 7 schansen, provincies Limburg en Vlaams-Brabant. RAAP-rapport 1977, Weesp 2009.
 - De Leeuwe & Goossens 2006: Leeuwe, R. de & T.A. Goossens, De landweer van Hoogen Heuvel Archeologisch Inventariserend Veldonderzoek. Archol Rapport 74, Leiden 2006.
 - Van der Linde 2013: Linde, C.M. van der, Prehistorische resten en een middeleeuwse landweer op bedrijventerrein Rode Beek. Resultaten van een archeologisch inventariserend proefsleuvenonderzoek te Schinveld, gemeente Onderbanken. Archol-rapport 211, Leiden 2013.
 - Modderman 1981: Modderman, P., De Lankerd bij Kesseleik, een landweer tussen het overkwartier van Gelre en het Land van Horne. In: Hoekstra e.a., Liber Castellorum, Zutphen 1981, p. 287 (Ontleend aan Brokamp, 2007 en Brokamp, 2012).
 - Moerman 2014: Moerman, S., Archeologische opgraving Lage Heide vindplaats 4, Dommelen. Gemeente Valkenswaard. IDDS Archeologie rapport 1590, Noordwijk 2014.
 - Neeffes 2016: Neeffes, J., Verkennend onderzoek Bocholter graven. Intern werkrapport. Overland, Wageningen 2016.
 - Ubachs 2000: Ubachs, P.J.H., Handboek voor de geschiedenis van Limburg. Maastrandse Monografieën 63, Hilversum 2000.
 - Van Wijk, Goossens & de Leeuwe 2007: Wijk, I.M. van, T.A. Goossens & R. de Leeuwe, Heesche landweren. Een laatmiddeleeuws verdedigingssysteem te Heesch (N.-Br.). Archol Rapport 88, Leiden 2007.
- <https://grensgevallen.eu>
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be>
 Het prinsbisdom Luik (1366 n.C. tot 1795 n.C.)
 (limburg.be)
<http://www.noordoost.be/geschiedenis-bocholt/index.php>
<https://sites.google.com/site/glschansen/home/bocholt>
<https://sites.google.com/site/hetgraafschaploon/geschiedenis-in-beeld/loonse-miserie-kroniek/>
<https://www.allemaalmaashorst.nl/landweerbomenpark-heesch>

ABSTRACT

Archaeological investigation of a 'landweer' at Bocholt, also known as Bocholter Graven

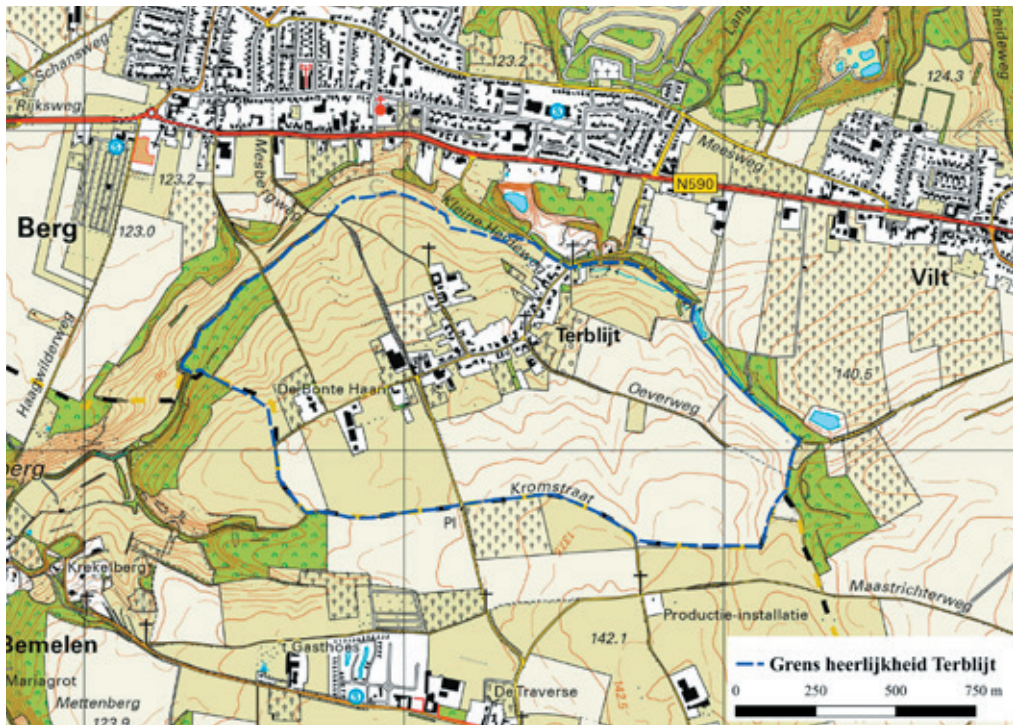
On the Belgian-Dutch border there is a system of ditches that, thanks to research by the Heemkundekring Bocholt and Stramproy, has been interpreted as a 'landweer' and given the name Bocholter Graven and Graft. Research of historical maps, aerial photographs and archive pieces has yielded several pieces of the puzzle regarding the interpretation, age, construction and maintenance of the 'landweer'. Archaeological research has allowed to determine the location and course of the ditches. The fillings were documented and sampled in two profile slots for OSL dating and pollen analysis. Based on all currently known data, two phases of the 'landweer' are assumed. The most easterly so-called Graft is considered the oldest phase, dating back to 1389 and erected in the context of local border disputes. The more westerly so-called Bocholter Graven are probably of a younger date, 15th or early 16th century. This defensive system was constructed during a period of great troubles for the Bocholt region, including the 'Tachtigjarige Oorlog'. This is also a period when the 'schansen', refuges for the population, were established.

With regard to the location of the 'landweer' in the landscape, the perfect place to construct a defensive system has been chosen, namely on a narrowing of an east-west oriented cover sand ridge, with a low-lying swampy, inaccessible area on both sides and the Aabeek lying to the south. This site is probably an ancient natural border, which has strongly determined the possibilities for land use and the location of the settlements and burial fields.

Muntslag in de heerlijkheid Terblijt rond 1565

Heren als valsemunters

Harry Weinberg

De grens van de heerlijkheid Terblijt (blauwe lijn), aangegeven op de huidige kaart. Kaartontwerp: Marnix Haesen.

Terblijt, een kleine en onbeduidende heerlijkheid tussen Maastricht en Valkenburg, kwam in de tweede helft van de zestiende eeuw kort in de schijnwerpers te staan als een centrum van valsemunterij. Tegen de muntmeester en tegen de heer van Terblijt werd hard opgetreden. Dit roept de vraag op wat de status van deze heerlijkheid eigenlijk was, en of de heer het recht van muntslag had.

In het grensgebied van de Nederlanden en het Rijk lagen veel kleine heerlijkheden die in Limburg traditioneel als 'vrije Rijksheerlijkheden' worden betiteld. Daarmee wordt een staatsrechtelijke status en mate van onafhankelijkheid gesuggereerd die zij in feite zelden hadden. Het recht van muntslag wordt vaak gezien als een indicatie voor deze bijzondere status, een privilege dat, naast de grote landsheren, ook een aantal van deze heerlijkheden zou hebben gehad. Het is een feit dat in de

tweede helft van de zestiende eeuw allerlei heren van dergelijke gebiedjes zich plotseling meenden te kunnen herinneren dat zij al eeuwenlang het recht hadden om munten te slaan. Zo ook de heren van de minuscule heerlijkheid Terblijt. Heel even trok Terblijt daardoor de aandacht, werd de naam bekend bij bestuurders in Luik, Brussel en Düsseldorf, stond Terblijt op de agenda bij een vergadering van de Nederrijns-Westfaalse Kreits, en werd zelfs de keizer in Wenen geconfronteerd met het bestaan van deze heerlijkheid. Los van valsemunterij, is de vraag of muntslag in Terblijt in principe het uitoefenen van een bestaand privilege was, een aspect van de bijzondere status van de heerlijkheid, dan wel een illegale activiteit?

De geschiedenis van Terblijt wordt kort behandeld en daarna de status van Terblijt in algemene zin. Vervolgens komt de muntslag uitgebreid aan de orde. Tot slot wordt een pro-

ces behandeld dat licht werpt op rechterlijke bevoegdheid in theorie en praktijk. De wapens van de heren van Terblijt krijgen aandacht in de vorm van afbeeldingen, vooral vanwege hun esthetische waarde.

De geschiedenis van Terblijt tot 1565

De heerlijkheid was slechts 133 hectaren groot en van oost naar west nauwelijks twee kilometer lang. Het gebiedje werd grotendeels omsloten door twee andere heerlijkheden, Berg en Bemelen, die respectievelijk aan het kapittel van Sint-Servaas en aan het kapittel van Onze Lieve-Vrouw in Maastricht toebehoorden. In het oosten was er een klein stukje grens met de heerlijkheid Oud-Valkenburg, onderdeel van het Land van Valkenburg. De heer van Valkenburg was bovendien voogd in zowel Berg als Bemelen.

De oudere geschiedenis van Terblijt is grotendeels obscuur. Terblijt had geen eigen kerk, maar behoorde tot de parochie Berg. De inwoners van Terblijt hadden gebruiksrechten met betrekking tot de gemene gronden (de *gemeynte*) gelegen in Berg.¹ Terblijt lijkt daarom in de middeleeuwen te zijn afgesplitst van Berg, misschien door toedoen van de heer van Valkenburg als voogd van Berg. De tienden in Terblijt kwamen niet (of niet meer?) toe aan het kapittel van Sint-Servaas, zoals in Berg het geval was. Wie er recht op had is niet bekend, behalve wat betreft het gedeelte dat toekwam aan de pastoor van Berg. De heren van Terblijt verbleven niet in hun heerlijkheid. Van een kasteel is niets bekend. De oudste vermelding van Terblijt als heerlijkheid is te vinden in een document dat dateert uit 1409. Daarin is sprake van 'Trumblyt'.² Heer van Terblijt was toen Christiaan van Merode, die ook heer van

De aan Terblijt grenzende heerlijkheden, en de ligging ten opzichte van het Land van Valkenburg. Kaartontwerp: Marnix Haesen.

Rimburg was en eigenaar van het kasteel daar. In Terblijt lijkt er niet meer dan een hoeve van de heer te zijn geweest, 'die hoeveyseye soe wie die gelegen is te Trumblyt'. Christiaan stelde in 1409 al zijn bezittingen in Terblijt, dat wil zeggen de genoemde hoeve met circa 42 bunder land, tot onderpand voor een door hem verkochte erfpacht. Bezit met regelmatige inkomsten werd zo omgezet in een geldbedrag ineens, dat Christiaan blijkbaar nodig had.

Wie de heren van Terblijt waren vóór deze Christiaan van Merode is niet bekend. Hoewel de heren van Gronsveld vaak als heren van Terblijt worden genoemd, is er daarvoor eigenlijk geen bewijs. Christiaan van Merode was gehuwd met Mechtild van Gronsveld. Hij werd heer van de heerlijkheid Heiden bij Aken door ruil met zijn schoonvader, Hendrik van Gronsveld. Terblijt zou onderdeel kunnen zijn geweest van deze ruil, of tot de bruidsschat van Mechtild kunnen hebben behoord, maar dat blijft speculatie. Ook later in de vijftiende eeuw zijn er nog onduidelijkheden. Er is beweerd dat Godart van Dobbelsey in 1447 eigenaar was van de heerlijkheid (hoe hij dat dan was gewor-

1 In de zestiende eeuw hebben de inwoners van Berg geprobeerd hun burenen in Terblijt het gebruik te ontzeggen in een proces voor de Raad van Brabant in Brussel. Rijksarchief te Brussel (Vorst), Archief van de Raad van Brabant, Processen van de gemeenten, inv. nr. 323.

2 Landesarchiv Nordrhein-Westfalen, Abteilung Rheinland (hierna: LNRW), Paffendorf, Urkunden, nr. 122.

▲ Wapen van een 'Herr von Schönrodt, Herr zu Heiden' zoals weergegeven in Conrad Grünenberg's *Wappenbuch*, waarvan de oudste versie uit 1483 dateert. Bron: Bayerische Staats Bibliothek, Cgm 9210.

▼ Het wapen van de voormalige gemeente Eyselshoven. (Publieke domein).

▲ Het wapen Van Schönrode zoals (vijfmaal!) weergegeven in het in het 'Bruderschaftsbuch' van de Gulikse Hubertusorde. De richting van de balk wijkt af en hier is de gouden helft van het schild boven. Bron: Bayerische Staatsbibliothek, München: Cod.icon. 318.

den is niet duidelijk) en deze in 1472 zou hebben verkocht aan Johan van Schönrode. De auteurs die dat vermelden geven hiervoor geen bronnen aan.³ De eerste oorkonde waarin Johan van Schönrode heer van Terblijt wordt genoemd dateert uit 1472.⁴ Het zou kunnen dat Christiaan van Merode, gedreven door verdere geldbehoefte, de heerlijkheid had verkocht. Het is ook mogelijk dat Johan van Schönrode heer van Terblijt werd door zijn huwelijk in 1468 met Maria van Merode tot Heiden, kleindochter van Christiaan. Uit dit geslacht Van Schönrode (*Schoenraedt*, *Schönrath*) kwamen drie heren van Heiden en Terblijt voort.

Het wapen van een heer van Heiden en Terblijt uit het geslacht Schönrode, mogelijk

Johan, is afgebeeld in een Zuid-Duits *Wappenbuch* uit de tweede helft van de vijftiende eeuw. Hier is het wapen Schönrode gecombineerd met het wapen dat de Van den Bongarts voerden die in de veertiende eeuw eigenaren waren van het huis Heyden, met als laatste Godart van den Bongart of Van der Heyden, overleden in 1374.⁵ Het wapen Schönrode is in 1931 opgenomen in het wapen van de voormalige gemeente Eyselshoven, dat onderdeel vormde van de heerlijkheid Heiden.

Johan van Schönrode overleed in 1486 en werd opgevolgd door zijn zoon Werner, die in 1542 overleed en op zijn beurt werd opgevolgd door zijn zoon Frans van Schönrode, de laatste heer van Terblijt uit dit geslacht. Deze overleed

3 Wit, J.J. de, en J.A. Flament, 'De vorming der heerschappijen op het grondgebied in Limburg of die zich daarover hebben uitgestrekt, van de Romeinse overheersing tot 1814-1817', in: *PSHAL* 47 (1911) 1-259 [50]. Franquinet, G.D., 'Bijdragen tot de geschiedenis van Eijgelshoven', in: *De Maasgouw* 3 (1881) 609-610.

4 Vermelding van 'Johann von Schoenroide Herr zur Heyden und zur Blydt'. Gräflich von Mirbach'sche Archiv zu Harff.

5 De naam van het huis wordt gewoonlijk als 'Heyden' geschreven, die van de heerlijkheid als 'Heiden'.

in 1546 zonder kinderen. Erfgenaam van Terblijt en Heiden werd een nicht van Frans van Schönrode, Maria Maschereel, wier moeder een Van Schönrode was. Maria was erfdochter van Wijnandsrade en was gehuwd met Willem (I) van den Bongart. Maar de weduwe van Frans van Schönrode, Theodora van Bronckhorst-Batenburg, had zolang zij leefde het recht van vruchtgebruik met betrekking tot Heiden en Terblijt. Zij hertrouwde in 1548 met Dietrich van Millendonck, heer van Schönau. Willem van den Bongart meldde zich na de dood van Frans van Schönrode bij de schepenen van Terblijt om de heerlijkheid als erfgenaam in bezit te nemen, maar de weduwe was hem voor geweest en had de heerlijkheid namens haarzelf in bezit laten nemen, op basis van haar recht van vruchtgebruik. De schepenen erkenden haar als vrouwe van Terblijt. Willem (I) van den Bongart overleed in 1554, Theodora pas in 1563. De beide zoons van Willem verdeelden de erfenis van hun ouders in september 1564. Terblijt en Heiden kwamen aan de oudste, Willem (II), Wijnandsrade aan zijn broer Werner.

De status van Terblijt

In 1568 legden de schepenen van Terblijt de volgende verklaring vast, afgelegd door een aantal oudere inwoners van de heerlijkheid:

‘[...] dat die herligkeit Blitt [...] dem Landt van Valckenburgh nitt reint [er niet aan grenst] und auch nit gehoert, dass Kön. Majj. [de Spaanse koning] of jemandtz anders enigh gebott oder verbott daer gehaidt hat, dan allein ein Her van der Blitt.’⁶

Terblijt ligt dicht bij Valkenburg, maar er was geen leenband met de heer van Valkenburg of met een andere leenheer. Dat een kasteel ontbrak, en dat de heren andere bezittingen hadden, betekende in dit geval blijkbaar dat er in de feodale periode geen interesse was om Terblijt tot leengoed te maken. Het ontbreken van een leenband was dus eerder een teken van onbelangrijkheid dan van een bijzondere status. De schepenen van Terblijt verklaarden in 1568 verder dat in hun ‘Schöffenchuch’ een verklaring van de heer van Terblijt uit 1470 was vastgelegd dat hij de heerlijkheid van god ontving en ‘gegen die heilige Sonne’, dat hij daarbij een munt en een groen blad omhoog wierp en wat munten uitstrooide voor de onderdanen.⁷

Dit was dus een stelling die een heer van Terblijt had laten vastleggen, niet de eigen wetenschap van de schepenen. Terblijt zou een zogenaamd ‘zonneleen’ zijn, een term die in de zestiende eeuw werd bedacht voor allodiale heerlijkheden (heerlijkheden zonder leenband), maar die juridisch verder geen bijzondere inhoud heeft.

De schepenen verklaarden verder: ‘Item unser Banck recht is Richs Recht und die Hern van Aichen seindt uns Heufft’. Vanuit de schepenbank van Terblijt bestond traditioneel hoofdvaart op de schepenstoel van Aken. Hoofdvaart was raadpleging van een andere rechtbank, het vragen van juridisch advies door de schepenen. Weliswaar was het in de eerste helft van de zestiende eeuw al gebruikelijk dat partijen, na een vonnis dat hun niet aanstond, konden eisen dat alsnog hoofdvaart plaatsvond, maar van appelprocessen was toen nog geen sprake. In de tweede helft van de zestiende eeuw veranderde het karakter van de rechtsgang op de schepenstoel geleidelijk in appel. De rechtsgang (ook de hoofdvaart) op de schepen-

6 Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (hierna: HHStA), RHR, Judicialia, Alte Prager Akten, inv.nr. 25-3, f. 11-11a.

7 ‘Vort finden weir Scholtis und Scheffen der Herligkeit Blitt uf unsern Scheffen Buch van dato anno 1470, van wort zu wort wie hernach folgt: Item Ich [de heer van Terblijt] empfingh die Herligkeit van uns hern Gots wegen, und gegen die heilige Sonne, mit einen blinckende pfenningk und groenen blaete, mit streuung etzlichs gelts wieder die underthanen.’ Ibidem.

stoel van Aken wordt vaak als een criterium gezien voor het zijn van 'vrije Rijksheerlijkheid', maar feitelijk was het belang voor de staatsrechtelijke status niet erg groot.

De schepenen benadrukten dus dat Terblijt 'rijks' was, maar dat hield in feite alleen in dat de heerlijkheid niet 'Valkenburgs' zou zijn. Afgezien van de rechtsgang op de schepenstoel van Aken, kende Terblijt geen structurele contacten met het Rijk. Terblijt was geen lid van de Nederrijns-Westfaalse Kreits, betaalde geen bijdragen aan het Rijk en ook geen bijdragen aan de financiering van het Rijkskamergericht. In 1568 zou de heer van Terblijt zich wel rechtstreeks tot de keizer wenden met een rekest (zie hierna), maar dat had heel persoonlijke redenen en zou een unicum blijven. Dat Terblijt rijksonmiddellijk zou zijn, werd overigens in 1571 in een proces voor het Rijkskamergericht namens de hertog van Gulik ontkend (zie hierna).

Ondanks het ontbreken van een leenband ging men vanuit het Land van Valkenburg Terblijt in de zestiende eeuw als een soort satelliet beschouwen, die zou moeten bijdragen in de lasten van de Landen van Overmaas. Mogelijk gebeurde dit omdat Wijnandsrade, dat wel een leen van Valkenburg was, in het bezit was van de familie Maschereel, terwijl Maria Maschereel, na de dood van Frans van Schönrode in 1546, ook rechten had op Terblijt. Maria bracht het bezit van beide heerlijkheden in handen van het geslacht Van den Bongart. Terblijt werd dus mogelijk 'meegetrokken' met Wijnandsrade. In 1546 werd Terblijt vanuit Valkenburg, samen met de heerlijkheden Hoensbroek, Wijnandsrade, Eckelrade (dat wil zeggen de zogenaamde Bijbank), Vaesrade en Elsloo, aangeslagen om te contribueren in een bede voor Karel V, op te brengen door het Land

Het wapen Van den Bongart zoals weergegeven in het 'Bruderschaftsbuch' van de Gulikse Hubertusorde. Bayrische Staatsbibliothek, München: Cod.icon. 318.

van Valkenburg.⁸ Terblijt moest 75 gulden betalen, wat blijkbaar ook gebeurde, want de schepenen van Terblijt verklaarden in 1548 dat er in het verleden betaald was aan het Land van Valkenburg. Ook in de bede van 1554 werd Terblijt aangeslagen en blijkbaar gedwongen te betalen.⁹ In 1559 volgde een nieuwe bede, en Terblijt zal weer hebben moeten bijdragen. In de Tachtigjarige Oorlog was er sprake van een eindeloze reeks beden, inkwartieringen, en overige lasten, en Terblijt ontkwam hier niet aan, net zomin als Wijnandsrade. In 1570 werd Terblijt in de bede aangeslagen voor 135 Brabantse guldens, te betalen in de volgende

8 RHCL, LVO, inv.nr. 622. Voor de Bijbank zie: Th.J. van Rensch, *Licht op het Zonneleen Gronsveld* (Werken LGOG 23) (Maastricht 2017) 149-150.

9 Meulleners, J.L., 'Legertochten tusschen Maastricht en Mook sedert 1568 tot 1575 en gelijktijdige belastingen en inkwartieringen te Elsloo', in: *PSHAL* 25 (1888) 161-355 [164-165].

vier jaren.¹⁰ In een register van 1577 staat Terblijt vermeld met een aanslag van 45 gulden en 12,5 stuivers voor dat jaar.¹¹

Toen Willem (I) van den Bongart in 1547 of 1548 door de schepenen van Terblijt niet als heer werd erkend, accepteerde hij dit niet. Hij wendde zich echter niet tot de schepenstoel van Aken, maar tot de Raad van Brabant in Brussel, onder verwijzing naar het bijdragen in de bede ('contribuabel ende alsoo resortierende ende onder dem Land van Falckenborch'). Van den Bongart beschouwde de Raad dus als competent, wat eigenlijk impliceerde dat hij de soevereiniteit van de Spaanse kroon over Terblijt erkende. Niet een keuze die men van de heer van een 'vrije Rijksheerlijkheid' zou verwachten, maar wel een keuze voor een instantie met meer gezag dan de schepenstoel van Aken. De schepenen van Terblijt verweerden zich met een brief aan de Raad tegen het rekest van Van den Bongart, en daarmee is de kwestie blijkbaar geëindigd. Maar voor de betalingen aan het Land van Valkenburg maakte dit geen verschil.

Vooruitlopend op de behandeling van de muntslag kan hier al het volgende worden vermeld. Het verslag van een bijeenkomst van de Nederrijns-Westfaalse Kreits in oktober 1566, waar een klacht over de muntslag in Terblijt werd behandeld, spreekt van 'Blitt in der Graffschafft Valckenberg gelegen'. Maar helemaal zeker over de status was men niet. In de volgende vergadering, in februari 1567, werd besloten om zowel de naburige rijksstanden als de Spaanse landvoogd in Brussel te verzoeken om actie te ondernemen.¹² De laatste greep snel in. De muntmeester en zijn knecht werden niet lang daarna in Terblijt gearresteerd en naar

Brussel gebracht. De Kreits protesteerde slechts pro forma wegens (mogelijke) schending van de grenzen en jurisdictie van het Rijk, en vroeg om uitlevering van de gevangenen. Een jaar later, in november 1568, klaagde de knecht er bij de Kreits over dat hij en de muntmeester nog steeds gevangen zaten. Hij stelde dat zijn activiteiten in Terblijt, 'als ressortierende onder Aken ende alsoo onder t'Rijck', alleen door rechters van het Rijk mochten worden behandeld. In Brussel negeerde men deze redenering en voor de Kreits was deze klacht geen aanleiding om nog iets te ondernemen.¹³

Hoewel het gebruikelijk is geworden om Terblijt te betitelen als 'vrije Rijksheerlijkheid', is deze aanduiding in oude stukken pas in de achttiende eeuw te vinden. In zijn rekest aan de keizer (zie hierna) spreekt Van den Bongart in 1568 van 'die freije herrschafft Blijtt'. De schepenen noemen zich in een in 1595 uitgesproken vonnis schepenen 'van der Blijtt'. In het huwelijkscontract van Otto van den Bongart uit 1611 is slechts sprake van 'die herligkeit Zu der Blijtt'.¹⁴ Pas veel later, in 1778, betitelde J. van Leerodt zich als 'Herr der freien Reichsherrschaft Blyt'.¹⁵ Die term was intussen in de mode, maar zeker niet juist wat Terblijt betreft, want na het Partagetraktaat van 1662 beschouwden de Staten-Generaal de heerlijkheid als een gebiedje dat onder hun soevereiniteit viel. Van 'vrij' en 'rijks' was definitief geen sprake meer. Terblijt betaalde dus ook steeds mee aan de lasten van het Staatse deel van het Land van Valkenburg.

Over de rechtsgang in hoger beroep maakten de Staten-Generaal zich echter niet druk. Dat men vanuit Terblijt incidenteel in hoger beroep naar de schepenstoel van Aken bleef

¹⁰ Ibidem, 223.

¹¹ RHCL, LvO, inv.nr. 635.

¹² LNRW, Niederrheinisch-Westfälisches Kreisarchiv (hierna: NWKA), inv.nr. XII.9 f. 60v en f. 8or.

¹³ NWKA, inv.nr. IX.1 f. 706.

¹⁴ LNRW, RKG, inv.nr. 604 f. 87.

¹⁵ Gross, A.J., 'Geschichte des Ländchens zur Heiden', in: *Aus Aachens Vorzeit* 15 (1902) 44.

Kaart van Tirion (eerste helft 18de eeuw): 'Blyt' (rechtsonder) als onderdeel van Staats Valkenburg getekend. RHCL, Kaartencollectie, nr. KP 42a.

gaan, werd nog lang getolereerd.¹⁶ Pas in 1772 klaagde het Staats Leenhof van Valkenburg bij de Staten-Generaal dat in Terblijt de bevoegdheid van het Leenhof in civiele zaken in appel, zoals die in het hele Land van Valkenburg gold, niet werd erkend.¹⁷ Dat kreeg niet direct een vervolg. Maar in 1779 wilde een inwoner van Bemelen bij het Leenhof van Valkenburg in appel gaan tegen een vonnis van de schepenen van Terblijt. De schepenen van Terblijt wilden dit niet toestaan en stelden dat de schepenstoel van Aken appellinstantie was. Maar zij wezen de soevereiniteit van de Staten-Generaal niet af en gehoorzaamden aan een bevel om de executie van hun vonnis op te schorten. Een rekest van de veroordeelde aan de Staten-Generaal leidde ertoe dat de beslissing over de rechtsgang in hoger beroep werd overgelaten aan de Raad

van Brabant in Den Haag. De schepenstoel van Aken verdedigde haar positie nog in een brief aan de Raad d.d. 16 juli 1779, maar de Raad besliste in december 1779 dat het Staats Leenhof van Valkenburg appellinstantie was voor Terblijt. De Staten-Generaal deden een overeenkomstig bevel uitgaan aan schout en schepenen van Terblijt.¹⁸ Daarmee was ook aan het laatste restje eigenheid voor de heerlijkheid Terblijt een einde gekomen en was Terblijt volkomen onderdeel van het Staatse deel van het Land van Valkenburg.

Muntslag

Muntslag was in het Heilige Roomse Rijk ooit het privilege van de keizer geweest, één van de *regalia*, maar de keizer moest dit privilege al lang delen met de rijksvorsten. In 1231 had kei-

16 In de achttiende eeuw werden nog appelprocessen vanuit Terblijt bij de schepenstoel van Aken gestart in 1703, 1718, 1727 en 1736, maar alleen in dat laatste proces kwam de schepenstoel tot een vonnis.

17 RHCL, LVO, inv.nr. 9990 pagina 170.

18 Ibidem, pagina 170-171; inv.nr. 9991 pagina 404-409.

zer Frederik II schriftelijk bevestigd dat de vorsten het muntrecht hadden. Wie het muntrecht mocht uitoefenen, stond daarmee in principe hoog in de rangorde en was soeverein binnen rijksverband. Het betrof personen, geen territoria. Dat de keizer ooit besloten zou hebben aan Terblijt, dit onbeduidende vlekje grond binnen het Rijk, het privilege van muntslag te kopiëren, is niet aannemelijk. Maar in de veertiende eeuw hadden allerlei heren in de omgeving al munten laten slaan, zonder zich te bekommeren over de vraag of zij formeel het recht daartoe hadden. In de zestiende eeuw is er opnieuw sprake van muntslag op allerlei plaatsen. Willem (II) van den Bongart beschikte in 1565 niet over oorkonden waaruit kon blijken dat hij als heer van Terblijt het muntrecht bezat. Daarin wijkt hij niet af van andere heren die toen munten lieten slaan. De oorkonden waren altijd zoek, verbrand, of in handen van iemand die ze niet wilde vrijgeven. In zijn andere heerlijkheid, Heiden, durfde Willem geen munten te slaan, omdat hij dan direct met het gezag van de hertog van Gulik zou worden geconfronteerd. Terblijt leek een vrijplaats voor deze activiteit.

Muntslag was nog echt handwerk, een betrekkelijk eenvoudig proces. Een muntmeester met een knecht was voldoende, en een kleine smeltoven. Het snijden van de ijzeren stempels was een specialisme, zodat die meestal werden gekocht. Moeilijk was de logistiek eromheen. Er moest zilver worden verzameld en aangevoerd, vaak in de vorm van bestaande munten. Er moesten afzetkanalen worden gevonden. De munten moesten uiteindelijk liefst in omloop worden gebracht door ze te vermengen met bestaande munten die iedereen vertrouwde. De muntslag werd daarom sterk gedreven door het initiatief van kooplie-

den, handelaren die mogelijkheden zagen om geld te verdienen met middelen die grensden aan, of gelijk stonden aan oplichting. Zij plaatsden bestellingen bij muntmeesters, die weliswaar een overeenkomst hadden met de heer van een heerlijkheid op basis waarvan zij mochten werken, maar zelfstandige ondernemers waren die vaak de onderhandelingen voerden met de handelaren en hun eigen winst wilden maximaliseren. De heer ontving een vergoeding per geslagen munt, de 'sleeschat'.¹⁹ De kwalijke praktijken van het omsmelten van goede munten en vervolgens slaan van munten die veel gelijkenis hadden met de bekende munten, maar met een lager gehalte aan edelmetaal, werden in 1561 al beschreven in een vermanende brief van de keizer aan de abdis van Thorn.²⁰

De overheden keerden zich in toenemende mate tegen alle 'wilde' muntslag en probeerden de kwaliteit van de in omloop zijnde munten te bewaken. Zowel door het Rijk als door de land-

Illustratie bij het hoofdstuk 'Van Valsche Muntenaers' uit een heruitgave (Rotterdam, 1650) van een werk van J. de Damhouder, *Practycke in criminele saken*.

19 Tangelder, F.B.M., *Muntheer en muntmeester* (Arnhem 1955) 187-192.

20 '(...) die guete munzen haimblicher weise auswechslen, dieselben volghends schmelzen und von newem auf das geprechs und formb der rechten gueten munz in ganz schlecht und gemeinen werdt zumunzen.' Brief van de keizer aan de abdis d.d. 18 september 1561. RHCL, Thorn 01:187C, inv.nr. 18818/133.

M. Lischaner, *Les faux-monnayeurs (de valsemunters)*. Uit: *Le Magasin Pittoresque* (46) (1863).

voogd van de Spaanse Nederlanden in Brussel werd er steeds strenger opgetreden. Er kwam regelgeving en controle. Vanuit Brussel was in 1558 een verbod gericht tegen in Thorn geslagen munten, in 1559 gevolgd door een verbod op het leveren van edele metalen aan onder andere Thorn en Rekem. Ook het Rijk werd actief. De *Reichsmünzordnung* van 1559 delegerde de taak om toezicht uit te oefenen op de kwaliteit van munten aan de kreitsen. Soms werd er actie ondernomen tegen individuele muntheren. Het muntrecht van de graven van Bergh werd in 1561 opgeschort. De stad Keulen vaardigde in 1564 een verbod uit tegen allerlei gouden en zilveren munten, onder andere geslagen in Gronsveld, Rekem en Thorn. In 1560, 1563 en 1564 vaardigde de hertog van Gulik al pamfletten uit waarmee bepaalde munten in zijn territorium werden verboden. Maar van een consequente aanpak was in het

Rijk nog geen sprake. Dat zou nog tot 1566 duren.

De eerste heer die aantoonbaar munten liet slaan in Terblijt was Dietrich (II) van Millendonck, tweede echtgenoot van de weduwe van Frans van Schönrode. Dietrich was heer van de aan Heiden grenzende heerlijkheid Schönau en hij was niet helemaal onbekend met muntslag. Zijn vader, Dietrich (I), had in 1542 een zilveren munt laten slaan als heer van Schönau. Namens zijn echtgenote kon Dietrich (II) als heer van Terblijt optreden, en blijkbaar sloot hij een overeenkomst met een muntmeester. De schepenen van Terblijt verklaarden in 1568 dat Dietrich koperen munten had laten slaan in Terblijt (in 1565?).²¹ Hij zou ook voornemens zijn geweest om zilveren munten te laten slaan. Toen zijn echtgenote Theodora in 1564 stierf, probeerde hij om heer van Heiden en Terblijt te blijven, als vruchtge-

21 'Noch ist Scholtis und Scheffen kundich, in zeiten des Edlen Ehrenhaften Dieterichs van Milendunck derselb Her Zur Blitt gewest ist, ein kupferne müntz Zur Blitt gehat hat.' HHStA, RHR, Judicialia, Alte Prager Akten, inv.nr. 25-3, f. 11-11a.

bruiker. Dat lukte maar beperkte tijd. Zoals eerder vermeld, verdeelden Willem en zijn broer de erfenis van hun ouders in september 1564. In 1563 waren zij door de hertog van Gulik al met Heiden beleend. Er is geen document waaruit blijkt wanneer Terblijt in bezit kon worden genomen. Mogelijk was dit pas eind van het jaar 1565, omdat de in Terblijt geslagen koperen muntjes imitaties waren van nieuw Luiks kopergeld dat in augustus 1565 door de bisschop van Luik in omloop was gebracht. Deze nieuwe muntjes hadden waarden gelijk aan één, twee en een half, en vijf Brabantse stuivers. De laatste twee types werden *brûlés* genoemd.

Het prinsbisdom werd zichtbaar al snel overspoeld met vervalsingen van deze *brûlés*, en Terblijt had daar een belangrijk aandeel in.

Muntslag onder Willem van den Bongart

Willem van den Bongart trof dus naar eigen zeggen een ‘Münzhaus’ aan toen hij de heerlijkheid Terblijt in bezit kreeg.²² Wat er daarna gebeurde, beschreef hij later in een rekest aan de keizer. Volgens zijn verhaal was hem niet kwalijk te nemen dat de muntslag in Terblijt

werd voortgezet. Er waren voorbeelden van zeer oude (‘uralte’) munten, geslagen in Terblijt. Zijn twee (sic) voorgangers als heer van Terblijt zouden ook munten hebben laten slaan. Zijn directe voorganger zou over documenten beschikken waaruit onomstotelijk zou blijken dat de heer van Terblijt het muntrecht had. Nadat Willem zelf de heerlijkheid in bezit had genomen, zou de muntslag nog korte tijd, slechts drie of vier maanden, zijn voortgezet, en dat alleen om zijn recht te bekrachtigen, want hij had er zelf niets of bijna niets mee verdiend. Zijn muntmeester Matthias Frederichs had helaas ‘slecht zilver’ gebruikt. Toen de Rijksdag in 1566 nieuwe voorschriften uitvaardigde, had hij deze activiteit meteen stopgezet, al werd Terblijt in dat besluit niet genoemd. Een keurige adellijke heer dus, gespist op het behoud van zijn rechten, maar zeker niet belust op geldelijk gewin. Misschien een tikkeltje lichtgelovig en te goed van vertrouwen. In een brief aan de hertog van Gulik schrijft hij dat, mocht hij iets fout hebben gedaan, het zou zijn gekomen door ‘einfaldt’ (onnozelheid). Klopt zijn verhaal, en klopt het beeld dat hij van zichzelf probeerde te geven?

Willem was waarschijnlijk geboren in 1517,

Een Luikse ‘brûlé’ van zes sols uit 1566, die officieel een waarde van vijf Brabantse stuivers had. Het randschrift op de zijde met het wapen luidt: ‘GERARDVS*A*GROIS-BEECK*EP [ISCOPU] S*LEO [DIENSIS]’ (Publieke domein).

²² Terblijt kent een ‘Hoeve De Munt’ (Muntstraat nr. 3). Dit is mogelijk de plaats waar de muntslag plaatsvond, maar hoe betrouwbaar deze traditie is, is niet te zeggen.

en was in 1543 in het huwelijk getreden. Hij was dus zeker geen jonge onervaren man meer toen hij in het bezit kwam van Terblijt. Willem voerde talrijke processen, over erfeniskwesties, over de verhouding tussen Heiden en Schönau, en over meningsverschillen met zijn onderdanen. Vermeld is al dat hij zich in 1548 tot de Raad van Brabant wendde toen de schepenen van Terblijt hem zijn zin niet gaven. Willem was geen gemakkelijke heer en kwam herhaaldelijk in aanvaring met de schepenen en inwoners van Heiden, waarbij de hertog van Gulik tussenbeide moest komen. Wilhelm kon niet doen alsof het uitoefenen van muntrecht nog een heel gewone zaak was geweest tot het besluit van de Rijksdag in 1566. Hij moet zich ervan bewust zijn geweest hoe controversieel deze activiteit al langere tijd was. Zoals eerder beschreven, traden verschillende overheden al enige jaren op tegen degenen die slechte munten lieten slaan.

Er waren op meer plaatsen hagemunters (die munten sloegen met een lager gehalte edelmetaal, maar qua uiterlijk geen pure imitaties) en vervalsers actief die hun munten in Luiks gebied in omloop brachten, maar de muntslag in Terblijt moet van substantiële omvang zijn geweest, genoeg om een speciaal decreet van de prins-bisschop van Luik te rechtvaardigen. Dit decreet van 25 oktober 1566 vermeldt twee types zilveren munten (zie hierna), en vervolgens worden ook de koperen munten genoemd:

‘Alzoe men bevindt dat in dese onse Landen zich stroijen ende besajien zeker silvere stucken gelts in forme van dalders geslagen tot Blyt [...]

Ende daerenboven om dat men zekerlijck weet dat te Blyet geslagen werden onder onse wapenen ende titre mijten [koperen munten] van vier ende zess schillinghen op

navolginge van dien in onse mundten geslaghen, veel minder nae hun werde ende valeur [...]’²³

Het gebruiken of in omloop brengen van al deze munten werd ten strengste verboden.

Van den Bongart schreef in zijn verzoekschrift aan de keizer dat de muntslag onder zijn bewind slechts enkele maanden had geduurd. Hij zou de activiteiten na de Rijksdag van mei 1566 direct hebben gestaakt. De muntmeester en zijn knecht werden echter in het voorjaar van 1567 in Terblijt gevangengenomen. Hadden zij nog een jaar in Terblijt van de landelijke rust genoten? In april 1567 vaardigde de bisschop van Luik opnieuw een decreet uit waarin hij het verbod op de valse *brûlés* herhaalde. Vaten vol van deze munten zouden nog in Luik arriveren. Door de vele in omloop zijnde vervalsingen zag de bisschop zich gedwongen om zijn eigen *brûlés* sterk af te waarderen. De vervalsingen hadden het gewonnen van de echte munten.

Ook uit andere bewaard gebleven stukken blijkt dat Van den Bongart toch niet zo onschuldig was als hij deed voorkomen. Hij, of zijn muntmeester, was benaderd door Antwerpse kooplieden die een partij munten wilden laten slaan, om deze in Polen en het Oostzeegebied in omloop te brengen. Van de Bongart had persoonlijk goedgekeurd om ‘etliche silberen pfenninghen zu Blijt under meinen namen und waepen mit onderscheidtlichen umbschriften’ te slaan, zoals hij verklaarde.²⁴ Hij vertelde dit alsof het hem vrijpleitte: het was niet de bedoeling om daarmee personen binnen het Rijk op te lichten. Maar wel onnozele ‘buitenlanders’.

De gearresteerde muntmeester en zijn knecht waren op bevel van de procureur-generaal van de Raad van Brabant naar Brussel gebracht. Zij moesten voor deze Raad terecht-

23 Archives de l'État à Liège, Conseil Privé de la principauté de Liège, inv.nr. 101 f. 73v.

24 ‘Warhafte Responsiones [...] auf etlicher mir aus fürstl. Güllischer Cantzleij schriftlich zubeantwortt zugestellte articulen’ (z.d.). LNRW, Paffendorf, Akten, inv.nr. 5,20a f. 8.

staan. Daarmee voldeed de justitie van de Spaanse Nederlanden aan het verzoek van de Kreits, en de protesten van de Kreits tegen deze handelwijze waren slechts een formaliteit.²⁵

Wat er daarna gebeurde met de muntmeester is niet zeker. Volgens een in 1570 bij het Rijkskamergerecht ingediende verhandeling werd hij 'in öl gesotten', dat wil zeggen levend gekookt in olie, een straf die speciaal voor valsemunterij werd toegepast. Aan de Waag in Deventer hangt nog een koperen ketel die in 1434 voor dat doel gebruikt zou zijn. Of dit lot muntmeester Matthias Frederichs werkelijk trof, is niet bekend.

De munten

De eerdergenoemde ordonnantie van de prins-bisschop van Luik uit 1566 noemt twee zilveren munten geslagen in Terblijt en in omloop gebracht in het prinsbisdom. Daarvan worden de volgende beschrijvingen gegeven:

- Een daalder met een afbeelding van de heilige Martinus en op de keerzijde twee wapens en het randschrift PARS QUARTA ROS.NOB.AUR.CUSA IN BLYET
- Een kwart daalder met op de ene zijde het wapen van Van den Bongart en het randschrift MON.NO.LIB.BA.I.BLYET, op de keerzijde een portret van de heer van Terblijt en het randschrift GUILLH. A BUNG. DO. HEYD.

Van de eerstgenoemde munt bevindt zich een exemplaar in de Nationale Numismatische Collectie (al wijkt het randschrift iets af van de in de ordonnantie gegeven beschrijving).

De wapens op deze munt zijn rechts (heraldisch links, de zijde van de moeder) het wapen van den Bongart, en links (heraldisch rechts, de zijde van de vader) het wapen van het geslacht Van Argenteuil. De grootmoeder van Willem

(II) van den Bongart van vaderszijde was een Van Argenteuil, maar dat verklaart niet waarom het wapen hier prominent is weergegeven, en als het wapen van de vader. Een verklaring hiervoor is wel het bestaan van een munt die in deze periode in Weert is geslagen voor Philip van Montmorency, graaf van Horn, de zogenaamde Martinusdaalder, die op de keerzijde ook twee wapens draagt, van De Montmorency en Horn. Het wapen Argenteuil lijkt voor de oppervlakkige beschouwer op dat van De Montmorency.

Sint Martinus had niets met Terblijt te maken, maar was wel de patroonheilige van de kerk van Richterich, in het Land van Heiden. Mede gezien het randschrift, zou de munt daarom ook beschouwd kunnen worden als munt van Heiden. Maar Martinus kwam dus ook voor op munten geslagen door de graaf van Horn. De gelijkenis zal bewust zijn nagestreefd om de gebruiker op het verkeerde been te zetten en acceptatie van de munt te vergemakkelijken.

De als tweede genoemde munt is verder alleen bekend van beschrijvingen en tekeningen uit 1834 en 1862.²⁶

Het wapen bevat in twee kwartieren de keper (het wapen Van den Bongart) en in de andere twee de geblokte schuinbalk van het wapen Van Schönrode.

De in de Luikse ordonnantie genoemde munten zullen daadwerkelijk in omloop zijn gebracht in Luiks gebied. Volgens de aanklager van de hertog van Gulik in het proces tegen Van den Bongart, waren echter nog diverse andere soorten munten geslagen, die elders waren afgezet:

[...] neben andern mehr guldenen Portugalerische, auch eins theils inwendig

²⁵ NWKA, inv.nr. IX.1 f. 706.

²⁶ Grote, H., ed., *Blätter für Münzkunde: Hannoversche numismatische Zeitschrift* (1834) kol. 374-375 en Tafel XXVI nr. 386; P.O. van der Chijs, *De munten der leenen van de voormalige hertogdommen Brabant en Limburg* (Haarlem 1862) Pl. XXXI.

Zilveren daalder met op de ene zijde twee wapenschilden, op de andere zijde de heilige Martinus. Randschriften: PARTEM QUART RO NO CVDEBAT D H ET B en op de keerzijde SANCTVS MARTINVS PATRONVS IN HEYD ET B. Bron: Nationale Numismatische Collectie, inv.nr. NM-10503.

kupfferen und übergulden Münzen, silbere pfenninge, [...] auch sonst andere silbere sorten, so für ortter thalers ausgebreitet und am gehalt und gewicht vil zu geringe. Wie gleichfals ein gutte anzal kupffere kleine Müntz sorten und Meitten [...]'²⁷

De *Portugaleser* is een zware gouden munt die in deze periode ook werd geïmiteerd in diverse Hanzesteden. In Terblijt zouden volgens de aanklacht dus zelfs vergulde koperen exemplaren zijn geslagen. De *Orter Thaler* was een daalder met een lagere waarde dan de *Reichsthaler*. 'Meitten' verwijst naar de mijt, een

klein koperen muntje, waarvan de Brabantse versie 1/72 van een stuiver waard was.

De zilveren munten zijn zeer zeldzaam. Over de oorspronkelijke aantallen zegt dit weinig. Van de overige genoemde vervalsingen zijn geen voorbeelden meer bekend. In de Nationale Numismatische Collectie bevindt zich nog een derde munt die wordt toegeschreven aan Terblijt.²⁸ Deze toont op de ene zijde een dubbelkoppige adelaar en op de keerzijde een ridder in wapenrusting met een banier. Het rond-schrift duidt hem aan als de heilige Martinus, maar iconografisch past dat niet. Het rond-schrift op de keerzijde luidt 'MONETA NOVA

Een Martinusdaalder geslagen in Weert. Bron: veilinghuis Jean Elsen & ses Fils.

27 LNRW, RKG, inv.nr. 584, acta priora van het proces voor het Hauptgericht Jülich, f. 27v.

28 Nationale Numismatische Collectie, inv.nr. NM-10504.

Tekening van een munt geslagen in Terblijt.
 Randschrift: GUILH*A*BV-NG*DO[MINUS]*HEYD en op de keerzijde MO*NO*LIB*BA*I*BLYT (Moneta Nova Liberi Baroni in Blyt). Bron: Van der Chijs, (1862) Pl. XXXI.

ARGENTEA BA B'. Het lijkt een imitatie van munten die zijn geslagen door de heren van Batenburg. De afbeelding van de heilige in riddersuitrusting en met banier komt op diverse types Batenburgse daalders voor, al is de heilige dan Sint Victor van Xanten en niet Sint Martinus. Maar de vier minuscule wapens in het hartschild verwijzen naar Van den Bongart.²⁹

Het proces tegen Van den Bongart

Op de rijksdag van mei 1566 kwam aan de orde dat de goede munten 'betrüglich abconterfeyt und gefährlich nachgeschlagen' werden. Dat er heren munten lieten slaan 'zu ihrem Vortheil und höchstem betrug gemeines Nutzens'. De Rijksdag verbood de activiteit van dergelijke muntslag volkomen, ook als er sprake zou zijn van een muntprivilege. Aan overtreders van dit verbod kon, zonder proces bij het Rijkskamergerecht, als straf de rijksban (*Reichsacht*) worden opgelegd, waarmee iemand al zijn rechten werden ontnomen.³⁰ Voor muntmeesters en hun assistenten dreigde de doodstraf als zij hun praktijken niet staakten. Aan de Spaanse koning werd verzocht binnen de Bourgondische Kreits

eveneens hard op te treden en voor muntslag de normen van het Rijk aan te houden. Munten die niet aan de eisen voldeden, zouden geheerwaardeerd worden op de werkelijke waarde, en na een half jaar volledig uit de roulatie moeten worden genomen. De Rijksdag bepaalde dat voortaan tweemaal per jaar in elke kreits daadwerkelijk een *Probationstag* gehouden moest worden. Iedereen die munten liet slaan, was verplicht daar te verschijnen, ook als hij geen lid was van een kreits. Wie driemaal niet verscheen, zou daarmee automatisch het muntrecht verliezen.

De Nederrijns-Westfaalse Kreits hield vanaf oktober 1566 dergelijke *Probationstage*. Als 'Ausschreibender Fürst' van de Kreits was de hertog van Gulik verantwoordelijk voor het goed functioneren van de Kreits en het uitvoeren van de aan de Kreits opgedragen taken. De eerste *Probationstag* van de Kreits richtte een verzoek aan de hertog van Gulik om Van den Bongart, als onderdaan en vazal van de hertog, juridisch aan te pakken. Actie bleef echter nog achterwege.

29 B. de Jonghe, 'Quelques monnaies rares et inédites du Brabant et de ses fiefs', in: *Revue de la numismatique Belge* 5e série, Tome VI (1874) 103-104 en Plaat V nr. 8.

30 Reichsabschied zu Augsburg 1566, § 156-175. Von Senckenberg, H.C., en Schmauss, J.J., ed.: *Neue und vollständigere Sammlung der Reichsabschiede [...]* (Frankfurt 1747; herdruk Osnabrück 1967) (Dritter Teil) 235-238.

Hertog Wilhelm V van Kleef, Gulik en Berg (1516-1592) in 1540 (Publieke domein).

Nadat op de *Probationstag* in februari 1567 opnieuw klachten tegen Van den Bongart werden geuit, kwam de hertog in actie. Op 17 juni 1567 gaf hij aan zijn officier van justitie (*General Anwalt*) opdracht om Van den Bongart te vervolgen. Het proces tegen Van den Bongart begon nog diezelfde maand voor het *Hauptgericht Jülich*.³¹ De juridische formaliteiten waren tijdrovend, en alleen al het uitbrengen van de dagvaarding vergde bijna een jaar. Pas in juli 1568 kon de aanklager een uitgebreide ‘Clag Libel’ indienen. Volgens deze aanklacht zouden in Terblijt op bedrieglijke wijze allerlei munten zijn geslagen, in strijd met ‘des Reichs Ordnungen und Edicten’. De munten waren deels in omloop gebracht in omliggende gebieden, maar voor een belangrijk deel uitgevoerd, ‘auch bis in die königreiche Hispanien, Portugal, Polen, Littauw, Preusen, Dantzich, etc.’ Van den Bongart zou contractueel hebben vastgelegd dat zijn afnemers de munten met deze laatste bestemmingen niet in omloop zouden brengen binnen het Rijk of in de Bourgondische Nederlanden, volgens de aanklager een bewijs voor het bedrieglijke karakter van deze transacties. Het was een strafrechtelijk proces, en Van den Bongart zou zich er daarom niet toe kunnen beperken zich door een advocaat te laten vertegenwoordigen, maar zou persoonlijk moeten verschijnen om op de aanklachten te reageren. Van den Bongart verscheen in het najaar van 1568 inderdaad voor de rechters, maar onder protest. Hij wenste de competentie van de rechtbank op geen enkele wijze te erkennen.

Van den Bongart had intussen geprobeerd om een audiëntie bij de hertog te krijgen.³² In zijn verzoekschriften beschreef hij zich als iemand die altijd trouw en onderdanig was geweest aan de hertog en nu een zwakke oude man was, door derden misleid. Geen cent (‘hel-

ler noch pfenningk’) had hij aan de muntslag verdiend. Als de hertog hem genade zou verlenen, zou deze daarmee ‘ein Fürstliches werck’ doen, vooral voor de kinderen van Van den Bongart. Maar verder dan een verhoor door enkele raden van de hertog, en de beantwoording van schriftelijk gestelde vragen, kwam het niet. Van den Bongart stelde in zijn antwoorden dat hij zich in zijn onervarenheid vooral door de muntmeester had laten leiden.

In het nauw gedreven, ondernam Van den Bongart iets wat toen nog nauwelijks gebeurde vanuit deze streken: hij wendde zich rechtstreeks tot de keizer. Hij reisde in de zomer van 1568, nadat de ‘Clag Libel’ tegen hem was uitgebracht, zelfs persoonlijk naar Wenen om zijn zaak te bepleiten, een duidelijk teken dat hij dit als enige uitweg zag. In zijn verzoekschrift vroeg hij om ‘Absolution’, dus vergeving van al zijn ‘monetaire’ zonden, mocht hij iets fout hebben gedaan, wat hij eigenlijk ontkende. Het verzoekschrift had enig resultaat: de keizer deed op 19 augustus 1568 brieven uitgaan aan de Nederrijns-Westfaalse Kreits en aan de keizerlijke fiscaal bij het Rijkskamergerecht.³³ De keizer vroeg de Kreits om informatie, en verzocht de Kreits en de fiscaal om geen stappen te zetten tegen Van den Bongart tot deze informatie door de keizer was ontvangen en beoordeeld. Daarmee was Van den Bongart niet tevreden, want hij drong er bij de keizer met een nieuw verzoekschrift d.d. 21 augustus 1568 nogmaals op aan hem de gevraagde ‘Absolution’ te verlenen. Er zou nog geen rechtszaak tegen hem zijn begonnen (een aperte leugen), en alleen de keizer zou eigenlijk in deze kwestie over Van den Bongart mogen oordelen. Zonder deze vergeving zou hij het risico lopen alsnog voor incompetent rechtbanken te worden gedaagd. Maar daar trapte de keizer niet in, en Van den Bongart keerde met dit magere resul-

31 Processtukken (eerste fase) als acta priora in: LNRW, RKG, inv.nr. 584.

32 LNRW, Paffendorf, Akten, inv.nr. 5,20a. Alle stukken zijn concepten en geen van de stukken draagt een datum.

33 HHStA, RHR, Judicialia, Alte Prager Akten, inv.nr. 25-3 en 129-58.

taat huiswaarts. Begin 1569 richtte Van den Bongart opnieuw een verzoekschrift aan de keizer. Hij beweerde dat de aanklager van de hertog van Gulik tijdens Van den Bongarts afwezigheid in Wenen een proces tegen hem zou hebben aangespannen. Het keizerlijke bevel aan de Kreits en aan de fiscaal was daardoor niet effectief geweest. Hij herhaalde zijn verhaal en verwees naar de eerdere brieven die de keizer had doen uitgaan. Dit keer schreef de keizer een brief aan de hertog van Gulik d.d. 8 maart 1569 en vroeg om informatie over het tegen Van den Bongart begonnen proces. Opnieuw een mager resultaat.

Voor het Hauptgericht Jülich diende Van den Bongart in het voorjaar van 1569 een 'Protestationschrift' in. Hij presenteerde kopieën van de brieven die hij in augustus 1568 van de keizer had weten te krijgen, gericht aan de Kreits en de fiscaal. Volgens Van den Bongart had de keizer de zaak naar de Rijkshofraad toegetrokken (evocatie, het overnemen van de behandeling door een hogere rechtbank) en mocht een lagere rechtbank niet meer oordelen. De rechters concludeerden echter dat de keizer alleen om informatie had gevraagd. Die was volgens hen ook verstrekt, en daarom kon het proces worden voortgezet. Van den Bongart ging op 1 juli 1569 tegen dit tussenvonniss in appel bij het Rijkskamergerecht. Hij stelde daar dat Terblijt rijksonmiddellijk was ('dem heiligen Röm. Reich ohne mittel unterworfen') en dat hij als heer van Terblijt alleen de keizer (en Rijkshofraad of Rijkskamergerecht) als hogere rechter hoefde te erkennen. Het proces voor het Hauptgericht zou daarom nietig zijn. De advocaat van de hertog bij het Rijkskamergerecht bestreed dat Terblijt rijksonmiddellijk zou zijn. Bovendien was Van den Bongart, die niet eens een huis in Terblijt had, zonder twijfel woonachtig in Guliks territorium en een Guliks onderdaan. Van den Bongart had geen enkel bewijs overgelegd voor het bezit van het muntrecht. Zijn verzoek om 'Absolution' dat hij in augustus 1568 aan de keizer had gericht, was

Wapen, afkomstig van het huis Heyden, nu aangebracht aan de kerk van Horbach. Het dateert van rond 1600. Het wapen Van den Bongart is in het gevierendeelde schild gecombineerd met het eerdere wapen van de Van den Bongart als eigenaren van het huis Heyden. Bron: www.aachener-geschichtsverein.de.

niet spontaan geweest en uit eigen beweging, want toen liep het proces tegen hem voor het Hauptgericht al een jaar.

Het duurde jaren, maar op 23 december 1575 verwierp het Rijkskamergerecht het appel. Daarmee was de weg vrij om het proces voor het Hauptgericht voort te zetten, maar gegevens over het vervolg ontbreken. Of de rechters tot een veroordeling kwamen, is dus niet bekend. Dat Van den Bongart op genade van de hertog van Gulik mocht rekenen, is niet aannemelijk. Daarop wijst ook de afloop van een ander proces. In een geschil tussen de heer van Heiden en zijn onderdanen kwamen commissarissen van de hertog tussenbeide. Van den Bongart werd veroordeeld tot een boete van 1.000 goudgulden, waarna er zonder pardon

beslag werd gelegd op zijn bezittingen in Guliks gebied. Vanaf 1584 voerde Van den Bongart hiertegen een proces bij het Rijkskamergerecht.³⁴ Dit was nog niet afgesloten toen Willem van den Bongart in 1596 overleed. Voor zijn zoon en opvolger Willem (III) had dit alles geen nadelige consequenties. Hij was zeer succesvol in dienst van de hertog van Gulik, als *Amtmann*, als *Geheimer Rat* en als diplomaat.

Andere processen rond Terblijt

Er heeft een kwestie gespeeld in Terblijt die tot bemoeienis van diverse rechtbanken leidde en typerend is voor de situatie aan de rand van de Spaanse Nederlanden.³⁵ De heer van Terblijt was een erfpacht verschuldigd van 26 vaten rogge, waarvoor zijn grondbezit in Terblijt als onderpand diende. In de jaren 1578-1590, toen het gebied door oorlog werd geteisterd, werd deze niet betaald. De rechthebbende, Johan Knubben (geen inwoner van Terblijt) begon daarom een proces bij de schepenbank van Terblijt. In 1595 stelde deze hem, verrassend genoeg voor een proces tegen de heer, in het gelijk. Hij zou zich mogen verhalen op het onderpand en de vruchten daarvan mogen genieten. Namens de heer werd in appel gegaan bij de schepenstoel van Aken. In 1598 kwam dit proces zonder vonnis tot stilstand. Betaald werd er niet. Jaren later, na de dood van Knubben, wilden de diverse erfgenamen, geen van allen inwoners van Terblijt, alsnog de rechten uitoefenen die uit dit deel van de erfenis voortvloeiden. Onderhandelingen liepen spaak. Daarop wendden zij zich in 1615 tot de schepenstoel van Aken, die in het nooit afgeronde appelproces een 'citatio ad reassumandum' deed uitgaan aan Van den Bongart, een bevel om het proces te hervatten. Omdat Otto van den Bongart, de kleinzoon van Willem (II), het proces weer frustreerde, werd het appel in 1619

door de schepenstoel afgewezen als zijnde 'desert', dat wil zeggen door de klager opgegeven. De schepenen van Terblijt kregen bevel het vonnis van hun voorgangers uit 1595 alsnog tot uitvoering te brengen. Toen zij, onder druk van de heer, niet gehoorzaamden, werden zij door de schepenstoel gedagvaard en dreigde de schepenstoel met een boete van 300 goudgulden. Een meerderheid van de schepenen begon nu slappe knieën te krijgen, maar Van den Bongart greep in, onthief vier schepenen die aan de schepenstoel wilden gehoorzamen uit hun functie en stelde nieuwe aan die hem welgezind waren. Schout Hendrick Sniijders nam ontslag. De schepenstoel van Aken veroordeelde de schepenen van Terblijt daarop tot de boete, die niet werd betaald. Hoewel de schepenstoel in de zeventiende en achttiende eeuw herhaaldelijk soldaten heeft ingezet tegen onwillige heerlijkheden, werd in dit geval een andere lijn gekozen. Men wachtte op een kans.

De erfgenamen probeerden intussen hun recht te halen. Zij vroegen aan de schepenstoel zogenaamde 'executoriales', brieven waarmee aan andere autoriteiten kon worden verzocht om het vonnis tot uitvoering te brengen binnen hun jurisdictie. De erfgenamen wendden zich daarmee tot de drossaard van Valkenburg, die zich blijkbaar competent achtte om in Terblijt op te treden. Met een aantal Spaanse soldaten trok hij op 8 augustus 1619 naar de pachthoeve van de heer in Terblijt en voerde paarden, koeien en schapen af naar Valkenburg, waar hij deze wilde verkopen om zo een deel van de schulden te incasseren.³⁶ De pachter van de heer, Lemmen Olislegers, probeerde dit te verhinderen door zich tot de schepenen van Valkenburg te wenden. Olislegers ging bovendien direct in appel bij het leenhof van Valkenburg over een procedureel punt, maar de schepenen van Valkenburg vonnisten op 26

³⁴ LNRW, RKG, inv.nr. 588.

³⁵ Veel relevante stukken in: LNRW, RKG, inv.nr. 604 en 605.

³⁶ LNRW, Paffendorf, Akten, inv.nr. 9,80a.

augustus in het voordeel van de drossaard, die daarop opnieuw beslagleggingen deed in de pachthoeve in Terblijt. Olislegers ging tegen het vonnis in appel bij het leenhof van Valkenburg, maar wendde zich ook tot de Raad van Brabant in Brussel. Die verleende een voorlopig bevel tot opschorting van alle actie door de drossaard. Wat de juridische overwegingen waren, blijkt niet uit de bewaard gebleven stukken. Op 7 april 1620 velde het leenhof van Valkenburg vonnis in appel en vernietigde het vonnis dat de schepenen van Valkenburg in het voordeel van de drossaard hadden uitgesproken.

Intussen had men in Aken een kans gekregen om op te treden. Pachter Olislegers, die ook schepen van Terblijt was, werd op 12 november 1619 in Aken gearresteerd en gevangengezet in opdracht van de schepensteroel, om zo betaling van de opgelegde boete af te dwingen. Hij weigerde cautie te stellen en bleef gevangen. Olislegers wendde zich weer tot de Raad van Brabant in Brussel. Stukken van het proces ontbreken, maar hij kon daar alleen suc-

Alliantiewapen van Ferdinand van den Bongart, heer van Heiden en Terblijt (†1663), en Maria Franziska von Nesselrode, te vinden in de tweede voorburch van het huis Heyden. Het wapen Van den Bongart is in het gevierendeelde schild weer gecombineerd met het eerdere wapen Van den Bongart. Bron: www.aachener-geschiedtsverein.de.

ces hebben door zich als Brabants onderdaan te presenteren, omdat hij als zodanig beschermd werd door Brabantse privileges. De Raad bepaalde dat de gevangene onmiddellijk in vrijheid moest worden gesteld, maar pas na een herhaald bevel in januari 1620, met dreiging van een boete, werd Olislegers op 4 februari 1620 in Aken vrijgelaten. Het lijkt vreemd dat de schepensteroel gehoorzaamde, aangezien hij Terblijt toch als gelegen binnen het Rijk beschouwde, maar Olislegers was mogelijk werkelijk Brabants onderdaan, en als zodanig beschermd door Brabantse privileges.

Nu de 'executoriales' niet meer effectief bleken, gingen de erfgenamen de uitvoering van het vonnis uit 1595 in eigen hand nemen. Op 1 april 1620 trok een groep door de erfgenamen betaalde mannen Terblijt binnen. Zij wilden verhinderen dat de pachter van de heer de akkers bewerkte, omdat het vonnis van de schepensteroel het gebruiksrecht aan de erfgenamen gaf. Dit liep uit op een vechtpartij, waarna de groep van de erfgenamen de ploeg wegvoerde. De pachter wist de grond echter toch te bewerken. Begin augustus 1620 trok weer een groep door de erfgenamen ingehuurd mannen naar Terblijt, vergezeld door een notaris. Zij begonnen het graan op de landerijen van de heer te oogsten, waartoe het vonnis van de schepensteroel hun het recht gaf. De volgende dag kwamen zij terug om het werk af te maken, weer vergezeld door de notaris. Maar de broer van de heer van Terblijt, Willem, verscheen, samen met drie gewapende knechten te paard, en zij joegen de mannen van de akkers, slaand met knuppels. De mannen vluchtten over de grens met de heerlijkheid Berg, maar Van den Bongart en zijn knechten bleven hen achtervolgen en slaan. Toen een van hen zich probeerde te verweren door met stenen te gooien, loste een van de knechten een schot, maar miste, waarna hij de man met een degen in het been verwondde. De notaris probeerde de rechtmatigheid van de actie van de groep aan te tonen door Van den Bongart een juridisch document te laten zien,

maar dat maakte Willem van den Bongart alleen maar razender. De notaris en een van de mannen van de groep werden vanuit Berg naar de hoeve van de heer in Terblijt gedreven en daar twee dagen gevangengehouden. Vervolgens zouden zij, onder begeleiding van een groep inwoners van Terblijt, als gevangenen naar Heiden worden gevoerd, maar de groep werd in Sibbe tot staan gebracht en de gevangenen werden bevrijd. Hierna liet de rijproost van het kapittel van Sint-Servaas verklaringen van betrokkenen vastleggen door de schepenen van Berg, vanwege schending van het territorium door Van den Bongart. Rijproost en schepenen begonnen een proces bij de Raad van Brabant in Brussel tegen Willem van den Bongart, dat in 1622 nog voortduurde.³⁷ Zij kozen dus voor de gezaghebbende rechtbank in Brussel, en niet voor rechtbanken van het Rijk. Volgens Van den Bongart was de actie van de erfgenamen waartegen zijn broer was opgetreden 'eene acte van openbaere violentie, dijverije ende roverije'. Het vonnis van de schepenstoel van Aken wilde hij dus negeren. De uitkomst van dit proces is onbekend.

Tegen het verwerpen van het appel door de schepenstoel van Aken in 1619 was Van den Bongart in appel gegaan bij het Rijkskamergericht. Bovendien vroeg hij in september 1620 het Rijkskamergericht om een *Mandatum*, een gerechtelijk bevel tegen de erfgenamen, dat verdere acties van hun kant zou moeten verbieden. Beide processen bleven zonder vonnis. Waarschijnlijk konden de erfgenamen hun vorderingen verder vergeten.

De kwestie is een voorbeeld van het gebrek aan respect van heren van 'vrije Rijkshoerlijkheden' voor de schepenstoel van Aken als hun eigen belangen in het geschil waren. Deze casus laat ook zien hoe een geschil gemakkelijk kon uitgroeien tot een wirwar van proce-

dures bij verschillende instanties, zonder dat competenties goed konden worden afgebakend, en vaak met als voornaamste resultaat dat de kwestie onopgelost bleef.

Het juridische succes bij de Raad van Brabant en het Leenhof van Valkenburg heeft de heer van Terblijt er misschien toe aangevoerd om zich te gaan verzetten tegen het betalen van de bede. Er zijn aanwijzingen dat Terblijt in de jaren twintig van de zeventiende eeuw geprobeerd heeft zich daar weer aan te onttrekken. In augustus 1629 werden in Maastricht getuigen gehoord voor commissarissen van de Raad van Brabant. Stephanus Fabritius, schout van Terblijt sinds 1621, verklaarde dat Terblijt tot het Rijk behoorde.³⁸ De rekeningen van de bede voor het jaar 1628-1629 bevatten advocaat- en deurwaarderskosten in verband met een proces tegen Terblijt.³⁹ Ook Elsloo probeerde in die periode om langs juridische weg aan betaling te ontkomen. Dit proces kan voor Terblijt uiteindelijk niet tot succes hebben geleid, want na het Partagetraktaat van 1662 vonden de Staten-Generaal het vanzelfsprekend om Terblijt aan te (blijven) slaan.

Samenvattend: de status van Terblijt

Terblijt kwam als zelfstandige heerlijkheid uit de middeleeuwen, maar het had geen bijzondere status binnen het Rijk en van enige vorm van erkenning van een rijksonmiddellijke status was geen sprake. En niets wijst erop dat aan de heren van Terblijt ooit het recht van muntslag was verleend. Incidenteel is door heren van Terblijt de stelling ingenomen dat Terblijt rijksonmiddellijk zou zijn, maar de heren volgden geen vaste lijn of strategie gericht op het bereiken of verdedigen van een rijksonmiddellijke status. Hun houding ten opzichte van instituties en hun keuze van rechtbanken was puur

37 Het dossier omvat 125 folio's.

38 Meulleners, Legertochten, 163-164.

39 Archief Schloss Haag, inv.nr. 4664 f. 40 (kosten advocaat); RHCL, LvO, inv.nr. 626 (kosten deurwaarder).

opportunistisch. Als dat hun eigen belangen diende, ondermijnden zij het gezag van de Kreits of de schepenstoel van Aken. Toen de zelfstandigheid werd bedreigd, werd er geen steun gezocht bij het Rijk. Van de zijde van het Rijk bleek er ook geen enkel interesse te zijn. Terblijt was geen rijks- of kreitsstand. Staatsrechtelijk was het een niemandsland binnen het Rijk, met ongedefinieerde status. Het was daarmee overgeleverd aan de krachten in de omgeving. Terblijt had niet de mogelijkheid om verschillende landsheren tegen elkaar uit te spelen, omdat het alleen met het Land van Valkenburg te maken had. Toch was ook de belangstelling van die zijde beperkt en van een annexatie was geen sprake. Terblijt moest betalen, maar intern mocht het verder zijn eigen zaken regelen, en de rechtsgang op de schepenstoel van Aken werd in de praktijk ook als een interne kwestie beschouwd en nog lang getolereerd. Maar van de soevereiniteit die de ten onrechte gebruikte term 'vrije Rijksheerlijkheid' suggereert, was geen sprake.

ABSTRACT

The mint of the lordship of Terblijt around 1565: lords as counterfeiters

For a short period in the second half of the sixteenth century the tiny lordship of Terblijt, east of Maastricht, was a centre for the production of counterfeit coins. Its lords claimed a special status for the lordship within the Holy Roman Empire and the historic right to mint coins. The Rhenish-Westphalian Circle, recently entrusted with the duty of guarding the quality of the coinage, and the authorities in Brussels joined hands to suppress this activity.

This raises questions about the formal status of the lordship in the early modern period. It was situated in the border region between the Holy Roman Empire and the Netherlands, which the Treaty of Augsburg in 1548 had largely separated from the Empire. Regional historians have dubbed this lordship a 'Free Imperial Lordship' and have assumed imperial immediacy. Terblijt can, however, not claim such distinction. From the middle of the sixteenth century, it paid contributions to the Spanish Netherlands, and later to the States General in The Hague. In spite of being allowed to use the Court of the City of Aachen as a court of appeal until 1779, it was in no way recognised as having an independent status and being part of the Holy Roman Empire. It was neither free nor imperial.

Maastricht in nood, de Republiek in gevaar (1747-1749)

Lambert Jacobs

‘Maastricht den 8 april. Vermits de Franssen reeds zoo dicht bij dese Stad gekomen zijn, dat wij ieder oogenblik niets anders verwachten dan berend te worden, zoeken die geene de welke tot de Verdediging van de Vesting toch weinig of niets kunnen toebrengen, bij tijds een goed heen komen.’

‘s-Gravenhage den 11 april. Aangaande den doop van den Erf-prins, die heden met zeer groote pragt en onder een bijna ongelooflijke toevloed van Menschen verrigt is, heeft men het volgende te melden (...).¹

Deze twee berichten stonden op 12 april 1748 naast elkaar op de voorpagina van de *Leydsche Courant*. Ze zijn illustratief voor de verschillen tussen de situatie in Maastricht en de gebeurtenissen in de Republiek anno 1748.

De geschiedwetenschap is te vergelijken met een woonhuis waarin de nationale en regionale geschiedbeoefening elk een eigen kamer hebben. De deur tussen beide gaat soms open, maar blijft te vaak dicht. Historici zoals W.J. Alberts (1900-1987) zouden daarin graag verandering zien. Van 1960 tot 1970 was hij in Utrecht de eerste hoogleraar ‘Interregionale geschiedenis, in het bijzonder van middeleeuws Oost-Nederland en West-Duitsland’. Hij paste deze grensoverschrijdende benadering onder meer toe in zijn werk *Geschiedenis van de beide Limburgen*.² Na zijn emeritaat werd zijn leerstoel opgegeven, maar heden ten dage is er in de academische wereld sprake van een herleefde belangstelling voor regionale geschiedenis. Er zijn maar liefst acht regionale leerstoelen in ons land.

De doelstelling van dit artikel is een bijdrage te leveren aan de Maastrichtse stadsgeschiedenis medio achttiende eeuw en tegelijkertijd de geschiedenis van de Republiek voor de roerige jaren 1747-1749 vanuit regionaal Maastrichts perspectief te nuanceren. Of, om met de woorden van Alberts te spreken: ‘om door lokale historische studies details en samenhangen in beeld te brengen die ruimer zijn dan de gangbare nationale geschiedschrijving’.³ Het artikel behandelt de politieke, bestuurlijke en militaire wederwaardigheden van Maastricht in de periode 1747-1749. Deze periode beslaat de twee laatste jaren van de Oostenrijkse Successieoorlog en het eerste vredesjaar, waarin de balans werd opgemaakt van de materiële en politieke gevolgen van de oorlog en de Franse bezetting.

Enerzijds is de literatuur over Maastricht ons referentiekader. Er is geen studie die de stadsgeschiedenis in de gehele achttiende eeuw tot onderwerp heeft. In 1964 publiceerde M.G. Spiertz zijn proefschrift *Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw*. In zijn monografie over Maastricht (1991) behandelde P.J.H. Ubachs op zijn beurt de achttiende eeuw als onderdeel van de lange middeleeuwen (1500-1795).⁴ En in het tweede deel van het overzichtswerk *Limburg. Een geschiedenis* (2015) werd door Louis Berkvens, in zijn bijdrage over de staatkundige en institutionele geschiedenis van de Limburgse territoria, beknopt aandacht besteed aan Maastricht in de achttiende eeuw. Erwin Steegen deed dit eveneens, zij het summier, voor de economische ontwikkeling van de stad in die periode.⁵ Anderzijds geven de meer algemene studies over de achttiende eeuw veel informatie over de politieke, mili-

1 Delper.nl/kranten/Leydsche Courant 12 april 1748.

2 W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen. Beknopte geschiedenis van het gebied omvattende de tegenwoordige Nederlandse en Belgische provincies Limburg, sedert de vroegste tijden*, 2 delen (Assen 1974).

3 Ibidem deel 2, XI.

4 P.J.H. Ubachs, *Tweeduizend jaar Maastricht* (Maastricht 1991), 55-96.

5 Louis Berkvens, ‘Maastricht en zijn ressort’ in: *Limburg. Een geschiedenis* (Maastricht 2015), deel 2, 92-100; Erwin Steegen, ‘Tussen de Republiek, de Habsburgse Nederlanden en het prinsbisdom Luik, 1630-1790’, in: idem, 313-318

taire en maatschappelijke situatie in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (de Republiek), maar komt Maastricht daarin nauwelijks voor.⁶

Niet alleen biedt deze bijdrage een synthese van wat er in de literatuur bekend is over de genoemde thematiek, maar ook wordt de reeds bestaande kennis verrijkt op basis van nieuw bronnenonderzoek in de archiefbestanden van het Regionaal Historisch Centrum Limburg (RHCL) in Maastricht en het Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC) in 's-Hertogenbosch. Verder zijn de digitaal beschikbare versies van de *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau* bestudeerd, alsmede die van de *Briefwisseling en Aantekeningen van Willem Bentinck* en de *Pamflettencatalogus van Knuttel*.

Hoe is dit artikel opgebouwd? Allereerst wordt kort ingegaan op de tweeherigheid van Maastricht. Vervolgens worden in de tweede paragraaf de oorlogshandelingen in de Zuidelijke Nederlanden besproken en daarna is er aandacht voor de belegering van Maastricht. In de vierde paragraaf komt de Franse bezetting van de stad aan bod. De onrust en de oproeren die in datzelfde jaar in de Republiek plaatsvonden, vormen het onderwerp van de vijfde paragraaf. De maatregelen die na de Franse bezetting in Maastricht werden genomen en de politieke afrekeningen die daarbij plaatsvonden, komen uitgebreid aan de orde in de laatste paragraaf. Afgesloten wordt met een conclusie over de betekenis van de gebeurtenissen in de periode 1747-1749 voor Maastricht en ook voor de verdieping van onze historische kennis van de Republiek medio achttiende eeuw.

Maastricht: een tweeherige stad

Maastricht kreeg een bijzondere plaats binnen het staatsbestel van de Republiek toen stadhouder Frederik Hendrik in de zomer van 1632 zijn Maasveldtocht afrondde met de inname van de stad. Dit had Vondel verleid tot het gedicht *Stedekroon* van Frederick Henrick, waarin hij in het achtste couplet dichtte:

Vlecht Boschloof om de Pronckstar van Maestricht
En hef hem hoogh in 't goud van Neerlands troon
Dan ruim 't uitheemsch gebroedsel veld en slot
En Brabant kniel voor Hollands Wapengod.⁷

'Boschloof' is een zinspel op de eerdere verovering van Den Bosch door Frederik Hendrik. Met 'Brabant' wordt Filips IV bedoeld, die behalve koning van Spanje ook hertog van Brabant was. Maastricht was al eeuwenlang een tweeherige stad met als soevereine heren de hertog van Brabant en de prins-bisschop van Luik. Niet Frederik Hendrik persoonlijk, maar zijn 'baas', de Staten-Generaal van de Republiek, kreeg de Brabantse soevereine rechten. De andere soevereine heer werd in zijn rechten gelaten.

Maastricht behoorde in de Republiek niet tot de Generaliteitslanden zoals Staats-Brabant en Staats-Overmaas (afbeelding 1), maar vormde volgens het zevende artikel van het capitulatieverdrag 'een staet ende provincie particulier'.⁸ Beide soevereinen benoemden voor het stadsbestuur een eigen raad: de Luikse en de Brabantse. De Brabantse raadsleden moesten van de 'ghe-reformeerde religie' zijn. De prins-bisschop benoemde uiteraard alleen katholieken in zijn raad. Samen vormden de twee raden de Indivieze Raad, die in gezamenlijk overleg, met

6 P. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam* (Amsterdam/Antwerpen 1962), deel IV (1701-1751); Jonathan I. Israel, *De Republiek 1477-1806* (Franeker 1996); Fred Jagtenberg, *Willem IV. Stadhouder in roerige tijden 1711-1751* (Nijmegen 2018); J.A.F. De Jongste, 'Een bewind op zijn smalst. Het politieke bedrijf in de jaren 1727-1747' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden (AGN)*, (Haarlem 1980), deel 9, 44-59; 71; J.A.F. De Jongste, 'De Republiek onder het erfstadhouderschap 1747-1780' in: idem, 73-90; O. van Nimwegen, *De Republiek der Verenigde Nederlanden als grote mogendheid* (Amsterdam 2002).

7 'Stedekroon van Frederick Henrick. Sjine Vorstel. Doorlucht. Toegewijd op den grooten triomf van Maestricht en d'andere steden en schansse', in: H.C. Difereë, *De volledige werken van Joost van den Vondel* (Amsterdam 1910), 303-304.

8 'Bijlage 1, Capitulatieverdrag van 1632', in: P.J.H. Ubachs, *Twee heren twee confessies* (Assen/Amsterdam 1975), 443.

Afb 1 Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden.
Bron: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Republiek_der_Zeven_Verenigde_Nederlanden.svg?uselang=nl#file

een evenredige samenstelling van schepenen en andere functionarissen, de stad moest besturen. Het verschil in godsdienst leidde regelmatig tot tweedracht binnen deze Indivieze Raad, zoals verderop ook duidelijk zal worden. Even belangrijk, zo niet belangrijker dan het verschil in godsdienst, was hierbij het feit dat de katholieken in het bestuur en andere overheidsorganen de macht moesten delen met de gereformeerden, die slechts een minderheid van de bevolking uitmaakten. Om de twee jaar zonden de soevereinen elk twee afgevaardigden naar Maastricht, commissarissen-deciseurs genaamd, die in appèlzaken vonnis moesten wijzen, benoemingen regelen en rekeningen controleren. De stad bekostigde haar uitgaven uit eigen inkomsten. Door haar garnizoen, dat blijvend in de stad was gelegerd, was de (machts)positie van de Republiek sterker dan die van de prins-bisschop.

De oorlogshandelingen in de Zuidelijke Nederlanden tot 1747

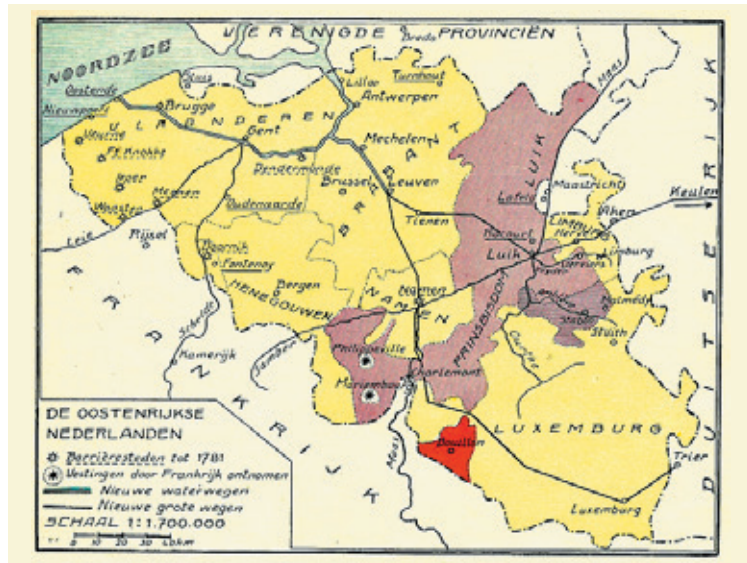
Keizer Karel VI had met de zogenoemde Pragmatieke Sanctie van 1713 zijn uiterste best gedaan om de andere Europese vorsten te bewegen zijn dochter Maria Theresia te erkennen als zijn erfgename van de Habsburgse Erflanden. Zo had hij zijn schoonzoon Frans Stefan in 1737 gedwongen het hertogdom Lotharingen aan Frankrijk af te staan, om op die manier de steun van de Franse koning Lodewijk XV te verwerven.⁹ Na het overlijden van Karel VI in 1740 kwam een deel van de vorsten op hun belofte terug en ontstond de Oostenrijkse Successieoorlog. De Pruisische koning Frederik II slaagde erin Silezië te veroveren, de Beierse keurvorst viel Oostenrijk binnen en Lodewijk XV liet zijn oog vallen op de Zuidelijke Nederlanden. Groot-Brittannië, het keurvorstendom Hannover (dat met Groot-Brittannië een personele unie vormde) en de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden waren de belangrijkste bondgenoten van Oostenrijk in de strijd tegen Frankrijks agressie in de Zuidelijke, de zogenaamde Oostenrijkse, Nederlanden.

De zogenoemde Barrièresteden vormden in de Zuidelijke Nederlanden een gordel van zeven versterkte plaatsen (Veurne, Fort Knokke, Ieper, Menen, Waasten, Doornik en Namen) langs de noordgrens van Frankrijk (afbeelding 2).¹⁰ De Republiek had het recht hier garnizoenen te legeren, grotendeels op kosten van Oostenrijk, ter verdediging van de Zuidelijke Nederlanden en op afstand uiteraard ook van haar eigen grondgebied. In mei 1744 was het leger van Lodewijk XV de Oostenrijkse Nederlanden binnen gevallen. De Barrièresteden Menen, Veurne en Fort-Knokke werden in snel tempo veroverd. De Republiek verklaarde Frankrijk niet meteen de oorlog, maar

9 [https://nl.wikipedia.org/wiki/Pragmatieke_Sanctie_\(1713\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Pragmatieke_Sanctie_(1713)); Élisabeth Badinter, *Le Pouvoir au féminin. Marie-Thérèse d'Autriche 1717-1780. L'impératrice reine* (2016), 64-65

10 <https://marsethistoria.nl/recent-onderzoek/711-de-barriere-steden-als-verdediging-tegen-frankrijk>.

Afb 2 De Oostenrijkse Nederlanden met de Barrièresteden; het prinsbisdom Luik. Bron: <https://marsethistoria.nl/images/recentonderzoek/barriere.png>

stuurde wel hulptroepen ter verdediging van de overige, nog niet veroverde Barrièresteden. De facto was zij daardoor de bondgenoot van Oostenrijk en Engeland geworden.

Medio 1746 had de Franse veldmaarschalk Maurits van Saksen zo goed als de gehele Oostenrijkse Nederlanden veroverd. Op 11 oktober vond op het grondgebied van de prins-bischop van Luik een veldslag plaats die tot de grootste van de achttiende eeuw wordt gerekend. Dit was de slag bij Rocourt, een plaatsje ten noorden van de stad Luik. Het Franse leger van 120.000 man versloeg er het Geallieerde leger van Engeland, Oostenrijk en de Republiek, dat ongeveer 80.000 manschappen telde. Maastricht lag slechts enkele kilometers verwijderd van het slagveld. In juli 1746, enkele maanden voordat de veldslag begon, kreeg de Indivieze Raad van Maastricht van de Staten Generaal te horen dat het garnizoen van de

stad versterking zou krijgen van Oostenrijkse troepen. Maar pas na de veldslag, op 14 november, arriveerden acht bataljons Oostenrijkse soldaten ter inkwartiering in de stad. De totale sterkte van het garnizoen kwam daarmee op 11.000 man, bijna evenveel als de omvang van de burgerbevolking, die ongeveer 12.000 personen bedroeg.¹¹

Voorlopig bleef een aanval op Maastricht uit. De Fransen richtten zich eerst op de zuidwestelijke zwakke plek van de Republiek en vielen na de winterstop op 17 april 1747 Staats-Vlaanderen (Zeeuws-Vlaanderen) binnen. Onder de leiding van Ulrich van Löwendal, een Deense generaal in Franse dienst, werden Hulst, Sluis, Sas van Gent en andere vestingen veroverd. In de paniek die vervolgens in Zeeland en andere gewesten uitbrak, werd de roep om een sterke militaire leider steeds luider. Men wilde de

11 RHCL, 20.001A, inv.nr. 22, Raadsverdragen, resolutieprotocollen van de magistraat, klad-exemplaren, 1676-1795, 1743, februari 18-1746, november 14, 22 juli 1746, 155f; inv.nr. 23, 1746, november 21-1748, december 30, 14 november 1746, 178v; G. Roks, J. Notermans, 'Het beleg van Maastricht in 1748', in: J.S.M. Daenen e.a., *De Slag van Lafelt om Maastricht* (Maastricht, 1997), 87; Jef Leunis, *De kus van de ijzeren maagd. En andere merkwaardige, historische en scandalouse geschiedenissen uit vroeger eeuwen*, (Maasbree, 1980), 183.

Friese stadhouder prins Willem Carel Henrik Friso Van Oranje-Nassau (1711-1751) tot stadhouder van alle gewesten uitroepen. Deze werd op 2 mei niet alleen benoemd tot stadhouder Willem IV maar ook tot kapitein-generaal en admiraal-generaal van de Republiek. In november werd zijn stadhouderschap zelfs erfelijk verklaard. Men zag in hem de toekomstige redder van het vaderland, zoals men dat in het Rampjaar 1672 in zijn verre voorouder Willem III¹² gezien had. In de woorden van de dichter H. Asschenberg:¹³

Ach, Hemel! zo 't mag zyn, behoed ons voor gevaar!
 Bevyd ons voor de macht van dien geweldenaar!
 Geef ons niet over aan zyn wreede heerschappyë!
 Bewaar ons voor het jak der fransche dwinglandyë!
 Op dat uw Kerk en Staat, als eertyds weder bloeij',
 En in de schaduw van d'Oranjelommer groeij'.
 Bewaar het Staatsjuweel 't welk Gy ons hebt gegeven!
 Uw' gunst bekchermt' myn' PRINS! behoed zyn dierbaar leeven!
 Dat onder Zyn beleid, de Staat weër zy herfeld!
 Uw arm geleide hem in 't bloedige oorlogsveld!
 Dan vlechten we om de Kruijn van FRISO eerepalmen;
 Dan looven we uwen Naam met dankbre vreugdegalmen.

Dit was ijdele hoop, zoals al snel zou blijken. De Republiek was niet opgewassen tegen de overmacht van de vijand en Willem IV bleek niet de statuur en evenmin de kwaliteiten van stadhouder Willem III te bezitten.

Ook in Maastricht vierde men de benoeming van de Oranjeprins tot stadhouder Willem IV. De Indivieze Raad stuurde hem schriftelijk haar gelukwensen, vergezeld van

een vat Rijnwijn, zoals zij dat ook in 1672 gedaan had bij de benoeming van Willem III. Op 30 mei vond de officiële viering plaats. De volgende beschrijving van deze viering toont aan dat Maastricht wel degelijk verbonden was met de Republiek.¹⁴ De klokken werden geluid en om 5 uur 's avonds vond in de protestantse Sint-Janskerk een plechtige zitting plaats waaraan deelnamen de wereldlijke en kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders, de militaire commandant van de stad en de hoofdofficieren van het garnizoen. Hier hield Van Leverincksveld, leraar aan de protestantse Latijnse school, een feestrede in het Latijn. In het met lampions versierde stadhuis was een souper aangericht, dat afgesloten werd met een pastei waaruit na de opening levende vogels vlogen en vervolgens een hoofd te voorschijn kwam dat een liedje begon te zingen ter ere van Willem IV. Na dit spektakelstuk zongen twee solisten ondersteund door een koor een duet in het Frans. Het was een pastorale waarin een herder klaagde over het bloedbad en de verschrikkingen die de oorlogsgod over Europa verspreidde. Een tweede herder antwoordde hem of hij nog niet had gehoord dat een prins, de enige hoop in deze onstuimige tijd, op het punt stond in de voetsporen van zijn voorouders te treden? Het koor zong vervolgens dat hij voor hen datgene ging doen wat zijn voorouders ook hadden gedaan. De eerste herder was nu overtuigd en zong:

-
- 12 Stadhouders Willem II, de vader van Willem III, was de broer van overgrootmoeder Henriëtte Catharina van Willem IV. Beiden waren kinderen van Frederik Hendrik en Amalia van Solms. De andere dochter van dit echtpaar, Albertine-Agnes, was de moeder van zijn grootvader Hendrik Casimir II van Nassau-Dietz.
- 13 H. Asschenberg, 'Gruwel der Franssche trouwloosheid' (Amsterdam 1747), in: W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*, deel IV (1714-1775), pamflet 17711.
- 14 RHCL, 20.001A, inv.nr. 23, 25 mei 1747, 44r-v; Idem, inv.nr. 162, 'Missivenboeken', registers van ingekomen en uitgaande brieven, 31 mei 1747, felicitatiebrief aan Willem IV; 14.B002A, Kapittel van Sint-Servaas te Maastricht, 1062-1797, inv.nr. 1764, 'Eenige omstandigheden en gevolgen van het beleg der stad Maastricht anno 1748. Item bij deesse occasie een gecontinueert verhaal der gedenkwaardige saaken yzedert voorgevallen, principalik betreffende de kerke van Sint Servaas.' Handschrift door deken Plugmackers, 1747-1759, 2; G.D.L. Franquinet, 'Een Oranjefeest te Maastricht in 1747', in: *De Maasgouw*, jaargang 1, (21 en 28 augustus 1879), 129-130, 133-134. De auteur baseert zijn beschrijving op het verslag dat vice-hoogschout Collette van de viering maakte. Collette was ooggetuige en deelnemer aan de feestelijkheden.

*Tremblez, fiers ennemis, au nom seul de Friso
Renoncez au projet d'asservir nos terres.
Faut-il à vos progrès de plus forte barrière
Que ce jeune Héros.*

De Franse koning Lodewijk XV en zijn generaals waren niet onder de indruk van de euforie die de benoeming van Willem Friso in de Republiek had veroorzaakt. Zij waren vastbesloten Maastricht te veroveren. Een maand na de feestelijkheden in deze stad raakten zij bij het dorpje Lafelt, enkele kilometers ten westen van Maastricht, voor de tweede keer slaags met hun Geallieerde vijanden. Op 2 juli vond de zogenoemde Slag bij Lafelt plaats, waarbij aan de Franse kant 68.000 manschappen streden en aan de kant van de Geallieerden 79.000. Een echte overwinnaar kende deze bloedige veldslag niet, alhoewel Lodewijk XV deze wel opeiste. Zijn leger was echter te verzwakt om meteen door te stoten naar Maastricht, het eigenlijke doel van deze veldtocht. De veldslag had hem 10.000 doden en gewonden gekost, bij de Geallieerden telde men er 5.800. Van de inwoners van Lafelt en naburige dorpen zijn geen cijfers bekend van doden en gewonden, maar hun dorpen, boomgaarden en gewassen waren verwoest en hun voorraden verdwenen.¹⁵

Reeds enkele dagen na de Slag bij Lafelt zond Maurits van Saksen, de opperbevelhebber van het Franse leger in de Zuidelijke Nederlanden, zijn generaal Löwendal met 30.000 soldaten naar het westen om Bergen op Zoom, het andere zuidelijke bolwerk van de Republiek, te belegeren. Het Geallieerde leger ter grootte van ongeveer 50.000 man had zich teruggetrokken op de rechter Maasoever en stond onder de leiding van de hertog van Cumberland, een zoon van de Engelse koning George II. Hij was een zwager van Willem IV,

die was getrouwd met zijn zus Anna van Hannover. Cumberland weigerde gehoor te geven aan het dringend verzoek van Willem IV hulptroepen te sturen ter verdediging van Bergen op Zoom, omdat dan naar zijn mening voor de Fransen de weg open zou komen te liggen naar het keurvorstendom Hannover. Na acht weken belegering werd op 16 september het tot puin gebombardeerde Bergen op Zoom stormenderhand ingenomen en er werd door de Franse soldaten enkele urenlang geplunderd, verkracht en vermoord. Het kostte 2.000 van de 5.000 inwoners het leven en 1.000 raakten er gewond.¹⁶

De belegering van Maastricht (april-mei 1748)

Stadhouder Willem IV was 'diepbedroefd over het rampzalige ongeluk dat ons is overkomen'.¹⁷ Ook in Maastricht was men geschrokken van, en ontdaan over de successen van de Franse legers en de berichten over de gruwelijkheden in Bergen op Zoom. De oorlogvoerende landen gaven aan dat zij de oorlog wilden beëindigen. Hun diplomaten kwamen inderdaad vanaf begin maart 1748 in Aken bijeen om over een vredesregeling te onderhandelen, maar de dreiging van voortzetting van de strijd bleef in volle hevigheid aanhouden. Lodewijk XV wilde nog steeds Maastricht veroveren om zijn onderhandelingspositie bij de vredesbesprekingen zo gunstig mogelijk te maken. Begin april had zijn leger Maastricht volledig ingesloten. De Geallieerde troepen hadden zich zoals gezegd na de Slag bij Lafelt teruggetrokken op de oostelijke Maasoever en waren begonnen met het aanleggen van oorlogsmagazijnen en het graven van verdedigingswerken. De plaatselijke bevolking werd verplicht om te foerageren, graafwerkzaamheden te verrichten en soldaten

15 J. Notermans, 'De grootste veldslag uit de oorlog', in: J.S.M. Daenen e.a., *De Slag van Lafelt om Maastricht* (Maastricht 1997), 51, 76-80, 85; Jagtenberg, 568.

16 G. Roks, J. Notermans, 88, 99; Jagtenberg, 571, 584-585.

17 Jagtenberg, 588.

en officieren te huisvesten. Precieze cijfers zijn niet bekend, maar het aantal dodelijke slachtoffers onder de bevolking als gevolg van uitputting en epidemieën leidde in het najaar van 1747 tot verdubbeling en zelfs verviervoudiging van de sterftcijfers. Vooral jonge kinderen waren het slachtoffer.¹⁸ Ook de legers van de Franse koning bleven in het Maasland aanwezig. Zijn leger groeide uit tot 120.000 à 130.000 manschappen.¹⁹

In Maastricht was men al eind 1746 na de Slag bij Rocourt begonnen met het versterken van de vestingwerken. Hobbe baron van Aylva, de commandant van de stad, had geruime tijd voordat deze veldslag plaatsvond aan de stadhouder geschreven dat Maastricht een belegering niet zou kunnen doorstaan door onderbezetting en verwaarlozing van de verdedigingswerken. Een anonieme, in het Engels gestelde brief van 20 februari 1748 vermeldde eveneens dat de stad op geen enkele wijze een aanval zou overleven: er was gebrek aan zwaar geschut, munitie en militairen. Een week later zond de stadhouder Charles Bentinck als zijn gezant naar Engeland met de opdracht het gebrek aan de bevoorrading van de Engelse troepen bij Maastricht aan de orde te stellen.²⁰

Willem Bentinck, de broer van Charles, nam in Aken namens de Republiek deel aan de vredesbesprekingen. Hendrik Fagel, de griffier van de Staten-Generaal, schreef hem dat uitgerend op 11 april 1748, de dag dat de pasgeboren prins Willem in Den Haag gedoopt werd, het bericht van de belegering van Maastricht binnen was gekomen. Het had de feestvreugde getem-

perd, schreef hij, maar dat nam niet weg dat de doop met veel pracht en praal was gevierd.²¹

Terwijl intussen de Fransen Maastricht volledig insloten, ondernam het stadsbestuur stappen om te voorkomen dat de stad hetzelfde lot zou ondergaan als Bergen op Zoom. Het vroeg de Luikse commissarissen-deciseurs, graaf De Geloës en graaf De Méan, om hulp en informeerde bij hen met welke som geld en/of welke andere tegemoetkoming zij dachten dat de vernietiging van de stad kon worden voorkomen. De heren begrepen de portee van deze vraag. De Geloës antwoordde op 12 april 1748 schriftelijk dat de Conseil Privé, de regering van het prins-bisdom, had besloten om een zekere De Blisia naar Maurits van Saksen te sturen met het verzoek om de stad zoveel mogelijk te sparen.²² Later deelde hij deken Plugemackers van het Sint-Servaaskapittel en anderen mede, dat de Staten van Luik via de grootmeester van het bisschoppelijk hof, graaf M.H. de Horion, aan Van Saksen 50.000 pond geschenken hadden om hem te bewegen Maastricht te sparen.²³

In de avond van 16 april 1748 vertrok een delegatie van het stadsbestuur zelf naar de abdij van Hocht, een achttal kilometer ten noorden van Maastricht, waar Van Saksen zijn hoofdkwartier had. Burgemeester Van Brienen, pensionaris Deloneux en de gezworenen Ghijsen en Bogaert hadden uit de stadskas een onbeperkte som geld mogen meenemen 'om bij dien middel dese stad van bomben ende gloyende kogels te bevrijden'. Hoe hoog de prijs was die Van Saksen hiervoor uiteindelijk vroeg, is niet duidelijk.²⁴

18 J. Daenen, 'Het platteland', in: J.S.M. Daenen e.a., 137, 144-145, 158.

19 Nimwegen, 353-354.

20 Jagtenberg, brief van Aylva aan Willem IV, 3 juni 1746, 570, noot 254; Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau, serie 4, deel 1, Lettre LXXXIV, *Avis sur Maastricht*, 20 februari 1748, 151-152; Lettre LXXXV, *Mémoire pour servir d'instruction à Monsieur le Comte C. de Bentinck, allant faire un tour en Angleterre*, 28 februari 1748, 154.

21 Willem Bentinck, *Briefwisseling en aantekeningen van Willem Bentinck, heer van Rhoon. Deel 2*, CCCXIV, Hendrik Fagel aan Willem Bentinck, Den Haag, 12 april 1748; Jagtenberg, 624-625.

22 RHCL, 20.001A, inv.nr. 162, brieven van 6, 7, 12 en 13 april 1748. De foliopagina's zijn niet genummerd.

23 RHCL, 14.Boo2A, inv.nr. 1764, *Voorsorge van de Staaten van Luik gedurende het beleg van Maestricht*, 10.

24 RHCL, 20.001A, inv.nr. 23, 16 april 1748, 98r.

Afb 3 Plattegrond van Maastricht in 1748. Bron: Rijksmuseum Amsterdam, Objectnummer RP-P-OB-84.009, anoniem, Plattegrond van de verdedigingswerken om de stad Maastricht, ten tijde van het beleg van de stad door de Fransen onder Maurits van Saksen en Lowendal vanaf 15 april en ingenomen op 7 mei 1748.

Op 21 april 1748 begonnen de beschietingen op de verdedigingswerken van de stad (afbeelding 3), die tot 7 mei zouden duren.²⁵ Ondanks de demarches en ‘presenten’ vielen veel bommen in de stad zelf, met name in de Boschstraat, Brusselsestraat en op het Vrijthof en het gebied dat deze straten en dit plein omsloten. Ook de Nieuwe Biesen, het klooster van de Duitse Orde dat in de noordwestelijke hoek van de stad lag, werd ernstig beschadigd. De projectielen waren afkomstig van het geschut dat ten noorden van de stad verhoogd

stond opgesteld ter hoogte van de Boschpoort en Hoog Frankrijk. Zij vielen daardoor ook in de stad zelf en niet alleen op de verdedigingswerken. Veel huizen en straten raakten geheel of gedeeltelijk vernield. Onder de burgerij viel evenwel slechts één dode. Velen hadden een schuilplaats kunnen vinden in kelders en ondergrondse gangenstelsels.²⁶

Op 3 mei 1748 werd Aylva door een Franse en een Engelse soldaat op de hoogte gebracht van de goede vorderingen van de vredesbesprekingen in Aken. Frankrijk, Engeland en de

25 Rijksmuseum Amsterdam, Objectnummer RP-P-OB-84.009, anoniem, ‘Plattegrond van de verdedigingswerken om de stad Maastricht, ten tijde van het beleg van de stad door de Fransen onder Maurits van Saksen en Lowendal vanaf 15 april en ingenomen op 7 mei 1748.’

26 T. Roks, “‘Groff geschut deed de aerde daeveren”. Het beleg van Maastricht in 1748’, in: *De Maasgouw*, 117 (1998), 179-188; Jacques van Rensch, ‘Vrijkoop van klokken te Maastricht. Een geschil tussen de Maastrichtse geestelijkheid en de Duitse Orde 1749-1752’, in: *Liber Amicorum Michel van der Eycken* (Brussel 2015), 140-141.

Republiek hadden op 30 april een concept-vredesverdrag opgesteld, de zogenaamde Praeliminare Vredesartikelen van Aken. Twee dagen daarvoor had Aylva aan het stadsbestuur nog om 1.000 werkkrachten gevraagd om een aarden verdedigingswal aan te leggen. Als er onvoldoende vrijwilligers gevonden werden om dit werk tegen betaling te verrichten, wilde hij vreemdelingen, zowel mannen als vrouwen, onvermogene burgers en in het uiterste geval knechten van de ambachtslieden of 'lediggan-ger' tot deze arbeid verplichten.²⁷

Aylva stuurde William Grahame, geneeraal-majoor in Staatse dienst, om 1 uur 's nachts als koerier naar de stadhouder met het verzoek de strijd te mogen staken. In de namiddag van 6 mei kwam hij terug uit Breda, waar Willem IV op dat moment verbleef, met de toestemming en met enkele aanwijzingen voor het opstellen van de capitulatiebepalingen.²⁸ Nog diezelfde avond vertrok een deputatie van het stadsbestuur naar het hoofdkwartier van Van Saksen in Hocht. Voordat zij de volgende ochtend door Van Saksen in audiëntie zouden worden ontvangen, hadden zij een onderhoud met diens adjudant, een zekere kolonel baron Von Bulow. Deze maakte hen duidelijk dat zij geacht werden om aan ieder van de drie secretarissen van de veldmaarschalk een present te schenken van 200 dukaten. De kolonel zelf toucheerde 300 dukaten. Toegelaten tot Van Saksen voerde Deloneux het woord. Hij bedankte hem voor de orders die hij had gegeven om de stad te sparen. De deputatie had een voorstel over de capitulatievoorwaarden aan Von Bulow afgegeven

en Deloneux vroeg nu naar het oordeel van Van Saksen. De veldmaarschalk antwoordde dat de capitulatievoorwaarden op dezelfde voet zouden worden vastgesteld als koning Lodewijk XIV in 1673 had bepaald, toen Maastricht voor vijf jaar in Franse handen kwam.²⁹ Op 7 mei werd inderdaad onder dezelfde voorwaarden het capitulatieverdrag ondertekend door Van Saksen en Aylva, die op dat moment als pasbenoemde gouverneur de hoogste militair in rang van het Maastrichtse garnizoen was. Het Nederlandse garnizoen vertrok (afbeelding 4) en de Fransen installeerden hun eigen garnizoen met de beruchte generaal Van Löwendal als militaire gouverneur.³⁰

In de jaren 1747-1748 waren Maastricht en omgeving oorlogsgebied geweest waarin twee veldslagen hadden plaatsgevonden en waar 100.000 tot 150.000 soldaten permanent aanwezig waren geweest. De last en ellende die dit voor de plaatselijke bevolking betekende, is moeilijk te overschatten. In een audiëntie met de stadhouder verklaarde Van Mewen, kanunnik van het Sint-Servaaskapittel, dat de ene helft van de elf dorpen die tot het bezit van het kapittel behoorden verwoest was en de andere helft verbrand, maar dat ze allemaal geruïneerd waren.³¹ De stad Maastricht was militair gezien weliswaar onvoldoende voorbereid geweest op een onafwendbare aanval, maar had op eigen initiatief en mede dankzij de bemiddeling van het bestuur van de prins-bisschop van Luik een totale vernietiging zoals die van Bergen op Zoom kunnen voorkomen.

-
- 27 'Omstandig relaas van 't geen gedurende het beleg van Maastricht zedert den 17 laatstleden tot het treffen van een provisioneelen stilstand van wapenen op 3 dezer in die vesting is voorgevallen', in: *Hollandsche Historische Courant*, 14 mei 1748, 1; RHCL, 20.001A, nr. 23, 1 mei 1748, 101v-102v.
- 28 RHCL, 22.001A, Handschriftencollectie GAM, inv.nr. 141, 'Journael van de belegering der stad Maastricht in 't jaar 1748 en vervolgt gedurende den tijd dat de Fransen dezelve in possessie hebben gehad, tot op den dag van d'evacuatie geschied den 3 February 1749', 386-389; Nimwegen, 358.
- 29 RHCL, 2.001A, inv.nr. 23, 103v-104r.
- 30 Rijksmuseum, RP-P-OB-84.014, 'De uittocht met alle krijgseer van het Nederlandse garnizoen onder baron Van Aylva, na de capitulatie van de stad Maastricht aan de Fransen, 10 mei 1748.' Prentmakers Reinier Vinkeles en Cornelis Bogerts (beiden vermeld op object) naar tekening.
- 31 RHCL, 14.002A, inv.nr. 1764, 63.

Afb 4 Het garnizoen verlaat Maastricht. Bron: Rijksmuseum, Objectnummer RP-P-OB-84,014, De uittocht met alle krijgseer van het Nederlandse garnizoen onder baron Van Aylva, na de capitulatie van de stad Maastricht aan de Fransen, 10 mei 1748. Prentmakers Reinier Vinckles en Cornelis Bogerts (beiden vermeld op object) naar tekening van Jacobus Buys.

De Franse bezetting van de stad (8 mei 1748-3 februari 1749)

In de Praeliminare Vredesregeling van 30 april 1748 waren de strijdende partijen al overeengekomen dat alle veroveringen zouden worden teruggegeven. In de uiteindelijke vredesregeling, die op 18 oktober 1748 eveneens in Aken getekend werd, was voor de Republiek bepaald dat Frankrijk Staats-Vlaanderen, Bergen op Zoom, Maastricht en de ontmantelde Barrièresteden in de Zuidelijke Nederlanden teruggaf.

Pas op 3 februari 1749 zouden de Franse troepen Maastricht verlaten. Gedurende negen maanden stond de stad onder het gezag en de supervisie van Frankrijk. Dit had ook consequenties voor de verhouding tussen katholieken en protestanten in de stad. De katholieke inwoners werden gedurende deze bezettingsperiode door hun protestantse stadsgenoten en afgezanten van de Staten-Generaal, of van de stadhouder, angstvallig in de gaten gehouden. Zij vreesden dat katholieken van de gelegenheid gebruik wilden maken om veranderingen aan te brengen in de bepalingen van het capitulatieverdrag van 1632, met name op het gebied van de godsdienst. Deze vrees had ook de opperstalmeester en intimus van de stadhouder, Douwe Sirtema van Grovestins, die als diens afgevaardigde naar Maastricht was gekomen. Tijdens een van zijn ontmoetingen met de Franse gouverneur Löwendal bracht deze ter sprake dat iemand gevraagd had of de Sint-Servaasprocessie dat jaar door de hele stad mocht trekken. Sedert 1632 mochten processies alleen plaatsvinden op kerkelijk grondgebied rond de kerken. Dat betekende dat de Sint-Servaasprocessie, die gehouden werd op de feestdag van de patroonheilige van de stad op 13 mei, letterlijk een blokje om ging. Zij vertrok uit het zuidportaal van de kerk, ging

meteen naar rechts en via de straat Sint-Servaasklooster en het (huidige) Keizer Karelplein enkele honderden meters verder weer terug de kerk in door het noordportaal. Grovestins was verbolgen over dit verzoek en riep onmiddellijk deken Pleugmakers van het Sint-Servaaskapittel ter verantwoording. In een stevig gesprek uitte hij volgens de deken allerlei bedreigingen. Als er in het vervolg veranderingen in de routes van processies zouden komen, dan zou dat ernstige gevolgen hebben voor het kapittel. Hij zou het voorval ook melden aan de stadhouder. De processie vond op de gebruikelijke wijze plaats.³²

Enkele dagen na de Sint-Servaasprocessie deed binnen de gemeente van de Waalse kerk het gerucht de ronde dat voor Sacramentsdag, een belangrijke katholieke feestdag twee weken na Pinksteren, toestemming was gegeven om de gelijknamige processie door de straten van Maastricht te laten trekken. Grovestins had de proost en de deken van het Sint-Servaaskapittel, dat de regie over deze processie voerde, wederom duidelijk gemaakt dat dit ernstige gevolgen zou hebben en dat het hen zou berouwen zodra Maastricht weer terug was gekomen onder het gezag van de stadhouder. Beiden verklaarden zij geenszins tegen de wil van de Staten Generaal te willen handelen. Ook het stadsbestuur had het kapittel gevraagd om de processie op de gebruikelijke wijze te laten plaatsvinden. Aldus geschiedde: soldaten bewaakten de route, maar er liepen in de processie wel Franse hoogwaardigheidsbekleders mee, onder wie Löwendal.³³

Onder de protestantse minderheid in Maastricht leefde de angst dat de katholieken ook anderszins gebruik zouden maken van het feit dat zij nu onderdanen waren van Zijne Allerchristelijkste Majesteit Lodewijk XV. De vice-hoogschout van de Brabantse Raad,

32 RHCL, 14.Boo2A, inv.nr. 1764, 42-43, 63; Ubachs en Evers, 'Servaasprocessie', in *Historische Encyclopedie Maastricht*, 481.

33 RHCL, 22.001A, inv.nr. 141, deel 1, 460-464, deel 2, 42-43.

Abraham van den Heuvel, schreef op 10 juni aan Jan de Back, de geheime secretaris en requestmeester van de stadhouder, dat leden van de Brabantse Raad verontrust waren door de komst van twee afgevaardigden van Lodewijk XV. Die zouden hebben gezegd dat zij voor de koning de functie van commissaris-deciseur zouden overnemen en dat zij samen met hun Luikse collega's de nieuwe magistraten zouden benoemen, waarbij de protestantse magistraten werden vervangen door katholieke. Zelf meende hij dat het niet zo'n vaart zou lopen, omdat de katholieke regenten beducht waren voor tegenmaatregelen zodra de stadhouder weer het benoemingsrecht had teruggekregen, en naar analogie van het vertrek van de Fransen in 1678 enkele jaren alleen maar gereformeerde magistraten zou benoemen. Ook de griffier van de Staten Generaal Fagel zag dit gevaar niet zo en wilde de ontwikkelingen afwachten.³⁴ Zij kregen beiden gelijk.

Op zondag 12 mei, daags voor de Sint-Servaasprocessie, hadden enkele Franse soldaten voor een kleine religieus getinte rel gezorgd. Zij waren de Sint-Janskerk, het voornaamste protestantse gebedshuis, binnengegaan en hadden daar volgens deken Pleugmaekers 'veele insolentien gepleegt, jae hebben selfs de klokken geluydt'.³⁵ Of hij dit voorval betreurde, vermeldt hij niet.

De Franse bezetting van bijna negen maanden kostte de stad een lieve duit. Van Löwendal had al op de eerste dag van zijn aantreden als gouverneur kenbaar gemaakt dat hij een salaris van 10.000 rijksdaalders verwachtte. Dit was 7.000 rijksdaalders meer dan gewoonlijk voor deze functie betaald werd. Daar kwam nog eens f 3.000 bij voor een passende woning met dito inrichting.³⁶ In de *Leydse Courant* van 7 juni wordt een anonieme brief uit Maastricht aan-

gehaald waaruit blijkt dat ook de bevolking zijn bijdrage moest leveren:

Extract uit een Brief van Maastricht, gedagteekend den eersten Juny. De Neering is hier ten eenemaal te grond; want de Fransse Marketenters doen nu dezelve in plaats van de Burgers en overige Ingezetenen; en alhoewel men van ons tot nog toe geen Contributie heeft gëeischt, heeft egter deze Stad, zedert dat de Franssen dezelve in bezit hebben, bereids meer dan twee honderd duizend Guldens Onkosten gehad: Aan de Linien van Höcht af tot aan de Maas moeten daaglyks agt duizend Boeren werken, ten welken einde men alle de Opgezetenen, die van 15 tot 60 Jaaren oud zyn, met naam en toenaamen opgetekend heeft; De groote Redouten worden voltooid en de Linie word met Graften van 24 voeten breed en 14 voeten diep voorzien: Daarenboven worden verscheide zoo-genaamde Wolfs-Kuilen gemaakt en sterk gepalissadeerd, ten welken einde men alle de bekwaame Boomen in de naast leggende Bosschen omver hakt en bereids tagtig duizend Palissaaden van Namen herwaards gebragt heeft: Elk een van de Opgezetenen zoo in het Oostenrykse Gebied als in dat van de Staaten Generaal moet om den vyfden dag daar aan werken en krygt des daags twee Pond Brood.³⁷

Deze anonieme briefschrijver uit Maastricht was goed geïnformeerd over de kosten van de Franse bezetting. Bij het vertrek van de Fransen begin februari 1749 had het stadsbestuur deze berekend op f 214.680. Daar kwam nog eens f 127.208 bij voor het onderhoud van het garnizoen. Voor de komst van de Fransen waren deze laatste kosten nooit tot last van de stad

34 Willem Bentinck, Briefwisseling, deel 2, nr. 357, Abr. Van den Heuvel aan J. de Back, 33-35; nr. 361, H. Fagel aan Willem Bentinck, 39-41.

35 RHCL, 14.Boo2A, 41.

36 RHCL, 20.001A, inv.nr. 23, extra vergadering van 7 mei 1748, 104r.

37 *Leydsche Vrijdagse Courant*, anno 1748, nr. 69, 7 juni 1748, p. 1.

geweest. Alles bijeen was de kostenpost dus f 341.888. Omgerekend in onze huidige muntsoort is dat € 3.727.095,10.³⁸ Daar komt nog eens een onbekend bedrag bij aan kosten voor het herstel van de verwoestingen aangericht tijdens de belegering van de stad.

Onrust en opstand in de Republiek (1748)

De inwoners van de Republiek waren weliswaar niet het slachtoffer geworden van oorlogsgeweld, beschieting, en bezetting van hun stad of dorp zoals Bergen op Zoom en Maastricht met de omliggende dorpen in 1747-1748, maar ook zij kenden grote problemen en zelfs troebelen waarbij de oorlog als katalysator werkte. Al in de eerste oorlogsjaren vonden er herhaaldelijk hongeroproeren plaats. Oorzaken hiervan waren werkloosheid, terugvallen van de handel als gevolg van de oorlog, maar ook al langer spelende problemen zoals de veepest, de aantasting van dijken door de paalworm en de kosten van levensonderhoud als gevolg van de hoge accijnzen.

De onvrede en woede onder brede lagen van de bevolking richtten zich vooral tegen de rijkdom en macht van de stedelijke regenten. Zij beheersten als belastingpachters de inning van allerlei vormen van indirecte belastingen, accijnzen. Voor dit recht moest jaarlijks een tevoren vastgesteld bedrag aan de overheid worden afgedragen. Alles wat daarboven van de bevolking gevorderd werd, was voor de eigen portemonnee van de belastingpachters; een zeer lucratieve bron van inkomsten voor de regenten die in de positie verkeerden om dergelijke ambten onder elkaar te verdelen. Het spreekt haast vanzelf dat de belastingpachters en hun commiezen bij de bevolking gehaat waren.

Het belastingoproer – want zo kan men de incidenten, rellen en plunderingen die in 1748 plaatsvonden toch wel karakteriseren – was op 4 maart in Groningen begonnen met de plundering van het huis van burgemeester Geertsema. Eind mei werden in de provincie Friesland zogenaamde chercherhuisjes of -hutten aangevallen. Daarin woonden cherchers, ambtenaren die in dienst van een belastingpachter de belasting moesten innen die de boeren moesten betalen om hun graan door de molenaar te mogen laten malen. Dergelijke acties vonden tevens plaats in de gewesten Overijssel en Gelderland.³⁹

In juni begonnen ook in het gewest Holland plunderingen van kantoren en woonhuizen van belastingpachters. Dit gebeurde het eerst in Haarlem, waar leden van de schutterij weigerden om tegen de plundersaars op te treden. Men eiste afschaffing van de pachten en accijnzen en de invoering van een directe belasting, het zogenaamde hoofdgeld. Vergelijkbare acties en eisen volgden in Leiden en Den Haag. Ter beteugeling van de onrust en plunderingen deed de stadhouder op 19 juni aan de Staten van Holland en West-Friesland een voorstel, een *Propositie*. Dit kwam erop neer dat de pachten werden afgeschaft en vervangen door een ander systeem. Het bestuur van het gewest nam het voorstel over en stopte de inning van de accijnzen, waarna de rust weerkeerde. Niet echter in Amsterdam, waar nog een week lang straatgevechten en plunderingen plaatsvonden totdat ook het bestuur van Amsterdam zich akkoord verklaarde met het besluit van de Staten van Holland en West-Friesland om te stoppen met het innen van accijnzen.⁴⁰

In Amsterdam stak de onrust snel opnieuw de kop op. Vanaf 9 augustus kwamen hervor-

38 RHCL, 20.001A, inv.nr. 24, vergadering van 27 januari 1749, 8-10; <http://www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php> (<http://www.iisg.nl/hpw/calculate2-nl.php> Internationaal Instituut voor sociale geschiedenis, IISG), omrekening gulden 1748-euro 2018. Bezoekdatum 29 juli 2019.

39 Geyl, deel IV, boek 8, 1106; Jagtenberg, 634-639.

40 Jagtenberg, 641-654.

mingsgezinde burgers bijeen in de herberg De Doelen, gehuisvest in de gebouwen die eertijds toebehoord hadden aan de schutterij van stad, de kloveniers. Tijdens roerige vergaderingen streefden zij naar de afzetting van de regenten waar de burgerij geen vertrouwen in had. Zij eisten ook het recht om zelf de officieren van de burgerwacht, de schutterij, te mogen kiezen in plaats van de vroedschap, het adviescollege van het stadsbestuur dat door coöptatie werd gekozen. De spanningen liepen zo hoog op dat de stadsbestuurders hun ambt neerlegden en ter beschikking stelden aan de stadhouder. Deze was bereid om ter bemiddeling naar Amsterdam te komen, op voorwaarde dat de Doelisten – met die verzamelnaam werden de hervormingsgezinden aangeduid – zich zouden onderwerpen aan zijn beslissingen en er geen geweld zou plaatsvinden. De Doelisten stemden daarmee in en na het fiat van de Staten van Holland, het hoogste gezag in het gewest, vertrok de stadhouder naar Amsterdam.

Het zou twee weken duren voordat de stadhouder de nodige besluiten had genomen. Hij werd van alle kanten belaagd met voorstellen en eisen, en hij was bovendien zelf een voorzichtig man die niet snel en gemakkelijk knopen kon doorhakken. Uiteindelijk werd de wet verzet. Dat wil zeggen dat de vier zittende burgemeesters werden ontslagen en er vier nieuwe werden benoemd. Ook de 36 leden van de vroedschap werden ontslagen, maar negentien leden werden herbenoemd. Van de zeventien nieuw benoemden kwamen er twaalf uit koopmansfamilies die nog nooit deel hadden uitmaakt van het stadsbestuur.

De regeling van het benoemen van de hoofdofficieren van de schutterij zorgde voor de meeste emoties. Het voorstel was om het benoemingsrecht van twee van de vijf kolonels,

de hoogsten in rang, bij het stadsbestuur te laten. Dit leverde woedende reacties op van de Doelisten en de Bijltjes, de scheepstimmerlieden van Amsterdam. Zij wilden dat de stadhouder deze officieren dit keer zou benoemen en dat de burgers dat recht in de toekomst kregen. Een groep burgers wist zelfs in de nacht van 10 september tot in de slaapkamer van de stadhouder te geraken om hun eisen onder zijn aandacht te brengen. De stadhouder gaf de indruk hiermee in te stemmen. Maar daags na zijn vertrek op 14 september liet hij in een publicatie bekendmaken dat in het vervolg de krijgsraad – dat wil zeggen de hoofdofficieren van de schutterij – met voorkennis en op gezag van de burgemeesters moest vergaderen. Ondanks de kritiek die onder andere in pamfletten werd geuit, verliepen daarna de bijeenkomsten van de Doelisten en reeds op 18 september kwam niemand meer opdagen.⁴¹

De stadhouder stuurde vertegenwoordigers, commissarissen, naar Haarlem, Leiden en Rotterdam om ook daar de wet te verzetten. De meeste leden van de vroedschappen werden herbenoemd. In december ging de stadhouder zelf naar Friesland. Hij schafte er enkele misbruiken af, zoals het sluiten van contracten van correspondentie: afspraken over de verdeling van de ambten onder de regenten. Het pachten van het recht om belastingen te innen werd eveneens afgeschaft en vervangen door het rechtstreeks innen van de belasting door de overheid.⁴²

De conclusie is dat uiteindelijk het oude stelsel grotendeels gehandhaafd bleef, met dit verschil dat de stadhouder het benoemingsrecht van nog meer ambten had gekregen. Door zijn weifelend en niet doortastend optreden had hij echter veel steun bij de gewone burgers verloren.⁴³

41 Idem, 657-700.

42 Idem, 700-703.

43 Geyl, deel IV, boek 8, 1120.

Het herstel in Maastricht na het vertrek van de Fransen

In Maastricht vonden tijdens de Franse bezetting geen opstanden of plunderingen plaats. Dat zou met de aanwezigheid van een garnizoen ook niet goed mogelijk zijn geweest. Ook na het einde van de Franse bezetting in februari 1749 bleef oproer of opstandigheid van de bevolking achterwege. Toch werden er juist toen extra belastingmaatregelen ingevoerd om de schuld af te lossen die was ontstaan door de belegering en bezetting van de stad. Naast de aanwezigheid van een garnizoen kan ook als verklaring voor ‘de rust’ dienen dat Maastricht sinds 1579 geen schutterij of burgerwacht meer had. En juist die speelden in de Republiek tijdens de ongeregelde jaren in 1748 een belangrijke rol. Naar andere redenen laat het zich raden. Wellicht speelde bij de bevolking eenzelfde passiviteit en gelatenheid een rol waarvan vijftig jaar later sprake was. Tijdens de toenmalige Franse bezetting schreef in 1797 vanuit Maastricht Girard, een bestuurder van het departement Nedermaas, aan zijn minister in Parijs dat hij zich geen zorgen hoefde te maken over een eventuele boycot van de verkiezingen. De bevolking was daarvoor naar zijn mening veel te passief.⁴⁴ In Maastricht was er in 1748-1749 ook sprake van machtsmisbruik en corruptie, maar die praktijken werden opgelost en uitgevochten binnen de gelederen van de regentenklasse. De bevolking had daar, voor zover dat vast te stellen is, geen deel aan.

Onno Zwier van Haren, commissaris van de stadhouder in Maastricht

Enkele weken na het vertrek van de Fransen kondigde Onno Zwier van Haren zijn komst aan als speciale afgevaardigde van de stadhou-

der. De Staten-Generaal hadden de prins van Oranje gemachtigd om in de delen van Staats Brabant die door de Fransen bezet waren geweest ‘soodanige ordre te stellen als Zijne Hooghejd tot meeste verseeckeringe van gemelde Provincie sal goed vinden’. Staats Brabant strekte zich in de ogen van ‘Den Haag’ blijkbaar uit tot ‘de staet ende provincie particulier’ Maastricht, aangezien Van Haren binnen het kader van deze opdracht op 23 februari in de stad aankwam. Onno Zwier van Haren is vooral in de annalen terecht gekomen vanwege een schandaal. Twee schoonzons hadden hem beschuldigd van incest met twee van zijn dochters, hun echtgenotes. Voordat dit in 1760 bekend werd, behoorde Van Haren tot hun overlijden tot de intimi en vertrouwelingen van de stadhouder en zijn vrouw prinses Anna.⁴⁵

Het stadsbestuur had Van Haren laten weten vereerd te zijn met zijn komst en verontschuldigde zich voor het feit dat het hem niet naar ouder gewoonte buiten de stad, in Lanaken, met een gastmaal, ‘de koude keuken’, welkom kon heten. Achteraf beklaagde Van Haren zich bij Aylva over het ontbreken van dit eerbewijs, dat normaal gesproken de commissarissen-deciseurs werd aangeboden bij hun aankomst.⁴⁶

Gedurende de ruim twee maanden dat Van Haren in Maastricht verbleef, werden de nodige zaken geregeld, waarin hij zelf vaak het voortouw nam en de leiding had. Allereerst zorgde hij ervoor dat de eerste verjaardag van de zoon van de stadhouder naar behoren werd gevierd. De Indivieze Raad had in maart 1748 vanwege de dreigende belegering niet voldoende feestelijk uitdrukking kunnen geven aan de geboorte van de erfprins. Wel had zij bij drukker Van Gulpen 150 exemplaren laten drukken van het

44 Lambert Jacobs, *Charles Roemers (1748-1838). Een Maaslandse regent in roerige tijden* (Hilversum 2019), 149-150

45 RHCL, 20.001A, inv.nr. 162, brief van 20 februari 1749; Jagtenberg, 615.

46 RHCL, 20.001A, inv.nr. 162, brief van de Indivieze Raad aan O.Z. van Haren van 22 februari 1749; 18A, inv.nr. 12, Collette, *Beschrijving van Maastricht, St. Pieter, Vroenhoven etc./Godefridus Augustinus, 1700-1800, 580-581; Pieter van der Vliet, Onno Zwier van Haren (1713-1779) Staatsman en dichter* (Hilversum 1996), 163-164.

gedicht dat een zekere pater Jacobus Maquo speciaal voor die gelegenheid geschreven had. De Raad besloot een jaar later, mede of vooral onder druk van Van Haren, alsnog de geboorte van prins Willem te vieren tegelijk met de verheffing van zijn vader tot erfstadhouder, wat reeds in november 1747 plaats had gevonden. Van Haren had ook geregeld dat f 1.600 extra aan hem uitbetaald werd. Dit was de vergoeding die leden van de Raad van State ontvingen als zij elke twee jaar de stad bezochten om met name de toestand in het garnizoen te inspecteren. In 1747 had zo'n bezoek vanwege de oorlog niet kunnen plaatsvinden. Van Haren was lid van de Raad van State en 'vermits syn Ed. Mogende den heer Van Haren alhier in qualiteyt van Gedeputeerde van haar Edele Mogende de heeren Raeden van Staaten thans sig bevind' werd dat bedrag alsnog aan hem uitgekeerd.⁴⁷

Ter delging van de schulden die de stad had gemaakt in verband met de belegering en bezetting van de stad legden de Luikse commissarissen-deciseurs De Geloës en De Méan samen met Van Haren de stad met ingang van 1 oktober 1749 een pakket maatregelen op. Voor de magistraten en ambtenaren behoorde tot de voornaamste bepalingen dat functionarissen bij het aanvaarden van hun benoeming een bepaald bedrag in de stadskas moesten storten: pensionarissen en peymeesters f 2.500, foerier (belast met het inkwartieren en foerageren van de militairen) f 2.000, bouwmeester f 1.500, secretarissen f 1.000, conciërge van het stadhuis f 800, controleur van de bouwmeester f 500, notarissen en procureurs ieder f 200. Verder werd bepaald dat voor een periode van vijf jaar papier, pennen, lak en andere schrijfbenodigdheden slechts in beperkte mate beschik-

baar waren, en dat voor eenzelfde periode de magistraten en het overheids personeel geen gratis kolen kregen. Ook moest het aantal feestelijke maaltijden op stadskosten tot een minimum worden beperkt. Opgelegde boetes voor overtredingen en geknoei met belastingen mochten niet meer ten goede komen aan de verschillende ambtsdragers, maar moesten voor het grootste gedeelte in de stadskas worden gestort. Accijnsverhogingen voor wijn, koffie, cacao, kolen en hop troffen de gehele bevolking. Huiseigenaren moesten daarenboven tien jaar lang jaarlijks vier procent van de opbrengst van verhuurde huizen en van de huurwaarde van hun eigen woonhuis als belasting betalen. De gratis bewoonde armenhuisjes tussen de Pieterspoort en de Verwershoek, tenslotte, moesten na het overlijden van de huidige bewoners worden verkocht aan de meestbiedende.⁴⁸

Binnen het jaar werd het besluit om de armenhuisjes te verkopen op verzoek van de Raad teruggedraaid. Het onderhoud van de 41 huisjes was van 'een cleene importantie. Sijnde slechts bij wijze van eene afdack gebouwen tegen den ouden stadswal'.⁴⁹ Tevens verzocht de Raad om bij ambtsaanvaarding de verplichte som geld te laten vervallen, omdat deze maatregel weinig bijdroeg aan de lastenverlichting, of anders de maatregel uit te breiden naar alle ambten. De commissarissen-deciseurs kwamen hen daarin tegemoet voor wat betreft de benoemingen voor het leven. In 1752 werd de accijns op chocolade en cacao opgeschort, aangezien de opbrengst te gering was en de afzet van de producten buiten de stad schaadde. Maar in 1754 werd de beperking betreffende de maaltijden op kosten van de stad voor zes jaar verlengd en in 1758 de belasting op huizen voor

47 Vliet, 163; RHCL, 20.001A, inv.nr. 23, vergadering van 11 maart 1748, 90v-91r; inv.nr. 24, vergadering van 3 maart 1749, 21r-v; inv.nr. 200, rekestboeken, 1747, februari 27-1752, januari 10, brief van weduwe Van Gulpen. Later zijn nog eens 150 exemplaren bijgedrukt. Ik heb het gedicht en de identiteit van de auteur niet kunnen achterhalen.

48 RHCL, 20.002, Commissarissen-deciseurs van beide Heren (bestuurlijk), 1580-1792, inv.nr. 6, Recessenboeken 1580-1758, 541-545.

49 RHCL, 20.002, inv.nr. 6, besluit van 25 september 1750, 55or.

twee jaar. Afschaffing ervan kon de stadskas nog niet lijden.⁵⁰

Enkele maanden nadat dit belastingpakket van hogerhand was opgelegd, nam de Raad een voorstel over van de ontvanger-generaal van de Staatse Landen van Overmaze François of diens opvolger Cornelis Rosa van der Haer. Zijn voorstel had tot doel de eindafrekening te regelen van de leveringen en bevoorradingen van het garnizoen tijdens het beleg. Het tegoed van de stad en verscheidene particuliere burgers had men berekend op f 81.398. De Raad van State accepteerde dit voorstel, deze berekening van de door hen te betalen vergoedingskosten, en 'betaalde' als volgt. De stad moest voor de helft van het uit te keren bedrag deelnemen aan het kapitaal van de zogenaamde Generaliteits Loterije tegen een rente van 3,5 procent en met de andere helft loten van deze staatsloterij kopen. Maastricht moest afzien van verdere vorderingen aan de Raad van State en uit eigen kas de burgers betalen voor hun leveringen aan het Franse garnizoen. In maart 1750 won de stad met een lot f 10.000 en met twee andere loten f 1.200.⁵¹ Tegelijk met deze heugelijke mededeling ontving zij een felicitatiebrief oftewel een bedelbrief, van de regenten van het Oude Vrouwen- en Kinderhuis in Den Haag, 'om eenige mildadigheeden van magistraetswege te bekomen soals in dergelijcke gevallen gebruikelijck is'. De zaakbehartiger van Maastricht in Den Haag, de heer Jacobi, kreeg de opdracht uit te zoeken wat gewoonlijk in dergelijke gevallen gedaan werd. Het uiteindelijke resultaat is niet bekend.⁵²

De commissarissen-deciseurs plachten tijdens hun tweejaarlijks bezoek aan de stad,

indien nodig, wijzigingen in het stadsbestuur aan te brengen. Van Haren had die taak ook, maar zijn 'collega's' van de kant van de prins-bischof hadden daar aanvankelijk moeite mee omdat zijn officiële opdracht daartoe niet toereikend zou zijn. Zij vreesden volgens Van Haren aantasting van hun waardigheid als commissarissen-deciseurs als zij in de toekomst met slechts één afgevaardigde van de Staten Generaal of de stadhouder te maken zouden hebben. Het probleem zou naar zijn idee opgelost zijn als hen verzekerd werd dat in het vervolg deputaties van de Staten Generaal of de stadhouder in de gebruikelijke bewoordingen werden opgemaakt.⁵³

Van Haren zelf wilde H. Pesters en G. van Slijpe niet herbenoemen als respectievelijk burgemeester en schepen. De eerste omdat hij te oud en geestelijk en lichamelijk te zwak was, de tweede vanwege de beschuldiging van plichtsverzuim als luitenant-hoogdrossaard van het Land van Valkenburg inzake het wangedrag van procureur W.H. Westrik. De stadhouder had hem echter een lijst gestuurd van de personen die benoemd of vervangen dienden te worden, met als gevolg dat Van Slijpe tot burgemeester en Pesters tot schepen werden benoemd.⁵⁴

De andere leden van de Brabantse magistratuur behielden hun functie of werden van schepen gezworene of omgekeerd. Alleen baron Van Mengerssen werd niet herbenoemd als peymeester. Hij was een vooraanstaand regent in Maastricht en behalve peymeester ook een van de twee Brabantse commissarissen-instructeurs, de lokale plaatsvervaarders van de commissarissen-deciseurs. Bovendien

50 RHCL, 20.002, inv.nr. 6, besluiten van 24 september 1750, 548r, 18 september 1752, 555r, 27 september 1754, 562r-v, en 17 oktober 1758, 578r.

51 RHCL, 20.001A, inv.nr. 24, vergadering van 10 november 1749, 87v-89v; vergadering van 16 maart 1750, 135v.

52 RHCL, 20.001A, inv.nr. 24, vergadering van 16 maart 1750, 135v.

53 Vliet, 164 en noot 491.

54 Vliet, 164-165; BHIC, 19, Raad van Brabant 1586-1811, inv.nr. 447.0220, Officie-fiscaal en G. van Slijpe, luitenant-hoogdrossaard land van Valkenburg, contra Willem Hendrik Westrik, procureur: corruptie/ambtsmisbruik/mishandeling/opstellen en laten afleggen van valse verklaringen/belediging protestantisme en overheid, circa 1749.

zat hij in het bestuur van de Grote Heilige Geest, de stedelijke instelling voor armenzorg. Reeds in september 1747 had zijn Luikse collega Van Aken bij controle van de boeken geconstateerd dat er bij Van Mengerssen een kastekort van f 14.793 was. Na meer dan twee jaar van aanmaningen, uitstel van betalingen en uitvluchten werd hij insolvelabel verklaard ten bedrage van f 26.739,73. Zijn bezittingen werden geïnventariseerd en verkocht. Van Mengerssen was intussen overleden en zelfs de zus van de weduwe Van Mengerssen-Wolf van Güdenberg droeg bij om de schuld en blaam van haar zwager te vereffenen.⁵⁵

Met de affaires rond de broers Van Brienens raakte Van Haren ook betrokken bij een typisch Maastrichts conflict, waarin het niet alleen ging om de machtsstrijd en ruzies tussen individuele regenten, maar tevens om de (machts)positie van de beide soevereinen van de stad en die van beide of een van beide kapittels, namelijk die van Sint-Servaas en van Onze-Lieve-Vrouwekerk.

De problemen waren voor zijn komst, ten tijde van de Franse bezetting, ontstaan. Op 19 september 1748 had de burgemeester van Luikse zijde, Carel van Brienens, op eigen initiatief een zekere N. Jansen uit het arrest ontslagen waarin de Brabantse vice-hoogschout A. van den Heuvel hem had geplaast. Hiermee schond hij de indivisibiliteit van de stadsregering en de jurisdictie van het Brabantse gezag oftewel de Staten-Generaal. Een dag later, in de vergadering van de Indivieze Raad, stelde schepen H.G. Loijens aan de orde dat oud-burgemeester Jacob van Brienens, een broer van Carel, niet langer het rentmeesterschap van de Grote Heilige Geest kon vervullen omdat hij de

geestelijke staat had aangenomen. Op zijn voorstel werd Loijens zelf staande de vergadering tot de nieuwe rentmeester aan Luikse zijde gekozen.⁵⁶

De spanning liep verder op toen burgemeester Carel van Brienens in de vergadering van de Indivieze Raad van 30 september eiste dat de Luikse gezworenen Matthijs en Moers zich uit de vergadering verwijderden. Hij noemde daarvoor geen reden, maar aan te nemen valt dat de eis samenhang met het besluit zijn broer het rentmeesterschap te ontnemen en dat de stemmen van beide heren voor een meerderheid van dit besluit hadden gezorgd. De vergadering ging niet op Van Brienens eis in en het was vice-hoogschout Van den Heuvel die hem eraan herinnerde dat hij handelde in strijd met de regels. Ook de Luikse commissarissen-instructeurs verklaarden dat Van Brienens zijn boekje te buiten was gegaan. Niet Mathijs en Moers verlieten daarop de vergadering, maar Van Brienens, met medeneming van alle vergaderstukken.⁵⁷

Intussen had Jacob van Brienens bij de Conseil Privé van de prins-bisschop bezwaar aangetekend tegen zijn ontslag als rentmeester van de Grote Heilige Geest. Die nam nog geen definitief standpunt in, maar schreef aan de Raad van Maastricht dat de zaak onderzocht moest worden door de commissarissen-deciseurs van beide soevereinen. Er bleven zich incidenten voordoen, omdat J. van Brienens in afwachting van het besluit van de commissarissen-deciseurs meende dat hij kon blijven functioneren als rentmeester. Zijn broer, de burgemeester, meldde tijdens de laatste vergadering van 1748 dat hij de prins-bisschoppelijke regering op de hoogte had gebracht van het feit dat

55 RHCL, 20.001A, inv.nr. 23, vergadering van 16 december 1748; inv.nr. 24, vergaderingen van 23 mei, 9 juni, 25 juli en 15 december 1749; 2 & 23 februari 1750; inv.nr. 162, 6 juni 1749; inv.nr. 241, stukken betreffende moeilijkheden in verband met de insolventie van paymeester J.W. van Mengersen, 1747-1749; inv.nr. 200, nov./dec. 1748, 136v, 13 januari 1749, 161r-163v, 18 augustus 1749, 205f, 13 oktober 1749, 228r-v en 248v-249f; 20.002, commissarissen-deciseurs van beide heren, inv.nr. 6, 23 april 1749, 54or.

56 RHCL, 20.002, inv.nr. 6, 54or-v; 20.001A, inv.nr. 23, vergadering van 20 september 1748, 136-137.

57 RHCL, 20.001A, inv.nr. 23, 142-143r.

een aantal leden van de Raad de rechten en het gezag van de prins-bisschop schond ten aanzien van het rentmeesterschap.⁵⁸

Uit een brief die François van der Haer, de al eerdergenoemde ontvanger-generaal van de Staatse Landen van Overmaze, op 22 januari 1749 schreef aan zijn neef Hendrik Fagel de Oude, griffier van de Staten-Generaal, blijkt dat er nog andere problemen waren met betrekking tot de broers Van Brienen. Carel werd verweten dat hij in april 1748 tijdens het gesprek met veldmaarschalk Van Saksen over het op handen zijnde bombardement van de stad zou hebben gesuggereerd de godsdienstige situatie in Maastricht terug te brengen zoals die was ten tijde van de Spaanse koning. Toen dit bekend werd, waren de Brabantse raadsleden furieus. Wilde Van Brienen alle gereformeerden de stad uit jagen? Ook zou Van Brienen volgens Jean Moreau de Séchelles, koninklijke intendant tijdens de Franse bezetting, de 900 dukaten die waren bedoeld om Van Bulow, de adjudant van Van Saksen, en drie Franse secretarissen gunstig te stemmen, hebben gebruikt om via de Franse gezant in Rome voor zijn broer een plaats in het kapittel van Sint-Servaas te regelen.⁵⁹

In een ongedateerde kladversie van de brief die Carel van Brienen aan de stadhouder schreef, noemde hij deze beschuldiging een calomnie, laster, evenals de beschuldiging dat hij zich met leveringen aan de Franse troepen voor f 30.000 had verrijkt. De prins-bisschop had zijn gedrag tijdens de Franse bezetting al ‘*sans reproche*’ verklaard en Van Brienen vroeg nu de stadhouder om Van Haren op te dragen samen met de Luikse commissarissen-deciseurs

tot een oordeel te komen over zijn gedrag en financiële handelingen.⁶⁰

Op 30 april 1749 deden de twee commissarissen-deciseurs en Van Haren gezamenlijk uitspraak over het gedrag van burgemeester Van Brienen. Door het op eigen gezag ontslaan van N. Janssen uit het arrest waarin de Brabantse vice-hoogschout hem geplaatst had, waren de bevoegdheid van de Brabantse vice-hoogschout Van den Heuvel en de rechtsprekende macht van de Brabantse Raad geschonden. Van Brienen mocht in de toekomst geen burgerlijk of publiek ambt meer uitoefenen. De dag erna verklaarden de twee Luikse commissarissen-deciseurs dat de maatregel tegen Van Brienen enkel op civiel terrein lag. Hij had een opdracht van de Conseil Privé uitgevoerd zonder overleg met zijn collega’s van de Brabantse Raad en daarmee het principe van de indivisibiliteit van het bestuur van de stad geschonden.⁶¹

Daarmee was de kous voor de Indivieze Raad en waarschijnlijk vooral voor de Brabantse leden nog niet af. Tijdens het bezoek, nu weer van vier commissarissen-deciseurs, vroeg de Indivieze Raad in een memorie van 14 september 1750 aan de Luikse heren of hun verklaring van 1 mei 1749 aan kwaadwillenden niet de mogelijkheid bood om de gezamenlijke verklaring van 30 april anders te interpreteren. De Luikse commissarissen-deciseurs reageerden enigszins gebelgd. Zij hoefden alleen aan de prins-bisschop verantwoording af te leggen over hun besluiten. Zij benadrukten nog eens dat zij met hun schrijven van 1 mei 1749 niet in strijd handelden met het principe van gedeeld bestuur van de stad. Zij hadden toegelicht

58 RHCL, 20.001A, inv.nr. 23, brief van de Conseil Privé aan de Raad van Maastricht 17 oktober 1748, zonder paginanummer; vergadering van 4 november 1748, 151-152, 18 november 1748, 1358, 2 december 1748, 166-167, 30 december 1748, 177.

59 RHCL, 01.075, inv.nr. 196, Registers van brieven, berichten en memorien van den ontvanger generaal Van der Haer, houdende afschriften van stukken uitgegaan van deze ambtenaar, en van enkele rekestes, met index, 1734-1759, 1773-1793, brief van 22 januari 1749, 10-15.

60 RHCL, 16.0517, Familie van Brienen, inv.nr. 144, Brief van C. van Brienen aan de prins van Oranje, de stadhouder en kapitein-generaal van de Republiek der Verenigde Nederlanden.

61 RHCL, 20.002, inv.nr. 6, besluit van 30 april 1749, 540r.v; 14.002A, inv.nr. 1764, 96-97.

dat het gezamenlijk besluit enkel een politieke en bestuurlijke strekking had en geen strafrechtelijke. In een gezamenlijke verklaring van 26 september stelden ook de Brabantse commissarissen-deciseurs zich achter dit standpunt en deze interpretatie.⁶²

Men mag aannemen dat leden van de Indivieze Raad graag hadden gezien dat Carel van Brienen vervolgd had kunnen worden. De moeilijkheden tussen Van Brienen en het (Brabantse) gezag in Maastricht en de Landen van Overmaas bleven voortduren. Enkele jaren later bemiddelden twee hoge functionarissen van de prins-bisschop, de kanselier van de Conseil Privé en Magis, de vaste vertegenwoordiger van de prins-bisschop in Den Haag, ten gunste van Van Brienen. De nieuwe ontvanger, generaal van de Staatse Landen van Overmaze, Cornelis Rosa van der Haer, had gevorderd dat al zijn bezittingen in Maastricht werden verkocht. De exacte motivatie daarvoor is onbekend, maar het laat zich raden dat dit samenhang met de eerdergenoemde beschuldigingen. Het argument van de Luikse functionarissen was dat Van Brienen als Luikse onderdaan alleen door het Luikse gezag kon worden berecht. Voorlopig werd de procedure tegen Van Brienen gestopt totdat de Staten-Generaal met een beslissing zouden komen.⁶³

De commotie over de omstrede benoeming van Jacob van Brienen tot kanunnik van Sint-Servaas, waar Van der Haer in zijn brief aan Fagel over schreef, staat beschreven in het artikel 'Een prebende voor de familie Lenarts' (1982) van de hand van J. Wieland.⁶⁴ Kort gezegd kwam het er op neer dat de vrijgekomen plaats in het kapittel door de dood van de kapittelheer N. Veugen op 1 mei 1748, dus vlak voor de capitulatie op 7 mei, door de Staten-Generaal was toegewezen aan de 9,5 jarige

Mathijs Carel Lenarts, zoon van stadssecretaris G.J. Lenarts. Het benoemingsrecht van vrijgekomen plaatsen in de Maastrichtse kapittels was in de oneven maanden voor de Staten-Generaal en in de even maanden aan de paus, in de praktijk aan de proost van het betreffende kapittel. De proost weigerde de jongen toe te laten tot het kapittel omdat bij hem de tonsuur, de kruinschering, ontbrak als teken van opname in de geestelijke stand. Vanaf de capitulatie viel Maastricht onder het gezag van de Franse koning, met als gevolg dat veldmaarschalk Van Saksen, al dan niet tegen betaling uit de stadskas door Carel van Brienen, in augustus Jacob als kanunnik van Sint-Servaas voordroeg. Na het vertrek van de Fransen gelastte Van Haren om Lenarts als kanunnik toe te laten. Op 8 maart 1749 vond zijn installatie plaats. In de verantwoording van haar gedrag, dat immers een afwijzing van de autoriteit en de rechten van de Staten-Generaal inhield, beriep het kapittel zich niet alleen op het ontbreken van de kruinschering, maar ook op de dwang die de Fransen bij de benoeming van Van Brienen dreigden uit te voeren. Het is onduidelijk of Van Brieners toelating als kanunnik van het Sint Servaaskapittel, die op 28 augustus 1748 had plaats gevonden, gehandhaafd bleef of ongedaan werd gemaakt.

Herstel en verbetering van de verdedigingswerken uitgesteld

De land- en machtshonger van de grote mogendheden, zowel in het eigen werelddeel als daarbuiten, liet na 1748 de onderlinge spanningen weer snel oplopen en leidde tot nieuwe bondgenootschappen en uiteindelijke tot de Zevenjarige Oorlog (1756-1763). De voormalige bondgenoten Engeland en Oostenrijk kwamen tegenover elkaar te staan en Oostenrijk

62 RHCL, 20.002, inv.nr. 6, besluit van 28 september 1750, 550v-551v; 20.001A, inv.nr. 25, vergadering van 5 oktober 1750, 13r-14v.

63 RHCL, 20.004, Brabantse Commissarissen-Instructeurs, inv.nr. 28, Resolutieboeken van de Staten-Generaal betreffende Maastricht en de Landen van Overmaas, 30 april 1755, 516-517.

64 J.H.M. Wieland, 'Een prebende voor de familie Lenarts', in: *Campus liber* (Maastricht 1982), 344-353.

verbond zich op 1 mei 1756 bovendien met Frankrijk, de aartsvijand van de Republiek. Een jaar later beloofde Oostenrijk zelfs de Zuidelijke Nederlanden aan Frankrijk af te staan in ruil voor Franse steun bij zijn pogingen om Silezië terug te veroveren op Pruisen.

De Republiek had na 1748 handhaving van het (Derde) Barrièreverdrag gewild, het bondgenootschap met Engeland en Oostenrijk dat zij in 1715 tegen Frankrijk hadden gesloten. Keizerin Maria Theresia en haar regering waren niet zonder reden van mening dat het barrièrestelsel had gefaald en dat de Zuidelijke Nederlanden wellicht beter verdedigd zouden zijn met uitbreiding van het Oostenrijkse leger in dat gebied. Wel waren zij bereid om te onderhandelen over de condities waaronder eventueel kon worden bijgedragen aan het onderhoud van de fortificaties van de Barrièresteden en de betaling van de bezetting van 12.000 Staatse troepen. In ruil daarvoor wilden zij herziening van de ingaande en uitgaande tarieven en uitvoering van artikel 26 van het Barrièreverdrag. Dit bepaalde dat de handelsbetrekkingen tussen de Oostenrijkse Nederlanden en de Republiek gehandhaafd bleven zoals die bij de Vrede van Munster in 1648 waren vastgesteld tenzij 'soo ras als mogelijk zijn sal' een handelstraktaat zou worden gesloten. Zij achtten de tijd daartoe thans gekomen. In de Republiek dacht men daar anders over. Men wilde voor het handelsverkeer met de Oostenrijkse Nederlanden onverminderd de bepalingen van het Verdrag van Munster handhaven, zoals de afsluiting van de Schelde.

In hofkringen, inclusief de stadhouder, was men na 1748 van mening dat Maastricht in ieder geval als vesting versterkt diende te worden, gelet de moeilijke onderhandelingen met Oostenrijk over de Barrièresteden. De directeur fortificaties in Maastricht, P. de la Rive, had

er ontwerpen voor gemaakt. De Staten-Generaal gaven op 14 mei 1751 toestemming om een begin te maken met de geprojecteerde werken. De stadhouder bezocht tijdens zijn bezoek aan Maastricht begin oktober van dat jaar tot driemaal toe uitgebreid de vestingwerken. Dit deed hij in gezelschap van niet alleen gouverneur Van Aylva en de ontwerper van de nieuwe plannen De la Rive, maar onder anderen ook van zijn opperstalmeester, de al eerdergenoemde D. Sirtema van Grovestins, veldmaarschalk L.E. Hertog van Brunswijk-Wolfenbuttel, generaal-majoor Cornabé, en J. Hop, secretaris van de Raad van State. Een jaar later gaf ook de Raad van State zijn fiat aan de plannen en de daaraan verbonden hoge kosten. Toch besloot men enige tijd later allereerst op eigen kosten de citadel van Namen te herstellen en kwamen de Maastrichtse plannen bij gevolg in het slop. Een sterk fort in Namen werd voor de garantie van de veiligheid van de Republiek van meer belang geacht. Een tweede plan van De la Rive uit 1755, en een derde uit 1757, steeds minder omvangrijk en dus ook minder kostbaar, belandden eveneens in de militaire archieven. Pas in de periode 1764-1772 zou serieus worden begonnen met de verbetering en uitbreiding van de vestingwerken van Maastricht.⁶⁵

Tot besluit

Na de val van de Barrièresteden en de overwinning bij Rocourt medio 1746 was het meer dan duidelijk dat Maastricht het volgende doelwit van de Franse campagne was. De Maastrichtse vestingwerken waren echter in slechte staat en aan verzoeken tot verbetering ervan was geen gehoor gegeven. Het was een schrale troost dat een officier na twaalf dagen van beschietingen opmerkte dat 'zelfs de Fransen moesten erkennen dat de slechte vestingwerken van Maastricht

65 Willem Bentinck, Briefwisseling, nr. 742, F. Cornabé aan L.E. van Brunswijk-Wolfenbuttel, 16 oktober 1751, 634-635; nr. 746, Th.I. de Larrey aan L.E. van Brunswijk-Wolfenbuttel, 19 oktober 1751, 641; Jagtenberg, 805-806; L.J. Morreau, *Bolwerk der Nederlanden. De vestingwerken van Maastricht sedert het begin van de 13e eeuw* (Assen 1979), 179-180; Nimwegen, 376-377.

zeer goed verdedigd waren'.⁶⁶ Op eigen initiatief en met medewerking van de Luikse commissarissen-deciseurs had het stadsbestuur de totale vernietiging en brute plundering van de stad af kunnen kopen.

In het nationale verhaal over de jaren 1747-1748 overheersen de opkomst en uitbouw van het erfstadhouderschap, de pro-Engelse buitenlandse politiek van de stadhouder en de misbruiken en het wanbestuur van de regentenklasse met als gevolg de pachtersopstanden.⁶⁷ De gebeurtenissen die in en rond Maastricht in diezelfde periode ter verdediging van de Republiek plaatsvonden, vallen doorgaans buiten dit historisch narratief. Ten onrechte, dunkt me, aangezien het laat zien dat het landsbestuur niet in staat was gebleken om haar eigen meest zuidelijk gelegen verdedigingsbolwerk in staat van paraatheid te brengen tegen het oprukken van aartsvijand Frankrijk.

Na het vertrek van de Fransen in februari 1749 bleek het gebrek aan bekommernis van het landsbestuur met de stad uit de regeling waarop de verdedigingskosten vergoed werden en uit het ontbreken van de noodzakelijke verbetering van de vestingwerken. De 'vergoeding' voor de gemaakte kosten tijdens de belegering in de vorm van verplichte deelname aan de Generaliteits-Loterije was eerder bedacht om de eigen portemonnee dicht te houden dan om enigermate ruimhartig tegemoet te komen aan de zwaar getroffen stad. Het bondgenootschap dat Frankrijk en Oostenrijk in 1756 sloten, kan met meer reden de redding van Maastricht van een nieuwe oorlog genoemd worden dan de meerdere keren uitgestelde versterking van haar vestingwerken na het vertrek van de Fransen.

Het moge duidelijk geworden zijn dat Maastricht in de periode 1747-1749 een andere deelname aan de geschiedenis kende dan de Republiek. Beide waren bij de oorlog betrokken, maar op uiteenlopende wijze en met verschillende problemen. Ik heb geprobeerd door de geschiedenis van Maastricht te belichten, de deur tussen de regionale en de nationale kamer op een kier te zetten en duidelijk te maken hoe de situatie binnen de Republiek per regio kon verschillen. Hierdoor wordt de geschiedenis van de Republiek niet mooier, maar wel minder eenzijdig en als geheel completer.

66 RHCL, 14.B002A, inv.nr. 1759, Variorum tomi X, 18e eeuw, verslag van de belegering en bezetting van Maastricht (1-41), brief van een onbekende officier die tijdens het beleg van 1748 in Maastricht aanwezig was, 30.

67 Zie bijvoorbeeld: Jonathan I. Israel, *De Republiek 1477-1806* (Franeker, 1996), 1177-1186; J.A.F. De Jongste, 'De Republiek onder het erfstadhouderschap', in: *AGN*, deel 9 (Haarlem 1980), 73-85; P. Geyl, deel IV, boek 8, 1090-1091.

ABSTRACT

The value of regional history

The siege and occupation of Maastricht during the war of the Austrian Succession versus the historical events in the Dutch Republic at the same time (1747-1749).

In the Netherlands local and regional history are accepted as an academic discipline and they form a part of history courses at several Dutch universities. Their research results are nevertheless not or too little included in the surveys of the national history.

An example of the lack of information about events in the interior, important for both the region and the country, is the subject of this article: Maastricht in the period 1747-149, the last two years of the War of the Austrian Succession (1740-1748) and the year after the Treaty of Aix-la-Chapelle (18 October 1748) which temporarily ended the power struggle between the European great powers. In the surveys of the national Dutch history extensive attention is paid to the Republic's swan song as a great power, to the crisis among the 'regenten' and the restoration of the Stadtholderate and to the 'pachtersoproer', the tax riots in many cities. No or too little attention is given to how Maastricht had to cope to the threat of a huge French army. The national government had neglected the fortifications of her most southerly stronghold against the French nemesis despite repeated requests for improvements and the certainty of an attack on the city since the moment, mid 1744, the French army had started successfully conquering the Austrian Low Countries. Nor do they mention the narrow way in which the national government accommodated the city in the reimbursement of the costs of her siege and occupation and in the refrain from improvements of the fortifications in view of a new attack in the future. In my opinion are additions like this necessary if one wants to tell the national history of the Republic as completely as possible.

Limburgse land- verhuizers

en de indiaanse opstand
in Minnesota 1850-1865*

Pieter Hovens

* Het onderzoek in Minnesota voor dit artikel vond plaats in 2009 en 2013 en in Nederland in 2018-2020. Aan de volgende personen en instellingen is dank verschuldigd voor informatie en assistentie: Alison Purgjel, Jenny McElroy en Heidi Heller van de Minnesota State Historical Society, Saint Paul, MN; Marlene Magnusson en Dorrie van de Carver County Historical Society, Waconia, MN; Chaska Historical Society, Chaska, MN; Carver County Public Libraries, Chaska en Waconia, MN; Brent Peterson van de Washington County Historical Society, Stillwater, MN; Brown County Historical Society, New Ulm, MN; Ruth Einstein van de Nicollet County Historical Society, Saint Peter, MN; Adam Smith van het Stearns County Museum and Research Center, Saint Cloud, MN; het Marilyn J. Lass Center for Minnesota Studies en Southern Minnesota Historical Center, Minnesota State University, Mankato, MN; Kendall Larson van de Krueger Library, Winona State University, Winona, MN; de Library of Congress in Washington, DC; de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag; Paul van Dongen, hoofd van de documentaire collecties van het Nationaal Museum van Wereldculturen in Leiden; de bibliotheek en het Katholiek Documentatie Centrum van de Radboud Universiteit in Nijmegen; het Regionaal Historisch Centrum en Sociaal Historisch Centrum in Maastricht; de openbare bibliotheken van Maastricht (Centre Ceramique) en Peel & Maas (Panningen); Toos Wilms, archivaris van de gemeente Peel & Maas; genealoge Irma Lommen-Salden; en mijn vrouw Jeanne die het onderzoek ook in praktische zin steeds heeft ondersteund.

Nederland is in wereldwijd opzicht een klein land met een grote bevolkingsdichtheid maar met een strategische geopolitieke ligging. Daarom richtte het land zich al vroeg op relaties met het naburige Europese buitenland en sinds het tijdperk van de grote ontdekkingsreizen ook op de wereld buiten Europa. Deze externe gerichtheid en de daaruit voortvloeiende internationale relaties hebben geleid tot veel historisch onderzoek. Naast de koloniale geschiedenis heeft ook de Trans-Atlantische relatie met Noord-Amerika de nodige aandacht van historici getrokken. Een belangrijk thema daarbinnen is de emigratie van Nederlanders naar de Verenigde Staten en Canada. Als men de geschiedschrijving daarover beziet dan valt op dat over de landverhuizing van Nederlandse protestanten en hun vestiging in het Midwesten van Noord-Amerika in de negentiende eeuw veel onderzoek is verricht en nog steeds plaatsvindt, zowel in de Nederland als aan de andere kant van de Atlantische Oceaan. Ook de emigratie van Brabantse katholieken naar Wisconsin in de negentiende eeuw heeft enige aandacht gekregen. Het is opvallend dat daarentegen de emigratie van Limburgers naar de Verenigde Staten in datzelfde tijdsbestek nauwelijks onderwerp van historisch onderzoek is geweest, noch in Nederland, noch in Amerika. In het in 1928 verschenen monumentale tweedelige standaardwerk van historisch-geograaf Jacob van Hinte over Nederlandse landverhuizing naar Amerika komen Limburgers niet aan de orde. Dat geldt ook voor het standaardwerk uit 1955 van de Amerikaanse historicus Henry S. Lucas.¹ Een belangrijke verklarende factor daarvoor is het vrijwel ontbreken van primaire Nederlandse en Limburgse bronnen. Inmiddels

heeft de emigratie van Limburgers en hun vestiging in Noord-Amerika bescheiden aandacht gekregen in enkele artikelen, een universitaire scriptie en de publicatie van de resultaten van genealogisch onderzoek.²

In de studies van de trek naar en vestiging van Nederlanders in Noord-Amerika komt een aantal thema's veelvuldig voor: de motieven voor vertrek uit Nederland, de demografische kenmerken van de emigranten, de attractie van Noord-Amerika als bestemming, de reis van Nederland naar het nieuwe vestigingsgebied, de landaankoop, de vestiging en ontwikkeling van boerderijen voor landbouw en veeteelt, de geestelijke verzorging en bouw van kerken, factionalisme binnen geloofsgemeenschappen en aansluiting bij Amerikaanse kerkgenootschappen, onderwijsvoorzieningen, het leren van de Engelse taal en het behoud van het Nederlands, de Nederlands-Amerikaanse pers, de aansluiting bij de Amerikaanse politieke partijen, de eigen gewoontes en tradities in een vreemd land en de vreemde gewoontes in een ander land, en de veranderingen in de eigen identiteit in de Amerikaanse samenleving. Ook is historische belangstelling ontstaan voor de positie van emigrantenvrouwen en de houding tegenover slavernij. Iedere twee jaar wordt een meerdaagse conferentie in de Verenigde Staten georganiseerd door de AADAS, de *Association for the Advancement of Dutch-American Studies*, waar de resultaten van wetenschappelijk, vooral historisch, onderzoek worden gepresenteerd. Dit genootschap wortelt in de twee Amerikaanse kerkgenootschappen van Nederlandse origine, de Hervormde en de Gereformeerde Kerk. Studies over protestantse land-

1 Van Hinte 1928; Lucas 1955. Ook in andere studies over Nederlandse landverhuizers in Noord-Amerika blijft de Limburgse emigratie vrijwel onbesproken.

2 Linssen 1972; Thijssen 1977, 1978, 1989; Koeweiden-Wijdeven 1982; Dols 1989; Lommen-Salden 2009; Van Heel en Schrijnemakers 2013. De Internet website van Irma Lommen-Salden is een kwalitatief hoogwaardig voorbeeld van waar genealogisch onderzoek ingebed in een historisch kader toe kan leiden: www.limburgemigrant.nl.

verhuizers domineren het programma.³ Hope College in Holland, Michigan, en Calvin University in Grand Rapids, Michigan, zijn de academische verankeringsplaatsen van de hervormde respectievelijk de gereformeerde Nederlands-Amerikaanse tradities in het Midwesten.

Historici hebben veel minder belangstelling getoond voor de onmiddellijke omgeving waar de Nederlandse emigranten zich in Noord-Amerika vestigden. Bovendien is er een aspect dat in vrijwel alle studies ontbreekt. De streken waar veel emigranten uit Nederland en de rest van Europa zich vestigden waren tot kort daarvoor het moederland en woongebied van de inheemse bevolking, de indianen. Zij hadden zich verzet, met meer of minder geweld, tegen het verlies van hun onafhankelijkheid en geboortegrond. Maar door de overmacht van blanke kolonisten, daarin gesteund door het federale leger, waren zij genoodzaakt zich te vestigen op de voor hen aangewezen reservaten, vaak in de buurt van de blanke nieuwkomers. Groepen indianen trokken soms nog jaren of zelfs decennia door hun voormalig moederland en er was sprake van allerlei soorten contacten met blanke kolonisten. Soms was sprake van indiaans verzet tegen de opdringende blanken, vaak dicht bij de nederzettingen van de landverhuizers. Dat en het beleid van de regering ten aanzien van de inheemse, indiaanse bevolking had de nodige effecten op de kolonisten. Toch is aan dit thema vrijwel geen aandacht besteed in historische publicaties over de landverhuizing van Nederlanders naar Noord-Amerika.⁴

In deze bijdrage wordt getracht om meer inzicht te krijgen in de emigratie van Limburgers naar de staat Minnesota waar de meeste Limburgse gezinnen zich tussen 1850

en 1870 vestigden. Daarbij wordt de aandacht ook gericht op de omgeving en omstandigheden waar de landverhuizers terecht kwamen. In het bijzonder wordt de situatie van de toenmalige indiaans-blanke relaties belicht. Dit is mogelijk door onderzoek dat de afgelopen jaren in de Verenigde Staten is gedaan waarbij in het bijzonder naar Amerikaanse bronnen van relevantie voor de ervaring van Nederlanders is gekeken. Het gaat om nieuws in lokale en regionale historische kranten, rapportages en redactionele commentaren in die kranten, zoals van uitgever en journalist Andrew Jackson Van Voorhes, en brieven en autobiografische notities van emigranten en hun nazaten, zoals van de militair Thomas van Etten en de boer Richard Van Der Vort. Deze bronnen werden tot nu toe nauwelijks of niet benut. Hiermee wordt beoogd een bijdrage te leveren aan de relatief onbekende Trans-Atlantische geschiedenis van Limburg en tevens voldaan aan de oproep van de vooraanstaande Amerikaanse migratiehistoricus Theodore Blegen, voormalig hoogleraar aan de University of Minnesota, om meer aandacht te besteden aan de bestudering van de geschiedenis van kleinere regio's en de lotgevallen van landverhuizers van verschillende Europese herkomst. Dergelijke deelstudies maken het mogelijk om onze kennis van de grote geschiedenis te verdiepen en verrijken.⁵

Nederlandse landverhuizing en indianen, 1609-1850

In de zeventiende eeuw leidde de wereldwijde expansie van Europese mogendheden onder andere tot de vestiging van een Hollandse kolonie langs de Hudson en Delaware Rivers aan de noordoostkust van Noord-Amerika. Het gebied werd bestuurd door de West-Indische

3 AADAS website: <http://www.dutch-americans.org>.

4 Dit artikel over Minnesota is een vervolg op eerdere publicaties over Nederlandse emigranten en Indianen in andere Amerikaanse regio's: Hovens 2006, 2007, 2009, 2012.

5 Blegen 1947, 10-12.

Compagnie, daartoe gemachtigd door de Staten-Generaal. Peter Minuit, geboren in het Rijnlandse Wesel, dat in 1692 door Holland van de Spanjaarden werd bevrijd, was de derde gouverneur van de kolonie die Nieuw-Nederland werd genoemd. Hij dacht het eiland Manhattan van de indianen te kopen door hen Europese handelswaar te schenken, maar de lokale Algonkin indianen zagen het slechts als vergoeding voor tijdelijk verblijf en gebruik. Dit cultureel misverstand had verstrekende politieke en economische gevolgen. Op de zuidpunt van Manhattan werd de nederzetting Nieuw-Amsterdam gesticht, het huidige New York. Door handelscontacten en landbouwkolonisatie breidden de Hollanders hun controle in dit gebied steeds verder uit, niet in de laatste plaats ten koste van de inheemse bevolking. Pieter Stuyvesant was de laatste gouverneur van de kolonie die slechts van 1609-1664 in Hollands bezit was, waarna het gebied in Britse handen overging.⁶

Emigranten uit de Nederlanden en aangrenzende gebieden vestigden zich in Nieuw-Nederland in de hoop op meer godsdienstvrijheid en een beter economisch bestaan dan in het moederland. De meeste nieuwkomers begonnen kleine boerderijen, maar de pelshandel was een lucratieve bijverdienste, zij het een illegale omdat dit aan de Compagnie was voorbehouden. De onmiddellijke burens van de blanke kolonisten waren indianen die hier al eeuwenlang woonden en in hun bestaan voorzagen door jacht, visvangst, kleinschalige landbouw, en het seizoensbepaald verzamelen van plantaardig voedsel, vooral vruchten, noten en knolgewassen. Competitie over land en handelsrelaties met andere stammen en Europese kolonisatoren, vooral Frankrijk en Groot-Brittannië, leidde regelmatig tot gewelddadige conflicten tussen de Hollanders en indianen.

Deze laatsten moesten uiteindelijk wijken voor de overmacht van de blanken vanwege het toenemend aantal kolonisten en hun technologische overmacht door vuurwapens. De indianen werden eerst geïnterneerd op kleine reservaten maar na verloop van tijd steeds verder naar het Westen verdreven of gedeporteerd, eerst door Europese koloniale mogendheden en sinds 1776 door de federale regering van de nieuwe Amerikaanse Republiek. Dit patroon heeft zich bijna drie eeuwen lang in iedere regio herhaald, totdat de geopolitieke eenheid van de Verenigde Staten van de Atlantische Oceaan tot aan de Pacific en de nederlaag van de indianen een feit was.⁷

Het gebied waar de autochtone indiaanse stammen in contact kwamen met de oprukkende blanke kolonisten en omstreden was of recentelijk opgegeven na gewapende strijd en of vredesverdragen, werd de *frontier* genoemd, de grens. Het was een strook steeds verder westwaarts opschuivend land waar de contacten tussen blanke immigranten en kolonisten en indianen het meest intensief waren. Formeel hadden de stammen hun gebied afgestaan en waren zij verder naar het westen getrokken, maar in werkelijkheid bleven vaak lange tijd groepjes indianen achter om toch te proberen in hun voormalig moederland te overleven. Aan de westzijde van de *frontier* begon indiaans gebied, en kon sprake zijn van indiaanse overvallen op boerderijen en nederzettingen van blanke kolonisten, zich verzettend tegen verder verlies van land en onafhankelijkheid. Er waren echter steeds weer Amerikaanse en Europese pioniers die het aandurfden om de grenzen van indiaans gebied op te zoeken en er zich te vestigen.

Nazaten van de eerste Hollandse emigranten in Nieuw-Nederland, *Knickerbocker Dutch* genaamd, trokken steeds verder westwaarts, op

6 Zie o.a. Trelease 1960; Jacobs 2005; Merwick 2006; Waterman 2015.

7 Hovens 1977, 52-85.

zoek naar goedkoop land. Dat land was vaak kortgeleden beschikbaar gekomen na soms hevige strijd tussen indianen en blanken, gevolgd door afgedwongen vredesverdragen waarin de stammen genoodzaakt werden hun moederland af te staan en naar het westen te trekken om te trachten in een onbekende omgeving een nieuw bestaan op te bouwen, vaak in competitie met daar al aanwezige stammen. In de achttiende eeuw was nauwelijks sprake van emigratie van Nederlanders naar Noord-Amerika. Vanaf de jaren veertig van de negentiende eeuw ontstond een nieuwe trek van Nederlandse volksverhuizers naar Noord-Amerika, en Limburgers maakten daar deel van uit.

In de eerste decennia van de negentiende eeuw verslechterden de politieke en economische omstandigheden in Nederland: toenemende bevolkingsdruk door dalende sterfte, toenemende armoede onder de plattelandsbevolking en in de steden, stijgende voedselprijzen, de toenemende belastingdruk, de hiërarchisch geordende standensamenleving en daarmee gepaard gaande maatschappelijke ongelijkheid, het gebrek aan toekomstperspectief. Deze factoren, maar vooral ook aardappeliziekte en misoogsten, en inmenging van de staat in religieuze aangelegenheden, resulteerden na 1840 in een emigratiegolf van vooral protestantse Nederlanders naar Noord-Amerika. Zij vestigden zich in het noordelijk Midwesten, vooral Michigan, Iowa en Wisconsin. In 1847 vertrok een aantal katholieke gezinnen uit Gelderland naar Iowa en in 1848 enkele honderden katholieke Brabantse gezinnen en een klein aantal Limburgers naar Wisconsin. In die staten hadden de inheemse indianen kort daarvoor grotendeels voor de westerse overmacht van het federale leger en blanke kolonisten moeten wijken. Zij waren genoodzaakt om vredesverdragen te onderte-

kenen en moesten noodgedwongen verhuizen naar nog door blanken ongekoloniseerd gebied, veelal in het westen, het zogenaamde *Indian Territory*. Soms kregen zij een klein gebied als reservaat in hun voormalig moederland aangewezen, waar zij werden omringd door blanke kolonisten.

De Verenigde Staten kwamen vooral in beeld bij Nederland en Nederlanders door de nauwe politieke en economische banden die ons land met de nieuwe republiek onderhield sinds die zich in 1776 onafhankelijk verklaarde. Daarover werd in kranten en tijdschriften bericht. Bovendien werden publicaties over Amerika besproken in tijdschriften als *De Gids* en *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek*. In toenemende mate werd ook verslag gedaan van ervaringen van Nederlandse bezoekers aan de nieuwe natie aan de andere zijde van de Atlantische Oceaan. Een bijzondere categorie vormde de literatuur van Europese emigranten, Over de ervaringen van de protestantse en katholieke landverhuizers die zich in de jaren veertig van de negentiende eeuw in Wisconsin, Michigan en Iowa vestigden verschenen artikelen, pamfletten en eerste boekjes met brieven van emigranten. Ook verschenen gidsen voor emigranten en vooral uitgeverij Hoogkamer in Utrecht specialiseerde zich in Amerika-uitgaven. Populair was de vertaalde gids voor landverhuizers van de Duitse econoom Moritz Beyer die in 1846 verscheen. Daarin werd ook uitgebreid ingegaan op wat erbij kwam kijken om in Amerika een boerderij te beginnen, van de selectie en aankoop van land, tot de bewerking ervan, en het houden van vee. Ook het boek van de secretaris van het Belgische gezantschap in Washington DC, Baron Van der Straten-Ponthoz, over landverhuizers in Amerika dat een jaar later verscheen was informatief voor Nederlanders en Vlamingen die emigratie overwoogen.⁸

8 Stokvis 1977, 76-81; Beyer 1846; Straten-Ponthoz 1847.

Minnesota als bestemming: indianen en kolonisatie

In Nederland maakte men vooral kennis met Minnesota toen in 1779 in twee delen de vertaling verscheen van het relaas van de Amerikaanse militair en ontdekkingsreiziger Jonathan Carver die het gebied tussen 1766-1768 had bereisd. Het werk werd positief besproken in de periodiek *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Het was niet meer dan een eerste kennismaking met een gebied dat door inheemse indianen werd bevolkt maar ook mogelijkheden bood voor avonturiers en entrepreneurs om snel goed geld te verdienen, vooral in de pelshandel. Maar tegenover deze lucratieve kansen stonden de risico's die men liep in de wildernis.⁹ Ondanks het feit dat Carver Minnesota beschreef als een vruchtbaar oord leidde dat niet tot een toestroom van pioniers vanuit Nederland naar deze streek.

De naam van de staat Minnesota is afgeleid van de indiaanse naam voor het gebied: Mini Sota Makoce, 'de plaats waar de Dakota wonen'. Zuid-Minnesota was het moederland van de Dakota Sioux (spreek uit: Soe), de oostelijke divisie van de grote Sioux natie wier territorium tot ver in het binnenland reikte. De centrale divisie bestond uit de Nakotas (Yanktons en Yanktonais) en de Lakotas vormden de westelijke groep. De Dakotas waren een liga van vier regionale groepen, de Mdewakanton, Sisseton, Wahpekute en Wahpeton, die omstreeks 1800 ongeveer 6600 mensen telde. Zij voorzagen in hun levenshoud door jacht, vooral op bizonen en herten, visvangst, het oogsten van plantaardig voedsel, waaronder knollen, bonen, noten en vruchten, en het kleinschalig verbouwen van mais, bonen en pompoenen. Ook teelden zij tabak. In Dakota gemeenschappen was sprake van intensieve samenwerking bij de voedselvoorziening en werd het eten onderling verdeeld. De behuizing

bestond uit semipermanente hutten van boombast die soms door meerdere gezinnen werden bewoond, en tenten van huiden die voor hun deels nomadische leefstijl geschikt waren. Hun geloofsovertuiging was animistisch, waarbij alle delen van de schepping beschouwd worden als doordringen van spirituele kracht, *wakan* genaamd. Deze kracht kan men individueel en collectief verwerven door vasten en ceremonies. Medicijnmannen hadden de controle over genezende krachten. De jaarlijkse Zonnedans in de zomer bracht de hele stam bijeen en was bedoeld om de goden en geesten te danken voor de jaarlijkse vernieuwing van de natuur en het welzijn van de mensen, en om de nieuwe jaarcyclus en een goede toekomst veilig te stellen.¹⁰

Door de toenemende stroom blanke kolonisten die uit het oosten kwamen, zowel Amerikanen als Europese emigranten, kwamen de Dakota Sioux steeds onder hogere druk te staan, vooral omdat het federale Amerikaanse leger de blanke nieuwkomers steeds beschermde. In 1837 introduceerden blanken het pokkenvirus in het dal van de Missouri River. Hiertegen had de inheemse bevolking geen immuniteit kunnen opbouwen en de epidemie die uitbrak kostte het leven van 17.000 indianen. Hierdoor werden ook de Dakotas verzwakt en in 1837 gaven zij hun land ten oosten van de Mississippi River op en trokken zich terug naar het westen op het grensgebied tussen Minnesota en Iowa. Kolonisten trokken zich weinig aan van de eigendomsrechten van de indianen en staken illegaal de rivier over om land in bezit te nemen. Soms werden daarbij Dakota-dorpen in brand gestoken en de inwoners verdreven. Vanaf dat moment werden de Dakotas geconfronteerd met het proces dat vandaag de dag *ethnic cleansing* wordt genoemd.¹¹ Door steeds meer binnendringende

9 Meyer 1967, 15-17

10 Albers 2001, 761-769; Deloria 2007; Westerman en White 2012.

11 Anderson 2019, 48,291.

Verdrag van Traverse des Sioux, 1851; schilderij van Francis Millet (ca. 1905) op basis van schetsen van Frank B. Mayer (1851); in Minnesota State Capitol, Saint Paul (Minnesota State Historical Society: FM6.15Gp16).

blanke kolonisten waren de Dakota Sioux uiteindelijk gedwongen om in 1851 de verdragen van Traverse des Sioux en Mendota (23 juli en 5 augustus) te tekenen waarbij zij het overgrote deel van hun land afstonden in ruil voor een langgerekt reservaat op beide oevers van de Minnesota River in het zuidelijk deel van de staat. Daar zou het leger hen beschermen tegen opdringende kolonisten. De regering zou zorgen voor scholen voor kinderen en landbouwonderwijs voor ouderen. Ook werd gereedschap, landbouwwerktuigen en vee beschikbaar gesteld om boerenbedrijven te beginnen. Voor het verlies van land en om in een overgangperiode in het onderhoud te voorzien werden voedsel- en kledingrantsoenen toegezegd. Het toezicht op de indianen en de bescherming van

de eerste blanke kolonisten werd uitgeoefend door het federaal leger in Fort Snelling. Dat was gelegen waar de Minnesota River in de Mississippi River mondde in Hennepin County, tegenover de eerste grotere nederzetting in de staat, Saint Paul. Bij het fort kwam de nederzetting Saint Anthony Falls tot ontwikkeling, het latere Minneapolis. Dicht bij het Dakota Sioux reservaat werd in 1853 een kleine militaire versterking gebouwd, Fort Ridgely, een post van waaruit toezicht werd gehouden op de relaties tussen de indianen op het reservaat en het groeiend aantal blanke kolonisten.¹²

De Dakota indianen van Zuid-Minnesota waren gedwongen de verdragen te ondertekenen omdat zij overweldigd werden door de oprukkende blanke kolonisten die door het

12 Snyder 2002; Lass 2011.

leger werden gesteund, en door honger vanwege de uitroeiing van de wildstand door de kolonisten en het verlies van hun moederland, voedselbronnen en inkomsten uit de pelshandel. Voor vestiging op een reservaat langs de Minnesota River werd in de verdragen voedselrantsoenen en herstelbetalingen beloofd maar ratificatie van de overeenkomsten door de regering bleef vaak lang uit. De toestroom en vestiging van blanke kolonisten ging echter onverminderd door, ook al was dat illegaal. Tevens begonnen nieuwe kolonisten, vooral Duitsers, de reservaatsgrenzen te overschrijden om nog meer land in bezit te krijgen. Zij gedroegen zich arrogant en agressief tegenover hun indiaanse burens. De illegale handel in alcohol droeg nog verder bij aan de spanningen.¹³

In 1805 kocht de Amerikaanse republiek van Frankrijk het Louisiana Territorium, de streek aan weerszijden van de Mississippi River. Deze transactie werd in belangrijke mate gefaciliteerd door Nederlandse banken. Vanaf dat moment richtte de Amerikaanse aandacht zich versterkt op de ontwikkeling van de westelijke grensstreken. In 1849 werd Minnesota Territory gevormd en Alexander Ramsey als gouverneur benoemd. Het territoriale bestuur had weliswaar de ambitie om de ontwikkeling van de regio te bevorderen maar liet het in eerste instantie aan de markt over om kolonisten aan te trekken. Kranten, ondernemers en landspeculanten gaven daar gehoor aan, maar al spoedig begon Minnesota zelf ook initiatieven te ondernemen. Zo presenteerde de staat in 1853 zichzelf op de wereldexpositie in Crystal Palace, London. Kort daarna werd een immigratieagentschap in New York geopend om Europese

nieuwkomers te werven voor vestiging in Minnesota.¹⁴ Deze initiatieven gingen ook aan Nederland niet ongemerkt voorbij.

Het zuidoosten van Minnesota kwam als eerste onder controle van de Amerikaanse overheid en werd een bestemming voor Amerikaanse en Europese kolonisten. De vroegste kolonisten van Nederlandse afkomst in dit gebied waren nazaten van Hollanders die zich in de kolonie Nieuw-Nederland langs de Hudson en Delaware Rivers hadden gevestigd toen die in Hollands bezit was van 1609-1664, de *Knickerbocker Dutch*. Opeenvolgende generaties waren steeds verder naar het westen getrokken op zoek naar goedkoop land. Zij vestigden zich ook in het zuidoosten van Minnesota toen de ergste dreiging van indiaans verzet daar was geweken.

De eerste emigranten die rechtstreeks vanuit Nederland kwamen bestond uit enkele Friese gezinnen die in 1853 vanuit Wisconsin de Mississippi River overstaken en zich vestigden in Fillmore County en Houston County.¹⁵ In Fillmore County betrof het onder andere de families Alink, Bolland en Huetink, en in Dodge County de Tuiningas. Ook al waren de meeste Dakota Sioux naar hun reservaat vertrokken, door het jaar heen bevond zich toch nog een aantal indiaanse gezinnen in Fillmore County.¹⁶ Nog in 1934 herinnert Anna Tuininga zich dat de indianen daar nog vrijelijk rondtrokken, op jacht, om te vissen, en om wilde gewassen te oogsten, waaronder bessen en noten. De kolonisten wisten niet wat zij van hen moesten verwachten, maar voor de zekerheid hadden zij altijd een geweer onder handbereik. Zij vreesden vooral dronken indianen omdat die onge-

13 Meyer 1967, 37-42,55; Anderson 1997, 240-243; Beck 2000, 69-75,115; Penny 2013, 78-81.

14 Appel en Blegen 1923.

15 Van Hinte 1985, 164-7; Lucas 1955, 362. Een *county* is een deelgebied van een staat met een eigen bestuur dat ook de openbare orde, de rechtspraak en het onderwijs organiseert. Deze eenheden ontstonden in de periode dat de Amerikaanse regering zich land van de Indianen toeëigende om er kolonisten te vestigen. Het gaat dan om landelijke gebieden met meerdere opkomende nederzettingen waarvan 'e'en tot hoofdplaats en bestuurszetel wordt gekozen.

16 Curtis-Wedge e.a. 1912/1, 30,336-7,340; 1919, 68-70.

rekenbaar konden zijn. Ook was sprake van diefstal van vee en gereedschappen, iets wat vrijwel altijd aan indianen werd toegeschreven.¹⁷

Nederlanders maakten ook kennis met Minnesota door een boek van Frederika Bremer, een populaire Zweedse auteur die maatschappelijk geëngageerde romans schreef die in het Nederlands werden vertaald en waarschijnlijk ook in Limburg werden gelezen. In 1854 verscheen een vertaling van een boek waarin zij verslag deed van haar ervaringen tijdens een reis door de Verenigde Staten, waaronder oostelijk Minnesota. De positieve beschrijvingen van Bremer waren voor potentiële emigranten ongetwijfeld een factor die van invloed was op hun afwegingen om zich aldaar te vestigen.¹⁸

Een andere factor die vestiging van Amerikanen en Europeanen in Minnesota bevorderde was de *Pre-Emption Act* van 1841 die in Minnesota in aangepaste vorm vanaf 1854 van kracht werd. Die bepaalde dat het eigendomsrecht van kolonisten die in feite illegaal op nog niet in kaart gebracht land woonden erkend werd indien zij de daarvoor nominale vergoeding betaalden. Dat recht betrof maximaal 160 *acres* (65 hectares) en zorgde voor een toestroom van vooral boerengezinnen uit de oostelijke Verenigde Staten en West-Europa naar het zuidoosten van Minnesota. De nieuwe wet hield de kosten voor kolonisten zo laag mogelijk zodat nieuwe inwoners konden worden aangetrokken ten behoeve van de ontwikkeling van de nieuwgevormde territoria en staten. De wet beperkte zo ook de speculatie in land.¹⁹ Aan deze wet werd in Nederlandse kranten nauwelijks aandacht besteed maar via brieven van vroege landverhuizers en krantenberichten in Nederlandse enclaves in het Amerikaanse

Midwesten sijpelde het nieuws over goedkoop beschikbaar land tot Nederland door.

In de loop van 1854 verscheen het bericht in Nederlandse landelijke en regionale kranten dat Minnesota was toegevoegd aan het gebied waarvoor de Nederlandse consul Gijsbert Van Steenwijk in Milwaukee (Wisconsin) verantwoordelijkheid droeg. De consul verplaatste zijn kantoor nog datzelfde jaar naar Minnesota (New Port) en werd later opgevolgd door zijn neef Johan Voswinkel Dorselen (Winona). De media begonnen vanaf dat moment incidenteel te rapporteren over de integratie van Minnesota in de Amerikaanse Unie, de beschikbaarheid van land en de kolonisatie in dat gebied, de goede kwaliteit van de tarwe, allianties en verdragen tussen indianen en de federale regering, en de (tijdelijke) onrust onder de indianen van Iowa, op de grens van Minnesota in 1857. De immigratiegezant van Minnesota bepleitte in 1856 het machtigen van scheepsagenten in Noordwest-Europese havensteden, ook Rotterdam en Antwerpen, om passages naar Minnesota organisatorisch en financieel te regelen.²⁰

Dichter E.J. (Everardus Johannes) Potgieter (1808-1875) was een prominent figuur in de Nederlandse literaire wereld. In 1837 begon hij met enkele anderen de periodiek *De Gids* en ontwikkelde zich tot vooraanstaand maatschappelijk en literair criticus. In het tijdschrift verschenen regelmatig bijdragen over ontwikkelingen in de Verenigde Staten. In 1855 bezocht Potgieter Nederlandse emigranten in Iowa en publiceerde een essay over landverhuizing naar Noord-Amerika. Daarin hekelde hij de 'Jan Saliegeest' in Nederland, een sfeer van lamlendigheid en dadeloosheid. Hij bewonderde de emigranten vanwege hun energie en

17 Neill 1882, 28; Brown Tuininga 1934, 30.

18 Bremer 1854; Cohen Stuart 1874, 282.

19 Chatelain 1941.

20 Appel en Blegen 1923, 193.

Dakota Sioux kamp bij Minneapolis-Saint Paul (foto van Tallmadge Ewell, 1852 (Minnesota State Historical Society, Saint Paul: E91.31p14).

durf om het land te verlaten en aan de andere kant van de Atlantische Oceaan een nieuw bestaan op te bouwen, vertrouwend in een betere toekomst. Dat leidde tot menige discussie in geletterde kringen in Nederland, maar had deels ook uitwerking op een breder publiek, vooral in die delen van Nederland waar boeren en arbeiders zo nu en dan de optie van emigratie bespraken om aan de slechte omstandigheden te ontkomen. Iowa grensde aan Minnesota, een gebied dat in 1855 meer bekend werd door het internationale literaire succes, ook in Nederland, van William Wordsworth Longfellow's episch gedicht *Song of Hiawatha* dat daar gesitueerd was.²¹

De Duitse priester Francis Xavier Pierz (1785-1880) missioneerde eerst onder indianen in Michigan en vervolgens in Minnesota. In 1850 werd het eerste bisdom in Minnesota gesticht en gevestigd in Saint Paul dat in 1858 als hoofdstad van de nieuwe staat werd gekozen. Sinds 1852 werkte Pierz onder de Dakota Sioux voor het nieuwe bisdom. Daartoe aangemoedigd door de bisschop pleitte hij in Europa in woord en geschrift voor de overkomst van priesters en de emigratie van katholieke boerenfamilies naar het zuidoosten van Minnesota. Hij schreef zelfs brieven naar familie en kennissen in Duitsland en Nederland waarin hij het gunstige vestigingsklimaat voor landverhuizers in

21 Potgieter 1855.

Minnesota onder hun aandacht bracht. Mede daardoor vertrokken in de jaren vijftig vooral Duitse plattelandsgezinnen, o.a. uit het Limburgse grensgebied, naar deze regio, maar ook een aantal gezinnen uit Slovenië, Luxemburg en Nederland, waaronder Gelderland, en Noord- en Zuid-Holland. Duitsers vestigden zich onder andere in New Ulm (Brown County) en rond Saint Cloud (Stearns County).²² Limburgse en Brabantse katholieken hoorden of lazen daar ongetwijfeld over. In de *Maas en Roerbode* van 20 juni 1863 werd zelfs een brief gepubliceerd van de bisschop van Saint Paul, Minnesota, waarin Nederlandse katholieken werden opgeroepen om zich in het zuiden van Minnesota te vestigen, vooral in Carver County dat tot het bisdom behoorde.²³

In 1857 schrokken blanke kolonisten, die in het westelijk grensgebied van Minnesota en Iowa waren doordrongen, van de aanval van een groep Dakota indianen onder leiding van Inkapaduta op boerderijen in het Spirit Lake gebied. De blanke boeren die zich daar hadden gevestigd waren in overtreding want de indianen hadden (nog) geen afstand gedaan van hun land. Bijna veertig blanken werden gedood maar militaire detachementen uit Fort Dodge (Iowa) en Fort Ridgely (Minnesota) slaagden er niet in om de verantwoordelijke indianen op te sporen. Als gevolg hiervan stokte de opmars van kolonisten in het noordwesten van Iowa en het zuidwesten van Minnesota tijdelijk, om vervolgens weer snel toe te nemen nadat het leger versterkingen in het gebied had gestationeerd.²⁴

De Dakota-liga werd gevormd door vier stammen die ieder bestonden uit regionale groepen met een opperhoofd als leider. Sinds de komst van blanken was sprake van toename van de interne diversiteit. Door huwelijken van Franse en Britse pelshandelaren met inheemse vrouwen ontstond een gemengde bevolking van

Minnesota counties	volkstelling 1860
Benton	13
Blue Earth	50
Carver	19
Dodge	10
Fillmore	70
Hennepin/Minneapolis	10
Houston	89
Le Sueur	7
Mille Lacs	5
Morrison	6
Nicollet	36
Polk	5
Ramsey/Saint Paul	9
Rice	5
Scott	5
Stearns	42
Wabasha	53
Washington	17
Winona	33
Totaal	484

Minnesota counties met Carver County en het Dakota Sioux indianenreservaat (DSIR).

22 McDonald 1929; Te Vogt 1983, 25-40; Kelly 1939, 143-173; Shannon 1957, 11-13,42-43,262; Conzen 2003, 4-12, 20-21; Penny 2013, 72-74.

23 Lommen-Salden 2009:18.

24 Beck 2008.

blank-indiaanse afkomst, zogenaamde mestiezen. De meesten nakomelingen probeerden zich aan te passen aan de nieuwe omstandigheden. Zij knipten hun haar kort en droegen westerse kleding, bekeerden zich tot het Christendom, volgden enige jaren onderwijs, en probeerden om in het eigen onderhoud te voorzien door landbouw te beoefenen. De overgang van een seminomadisch bestaan als jagers, vissers en verzamelaar naar een sedentaire levenswijze als boeren was niet gemakkelijk omdat voldoende vak-kennis en kapitaal ontbrak. In het reservaat probeerde ook een deel van de volbloed Dakotas zich toch aan te passen aan de nieuwe tijden. Zij werden *cut hairs* genoemd. Anderen hadden meer moeite met de wereld die in korte tijd dramatisch veranderde en probeerden zo lang mogelijk op traditionele wijze in hun onderhoud te voorzien. Zij werden *blanket Indians* genoemd.

In 1860 vestigden een aantal gezinnen uit Zeeland zich in Dodge County, en de families Mastenbroek en De Jong uit Zuid-Holland uit Rotterdam. Andere Nederlanders arriveerden vanuit Wisconsin of direct uit Nederland om in de omgeving van Greenleaf, Fillmore County, boerderijen te kopen. In 1862 kwamen enkele Nederlandse families via Wisconsin naar Faribault County. Andere gezinnen uit Nederland vestigden zich in en rondom Saint Paul en Minneapolis, steden in opkomst die kansen boden voor landbouwers en veeboeren die de markten daar konden beleveren.²⁵ Tussen 1850 en 1870 vestigden zich meerdere groepen Nederlandse gezinnen in verschillende counties vooral in het zuidoostelijk deel van de staat Minnesota. De volkstelling van 1860 toont bijna 500 kolonisten van Nederlandse afkomst.²⁶

Limburgse landverhuizers: motieven voor emigratie naar Noord-Amerika

Tussen 1851 en 1877 vertrokken 517 Limburgers naar bestemmingen overzee. Daarvan kozen er 478 voor de Verenigde Staten. Vanaf 1860 is sprake van emigratie en vestiging van een snel toenemend aantal Limburgse gezinnen in Minnesota. Hun bestemming was vooral Carver County, ten zuidwesten van de hoofdstad Saint Paul. Het belangrijkste motief van de Nederlandse en ook Limburgse gezinnen voor emigratie naar Noord-Amerika was de economische malaise in Nederland en de hoop op betere levensomstandigheden en een betere toekomst voor de kinderen. In de Staten van Landverhuizers is 'lotsverbetering' het vaakst genoteerd als reden om te emigreren. Het waren vooral gezinnen die het economisch niet gemakkelijk hadden als kleine boeren, (land) arbeiders, dienstbodes en vaklieden (timmerlieden, metselaars, smeden, schoenmakers, bakkers) die te weinig toekomstperspectief zagen in eigen land maar voldoende ambitie hadden om vooruit te komen en bereid waren daarvoor offers te brengen en risico's te nemen.²⁷

De sociaal-economische situatie in Limburg was grotendeels gelijk aan die in de rest van Nederland en vanaf 1850 begon ook hier de emigratie naar Noord-Amerika op gang te komen. Dat was iets later dan onder protestantse boerenfamilies enerzijds en katholieke Brabantse boerenfamilies anderzijds. Factoren die daar mogelijk van invloed op zijn geweest waren de sterke bindende invloed van de kerk, familiebanden en de dorpsgemeenschap, de gemiddeld grotere gezinnen die emigratie extra kostbaar maakte, en de toenemende beschikbaarheid van kunstmest waardoor boerenzonen nieuwe boerderijen konden beginnen op

25 NN 1884, 1034-1036; Lucas 1955, 361-362; GRC 1967, 4-6; Oothoudt en Jenstad 1978, 23.

26 Borgers 1947; Van Hinte 1985, 164-166, 547-548, 568-575, 621-622; de Gryse 1981, 185-187.

27 Roemen 1946, 374-375.

voormalig woeste gronden.²⁸

Vóór 1860 was slechts sprake van incidentele migratie van Limburgers naar Noord-Amerika. Het waren vrijwel allemaal alleenstaande mannen. Emigratie van gezinnen uit Limburg nam vanaf 1860 snel toe en piekte in de jaren 1862-1864, om rond 1875 (tijdelijk) vrijwel tot stilstand te komen. De hoofdbestemming van de Limburgers was het zuidoosten van Minnesota, een gebied dat veilig werd geacht omdat de Dakota Sioux indianen inmiddels op een reservaat waren gevestigd en onder toezicht stonden van het leger dat in Fort Snelling bij Saint Paul was gestationeerd. Het waren vooral mensen van het platteland die vertrokken, vooral uit de agrarische sector. Het waren niet de allerarmsten, maar zij die over voldoende middelen beschikten om de overtocht te financieren. Verkoop van eigen land, woning en bezit leverde vaak genoeg op om de kosten van emigratie te dekken. Soms werd daarvoor geld geleend bij familie en vrienden in de verwachting dat men dit snel zou kunnen terugbetalen als men gesetteld was in het nieuwe land van belofte. In enkele gevallen probeerden mensen met schulden aan hun schuldeisers te ontkomen door met geleend geld van familie en vrienden te emigreren terwijl sommige jonge mannen zo aan de militaire dienstplicht in eigen land wilden ontkomen.²⁹

De *Homestead Act* van 1862 had een belangrijke katalyserende werking op de Europese emigratie naar Noord-Amerika, waarschijnlijk ook die van Limburgers. Die wet breidde eerdere regelgeving uit en verruimde de toewijzing van voormalig indiaans land aan Amerikanen en Europese immigranten. Het ging meestal om 160 *acres* (65 hectares) voor een marginaal bedrag onder de voorwaarde dat men zich daar vijf jaar lang op zou vestigen en het land in cultuur bracht. Voor immigranten

gold ook de verplichting om Amerikaans staatsburger te worden. Dit was een zeer aantrekkelijk vooruitzicht omdat de Verenigde Staten een snelle economische ontwikkeling doormaakten door de westerse expansie tot aan de Missouri River en verder naar het westen, en de ontwikkeling en bloei van de steden aan de Oostkust en in het gebied van de Grote Meren als afzetmarkten. De *Homestead Act* is wel eens toepasselijk gekarakteriseerd als *America's Invitation to the World*.³⁰ Die wet en haar voorlopers maakten land aan de westelijke begrenzing van de Verenigde Staten goedkoop. Landelijke en regionale Nederlandse kranten berichtten over de aantrekkelijke landuitgifte door de Amerikaanse regering en over de positieve ervaringen van emigranten. Vooral in agrarische gemeenschappen trok dat de aandacht en leidde het tot discussies in familiekring of onder boeren tijdens cafébezoek. Dat ging ook aan de kerken niet voorbij en vanaf de kansel werd zo nu en dan hieraan gerefereerd en gewaarschuid tegen overhaast vertrek. Internationaal opererende rederijen speelden in op de belangstelling voor emigratie en boden in advertenties in regionale kranten en via regionale en plaatselijke agenten hun diensten aan bij het vervoer van mensen en bezittingen. Dergelijke artikelen en advertenties verschenen onder andere in Limburgse kranten en weekbladen als de *Maas en Roerbode* (Roermond), *De Volksvriend* (Roermond) en *Mercurius* (Sittard), mogelijk ook in de *Limburger Koerier* (Maastricht) maar daarvan hebben slechts weinig exemplaren uit de betreffende periode de tand des tijds overleefd. Scheepvaartagenten hielden regionale voorlichtingsbijeenkomsten, onder andere in Sittard en Echt. Gelijksoortige ontwikkelingen deden zich voor in de Duitse grensstreek en vanwege die nabijheid en familiebanden zal dat ook van invloed zijn geweest op de belangstel-

28 Swierenga 1986.

29 Koeweiden-Wijdeven 1982,72-73; Lommen-Salden 2009, 14-15,17,28.

30 Bell z.j.; Edwards e.a. 2017.

Landverhuizers Westelijke Mijnst

1.7 Scheepsbevrachters

Expeditie van Landverhuizers.
Kantoor van A. Strauss te Antwerpen,
 Geregeld vertrek

den 1 en 15 van elke maand,
 met snelzeilende drie-mastschepen der
 1re klasse tusschen

ANTWERPEN en NEW-YORK

De ondergeteekende A. Strauss Expeditie en Scheepsbevrachter te Antwerpen, door de meeste Gouvernemen ten geconcessionneerd, maakt hiermede bekend, dat hij den 1sten en 15den van iedere maand, groote en schoone snelzeilende drie-mastschepen 1ste klasse van Antwerpen naar New-York direct doet vertrekken, waardoor hij in staat gesteld is, om de passagiers ten allen tijde 20 à 25 franken per persoon goedkoop aan te nemen, dan anderen die eerst de passagiers over Engeland moeten verzenden.

De passagiers, die zich direct aan hem wenden ontvangen hier hunne levensmiddelen volgens het Belgische reglement. Deze levensmiddelen worden, door eene daartoe van de regering benoemde Commissie, gewogen en gekeurd. De kok van den kapitein is belast om aan de passagiers, de levensmiddelen, drie maal per dag goed gekookt en genoegzaam uit te reiken. De passagiers, die hier ingescheept worden, blijven op schip tot de plaats hunner bestemming en kunnen aldaar bij aankomst te New-York nog twee dagen op schip blijven, waar zij ook nog hunnen kost zullen ontvangen.

De passagiers, die zich aldus bij hem adresseren, sparen daardoor veel geld en tijd, daar zij den tijd en kosten, door het overladen in Engeland veroorzaakt, gewinnen.

Voor nadere inlichtingen verwoege men zich direct aan

de Hoofd-Expeditie
AD. STRAUSS,
 Expeditie en Scheepsbevrachter
 TE ANTWERPEN.

Mercurius maart 1862

Advertentie in het Sittardse weekblad *Mercurius* in maart 1862 van expeditie en scheepsbevrachter Ad. Strauss in Antwerpen, die tweemaal per maand landverhuizers van Antwerpen naar New York overbracht met 'snelzeilende drie-mastschepen der 1ste klasse'.

ling voor emigratie naar Amerika.³¹

De Amerikaanse Burgeroorlog van 1861-1865 had vrijwel geen invloed op de exodus van Limburgers naar Minnesota. Het beoogde gebied om zich te vestigen lag immers buiten dat deel van de Verenigde Staten waar de confrontatie tussen de legers van de Unie (de Noordelijken) en de Confederatie (de

Zuidelijken) zich afspeelde. Voor nieuwkomers uit Europa betekende de Burgeroorlog en de onvermijdelijke wederopbouwperiode daarna nieuwe economische kansen, zowel voor boeren als voor vaklui en arbeiders.

De keuze voor emigratie naar en vestiging in Minnesota werd in belangrijke mate ingegeven door de berichtgeving over de ontwikkeling van het katholieke volksdeel in die regio, vooral het zuidoostelijk deel van de staat. Hoewel de nieuwe Amerikaanse Republiek overwegend Angelsaksisch en protestants was, gaf de scheiding tussen kerk en staat een impuls aan de katholieke kerk om haar positie in de Verenigde Staten te versterken. Amerikaanse kerkleiders schreven brieven naar Europese bisschoppen om geld in te zamelen voor de ontwikkeling van de katholieke gemeenschappen in Amerika. Hun brieven werden voorgelezen tijdens kerkdiensten en ook gezanten van de Amerikaanse bisschoppen kwamen langs om een beroep te doen op de gelovigen tijdens kerkdiensten. De Amerikaanse bisschoppen schreven brieven aan kloosterordes in Europa met het verzoek om priesters te sturen om zielzorg te verlenen in katholieke gemeenschappen en om te missioneren onder de indiaanse bevolking. Vooral Brabantse jezuiten reageerden op die laatste oproep.³² In het begin vond emigratie van Nederlandse katholieken naar Noord-Amerika slechts mondjesmaat plaats. In 1842-1843 ging een groep katholieke gezinnen uit Twente naar Amerika, daartoe aangezet door verwante en bekende families uit het Duitse grensgebied die hen waren voorgegaan. In 1847 had een groep katholieken uit de regio Nijmegen gekozen voor emigratie naar de staat Iowa en vestigde zich in het landelijke Wapello County en het stadje Keokuk aan de Mississippi River.³³ Een groep Brabantse boeren uit Uden, Gemert, Boekel en Grave had zich in 1848 bij Green Bay

31 Koewiden-Wijdeven 1982, 43-44,62-63; Thijsen 1989,146; Lommen-Salden 2009, 18,27.

32 Hovens 2000, 2019.

33 Lucas 1955, 214-215; Ligterink 1981, 33-34; Ligtenberg 2001.

in Wisconsin gevestigd, daartoe aangemoedigd in woord en geschrift door pater Theodoor van den Broek die eerder onder indianen daar werkte, en zij werden spoedig gevolgd door meer gezinnen, vooral uit Noord-Brabant, maar ook een aantal uit het aangrenzende deel van Noord-Limburg.³⁴ In 1852 was het aantal katholieke gezinnen afkomstig uit Nederland in de stad Cincinnati zo groot dat een Nederlandstalige parochie werd gesticht.³⁵

Katholieken in Nederland hoorden over de werving en vestiging van Nederlandse landverhuizers tijdens preken in de kerk of lazen dat in de landelijke en regionale kranten of in tijdschriften van katholieke signatuur, zoals het dagblad *De Tijd* en de periodiek *De Godsdienstvriend* (1818-1869). In het tijdschrift *Catholieke Nederlandsche Stemmen* (1835-1874) werd ook aandacht besteed aan de emigratie van Nederlandse protestanten naar Michigan en Iowa en hun welvaren daar. Daarnaast hoorden katholieken over emigratie van familie en bekenden uit het naburige Rijnland want de huidige internationale grens tussen Nederland en Duitsland was nauwelijks een echte scheidslijn. Daarvoor waren de grenzen van provincies en staten nog te fluïde, en was sprake van eenheid van taal en cultuur, en tevens van huwelijksbanden over en weer. Ten tijde van de Limburgse emigratie naar Minnesota was Limburg nog geen Nederlandse provincie en werd pas 1867 officieel onderdeel van Nederland. Pater Pierz van het bisdom Saint Paul stuurde op verzoek van zijn bisschop zelfs persoonlijke brieven aan verwanten en kennissen in Duitsland en Nederland om hen uit te nodigen om zich in Minnesota te vestigen. Een van de ontvangers was Pieter Moonen uit

Nieuwstadt die zich in 1863 met zijn gezin in Stearns County vestigde, terwijl kort daarna andere leden van de familie Moonen volgden. De bisschop van Saint Paul in Minnesota bepleitte vestiging in zijn staat van katholieke emigranten en priesters, een oproep die via de kansels en gedrukte media werd gehoord en opgevolgd in onder andere Duitsland, Nederland, Luxemburg en Polen. Verreweg de meeste katholieke emigranten die zich in het gebied van de Grote Meren, het Midwesten en zuidoost Minnesota vestigden kwamen uit Duitsland.³⁶

De Nederlandse regering begon zich al omstreeks 1845-46 zorgen te maken over de emigratie van Nederlanders naar Noord-Amerika. Hoewel men er zich van bewust was dat falend sociaaleconomisch beleid een belangrijke oorzaak was, probeerde men toch de landverhuizing te bestrijden door slecht nieuws te verspreiden over de omstandigheden van kolonisten in Noord-Amerika.³⁷ Ook in katholiek Nederland werden tegengeluiden gehoord en werd soms emigratie nadrukkelijk ontraden. De brochure *Verzint eer gij begint!* die in 1846 in Den Bosch werd gepubliceerd waarschuwde tegen vertrek naar de andere zijde van de Atlantische Oceaan. Emigratie werd als 'ziekte' bestempeld die een 'blinde massa' infecteerde. Volgens de auteur was het een waandenkbeeld dat men problemen en zorgen thuis zou kunnen ontvluchten, omdat kolonisten in Noord-Amerika een eenzaam en hard bestaan wachtte, en Europese nieuwkomers met de nek werden aangekeken.³⁸ Ook tijdens de zondagse kerkdiensten hoorden de beminde gelovigen regelmatige dergelijke waarschuwingen. Vooral pastoor J.J. Foragiën uit Buchten liet zich kennen

34 Doppen 1982; Ligtenberg 2006; Hovens 2012, 5-9.

35 Lamott 1921, 67,100,173.

36 Kelly 1939; Thijssen 1978, 385; 1989, 144; Koewelden- Wijdeven 1982, 25-26; Te Vogt 1983, 25-40; Stekelenburg 1985; Conzen 2003; van Heel en Schrijnemakers 2013, 184.

37 Ligterink 1981, 42-44.

38 Van der Linden 1846.

als een fel tegenstander van emigratie die het niet schuwde om berichten over slechte levensomstandigheden in Minnesota te verzinnen. Hij werd zelfs door parochianen en de burgemeester ervan verdacht een brief van de bisschop van Saint Paul vervalst te hebben. Het vrij plotselinge vertrek van Limburgers naar Amerika en deze brief bracht bisschop Paredis van Roermond en de deken van Sittard ertoe om zich tegen emigratie uit te spreken. Daarentegen sprak burgemeester Savelkoul van Buchten zich juist uit vóór landverhuizing, mogelijk omdat er dan land vrijkwam voor de blijvers en bespaard werd op armenzorg omdat enkele behoeftigen vertrokken. Door het ageren van de pastoor zag een aantal inwoners van Buchten van landverhuizing af.³⁹

Vanuit het klooster in Wittem legde redemptorist Bernard Hafkenscheid eerste contacten met katholieke instellingen in Noord-Amerika en werkte er enige tijd. Na terugkeer in Europa pleitte hij voor ondersteuning van geloofsgemeenschappen in de Verenigde Staten, en in 1851 vertrokken vier redemptoristen vanuit Wittem naar Noord-Amerika om daar aan de groeiende behoefte aan katholieke priesters te voldoen.⁴⁰ Vanaf 1852 begon de emigratie van Limburgers naar Noord-Amerika op gang te komen, eerst mondjesmaat, later in steeds grotere getale, en culminerend in de hausse van 1860-1864. De pioniers waren alleenstaande mannen en zij gingen individueel naar de Verenigde Staten en kwamen in verschillende staten terecht, onder andere in New York, Illinois en Pennsylvania.⁴¹ Maar al snel staken ook hele gezinnen uit Limburg de Atlantische Oceaan over om zich in de Nieuwe Wereld te vestigen.

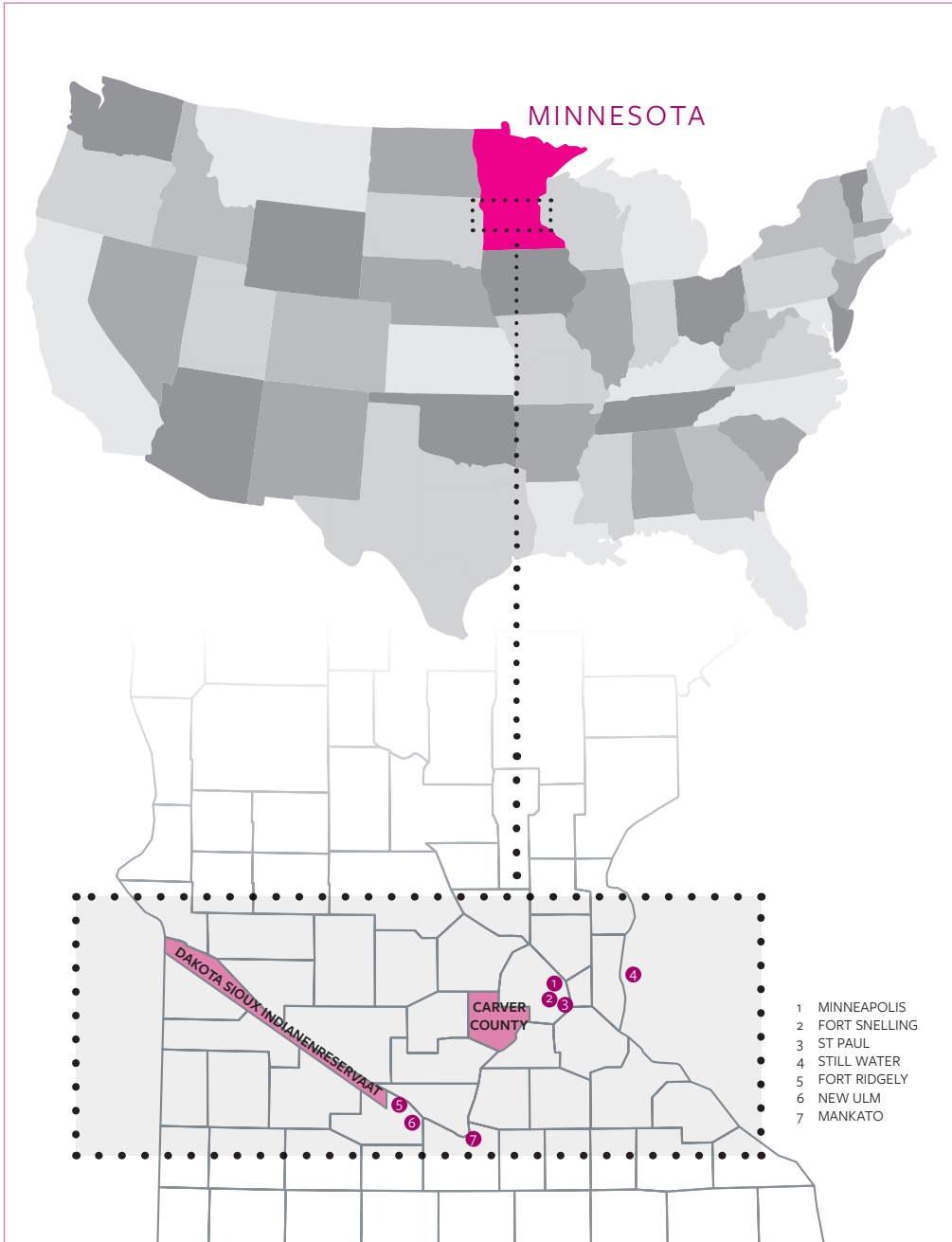
De vraag rijst of de Limburgers (en andere Nederlanders) die overwogen om zich aan de toenmalige westgrens van de Verenigde Staten

in Noord-Amerika te vestigen er zich van bewust waren dat zij zich vestigden op land dat tot voor kort aan de inheemse stammen toebehoorde, en dat de indianen zich vruchteloos tegen de blanke opmars van kolonisten en leger hadden verzet, en de onvermijdelijkheid van numerieke en technologische overmacht moesten erkennen en de afgedwongen 'vredeverdragen' ondertekenden, vaak in ruil voor vertrek of vestiging op een klein areaal, een reservaat, waar zij onder toezicht van de regering en leger hun leefwijze moesten aanpassen aan de nieuwe omstandigheden en gedwongen werden hun traditionele culturen op te geven en te assimileren. Het proces van Amerikaanse expansie ten koste van de indiaanse volken kwam in ieder geval in Nederland regelmatig aan de orde in nieuwsberichten in landelijke en regionale kranten en in tijdschriften, zoals *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Maar het proces van kolonisatie, inbeslagname en ontwikkeling van voormalig indiaans grondgebied door blanke boeren en ondernemers werd ook als onvermijdelijk gezien omdat de overtuiging leefde dat onbeschaafde heidense volken moesten wijken voor de westerse christelijke beschaving, in ieder geval in culturele zin, maar desnoods fysiek. Als zodanig bestond weinig empathie met de inheemse bevolking, enkele uitzonderingen daargelaten. Amerikaanse overheidsdiensten en ondernemers die goed geld verdienden met de werving, het transport en de vestiging van Europese kolonisten in Noord-Amerika benadrukten steeds dat het 'indianenprobleem' in de gebieden die voor kolonisatie waren geopend was opgelost en dat nieuwkomers nergens goedkoper land konden bemachtigen, een succesvolle onderneming konden stichten in de opkomende nederzettingen en stadjes, of een beroep lucratief uitoefenen. Eenmaal gevestigd in het recentelijk van de

39 Thijssen 1977, 83; 1978, 386; 1989, 145; Deuss 1984, 74-88, 129-130).

40 Lans 1905, 250-445.

41 Lommen-Salden 2009, 28.

indianen ontnomen gebied moesten kolonisten vaak constateren dat er nog steeds sprake was van enige indiaanse aanwezigheid en werd men zich wat meer bewust van het proces van militaire verovering, landroof en kolonisatie dat zich had voltrokken en dat onder indianen mogelijk rancuneuze gevoelens leefden. Dat gold ook voor Nederlandse landverhuizers die zich vanaf 1846 in Michigan, Wisconsin, Iowa en Minnesota vestigden.⁴²

Bestemming Carver County: indianen, kolonisatie en Limburgse emigratie

De Staten van Landverhuizers, een sinds 1847 voor provinciebesturen verplichte overheids-administratie, zijn geenszins compleet omdat emigranten niet altijd de moeite namen om hun vertrek officieel te melden, of eerst tijdelijk elders in Nederland of Duitsland bij familie of kennissen verbleven om van daaruit te vertrekken, bijvoorbeeld via Bremen of Hamburg. Als men passagierslijsten bekijkt dan blijkt dat er Duitse gezinnen waren die als herkomstland Nederland hebben vermeld, en Limburgse gezinnen die als afkomstig uit Duitsland of België zijn geregistreerd. Mogelijk is slechts iets meer dan de helft van de landverhuizers in de Staten vermeld.⁴³

Reisduur, kosten en verbondenheid met andere landverhuizers bepaalden de keuze van de route om naar Noord-Amerika te reizen. Limburgse emigranten kozen vanwege de nabijheid vaak voor Antwerpen om de oversteek naar Noord-Amerika te maken. Vanuit de eigen woonplaats ging het met georganiseerd vervoer met paard en wagen naar Maastricht. Vandaar ging men meestal per trein via Luik naar Antwerpen. Nederlandse, Belgische en

Britse vervoerders boden hun diensten voor vervoer te land en overzee aan via krantenadvertenties, agenten in grote plaatsen, en lokale tussenpersonen.⁴⁴ De Atlantische overtocht via Rotterdam, Bremen, Hamburg of Le Havre waren alternatieven waarvoor soms gekozen werd uit kostenoverwegingen of omdat men met anderen vertrok. Vanuit Antwerpen vervoerde de Red Star Line passagiers en vracht naar de oostkust van Noord-Amerika en in Rotterdam was Wambersie & Crooswijk de belangrijkste scheepsagent die gebruik maakte van schepen van andere reders.⁴⁵

De meeste emigranten die in Antwerpen of Rotterdam aan boord gingen van de grote Trans-Atlantische zeilschepen arriveerden na een reis van vier tot vijf weken in New York waar zij weer voet aan vaste wal zetten in het immigratiecentrum Castle Garden op Manhattan. De overtocht was vaak een verschrikking vanwege de opeengepakte mensenmassa's in de goedkoopste klasse, de zelfverzorging met levensmiddelen, de beperkte kook- en wasvoorzieningen aan boord, ongedierte, besmettelijke ziektes die uitbraken, en angst-aanjagende stormen op de oceaan. Sommigen reisden vanuit Europa naar Quebec of New Orleans om van daaruit met schepen over rivieren en meren naar hun bestemming te reizen. Vanuit New York gingen Limburgers per boot of trein over of langs de Hudson River noordwaarts naar Albany, vervolgens westwaarts per boot via het Erie Kanaal of met de trein naar Buffalo. Via het Erie Meer reisde men naar Detroit, en van daaruit per trein naar Chicago. Verder ging het per paard en wagen naar de Mississippi River in Iowa. In Davenport of Dubuque werd overgestapt op de stoomboot die hen naar Saint Paul bracht. Een kleinere

42 Hovens 2006, 40-43; 2009; Hovens 2012, 9-11.

43 Koeweiden-Wijdeven 1982, 2-4.

44 Everaart 1980; Thijssen 1989, 146; Lommen-Salden 2009, 26-27 van Heel en Schrijnemakers 2013, 15.

45 Valk 1976, 148-152; van Heel en Schrijnemakers 2013, 15. Wambersie & Crooswijk groeide uit tot de Nederlandse Amerikaanse Stoomvaart Maatschappij (NASM), de latere Holland Amerika Lijn (HAL).

boot vervoerde de emigranten en hun meegenomen bezittingen over de Minnesota River, en het laatste stuk naar de eindbestemming werd weer per paard en wagen afgelegd.⁴⁶

De eerste en de meeste Limburgse gezinnen die in de jaren 1860-1870 naar Minnesota trokken vestigden zich vooral in Carver County, ten westen van de hoofdstad Saint Paul. Daar was op dat moment voldoende en betaalbaar land beschikbaar voor nieuwkomers uit Europa en er hadden zich al Duitse katholieke emigranten uit de Limburgse en Gelderse grensstreek gevestigd. Tegelijkertijd arriveerde een aantal katholieke gezinnen uit Vlaanderen in Carver County. Al vroeg was een religieuze infrastructuur in de regio tot ontwikkeling gekomen door de bouw van kerkjes en de komst van vooral Duitse priesters. Daarmee was in de geestelijke zorg van de nieuwkomers voorzien. De nabijheid van de snelgroeïende hoofdstad Saint Paul en de Minnesota River voor het transport van landbouwgewassen maakte de streek economisch aantrekkelijk voor boerenfamilies.

Carver County was tot halverwege de negentiende eeuw het domein van de Dakota Sioux. Hun prehistorische voorzaten, Paleo indianen genoemd, woonden al sinds de ijstijden in dit gebied waar zij onder andere jacht maakten op mammoeten. Na de laatste ijstijd toen het klimaat opwarmde raakte het gebied bebost en de indianen werden jagers en verzamelaars die de talloze verschillende dier- en plantensoorten gebruikten om in hun levensonderhoud te voorzien. Vooral de hertenjacht was van belang voor voedsel en kleding. Vanaf ongeveer 500 voor Christus vestigden zich groepen op vaste plaatsen waar zij kleinschalige landbouw beoefenden en mais, bonen, pompoenen en tabak verbouwden. Ook werd eenvoudig aardewerk vervaardigd. Zij legden

grote aarden heuvels aan, deels in de vorm van dieren, voor het uitvoeren van rituelen, als woonplaats van politieke en religieuze leiders, of om doden in te begraven. Archeologen noemen hen daarom *Moundbuilders*.

Ten westen van de Moundbuilders cultuur ontwikkelde zich de *Plains Village* cultuur, gekenmerkt door versterkte dorpen op strategisch goed verdedigbare locaties, dorpen omgeven met palissades, en een gevarieerde voedselvoorziening op basis van jacht, o.a. op bizon, visvangst, verzamelen van plantaardig voedsel, en kleinschalige tuinbouw. In het zuiden van Minnesota troffen deze levenswijzen elkaar en overlaptten deels. De Dakota Sioux, nazaten van de *Plains Villagers*, waren voornamelijk nomadische jagers en verzamelaars, maar beoefenden ook op kleine schaal landbouw.⁴⁷ Soms begroeven zij hun doden in de aarden heuvels van de *Moundbuilders*. De eerste blanken die in hun gebied verschenen waren pelsjagers en handelaren. De Dakotas verkochten pelzen aan blanken tussenpersonen en kregen begeerde westerse goederen en etenswaar in ruil. Begin jaren veertig van de negentiende eeuw was bij Little Prairie, op de plaats waar later het stadje Chaska zou ontstaan, korte tijd een katholieke missiepost en catechismusschooltje, gesticht door de Franse jezuïet Augustin Ravoux die in de grotere regio missiereizen ondernam.⁴⁸

De vroegste blanke nederzettingen in Carver County werden mogelijk vanwege de verdragen die in 1851 waren gesloten tussen de Dakota Sioux en de federale regering. Officieel hadden de indianen dit deel van hun stamgebied opgegeven in ruil voor een langgerekt reservaat op beide oevers van de Minnesota River in Zuid-centraal-Minnesota, ten westen van Carver County. Na de ondertekening van de verdragen trok de inheemse bevolking zich ook uit Carver County geleidelijk terug en ver-

46 Thijssen 1989, 140-141; Lommen-Salden 2009, 29-35; van Heel en Schrijnemakers 2013, 23.

47 Gibbon 2012; Holley en Michlovic 2012; Anderson 1997, 108,284-5.

48 Villerbu 2014, 212-246.

Little Crow,
Dakota Sioux
leider (foto
door Whitney's
Gallery, 1862
(Minnesota
State Historical
Society, Saint
Paul: E91.1Lr21).

huisde naar hun reservaat. Dat proces verliep aanvankelijk zonder grote problemen. Chief Little Crow had een dorp in Carver County op de plaats waar in 1858 Watertown als blanke nederzetting begon, maar ook hij moest wijken voor de Amerikaanse en Europese nieuwkomers.⁴⁹

Het reservaat van de Dakota Sioux dat in 1851 werd toegewezen lag aanvankelijk langs beide oevers van de Minnesota River, ongeveer 80 kilometer ten zuidwesten van Carver County, maar al snel werd hen het deel op de noordoever ontnomen ten behoeve van vooral nieuwe Duitse immigranten. Veel indianen, de *cut hairs*, probeerden om te schakelen op landbouw en veeteelt, bouwden houten huizen, droegen westerse kleding en stuurden hun kinderen naar school. Maar in de jaren na 1851 was toch sprake van incidentele contacten tussen Euro-Amerikaanse kolonisten, waaronder de Limburgse landverhuizers, en indianen in Carver County, vooral met de meer traditioneel georiënteerde *blanket Indians* die meer moeite hadden met de nieuwe tijden. Soms waren het Dakotas die hun vestiging op het reservaat zo lang mogelijk probeerden uit te stellen en zich op geïsoleerde plekken ophielden. In andere gevallen betrof het indiaanse jagers die probeerden nog pelsdieren te bemachtigen voor de handel. Indianen die al op het reservaat woonden kwamen zo nu en dan terug voor jacht, visvangst en het verzamelen van wilde gewassen. Ook haalden zij nog oogsten binnen op hun kleine akkertjes. Jaarlijks verzamelden zij ook de wilde ginsengknollen voor het maken van medicijnen, maar omdat blanke handelaren roofbouw op het gewas pleegden was dat in 1859 vrijwel verdwenen. Indianen kookten ook kruiden en bottelden de extracties om als medicijn aan blanken te verkopen. Van de indianen leerden de blanke nieuw-

komers het aftappen van het sap van de esdoorn (ahorn) om die vervolgens in te koken tot melasse en bruine suiker.⁵⁰

De komst van de eerste kolonisten betekende een toenemende druk op de voedselbronnen in het gebied van de Dakota Sioux. De wildstand nam zienderogen af want wild betekende voor de kolonisten gratis vlees. Dat gold ook voor de plantaardige voedselbronnen. Zo konden kolonisten hun beperkte geldmiddelen deels sparen. Op kleine schaal werd handel gedreven tussen de Dakotas en kolonisten. In ruil voor koffie en spek boden de indianen voorwerpen van traditionele makelij aan, zoals met kralen versierde kledingstukken, vooral mocassins. In 1855 brak een pokkenepidemie uit onder de Dakotas en de nog rondtrekkende indianen kozen ervoor om naar het reservaat terug te keren waar enige gezondheidszorg werd geboden.⁵¹ In de regel werden de in kleine groepjes rondtrekkende indianen beschouwd als de laatste vertegenwoordigers van een onbeschaafd en heidens volk dat zou uitsterven of zich vermengen met de toenemende blanke bevolking.

Carver County in zuidoost Minnesota, genoemd naar een van vroege ontdekkingsreizigers in de streek, de cartograaf Jonathan Carver, werd pas in 1855 bestuurlijke georganiseerd. De vroegste nederzettingen van blanke Amerikaanse en Europese kolonisten waren gelegen langs de Minnesota River: Chaska dat in 1851 het bestuurlijk centrum van Carver County werd, Chanhassen en Carver die in 1852 werden gesticht, Dahlgren in 1853 waar veel Zweden zich vestigden, New Ulm (Brown County) in 1854, en Shakopee in 1854 aan de andere oever van de rivier in Scott County. Waconia werd in 1857 in Carver County gesticht en Benton (Benton-Carver, later: Cologne) ontstond rond dezelfde tijd. In 1858

49 Neill en Bryant 1882, 358; CCSCC 1958, 4-6.

50 Barac 1976, 43; Hoisington 1996, 43; Lommen-Salden 2009, 40.

51 Strasser en Ubl 1978, 2.

werd Mankato in Blue Earth County gesticht. Kort na 1850 arriveerden Duitse katholieke en Lutherse emigranten en vestigden zich rond een meer dat zij Bavaria Lake noemden. In 1853 vestigden zich ook ongeveer 25 Nederlandse gezinnen in de omgeving van Bavaria Lake.⁵² In 1858 arriveerde de familie Bongards uit Limburg via Wisconsin en vestigde zich in Benton-Carver. Duitse nieuwkomers stichtten kleine nederzettingen zoals Cologne (Benton Township) en Hamburg (Young America Township), namen ter herinnering aan hun moederland. Ook hier kwamen enkele Nederlandse landverhuizers terecht. Vanaf 1858 was er een kleine school in Chaska en korte tijd later werd Leonard Streukens uit het Limburgse Nieuwstadt leraar aan het Duitse schoolje in Benton. Ook vestigden zich enkele gezinnen uit Belgisch-Limburg (o.a. uit Tongerlo, Rotem) zich tussen 1860 en 1865 in Carver County, waaronder de families Hendricks, Jeurissen, Kramer, Braun, Clausman, Bongarts, en Snijckers-Cox. In 1860 hadden Duitse benedictijnen er een kerk gesticht, de *Guardian Angel* (Engelbewaarder), die later door franciscanen werd beheerd. Daar konden de Limburgse en Vlaamse katholieken terecht voor hun spirituele behoeften en vieringen. Door de vestiging van de Nederlanders moest spoedig een grotere kerk worden gebouwd. Duitse nieuwkomers domineerden in Carver County en maakten bijna de helft van de bevolking uit, terwijl Ierse en Zweedse immigranten een significante minderheid vormden.⁵³

Veel namen van de vroegste blanke nederzettingen in Carver County waren van indiaanse oorsprong. Zo ook die van de vestigingsplaatsen van de Limburgse emigranten. Chaska betekende 'eerstgeboren zoon', Chanhassen

was de inheemse naam voor de suikeresdoorn, 'de boom die zoet water maakt', en Waconia betekende 'het bronnenmeer'.⁵⁴

Bij aankomst in het zuidoosten van Minnesota bleek dat het meeste land dat via de *Homestead Act* werd verdeeld al toegewezen was. Alleen land van mindere kwaliteit was nog beschikbaar onder die wet, maar goed land kon ook worden gekocht van de spoorwegmaatschappijen die dit van de regering hadden gekregen als compensatie voor de kosten van aanleg van spoorverbindingen. Ook kon men land kopen van eerdere kolonisten die zich elders in Noord-Amerika vestigden of naar Europa terugkeerden. Dan ging het vaak om percelen die al deels in cultuur waren gebracht. Het onontgonnen 'wilde land' kostte 26 dollar aan administratiekosten en 1 dollar 25 cents per *acre*. Jan Willems uit Echt kocht in 1863 in Carver County een bestaande boerderij van 160 *acres* voor 2000 dollar.⁵⁵ Een klein aantal Limburgse gezinnen week uit naar naburige counties, evenals nazaten van de eerste generatie landverhuizers: de in opkomst zijnde stedelijke Hennepin (Minneapolis) en Ramsey (Saint Paul) counties en de meer plattelandsgebieden van Dakota, Goodhue, LeSueur, Scott, Meeker, McLeod, Wright en vooral Stearns County, een katholiek bolwerk waar tegen lage kosten landbouwgrond beschikbaar was.

Het eerste Limburgse gezin dat zich in Carver County vestigde was waarschijnlijk dat van Jan Meuleners en zijn vrouw Josephine Roufs uit Nieuwstadt dat in de zomer van 1860 arriveerde. Binnen een jaar werden zij gevolgd door de gezinnen Jorissen, Muyres en Meuleners, een alleenstaande man uit Nieuwstadt, en het gezin van Servaes Leonard Zincken en Anna Dassen uit Sittard. Zij waren

52 Minnesota Pioneer, 1-12-1853; De Gryse 1981, 190.

53 Neill en Bryant 1882, 357-360, 366-368, 375-376, 393-395; CCSCC 1958, 1-4, 7-8, 13-15, 42-43; Hartley 1961, 110-111; Lofstrom en VanBrocklin 1978, 21-25; Hoisington 1996:42.

54 Upham 2001, 84-90.

55 Van Heel en Schrijnemakers 2013, 282, 329.

pioniers onder de Limburgers die vooral vanaf 1862 in groteren getale naar Minnesota trokken om daar een nieuw bestaan op te bouwen. Brieven uit Minnesota aan familie in Limburg met berichten over de gunstige vestigings- en levensomstandigheden, zogenaamde 'spekbrieven', stimuleerden anderen om ook te emigreren. In Limburgse kranten werd een aantal van deze brieven gepubliceerd. Dat leidde tot kettingmigratie en in de zomermaanden van 1862 kwam een aantal Limburgse gezinnen via Quebec en New York in Carver County aan om zich er te vestigen, waaronder de families Aretz, Bongard, Bormans, Brouwers, van Cleef, Curvers, Dirkx, Dols, Finken, Gubbels, Haesen, Hamers, Jansen, Jeurissen, Kerens/Keris, Lambrechts, Meuleners, Moonen, van Mulken, Reijnen, Rouers, Roufs, Salden/Salten, Savelkoul, Schepers, Speetjes, Stelten, Thissen, Verlaak, Vogten, Wagner en Zinken. Sommige familienamen komen meermaals voor, wat erop duidt dat broers, ooms en neven uit één familie met hun gezinnen de oversteek waagden, zoals de familie Dols.⁵⁶ Deze Limburgse emigranten waren vooral afkomstig uit het overgangsgebied tussen Midden- en Zuid-Limburg, een regio die na de Tweede Wereldoorlog als Westelijke Mijnstreek werd aangeduid: Born, Echt, Einighausen, Geleen, Grevendicht, Guttecoven, Limbricht, Montfort, Munstergeleen, Nieuwstad, Obbicht en Papenhoven, Roosteren, Sittard en Susteren. Ook na 1865 vertrokken gezinnen uit deze regio naar Noord-Amerika, deels naar Minnesota waar al familie of bekenden woonden, mede aangetrokken door ontvangen brieven waarin de leefomstandigheden en toekomstkansen rooskleurig werden afgeschilderd. De emigratie uit deze streek van Limburg naar Amerika was substantieel. Zo vertrokken uit

Nieuwstadt vijftien gezinnen en een vrijgezel naar de andere zijde van de Atlantische Oceaan, wat tien procent van de inwoners van die plaats was. Voor Born geldt hetzelfde.⁵⁷

In 1862-1863 reisde een grote groep van 140 Limburgse gezinnen via Antwerpen en Quebec naar Carver County, Minnesota, en vestigde zich in de buurt van in opkomst zijnde nederzettingen Chaska en Chanhassen. Zij noemden de streek 'New Holland' maar deze benaming heeft de geschiedenis niet overleefd. Het betrof o.a. de families Bongard, Dols, Driessen, Holthum, Janssen, Jaspers, Kerkhofs, Kurvers, Maes, Muijres, Paulussen, Roufs, Salden, Savelkoul, Sieben, Stassen, Stelten, Timmerman, Van Cleef, Van Heel en Van Mulken. De meesten kochten land om zich er te vestigen en een boerenbedrijf te beginnen. Het gezin van Henricus van Cleef verhuisde begin 1862 vanuit Guttecoven naar Carver County waar in de buurt van Waconia land werd gekocht. Kort na aankomst wordt een dochter geboren. De gezinnen van Nicolaas Keris (Geris) uit Einighausen en Joseph Schepers uit Nieuwstad vestigden zich in Benton op een perceel dat zij kochten om een boerderij te beginnen.⁵⁸ Jan (John L.) Dols kocht op 31 mei 1862 voor 800 dollar 80 acres land in Dahlgren, Carver County. Binnen de vier families Dols wordt verteld dat de eerste jaren moeilijk waren voor de boerengezinnen. Geld ontbrak meestal voor de koop van paarden, dus moest het land meer moeizaam worden bewerkt met een span ossen. Een goede oogst was nodig om aan kapitaal te komen voor noodzakelijke aanschaffingen en investeringen. Ook moest men de eerste jaren zoveel als mogelijk eigen voedsel verbouwen om geen geld kwijt te zijn voor de koop elders. Door jacht en visvangst en het verzamelen van wild fruit en noten vulden de gezinnen hun

56 Dols 1989, 35-40. Familienamen worden in de diverse bronnen vaak verschillend gespeld, zoals: Dirks, Dirkx, Dircks, Dirchs, Derix, Dericks, Derchs.

57 Thijssen 1977, 80,84; 1978; 1989, 144,147-148; Koewelden-Wijdeven 1982, 44-57; Lommen-Salden 2009, 12-22,183-191.

58 Lommen-Salden 2009, 12-14,20-22,45,101-102; Thijssen 1977, 82.

De familie van Peter Dircks (Limbricht) en zijn vrouw Anna Maria van Sloun (Born) die zich in 1862-63 in Carver County vestigden (dank aan Irma Lommen).

voedselvoorraad vrijwel gratis aan om de eerste jaren te doorstaan. Dat leek veel op het subsistentiepatroon van de inheemse Dakota indianen, evenals het oogsten van esdoornsap om dit in te koken en als zoetstof te gebruiken.⁵⁹

Verreweg de meeste Limburgse landverhuizers die zich naar Minnesota trokken waren boeren, boerenknechten en dagloners die zich op het platteland vestigden. Het meeste land daar was al eerder deels in cultuur gebracht en was niet goedkoop maar in de meeste gevallen wel betaalbaar. Degenen die geen boerenbedrijf wilden opzetten, vestigden zich in de opkomende stadjes Chaska en Shakopee aan de Minnesota River waar werkgelegenheid was voor arbeiders, huishoudhulpen en ambachtslieden. Onder deze laatsten bevonden zich timmerlieden, metselaars, schoenmakers, kleermakers, bakkers en hoefsmeden.⁶⁰ Zo werd Lucas Dols timmerman en samen met Peter Jorissen bouwde hij huizen en maakten zij

meubels. Vanwege zijn technische aanleg ging Willem Dols werken in de werkplaats van een spoorwegmaatschappij in Shakopee, het voorlopige westelijke eindpunt van de lijn. Van functies in het openbaar bestuur hielden de Limburgers zich in het begin afzijdig, waarschijnlijk vanwege de overwegend agrarische oriëntatie, de lage opleidingsgraad en de gebrekkige taalvaardigheid in het Engels. Berichten over het gezonde klimaat en economische kansen trokken weldra nog meer Nederlanders naar het zuidoosten van Minnesota.⁶¹

De sporen van eerdere indiaanse aanwezigheid in Carver County werden door de kolonisatie in korte tijd grotendeels uitgewist. Sporen van nederzettingen, werkplaatsen voor het maken van werktuigen, en graven verdwenen onder de ploegscharen van de blanke boeren. Zo verdwenen drie van de zes prehistorische aarden heuvels in de nederzetting Chaska,

59 Dols 1989, 41; Lommen-Salden 2009, 40. Veel biografische detailinformatie over de Limburgse landverhuizers die naar Minnesota vertrokken is te vinden op de www.limburgemigrant.nl website van Irma Lommen-Salden, de website www.werelate.org/wiki/Emigrants_from_Limburg, en in: van Heel en Schrijnemakers 2013.

60 Linssen 1972, 21; Kelm 1997, 31,35; Holmquist 1981, 190; Koeweiden-Wijdeven 1982, 71-72; van Heel en Schrijnemakers 2013, 17.

61 Neill en Bryant 1882, 394 en passim; Glatzel 1970; Dols 1989, 35,38-39; van Heel en Schrijnemakers 2013, 17-19 en passim.

evenals de daarin begraven doden. De grond werd deels gebruikt voor publieke werken in het dorp.⁶²

De Europese en ook de Limburgse landverhuizers die vanaf 1850 naar zuidoost Minnesota emigreerden hadden geen duidelijk of eenduidig beeld van de inheemse bevolking van dat gebied en de situatie waarin die terecht was gekomen. In het beste geval bestond een beeld van onbeschaafde en heidense stammen die verdreven waren door het Amerikaanse leger en wier lot in handen lag van de federale regering. De kwestie van in bezit name van voormalig indiaans land, goedschiks of met geweld, en de verdrijving van de inheemse bevolking werd beschouwd als een kwestie tussen indianen en de Amerikaanse regering en niet van kolonisten en immigranten die zich er vestigden. Ook bestond de algemene overtuiging dat primitieve heidense stammen noodzakelijkerwijze moesten wijken voor de westerse beschaving en het christendom, en maakte men zich de specifieke Amerikaanse versie van dit gedachtengoed, *Manifest Destiny* (Onvermijdelijk Doel) genaamd, al snel na aankomst eigen.⁶³

De Dakota Sioux opstand van 1862

De relaties tussen de Amerikaanse en Europese kolonisten en de Sioux in Carver County verliepen in de regel vreedzaam. In de vroege ochtend van 27 mei 1858 brak echter geweld uit, niet tussen de indianen en blanken, maar tussen de leden van twee indianenstammen: de Chippewa indianen uit het noorden vielen een kampement van 100 tot 150 Sioux indianen aan in de buurt van de nederzetting Shakopee. Omdat de kolonisten ook voor hun leven vreesden leverden zij vuurwapens aan de Sioux om de aanvallers af te slaan. De meeste blanken

vluchtten per boot richting Saint Paul, de hoofdstad van Minnesota, maar keerden kort daarna terug toen het gevaar geweken was.⁶⁴

Op het moment dat de Dakota Opstand in augustus 1862 uitbrak hadden zich al Nederlandse emigrantengezinnen in het zuidoosten van Minnesota gevestigd. De census van 1860 laat zien dat ongeveer 460 Nederlanders in dit gebied woonden. In 1860 arriveerden de eerste Limburgse gezinnen in deze regio, vooral Carver County, en hun aantal nam daarna snel toe. Qua provinciale herkomst vormden zij de grootste groep onder de Nederlandse kolonisten. Ten tijde van de indiaanse opstand waren nog meer gezinnen vanuit Limburg onderweg naar Minnesota, en een grote groep was bezig met de voorbereidingen voor de emigratie.

Over de Dakota Opstand en de gevolgen voor de kolonisten in het zuidoosten van Minnesota is veel bekend uit Amerikaanse bronnen. Recent onderzoek heeft ook enkele aan Nederland en Nederlanders gerelateerde bronnen opgeleverd die nauwelijks of niet zijn gebruikt voor onderzoek maar wel een beeld opleveren van de vijandelijkheden en de reacties van de blanke kolonisten, ook de Limburgers, in Carver County. Helaas ontbreken berichten uit de eerste hand van Limburgers zelf vrijwel geheel. Het toeval wil dat een *Knickerbocker*, een nazaat van Nederlandse emigranten die zich in de zeventiende eeuw in Nieuw-Nederland aan de Hudson River vestigden, de opstand van de Dakota Sioux van nabij meemaakte en er verslag van deed. Andrew Jackson Van Voorhes (Van Voorhes) was eigenaar-uitgever van de *Messenger*, een krant in Stillwater, een stadje gelegen in Washington County aan de Saint Croix River, dichtbij Saint Paul. Toen hij hoorde dat de indianen in opstand waren gekomen begaf hij zich meteen richting het strijdtoneel om de

62 In het City Square Park in Chaska zijn drie kunstmatige heuvels behouden gebleven (CCSCC 1958, 16).

63 Penny 2013, 69-84.

64 Krantenberichten in mei en juni 1858 in de *Saint Paul Pioneer and Democrat*, de *Saint Paul Daily Minnesotian*; de (*Chaska*) *Valley Herald*, Dec. 18, 1930.

gebeurtenissen voor de krant en haar lezers te verslaan. Hij beschreef het verloop van de strijd en de lotgevallen van de blanke kolonisten. Zijn verslagen werden ook door de Nederlandse kolonisten in het zuidoosten van Minnesota naarstig gelezen, vrezend voor het lot van familie, en hopen op een goede afloop, ook met het oog op familie en kennissen die nog onderweg waren vanuit Nederland en Limburg. Daarnaast informeerden de kolonisten in Carver County zich over de laatste ontwikkelingen via de *Valley Herald* uit Chaska, de enige toenmalige krant in Carver County die een maal per week verscheen als uitgave van één pagina.

In 1861 was President Abraham Lincoln aan zijn ambtstermijn begonnen en het indiaans beleid stond op zijn prioriteitenlijst om aan te pakken. De oorzaak van de opstand van de Dakota Sioux lag besloten in de politieke en economische omstandigheden waarin zij in 1862 verkeerden. De Dakotas waren hun politieke onafhankelijkheid verloren, evenals het overgrote deel van hun moederland, en woonden nu bijeengedreven op een klein reservaat onder toezicht van het leger. De jacht buiten het reservaat leverde onvoldoende voedsel op omdat de wildstand door de blanke nieuwkomers gedecimeerd was. De overgang naar een bestaan als nomadische jagers en verzamelaars naar een sedentair boerenleven was in psychologisch en praktisch opzicht moeilijk en verliep langzaam. De van overheidswege toegezegde praktische hulp bij deze overgang kwam nauwelijks van de grond. Reservaatsbestuurders waren vaak corrupt en fraudeerden met voedsel- en kledingrantsoenen waarvan zij een deel achterhielden en verkochten voor eigen gewin. Op de jaarlijkse herstelbetalingen vanwege het verloren gegane land werd door de federale regering zonder overleg gekort om indiaanse schulden bij blanke handelaren te betalen. Ook reservaatsbestuurders eigenden zich een deel daarvan toe. De handelaren pleeg-

den vaak fraude met hun boekhouding, waardoor de indianen moesten betalen voor goederen die zij nooit ontvangen hadden. Zij betaalden reservaatsbestuurders steekpenningen om overheidscontrole achterwege te laten. De herstelbetalingen van de regering bleven vaak lang uit waardoor indiaanse gezinnen onvoldoende bestaansmiddelen hadden. Steeds meer blanke Amerikaanse en Europese kolonisten verschenen aan de reservaatsgrenzen en eisten indiaans land op om er zich te vestigen. Het deel op de noordoever was in 1858 al opgegeven, maar de druk bleef toenemen, vooral door Duitse kolonisten. Dit werd als existentiële bedreiging ervaren en het voortbestaan van de stam was nu in het geding. De door de regering toegezegde faciliteiten en voedselrantsoenen arriveerden vaak te laat, waren van slechte kwaliteit en ontoereikend. Dat leidde regelmatig tot honger, ondervoeding en ziekte onder de Dakotas. De indianen voelden zich bedrogen omdat de regering de afspraken uit de gesloten verdragen niet of onvoldoende nakwam.⁶⁵

In augustus 1862 was voor de Dakotas sprake van een noodsituatie. Er heerste hongersnood door de misoogst van het jaar daarvoor en het lang uitblijven van de jaarlijkse uitbetaling van de compensatie voor verloren land waardoor geen voedsel kon worden gekocht bij handelaren. Reservaatsbestuurder Galbraith weigerde het beschikbare voedsel voortijdig uit te delen. De blanke handelaren weigerden meer krediet te verlenen, ook al waren hun pakhuisen vol en wist men dat uiteindelijk het geld van de overheid zou komen. In deze uitzichtloze situatie werden de Dakotas diep geraakt door de opmerking van handelaar Thomas Myrick: 'Laat ze maar gras eten!' Er was een explosieve situatie ontstaan en er was in die omstandigheden maar weinig nodig om de tegenstellingen tot uitbarsting te laten komen. Dat gebeurde op 17 augustus 1862 toen enkele

65 Barac 1976, 99-100; Carley 1976:1-6; Wingerd 2010, 259-280; Anderson 2019, 27-33,50-54,72-77.

jonge Dakota mannen in Meeker County, ten noordoosten van Carver County, vijf kolonisten vermoordden, op zoek naar voedsel en drank. Zij vluchtten naar hun reservaat waar de indiaanse hoofdmannen beraad hielden over de ontstane situatie, wetend dat de blanken wraak zouden nemen, daarin gesteund door de militaire politie van Fort Ridgely en de federale legereenheid uit Fort Snelling. Chief Little Crow was de hoogste in aanzien. Hij veroordeelde het gebeuren en waarschuwde dat represailles van de blanken ertoe zouden leiden dat de indianen het onderspit zouden delven gezien de numerieke en technologische overmacht van de kolonisten en het leger. Hij kon het echter niet verkroppen dat de jonge krijgers hem van lafheid beschuldigden, en nam daarom hun uitdaging aan om de Dakotas te leiden in een opstand tegen de blanke nieuwkomers. Er was geen weg terug. Wel waarschuwde Little Crow de krijgers om alleen blanke mannen te doden en vrouwen en kinderen te ontzien.⁶⁶

Op 18 augustus vielen de Dakotas de *Upper and Lower Sioux Agencies* op het reservaat aan, de bestuursposten van de federale regering. De handelaar Myrick werd dood teruggevonden, zijn mond volgepropt met gras! Een dag later was het stadje New Ulm in Brown County waar vooral Duitse kolonisten zich hadden gevestigd het doelwit. Op 20 augustus volgden aanvallen op de militaire politiepost Fort Ridgely en de nederzettingen Lake Shetek en West Lake. Twee dagen later vond een grote aanval op Ridgely plaats en de dag daarna een tweede beleg van New Ulm. Deze gebeurtenissen vonden 100-120 kilometer ten westen en zuidwesten van Carver County plaats.⁶⁷

Toen Andrew J. Van Voorhes van de opstand hoorde repte hij zich naar het strijdtoneel en arriveerde bij Fort Ridgely op 21 augustus, de dag na de eerste indiaanse aanval. In de *Stillwater*

Messenger van de 26ste rapporteerde hij zijn bevindingen voor de lezers, vooral gebaseerd op interviews met de blanke betrokkenen. Hij begon met de mededeling dat op maandag 18 augustus, dezelfde dag dat de federale agent met het geld van de regering arriveerde, de indianen de regeringskantoren op het reservaat hadden aangevallen en blanken hadden vermoord. Dat leidde ertoe dat blanken uit de regio halsoverkop naar Fort Ridgely vluchtten in de hoop op bescherming. Vanuit het fort was Captain Marsh met 44 soldaten naar de *Lower Agency* bestuurspost getrokken maar werd door de indianen gedood, evenals de helft van zijn manschappen. Onder commando van Luitenant Gere waren slechts 25 soldaten achtergebleven in het fort, en een aantal van het detachement van Marsh wist daar terug te keren. Aan de gevluchte kolonisten werden vuurwapens uitgedeeld. Op dinsdag 19 augustus verscheen versterking in de vorm van Luitenant Sheehan uit Fort Ripley met 50 soldaten en Majoor Galbraith met 50 Renville Rangers, een militie overwegend bestaande uit mannen van gemengd indiaans-blanke afkomst (Barkwell 2008). Men hoopte dat weldra soldaten uit Fort Snelling zouden arriveren.

Op woensdag 20 augustus vielen de Dakotas Fort Ridgely aan en Van Voorhes levert een grafisch en gedetailleerd verslag van de strijd. Met zes kanonnen werd op groepen indiaanse krijgers geschoten waarna een vele uren durend beleg volgde. De soldaten, militie en gewapende kolonisten wisten de aanval af te slaan. Het aantal vijandelijke indianen werd door de militaire commandanten op 1.000 geschat maar Van Voorhes vond dat een niet onderbouwde schatting. Ook het aantal indiaanse krijgers dat werd gedood bleef onbekend omdat de indianen hun gesneuvelde krijgers meenamen als de omstandigheden dat toelieten.

66 Anderson 1986; 2019, 3-10,23-29,48-53,60-69,76-85; Wingerd 2010:287-312; Berg 2012, 76-77.

67 Strasser en Ubl 1978, 17-19.

Van Voorhes deed relaas van de tweede aanval op Fort Ridgely die op vrijdag 22 augustus plaats vond. Ditmaal was hij ooggetuige en maakte benauwde momenten mee. Van drie kanten werd het fort door de Dakotas aangevalen die nu over nog meer krijgers beschikten. De indianen slaagden erin om de veeschuur van het fort binnen te komen en lieten de paarden en muilieren ontsnappen. Hun poging om de pakhuizen met voedsel in brand te steken mislukte echter. Van twee uur s'middags tot half zeven s'avonds werd het fort aangevallen en verdedigd. Daarna trokken de indianen zich terug, met medeneming van hun gevallen broeders.

Op zaterdagochtend 23 augustus werden indiaanse krijgers waargenomen die langs het fort trokken en waarvan werd aangenomen dat zij waarschijnlijk op weg waren naar het stadje New Ulm om daar opnieuw de kolonisten aan te vallen. In die richting zag men de nacht daarna de lucht vuurrood kleuren. In Fort Ridgely werd van de relatieve rust gebruik gemaakt om de verdedigingsposten verder te versterken. Vooral de bijna 300 naar het fort gevluchte blanke vrouwen en kinderen maakten de verdediging moeilijk en er werd naarstig gezocht naar een mogelijkheid om hen te evacueren. Maar dat was onmogelijk zolang de versterkingen uit Fort Snelling uitbleven. Men vroeg zich af of die versterkingen door de indianen werden tegengehouden of dat de autoriteiten Fort Ridgely aan haar lot overliet. Van Voorhes besloot zijn verslag met de woorden: 'geschreven in grote haast'.

Eind augustus informeerde Van Voorhes zijn lezers over de laatste ontwikkelingen. Op 27 augustus arriveerde Captain Northrup met 160 man infanterie. Nog meer goed nieuws was dat gouverneur Sibley met 1000 soldaten bij Saint Peter in Nicollet County kampeerde waar

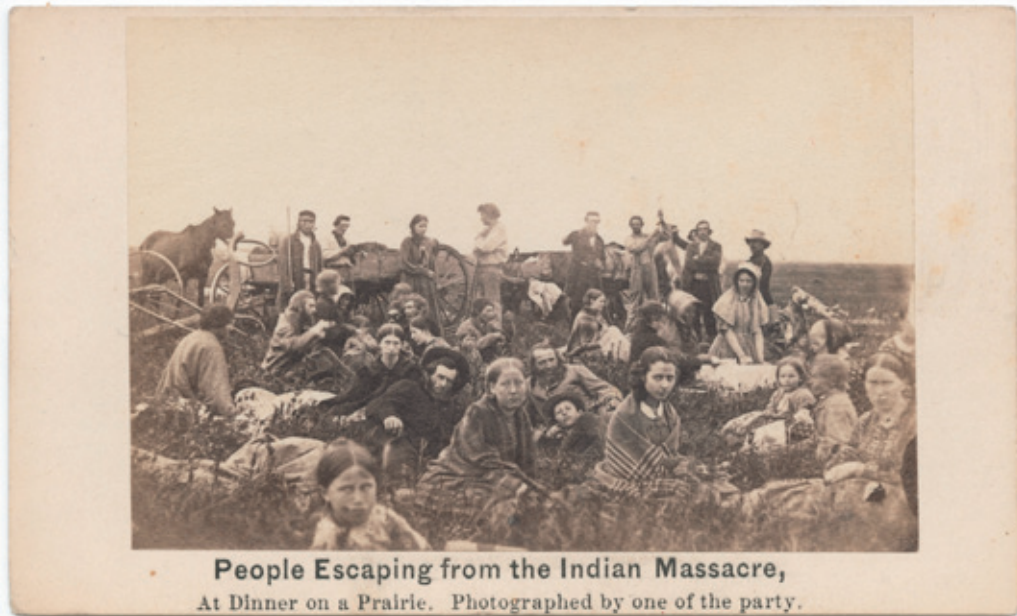
hij het beleg van Fort Ridgely te horen was geweest. Vanuit het basiskamp werden militaire acties tegen de indianen ondernomen, maar over het effect daarvan was nog weinig bekend. Van Voorhes sprak de hoop uit dat de regering niet met de Dakotas zou onderhandelen nu er enkele honderden blanke slachtoffers te betreuren waren. In de regionale kranten werden de indianen vaak 'rode duivels' genoemd.⁶⁸

De blanke kolonisten in Carver County waren aanvankelijk in rep en roer toen zij van de gewapende opstand van de indianen hoorden. Bijna drieduizend vluchtende kolonisten uit naburige counties kwamen in Chaska aan, vaak half gekleed omdat zij inderhaast huis en haard hadden verlaten om het vege lijf te redden door naar het oosten te trekken. Daaronder bevonden zich soms opvallend veel mannen en al snel begonnen de inwoners van Chaska hen van lafheid te beschuldigen omdat zij vrouwen en kinderen hadden achtergelaten. Ook de plotselinge aankomst en haastige doorreis van soldaten voedde de angst van de inwoners. Velen pakten in allerijl hun kostbaarheden bij elkaar en zochten een veilig heenkomen. Velen vluchtten oostwaarts naar de rivier die ontsnapingsmogelijkheden bood als dat nodig mocht zijn, sommigen ook naar Saint Paul waar zij zich beschermd voelden door de soldaten die in Fort Snelling waren gelegerd en in afwachting waren van verdere versterking om tegen de indianen in te zetten. In één geval drongen zoveel vluchtende kolonisten op een schip in Carver dat het dreigde te zinken en de kapitein zich genoodzaakt zag de trossen te kappen.⁶⁹

Ook een aantal recent aangekomen Limburgse emigranten sloegen op de vlucht. Zo hoorde Nicolaas Keris uit Einighausen het nieuws tijdens het middageten. Snel pakte hij de weinige kostbaarheden die hij bezat bij elkaar. Zoon Joseph droeg de waardevolle kof-

68 Het verslag van Van Voorhes over de gebeurtenissen van 21-27 augustus 1862 verscheen in zijn krant, de *Stillwater Messenger* van 26-8-1862 die op 28-8-1862 verscheen.

69 Saint Paul Daily Press, Aug 26, 1862; Hoisington 1996, 45; Anderson 2019, 148; van Heel en Schrijnemakers 2013, 17.

Vluchtende kolonisten; foto van Adrian J. Ebel, 21 augustus 1862 (Minnesota State Historical Society, Saint Paul: E91.4Sr19).

femolen. Het gezin vluchtte oostwaarts naar Chaska waar met een boot via de Minnesota River in ieder geval een uitweg was. Henricus Van Cleef en zijn gezin uit Born waagde het erop en zij zochten hun toevlucht op een klein onbewoond eiland, dat in Waconia Lake lag. De indianen noemden het meer *Meday Wa Ko Ni Ya*, dat 'leven gevend water' betekent. Enkele andere kolonisten zochten met hun gezinnen toevlucht op het grotere *Big Island* in Lake Minnetonka.⁷⁰ Een aantal Limburgse emigrantengezinnen was onderweg naar Carver County maar toen zij het nieuws over de indiaanse opstand hoorden kozen ook zij ervoor om de ontwikkelingen in de hoofdstad Saint Paul af te wachten. Het noodgedwongen verblijf daar was niet alleen een emotionele belasting gezien de ongewisse toekomst maar ook een financiële belasting vanwege de extra kosten van

onderdak en maaltijden.

In Chaska werden gevluchte gezinnen eerst ondergebracht in een kerk en hotel, en bij particulieren. Vervolgens werden de vrouwen en kinderen bijna allemaal naar Shakopee of Saint Paul in veiligheid gebracht. In Chaska waar de noodtoestand werd uitgeroepen werd een burgermilitie georganiseerd en de verdediging gepland. Zij die achterbleven maakten zich gereed om bij het eerste teken van indiaanse aanwezigheid te vluchten. Eenmaal brak paniek uit toen een ruiter de nederzetting binnenstormde en uitriep dat de indianen in aantocht waren.⁷¹ Het was een ontwikkeling die de Limburgse landverhuizers en andere kolonisten volledig verraste. In Glencoe, 40 kilometer ten westen van Chaska, werd een legerpost ingericht. De soldaten trokken door Carver County, deels tot opluchting van de lokale bevolking,

⁷⁰ Hoisington 1996, 44; Lommen-Salden 2009, 38,47,102.

⁷¹ Barac 1976, 101; Hoisington 1996, 44.

maar ook zorgwekkend omdat het om onervaren en slecht uitgeruste rekruten ging.

Het laatste verslag van krantenman Van Voorhes verscheen in de *Stillwater Messenger* van 2 september. Hij rapporteerde dat de naar Fort Ridgely gevluchte vrouwen en kinderen van de kolonisten inmiddels door het leger naar Saint Peter waren gebracht en veilig werden geacht. De Renville Rangers hadden zich teruggetrokken nu de strijd geluwd was. Van Voorhes beschreef de noodsituatie in en om Fort Ridgely nogmaals en herinnerde aan de talloze onschuldige blanke slachtoffers die de indianen hadden gemaakt. Hij pleitte voor een 'niets ontziende uitroeiingsoorlog tegen alle Dakota Sioux' en eiste het bloed van alle indianen, ongeacht geslacht of leeftijd, als boete voor het bloedvergieten dat zij onder blanke kolonisten hadden aangericht.

Terwijl de kolonisten dit blijkbaar geruststellende nieuws lazen vond bij Redwood Falls, Renville County, de *Battle of Birch Coulee* plaats, ongeveer 150 kilometer ten westen van Carver County. Thomas Van Etten, een nazaat van een Noord-Brabantse familie die zich al in de zeventiende eeuw in Noord-Amerika had gevestigd, was ooggetuige van de confrontatie. Van hem zijn twee brieven bewaard gebleven met persoonlijke indrukken en feitelijke informatie over wat gebeurde.⁷²

Van Etten was maar net in dienst getreden toen hij begin augustus met een groep soldaten naar het Dakota reservaat werd gestuurd vanwege de opstand die onder de indianen was uitgebroken. Op 2 september werd zijn legerkamp bij Birch Coulee door de indianen aangevallen. Alle tachtig paarden werden gedood en de soldaten zochten dekking achter de dode dieren omdat het terrein weinig beschutting bood. Na een acht uur durend vuurgevecht trokken de indianen zich terug. Van Etten telde veertien

dode kameraden en 45 gewonden, een nederlaag die hard aankwam. De gevallen werden samen begraven en Van Etten's legereenheid werd als versterking naar Fort Ridgely gestuurd. Hij betreurde het dat er te weinig soldaten en volwassen mannen waren om hard terug te slaan omdat de meesten werden ingezet in de burgeroorlog die tussen de noordelijke Unie en Zuidelijke Confederatie woedde. De Dakotas hadden vele kolonisten vermoord en boerderijen in brand gestoken. Verreweg de meeste blanken uit de wijde omtrek waren op de vlucht geslagen en zochten hun heil in het oosten, in Saint Paul en bij Fort Snelling. Door zijn eerste ervaringen op het slagveld realiseerde Van Etten zich dat conventionele strategieën van het leger tegen indianen niet effectief waren maar dat het leger guerrilla-tactieken moest toepassen, zowel om zich te verdedigen als aan te vallen. Blijkbaar had Van Etten een goede indruk achtergelaten want na de Dakota Opstand werd hij bevorderd tot kwartiermeester van het leger in Saint Peter.⁷³

In de week na de *Battle of Birch Coulee* vielen de Dakotas Fort Abercrombie over de grens van Minnesota in Dakota Territory aan, en op 4 september in Zuid-Minnesota de nederzettingen Forest City (Meeker County) en Hutchinson in het aan Carver County grenzende McLeod County. Daar had de van Hollandse afkomst zijnde Richard van der Vort een jaar geleden bij Fair Haven een boerderij gekocht. Samen met andere vrijwilligers haastte hij zich naar Hutchinson om de inwoners te beschermen. Die hadden zich verschanst in een in allerijl gebouwde palissade en waren in staat de aanval af te wenden, maar de indianen staken wel huizen en boerderijen in brand en plunderden de voedselvoorraden. Daarna begaf Van der Vort zich noordwaarts naar Stearns County waar hij kolonisten hielp bij het bouwen van een fort bij

72 Nicollet County Historical Society, Saint Peter, MN: Van Etten brieven: Fort Ridgely, 5-10-1862 en Saint Peter, 11-2-1863; Peterson 2012.

73 Christgau 2012.

Maine Prairie. Iets later raakte hij gewond bij Green Lake.⁷⁴ Twee dagen later werd Fort Abercrombie opnieuw aangevallen. Het beleg van de legerbasis duurde bijna zes weken maar de versterking hield stand.⁷⁵

De opstand onder de Dakotas was geenszins algemeen. De meeste lokale leiders vonden gewelddadig verzet heilloos en vreesden repercussies door het leger. Zij slaagden er echter niet in om Little Crow en de radicale jonge krijgers tot andere gedachten te bewegen. Het zogenaamde ‘oorlogskamp’ bestond slechts uit ongeveer vijftien procent van de mannelijke krijgers, maar deze waren vastberaden. In die situatie vluchtten veel vreedzaam gezinde indiaanse gezinnen naar het noorden van Minnesota, soms tot in Canada, terwijl andere westwaarts trokken, de grasvlakten op, waar nog geen kolonisten of legerposten waren. Indianen verenigd in een ‘vredeskamp’ waarschuwden blanke gezinnen voor de opstand zodat zij een veilig heenkomen konden zoeken. Soms werden de blanken geëscorteerd door bevriende indianen. In andere gevallen beschermden indianen blanke krijgsgevangenen, vooral vrouwen en kinderen, tegen geweld tijdens hun gevangenschap. Vooral indiaanse vrouwen wisten krijgers van onbezonnen daden af te houden.⁷⁶

De inwoners van Chaska en Carver County werden wekelijks op de hoogte gehouden van het verloop van de strijd via berichten in de *Valley Herald* die in Chaska werd gepubliceerd. Op 11 september 1862 schreef de krant dat de aanleiding tot de indiaanse opstand triviaal was, daarmee de noodsituatie van de indianen bagatelliserend. De redacteur adviseerde het sluiten van een overeenkomst met de indianen waardoor de blanke gevangenen werden vrijgelaten, en bepleitte dat daarna het verdrag werd gebro-

ken evenals iedere indianenschedel! Ook pleitte de krant meermaals voor schadeloosstelling van de blanke kolonisten door de staat Minnesota en de federale regering. In kranten in de hoofdstad Saint Paul en de zuidoostelijke plattelandscounties werd ongeremd gepleit voor het uitmoorden van de Dakotas, een geluid dat ook in overheidskringen op staats- en nationaal niveau werd gehoord. In zijn eigen krant riep Van Voorhes op tot: ‘Vrede onder geen beding! Dood aan de barbaren.’⁷⁷ Op 18 september 1862 berichtte de *Valley Herald* dat afgevaardigden in het staatsparlement eisten dat de jaarlijkse betalingen aan de indianen door de federale regering werden gestaakt en het geld werd gebruikt om blanke kolonisten voor hun materiële verliezen te compenseren.

In de loop van september 1862 begonnen de verhoudingen in de Dakota Opstand langzaam maar zeker te verschuiven. Minnesota gouverneur Alexander Ramsey vroeg Kolonel Henry Sibley om zijn plan uit te voeren om eerst over de vrijlating van de krijgsgevangenen blanke kolonisten en hun gemengdbloedige medestanders te onderhandelen en vervolgens het neerleggen van de wapens door de Dakotas. Daarna wilde Ramsey de indianen uitroeien of de staat uit drijven. De onderhandelingen mislukten en dat leidde op 23 september tot een beslissend treffen tussen het leger en de Dakotas bij Wood Lake in Yellow Medicine County, 150 kilometer ten westen van Carver County. Het federaal leger had de overhand en de indianen verloren het geloof in een eindoverwinning. Op 26 september gaven de meeste krijgers zich over en werden de 269 krijgsgevangenen vrijgelaten. Ongeveer 1.200 Indianen gaven zich ter plaatse over en later voegden zich nog 800 stamgenoten bij hen, mannen, vrouwen en kinderen. Ongeveer 400 indiaanse mannen moesten ter

74 Atwood 1895, 57; Mitchell 1915/2, 884-885; Botz 2014, 7-10.

75 Johnson 1957.

76 Anderson en Woolworth 1988, 61-62,99,168-169,205-215,219-223,255-258.

77 Berg 2012:207-208; Anderson 2019:159-162.

plaatse voor een militaire rechtbank verschi-
nen die 300 van hen ter dood veroordeelde en
70 vrijsprak. Hoewel President Lincoln mede-
verantwoordelijk was voor de omstandigheden
die tot de opstand hadden geleid, was hij zich
bewust van de noodzaak tot hervormingen van
het indiaans beleid. Na de overgave van de
Dakotas waarschuwde hij voor executies die
later ongefundeerd zouden blijken, daarin
geadviseerd door kerkelijke en humanitaire
organisaties in het oosten. Daarom werden de
andere mannelijke indiaanse krijgsgevangenen
naar de stad Mankato in Blue Earth County
gebracht, 90 kilometer ten zuiden van Carver
County. Later zou blijken dat een aantal van de
terechtgestelde indianen niet schuldig was aan
de hen ten laste gelegde misdaden en dat wer-
kelijke daders hadden weten te vluchten.
Wraak was een belangrijke drijfveer voor de
behandeling van de Dakota's door het leger na
afloop van de vijandelijkheden.⁷⁸

Toen na verloop van tijd het leger aan de
winnende hand was en de indianen steeds ver-
der in het gedrang raakten, durfden de
gevluchte kolonisten weer naar huis en haard
terug te keren. Het gezin Van Cleave uit Born
was blij hun onderduikplek op het eiland in
Waconia Lake te kunnen verlaten en opgelucht
dat zij hun huis aantreffen zoals op de dag dat
zij het hadden verlaten. Het gezin van Nicolaas
Keris uit Einighausen dat naar Chaska was
gevlucht kwam ook thuis waar alles nog het-
zelfde was.⁷⁹

Na de opstand

Slechts een minderheid van de Dakotas had aan
de opstand deelgenomen, maar daar hadden de
blanke kolonisten weinig oog voor: wraak was
de overheersende emotie. In haar editie van 16
oktober 1862 bepleitte de *Valley Herald* dat ook
de indianen die zich afzijdig van de opstand

hadden gehouden zwaar gestraft moesten wor-
den. Na de indiaanse opstand begonnen een
aantal blanke kolonisten met de jacht op india-
nen en werd iedere Dakota die men te pakken
kreeg gedood. Zij kregen de kogel of werden
opgehangen. Daarbij werd geen onderscheid
gemaakt tussen indianen die aan de opstand
hadden deelgenomen of indianen die er zich
hadden verzet of zelf waren gevlucht voor het
geweld. Op 16 oktober 1862 schreef Jacob van
Mulken vanuit Chaska naar zijn zoon in
Holtum:

'Wat aangaat den oorlog tusschen Zuiden
en Noorden (PH: de Burgeroorlog) daar
behoeft gij geen grooten angst voor te heb-
ben, maar den oorlog tussen Noorden en de
Indianen die is grof geweest, de Indianen
hebben de witte zoo barbaarsch mishandelt
dat het te slecht is om te schrijven want ik
weet dat de brieven gelezen worden van
kinderen of hooren lezen dus volgens kunt
gij denken hoe het gegaan heeft met die
mensen. Maar nu gaat het hun ook zoo,
alle dagen veel dood gemaakt en veel aan de
galling gehangen dat is voor hun een groote
schande.'

De brief werd op 22 november 1862 afgedrukt
in de *Mercurius*, het weekblad voor Sittard en
omgeving.⁸⁰

Na de beëindiging van de militaire acties
tegen de Dakota Sioux in Minnesota meldde de
Valley Herald haar lezers op 29 november:
'Chaska is safe!' De inwoners van Minnesota
waren onthutst vanwege het pleidooi voor cle-
mentie door kerkelijke en charitatieve organisa-
ties uit de oostelijke staten. Binnen Minnesota
lag dat heel anders en was er een grote mate
van eensgezindheid over een keiharde aanpak
van de indianen. Een uitzondering van naam

78 Chomsky 1990; Nichols 2000; Wingerd 2010:312-327; Berg 2012; Haymond 2016; Anderson 2019, 217-231.

79 Lommen-Salden 2009, 38,47,102.

80 Ook in Engelse vertaling in: Dols 1989, 50-51.

was de episcopale bisschop Henry B. Whipple die wees op de schrijnende behandeling van de indianen door de blanken en het indiaans beleid van de regering dat hij karakteriseerde als een 'enorme kwaadaardigheid'.⁸¹ Een andere uitzondering was Sarah Wakefield, de echtgenote van de arts John Wakefield die onder de Dakota Sioux op het reservaat werkte. Zij had oog voor het lot van de indianen, het verlies van hun geboortegrond en onafhankelijkheid, de hongersnood die heerste, en het wanbestuur op het reservaat. Tijdens de opstand werd zij met haar kinderen gegijzeld en enige tijd door de indianen gevangengehouden. Een krijger genaamd Chaska beschermde haar en zorgde dat zij na de vijandelijkheden veilig kon terugkeren. Sarah Wakefield vond dat de indianen haar tijdens de gevangenschap beter behandelden dan de Amerikaanse soldaten na haar vrijlating. Zij pleitte voor het leven van Chaska die haar beschermde, maar tevergeefs. Haar opvattingen en houding leverden haar hoon en haat op van de blanke kolonisten.⁸²

In het zuidoosten van Minnesota werden in veel plaatsen bijeenkomsten gehouden om het ongenoegen van de lokale bevolking met enige coulance wat betreft de indiaanse krijgsgevangenen onder de aandacht te brengen van de autoriteiten. In de *Valley Herald* van 29 november riep een groep kolonisten de inwoners van Chaska op om bijeen te komen en te bepalen op welke wijze men de president kon overtuigen om de terechtstelling van indiaanse krijgers te verzekeren. De kop van het artikel luidde: *'Indians! Hang them, or not hang them, that's the question.'* Op 3 december vond een bijeenkomst plaats die vrijwel zeker werd bijgewoond door een aantal Limburgse emigranten. Een resolu-

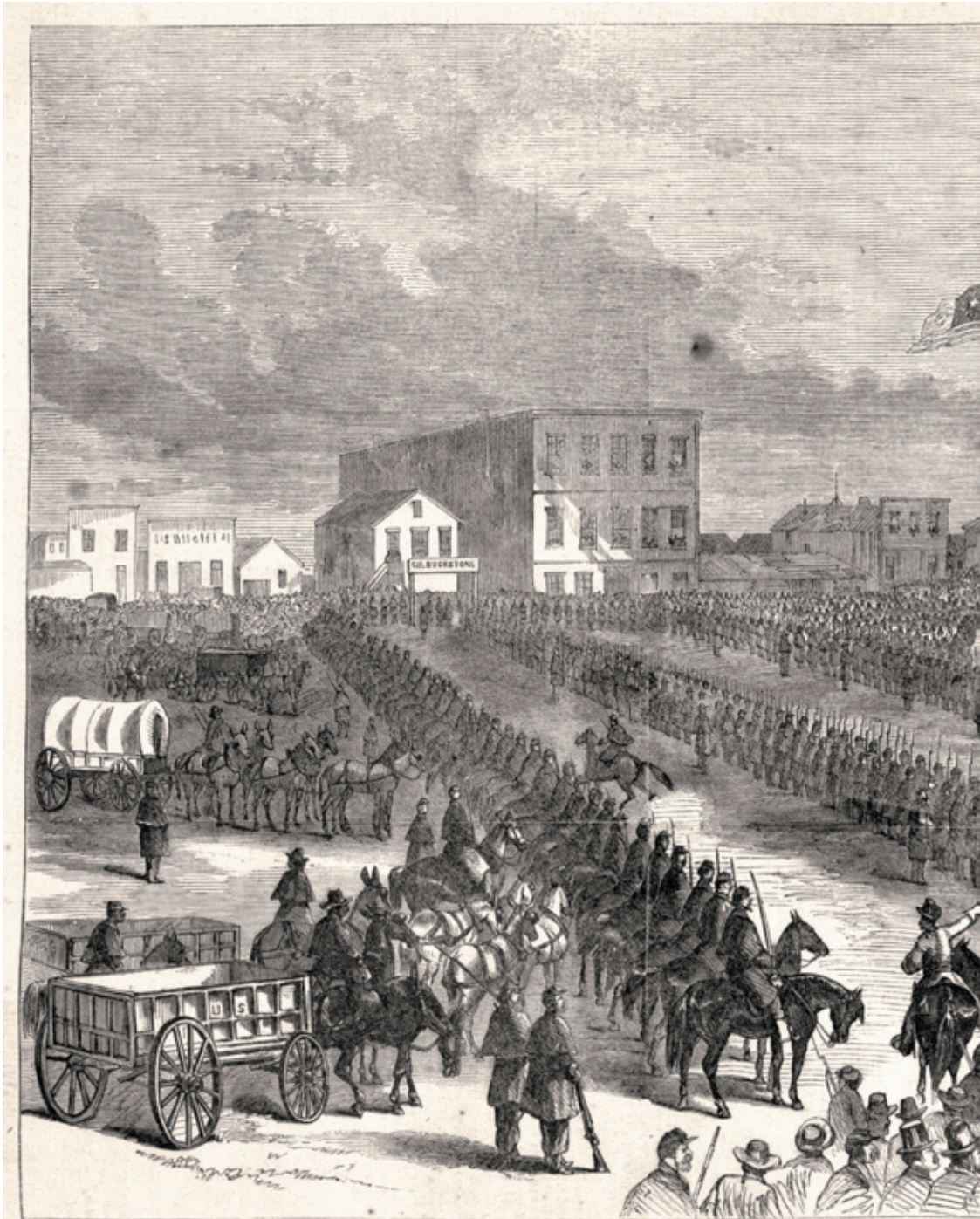
tie werd ondertekend door bijna tweehonderd aanwezigen en daarin werd geëist dat de gevangenen krijgers terechtgesteld zouden worden. In de volksmond werd gesproken over de *'Indian choke'*, de indiaanse wurging! Een brief met die eis werd naar president Lincoln gestuurd. Daarin werd duidelijk gemaakt dat de kolonisten de indianen geenszins als oorlogsgevangenen zagen, want er was geen sprake van oorlog tussen de indianen en de kolonisten. De indianen hadden de vreedzame blanken laaghartig overvallen en trachten uit te moorden. De bevolking rekende erop dat de president rechtvaardig zou oordelen over de daders. Maar ook dat hij het pleidooi van religieuze en humanitaire organisaties voor clementie zou negeren gezien de laaghartigheid van de wandaden. Dit was de algemene houding onder de kolonisten in de regio. Het is waarschijnlijk dat de Limburgse kolonisten die visie deelden en dat een aantal van hen de resolutie ondertekenden. Inzicht in de situatie waarin de Dakota Sioux waren komen te verkeren door verlies van hun afhankelijkheid, land en bestaansmogelijkheden was vrijwel afwezig en van enig begrip voor de nood situatie van de Dakota Sioux die in de zomer van 1862 van de honger dreigden om te komen bleek niets.⁸³

Bijna 1600 indianen werden naar Fort Snelling gebracht voor internering in wat door sommigen een concentratiekamp is genoemd. In november trokken enkele van deze gevangenen transporten door Carver County, uitgeroofd door blanke toeschouwers. Eerder was een dergelijk transport in het naburige McLeod County door gewapende blanken aangevallen. De grootste stoet was meer dan zes kilometer lang en bestond vrijwel geheel uit vrouwen en

81 Meyer 1967, 138-139,259-269,275-292,398-401; Allen 2008; Berg 2012, 56-57,132-134,212; Niebuhr 2014.

82 Wakefield 1864; Berg 2012:35-37,164-170,227-230,252-255,292-296. Feike Feikema, nazaat van Friese emigranten en geboren in het westelijk grensgebied van Iowa en Minnesota, publiceerde in 1964 onder zijn auteursnaam Frederick Manfred de roman *Scarlet Plume* over de Dakota Opstand. Het perspectief is dat van een blanke kolonistenvrouw die door de Sioux gevangen wordt genomen maar goed wordt behandeld, geïnspireerd door het verhaal van Sarah Wakefield (Derounian-Stodola 2009, 301-302).

83 *Valley Herald* (Chaska), 29 november en 20 december 1862; Barac 1976, 103. Helaas is de resolutie uit Chaska niet bewaard gebleven.

THE EXECUTION OF 38 SIOUX INDIANS BY THE U. S. AUTHORITIES, AT MANKATO,

MINNESOTA, FRIDAY, DECEMBER 26.—FROM A SKETCH BY W. H. CHILDS.—SEE PAGE 279.

Terechtstelling van 38 indiaanse mannen in Mankato op 26-12-1862 (naar een schets van W.H. Childs; Minnesota State Historical Society, Saint Paul: E91.4Sp49).

kinderen, ongeveer 1800 in getal. Na aankomst in het fort werden de mannen van hun vrouwen en kinderen gescheiden. Dat werd gevolgd door een reeks verkrachtingen van indiaanse vrouwen door soldaten, en zelfs gevallen van gebruik van vrouwen als doelwit tijdens schietoefeningen.⁸⁴ Uiteindelijk werden de ter dood veroordelingen van 39 krijgers bevestigd. Pater Ravoux doopte de meeste van hen voordat allen op 26 december 1862, de dag na kerstmis, in de stad Mankato publiekelijk werden opgehangen. Dit was de grootste massa-executie in de geschiedenis van de Verenigde Staten. Later volgden nog twee terechtstellingen. Thomas van Etten was getuige van de executie van de Dakota mannen.⁸⁵ Amerikaanse nazaten van de familie van Jan Aretz die in 1862 vanuit Holtum naar Carver County emigreerde vertellen dat hun voorvader een van de bewakers van de indiaanse gevangenen in Mankato en Fort Snelling was. Dat komt echter niet overeen met zijn officiële diensttijd die van februari 1864 tot november 1865 duurde. Mogelijk was hij lid van een burgermilitie die legereenheden incidenteel bijsprongen. In haar editie van 3 januari 1863 berichtte de *Valley Herald* uitgebreid over de executie zodat alle inwoners van Carver County er kennis van konden nemen.⁸⁶

Door een uitbraak van mazelen in de winter van 1862-1863 stierven 300 indianen, vooral vrouwen en kinderen, tijdens hun internering in Fort Snelling. In het voorjaar van 1863 waren inwoners van Carver County er getuige van dat 300 mannelijke indiaanse krijgsgevangenen vanuit het strafkamp bij Mendota met de stoomboot *Favorite* werden vervoerd naar hun nieuwe deportatie-oord, het strafkamp McClellan bij de stad Davenport in Iowa. Daar

zouden zij drie jaar verblijven en bijna honderd van hen sterven. De overlevenden eindigden op een klein reservaat in Nebraska. Alle andere gevangenen, mannen, vrouwen en kinderen, werden gedeporteerd naar een reservaat in South Dakota, Crow Creek genaamd, waar kort na aankomst 300 van hen omkwamen van honger.⁸⁷

De haat tegen Dakota indianen zat zo diep dat begin 1863 de staat Minnesota 200 dollar uitloofde voor iedere indiaan die werd gedood, ongeacht leeftijd of geslacht. Op 3 juli 1863 troffen twee kolonisten twee indiaanse mannen aan in de omgeving van Hutchinson, Meeker County, waar ongeveer een jaar eerder de Dakota Opstand was uitgebroken. De indianen plukten bessen maar werden door twee blanke jagers vanuit een hinderlaag neergeschoten. De oudere indiaan was dood en werd gescalpeerd en onthoofd. Op 28 juli werd de dode geïdentificeerd als Little Crow, de noodlottige leider van de Dakota Opstand.⁸⁸

Over het aantal doden dat de Dakota Opstand kostte wordt nog steeds getwist, vooral omdat wraakgevoelens het zicht op de feiten ook na 160 jaar vertroebelt en nogal wat amateurhistorici zich met dit thema hebben beziggehouden en weinig accuraat zijn. De meest betrouwbare cijfers en schattingen zijn gebaseerd op historisch onderzoek van primaire bronnen. Op basis daarvan wordt aangenomen dat ongeveer 500-600 blanken tijdens de Dakota opstand werden gedood, waarvan ruim driekwart kolonisten en iets minder dan een kwart soldaten. Het aantal indiaanse doden wordt geschat op ten minste 200-300 tijdens de opstand, maar mogelijk zijn er dat meer want een officiële registratie van indianen ontbrak in

84 Monjeau-Marz 2006.

85 Mitchell 1915/2, 884; van Heel en Schrijnemakers 2013, 31.

86 Een van de stroppen waarmee de Indianen in Mankato werden opgehangen bevindt zich in de collectie van het Minnesota State Historical Society in Saint Paul (inv. nr. 3333.H474).

87 Meyer 1967:145-154; Barac 1976:102-103; Carlson 2004; Wingerd 2010:327-338; Berg 2012; Canku en Simon 2012; Anderson 2019:276-280.

88 Treney 1962.

Dakota Sioux indianen in Zuid-Minnesota, ca. 1860-1870 (Nicollet County Historical Society, Saint Peter, Minnesota: E7410).

die tijd. Daarnaast werden 41 indianen terechtgesteld, overleden ongeveer 500 Dakotas tijdens hun gevangenschap in Fort Snelling en Camp Kearny, en stierven 300 stamleden door hongersnood na hun deportatie naar South Dakota.⁸⁹ Onder de slachtoffers waren vrouwen, kinderen en ouderen oververtegenwoordigd.

In de Nederlandse landelijke en regionale kranten kreeg de Dakota Opstand weinig aandacht. Veelal ging het in de overzichten van buitenlands nieuws over een eenregelige mededeling over de opstand, doden onder de kolonisten, militaire acties, en de terechtstelling van indiaanse krijgers. Zo meldde de *Noord-Brabander* op 29 januari 1863:

‘Men zal zich uit de Amerikaansche berigten herinneren, dat de militaire rechtbank van Minnesota onlangs ruim 300 indianen,

wegens moord en roof op de blanken gepleegd, tot de galg had veroordeeld, en dat het vonnis naderhand in dien zin is gewijzigd, dat slechts negenendertig hunner den dood zouden ondergaan. De straf is thans aan de gekondemneerden voltrokken.’

Het was duidelijk dat Minnesota vanaf 1863 als voorgoed veilig werd beschouwd en kolonisten uit Europa er een nieuw bestaan konden opbouwen.

Vanaf 1863 werd in Carver County en zuidoost Minnesota alleen nog maar over gewapende conflicten tussen indianen en blanken in het noorden van de staat en verder naar het westen bericht. Daar vond een reeks militaire campagnes plaats om ook de ook centrale en westelijke Sioux definitief te verslaan, resulterend in de slachting van 300 indianen door het federale leger bij Wounded Knee in 1890.⁹⁰

89 Saterlee 1923; Dahlin 2007.

90 Carley 1976, 87-92; Beck 2013.

Leden van de families Jeurissen (Holtum), Van Sloun (Born) en Welters (Echt) waarvan de eersten zich in 1862-1863 in Carver County vestigden (Chanhassen, Carver County, ca. 1912; dank aan Irma Lommen-Salden).

Limburgse emigratie hervat

De Dakota Opstand had slechts een beperkt effect op de emigratie en vestiging van Limburgers in Carver County, Minnesota. Zij die al onderweg waren werden korte tijd opgehouden in Saint Paul. Anderen stelden hun vertrek uit Nederland enkele weken of maanden uit en vertrokken na het nieuws dat de opstand was neergeslagen en de indianen naar het verre westen werden gedeporteerd. In november 1862 arriveerden enkele gezinnen en alleenstaanden die met de bark *Corinne* vanuit Antwerpen naar New York waren gevaren in Carver County. Het betrof de families Bosch, van Boven, Geurtz, Vervoort en Timmerman

en de alleenstaande mannen Dorpmans, Geijsen en Meijers. Toen er meer geruststellende berichten uit Minnesota volgden kwam de emigratie weer echt op gang. Op 22 april 1863 legde het stoomschip *Germania* aan in New York, komend uit Antwerpen, en ging een grote groep Limburgse gezinnen aan wal om zich naar Minnesota te begeven. Onder hen waren leden van de families Beckers, Brouns, Coenen, Delsing, Deuss, Dols, Donnay, Driessen, Grins, Hees, Heynen, Laumen, Leenders, van de Lohe, Maassen, van Mulken, Paulissen, Peulen, Ramakers, Roers, Savelkoul, Schoemakers, Schrijnemakers, Schuffelen, Simons, van Sloun, Smeets, Staken, Tholen,

Tummers, de Vos, Walemborg, en Wellers.⁹¹ Ongeveer 700 personen, bijna vier procent van de bevolking uit de regio die wij nu Westelijke Mijnstreek noemen, emigreerde naar Minnesota tussen 1861-1864. Daarna nam het aantal Limburgse emigranten af en in de zomermaanden van 1864 kwam een (voorlopig) einde aan de toestroom van landverhuizers uit de provincie, maar uit andere delen van Europa en de oostelijke Verenigde Staten bleven kolonisten toestromen.⁹² De vestiging van Limburgers in Carver County is in twee gevallen in topografische namen gedocumenteerd: Meuwissen Lake in Cologne en Donders Lake in Waconia. Het kleine plaatsje Bongard(s) ten westen van Chaska is misschien vernoemd naar de gelijknamige familie uit Limburg die zich daar vestigde, alhoewel deze naam ook onder Duitse kolonisten uit het naburige Rijnland meerdere keren voorkwam.

In 1868 werd in opdracht van de staat Minnesota een Nederlandstalige brochure gepubliceerd om landverhuizers uit Nederland te werven. Bewust van het feit dat er emigranten waren die vanwege de Dakota Sioux opstand nog twijfelden om zich daar te vestigen werd daarin kort en krachtig bericht dat het federale leger de indiaanse opstandelingen definitief had verslagen, de belangrijkste krijgers had opgehangen, en de stam gedeporteerd had naar de overzijde van de Mississippi River waar zij geen gevaar meer vormden. De belangstelling in Nederland voor emigratie naar Noord-Amerika en vestiging in Minnesota, vooral vanuit Limburg, was zodanig dat binnen enkele maanden een tweede druk nodig was om aan

de vraag te kunnen voldoen.⁹³ Kort daarna begonnen ook Nederlanders met het publiceren van promotionele literatuur om de landverhuizing naar Minnesota te stimuleren en investeringen in Amerikaanse spoorwegen in die staat te bevorderen.⁹⁴ Vooral tussen 1869 en 1873 zouden nog op kleine schaal gezinnen en alleenstaanden uit Limburg volgen, mede aangelokt door deze promotionele lectuur en door de brieven van familie en bekenden over de goede leefomstandigheden en toekomstvooruitzichten in Minnesota.

Ten slotte

In tegenstelling tot de protestantse emigranten uit Nederland hebben de katholieke landverhuizers uit Limburg geen blijvende Nederlandse enclaves in Carver County gevormd. Al snel na vestiging hebben zij zich door huwelijken vermengd met (nazaten van) Amerikaanse en Europese kolonisten, vooral van Duitse origine, en zich over een groter gebied verspreid. In de volkstelling van 2010 gaf 41,7 procent van de bevolking op van Duitse origine te zijn, 4,4 procent van Zweedse en 3,5 procent van Engelse. Onder de categorie van 'Europeanen' (5,5 procent) vallen waarschijnlijk personen die een Nederlandse afkomst opgaven.⁹⁵ De relatief snelle assimilatie van Minnesota Limburgers in de Amerikaanse samenleving is tevens de verklaring waarom aan hun emigratie zo weinig aandacht is besteed door historici en andere onderzoekers. Daarentegen heeft de landverhuizing van Limburgers (en Brabanders) en hun nu nog bestaande etnische enclaves in Wisconsin wel

91 Voor passagierslijsten zie: Irma Lommen-Salden's webpagina: www.limburgemigrantpage.nl/passagierslijsten en Van Heel en Schrijnemakers 2013 die zowel passagierslijsten presenteren (pp. 25-28) als uitgebreide gezinslijsten (pp. 28-336). De Amerikaanse kunstenaar Frank Van Sloun (1879-1938) die vooral in California werkte had Limburgse voorouders uit Born die naar Minnesota emigreerden (Desgrey 1975).

92 Thijssen 1989, 140,143; Beck 2000, 173-177.

93 Hewitt 1868, 20.

94 Kloos 1866, 1867; Oosterwijk Bruyn 1868; Pas 1868; NPRC 1873.

95 U.S. Census Bureau, Department of Commerce; Washington DC, 2010.

de aandacht van historici getrokken.⁹⁶ Hier ligt een toekomstige onderzoekstaak voor migratiehistorici en historische demografen.

De Dakota Sioux werden in de jaren na 1862 gedeporteerd naar reservaten in South Dakota, North Dakota en Nebraska waar zij in isolement, afhankelijkheid en armoede probeerden te overleven. In Zuid-Minnesota konden zich na verloop van tijd slechts vijf kleine Dakota enclaves standhouden: Upper Sioux (Granite Falls, Yellow Medicine County), Lower Sioux (Morton, Renville County), Prairie Island (Welch, Goodhue County), Shakopee (Scott County), grenzend aan Chaska in Carver County, en Mendota (Dakota County). Alleen de eerste vier worden door de federale overheid erkend.⁹⁷ De Dakota Sioux en de indianen in het algemeen vormen nu slechts een zeer kleine ethnische minderheidsgroep in het overwegend blanke Euro-Amerikaanse Noord-Amerika en zijn overwegend gerelegeerd tot de sociaal-economische marges van de samenleving, hetzij op geïsoleerde reservaten op het platteland, of in maatschappelijk zwakke buurten in steden.⁹⁸

In 2012 werd in Minnesota de Dakota Opstand herdacht. Na anderhalve eeuw riep gouverneur Mark Dayton op tot herinnering en verzoening. Terugkijkend op de geschiedenis verklaarden de stadsbesturen van Minneapolis en Saint Paul 2013 tot het 'Jaar van de Dakotas' en noemden de behandeling van de indianen door de regering, het leger en blanke kolonisten voorafgaande aan de opstand en daarna 'genocide', volkerenmoord in fysieke en culturele zin. In een aantal gevallen zoeken blanke Euro-Amerikaanse en indiaanse Dakota gemeenschappen toenadering tot elkaar.⁹⁹ In de blanke

plattelandsgemeenschappen van zuidoost Minnesota staat men daar echter met gemengde gevoelens tegenover en is men veelal niet in staat om de kolonisatie van Minnesota door de Euro-Amerikaanse landverhuizers, hun voorzaten, mede te zien als het resultaat van een geschiedenis van veelal gewelddadige verovering van indiaans land, verdrijving van inheemse gemeenschappen, vernietiging van Indiaanse voedselbronnen, uitroeing van hele indiaanse gemeenschappen door uit Europa geïntroduceerde epidemieën, en gedwongen culturele assimilatie van de overlevenden onder toezicht van overheid, leger, kerken en charitatieve organisaties. De gebeurtenissen in 2020 rond de *Black Lives Matter* beweging waarbij ook indianen betrokken raakten en het neerhalen van standbeelden van Columbus, ook in Minnesota's hoofdstad Saint Paul, heeft de historie op dramatische wijze geactualiseerd.¹⁰⁰

96 Schreuder 1989; Stekelenburg 1996; Versteegen 2016.

97 Meyer 1967, 342-357.

98 Hovens 1977, 102-112; 1979; 1981.

99 Wilson 2006.

100 Het valt te bezien hoe het in Rotterdam in ontwikkeling zijnde museum over landverhuizing van Nederlanders naar Noord-Amerika de geschiedenis zal presenteren.

Literatuur

- Albers, Patricia C., 2001: Santee, in: R.J. DeMallie, red., *Plains: Handbook of North American Indians* 13/2:761-776; Washington.
- Allen, Anne Beiser, 2008: *And the wilderness shall blossom: Henry Benjamin Whipple, churchman, educator, advocate for the Indians*, Afton.
- Anderson, Gary Clayton, 1986: *Little Crow: spokesman for the Sioux*, St. Paul.
- Anderson, Gary Clayton, 1997: *Kinsmen of another kind: Dakota-White relations in the Upper Mississippi Valley, 1650-1862*, St. Paul.
- Anderson, Gary Clayton, 2019: *Massacre in Minnesota: The Dakota War of 1862*, Norman.
- Anderson, G.C. en A.R. Woolworth, red., 2008: *Through Dakota eyes: narrative accounts of the Minnesota Indian war of 1862*, St. Paul.
- Appel, Livia en Blegen, Theodore C., 1923: Official encouragement of immigration to Minnesota during the Territorial period, in: *Minnesota History* 5:167-203.
- ARBC, 1976: *The Dutch in America and southwestern Minnesota*, Leota.
- Barac, LaVonne E. e.a., 1976: *Chaska: a Minnesota River city: the 1800s*, Chaska.
- Barkwell, Lawrence J., 2008: *Renville's Soldiers and the Renville Rangers: the "Tokadentee" or "Prairie Dogs,"* Winnipeg.
- Beck, Paul, 2000: *Soldier, settler and Sioux: Fort Ridgeley and the Minnesota River valley, 1853-1867*, Sioux Falls.
- Beck, Paul N., 2008: *Inkpaduta: Dakota leader*. Norman.
- Beck, Paul N., 2013: *Columns of vengeance: soldiers, Sioux, and the punitive expeditions, 1863-1864*, Norman.
- Bell, Blake, z.j.: *America's invitation to the world: was the Homestead Act the first accommodating immigration legislation in the United States?*, Beatrice.
- Berg, Scott W., 2012: *Thirty-eight nooses: Lincoln, Little Crow, and the beginning of the frontier's end*, New York.
- Beyer, Moritz, 1846: *Het boek der landverhuizers: of gids en raadsman bij de verhuizing naar Noord-Amerika, ten opzichte van den overtocht, de aankomst en de vestiging*. Amsterdam.
- Blegen, Theodore C., 1947: *Grass roots history*, Minneapolis.
- Borgers, Herman, 1947: The Hollanders in Minnesota, 1856-1897, in: *Minnesota History* 28:120-131.
- Botz, Vincent P., 2014: *Stearns County and the Dakota War of 1862*. St. Cloud.
- Bremer, Frederika, 1854: *De nieuwe wereld*, Haarlem.
- Brown, Anna Tuininga, 1934: *The life story of John Tuininga, the second*, Minneapolis.
- Canku, Clifford en Simon, Michael, 2012: *The Dakota prisoner of war letters*, St. Paul.
- Carley, Kenneth, 1976: *The Dakota War of 1862: Minnesota's other Civil War*, St. Paul.
- Carlson, Sarah-Eva Ellen, 2004: They tell their story: the Dakota internment at Camp McClellan in Davenport, 1862-1866, in: *Annals of Iowa* 63/3:251-278.
- Carver, Jonathan, 1796: *Reize door de binnenlanden van Noord-Amerika*. Leiden.
- CCSCC, 1958: *Carver County: today and yesterday*, Waconia.
- Chatelain, Verne E., 1941: The federal land policy and Minnesota politics, 1854-1860, in: *Minnesota History* 22/3:227-248.
- Chomsky, Carol, 1990: The United States-Dakota war trials: a study in military injustice, in: *Stanford Law Review* 13:13-98.
- Christgau, John, 2012: *Birch Coulee: the epic battle of the Dakota war*, Lincoln.
- Cohen Stuart, M., 1874: *Zes maanden in Amerika*, Haarlem.
- Conzen, Kathleen Neils, 2003: *Germans in Minnesota*, St. Paul.
- Curtis-Wedge, Franklyn e.a., 1912: *History of Fillmore County*, Minneapolis.
- Curtiss-Wedge, Franklyn e.a., 1919: *History of Houston County, Minnesota*, Winona.
- Dahlin, Curtis A., 2007: *Dakota Uprising victims: gravestones and stories*, Edina.

- DeGryse, Louis M., 1981: The Low Countries: Belgians, Netherlanders and Luxembourgers. In: J.D. Holmquist, red., *They chose Minnesota: a survey of the state's ethnic groups*: 185-209, St. Paul.
- Deloria, Ella, 2007: *The Dakota way of life*, Sioux Falls.
- Derounian-Stodola, Katryn Zabelle, 2009: *The war in words: reading the Dakota conflict through the captivity literature*, Lincoln, NE.
- Desgrey, John Maxwell, 1975: Frank Van Sloun: California's master of the monotype and the etching, in: *California Historical Quarterly* 54/4:345-358.
- Dols, Betty, 1989: *Dols family history, 1689-1989*, Chaska.
- Deuss, Bèr, 1984: *De pastoor komt uit de kerk: een antropologische studie naar de toenemende invloed van de pastoor in een Limburgs dorp, 1860-1910*, Doctoraalscriptie; Universiteit van Amsterdam.
- Doppen, Frans H., 1982: *Theodoor J. van den Broek, van missionaris tot emigrantenleider: de vroegste geschiedenis van een Katholieke Nederlandse nederzetting in Little Chute, USA*, Utrecht en Gainesville.
- Edwards, Richard; Friefeld, Jacob K. en Wingo, Rebecca S., 2017: *Homesteading on the Plains: toward a new history*, Lincoln.
- Everaert, John, 1980: Antwerpen als emigrantenhaven: de overzeese landverhuizingen naar Amerika, in: *Mededelingen van de Marine Academie* 26:55-67.
- Gibbon, Guy, 2012: *Archaeology of Minnesota: the prehistory of the Upper Mississippi River region*, Minneapolis.
- Glatzel, Edward, 1970: *The town of Chaska, 1858-1889*, Chaska.
- Hartley, Lucie K., 1961: *The Carver story*, Carver.
- Haymond, John A., 2016: *The infamous Dakota war trials of 1862: revenge, military law and the judgement of history*, Jefferson.
- Michel van Heel en Schrijnemakers, Arthur, 2013: *Beknopt naslagwerk van 19^e eeuwse emigranten uit Limburg en de Limburgse grensstreek naar Noord-Amerika*, Roggel.
- Hewitt, George, 1868: *Minnesota: zijn voordeelen voor landverhuizers en kolonisten*, Heerenveen.
- Hinte, J. Van, 1928: *Nederlanders in Amerika: een studie over landverhuizers en volksplanters in de 19^e en 20ste eeuw*, Groningen (2dln; Eng. ed., 1984: *Netherlanders in America*. Grand Rapids).
- Hoisington, Daniel John, 1996: *Chanhassen: a centennial history*, Chanhassen.
- Holley, George R. en Michlovic, Michael G., 2013: *The prehistoric village cultures of southern Minnesota*, Moorhead.
- Hovens, Pieter, 1977: *Indianen van Noord-Amerika: een antropologisch-historische inleiding*, Assen en Amsterdam.
- Hovens, Pieter, 1979: Indianen op de reservaten: Osage en Blackfoot. In: *Prana* 16:41-47.
- Hovens, Pieter, 1981: Between deviance and integration: Indians in the city, in: P. Hovens, red., *North American Indian studies: European contributions*: 255-280, Göttingen.
- Hovens, Pieter, 2000: Kruisochten in indiaans Noord-Amerika: het Nederlands aandeel in missie en zending, 1840-1940, in: *De Kiva* 37/5-6:157-162.
- Hovens, Pieter, 2006: Mocassins and wooden shoes: Indians and Dutchmen on the Plains frontier, 1840-1910, in: P. Fessler, e.a., red., *Dutch immigrants on the Plains*: 37-55, Holland.
- Hovens, Pieter, 2007: Collecting Blackfoot: Indians and Dutchmen on the Northwestern Plains, in: *European Review of Native American Studies* 21/1:1-8.
- Hovens, Pieter, 2009: Dutch pioneers and Native Americans, in: H. Krabbendam e.a., red., *Four centuries of Dutch-American relations, 1609-2009*: 307-317, Amsterdam.

- Hovens, Pieter, 2012: Moccasins and wooden shoes: Dutch missionaries, settlers and Indians in Wisconsin, 1830-1940, in: Nella Kennedy, e.a., red., *Diverse destinies: Dutch kolonies in Wisconsin and the east*: 3-22, Holland.
- Hovens, Pieter, 2019: Brabantse 'blackrobes': missionarissen onder de indianen Van Noord-Amerika, 1836-1940, in: *De Kiva* 56/1:42-54.
- Jacobs, Jaap, 2005: *New Netherland: a Dutch colony in seventeenth century America*, Leiden.
- Johnson, Roy P., 1957: The siege at Fort Abercrombie, in: *North Dakota History* 24:5-79.
- Kelly, Sister Mary Gilbert, 1939: *Catholic immigration colonization projects in the United States, 1815-1860*, New York.
- Kloos, Johan Herman, 1867: *Minnesota in zijne hulpbronnen, vruchtbaarheid en ontwikkeling geschetst voor landverhuizers en kapitalisten*, Amsterdam.
- Kloos, Johan Herman, 1866: *Rapport van den ingenieur J.H. Kloos omtrent den St. Paul en Pacific spoorweg*, St. Paul.
- Koewiden-Wijdeven, Anja, 1982: *Vergeeten emigranten: landverhuizing van uit Noord- en Midden-Limburg naar Noord-Amerika in de jaren 1847-1977*, Doctoraal Scriptie; Katholieke Universiteit Nijmegen; Venlo.
- Lamott, John H., 1921: *History of the archdiocese of Cincinnati, 1821-1921*, New York.
- Lans, M.J.A., 1905: *Het leven van pater Bernard, priester van de Congregatie des Allerheiligsten Verlossers*, Amsterdam.
- Lass, William E., 2011: *The treaty of Traverse des Sioux*, St. Peter.
- Ligtenberg, Lucas, 2001: Christiaan Verwayen and the lost Disabdera settlement, in: R. Harms, red., *The Dutch adapting in North America*: 73-76. Grand Rapids.
- Ligtenberg, Lucas, 2006: In the shadow of the "Schut": Dutch Roman Catholic immigration to the Fox River Valley, Wisconsin. In: George Harinck en Hans Krabbendam, red., *Morsels in the melting pot: the persistence of Dutch immigrant communities in North America*: 147-160. Amsterdam.
- Ligterink, G.H., 1981: *De landverhuizers: emigratie naar Noord-Amerika uit het Gelders-Westfaalse grensgebied tussen de jaren 1830 en 1850*, Zutphen.
- Linden, J. Van der, 1846: *Verzint eer gij begint!*. Den Bosch: J.J. Arkesteijn en Zoon.
- Linszen, G.C.P., 1972: Limburgers naar Noord-Amerika, in: *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek* 35:209-225.
- Lofstrom, Ted en Spaeth, Lynne VanBroclin, 1978: *Carver County: a guide to its historic and prehistoric places*, St. Paul.
- Lommen-Salden, Irma, 2009: *Landverhuizers uit de Westelijke Mijnstreek, 1850-1900*, Monografieën uit het Land van Sittard, deel 19; Sittard-Geleen.
- Lucas, Henry S., 1955: *Netherlanders in America: Dutch immigration to the United States and Canada, 1789-1950*, Ann Arbor.
- McDonald, Sister Grace, 1929: Father Francis Pierz, missionary, in: *Minnesota History* 10:107-125.
- Manfred, Frederick (Feikema, Feike), 1964: *Scarlet Plume*, Boston.
- Merwick, Donna, 2006: *The shame and the sorrow: Dutch-Amerindian encounters in New Netherland*, Philadelphia.
- Meyer, Roy W., 1967: *History of the Santee Sioux: United States policy on trial*, Lincoln.
- Mitchell, William Bell, 1915: *History of Stearns County, Minnesota*, Chicago.
- Monjeau-Marz, Corinne L., 2005: *Dakota Indian internment at Fort Snelling, 1862-1864*, St. Paul, MN.

- Neill, Edward D., 1882: *History of Houston County*, Minneapolis.
- Neill, Edward D. en Bryant, Charles S., 1882: *History of the Minnesota Valley, including the explorers and pioneers of Minnesota*, Minneapolis.
- Nichols, David A., 2000: *Lincoln and the Indians: Civil War policy and politics*, Urbana.
- Niebuhr, Gustav, 2014: *Lincoln's bishop: a president, a priest, and the fate of 300 Dakota Sioux warriors*, New York.
- NN, 1797: Boekspreking: Jonathan Carver's "Reize door de binnenlanden van Noord-Amerika," in: *Vaderlandsche Letteroefeningen*: 446-452, 493-499.
- NN, 1884: *History of Winona, Olmsted and Dodge Counties*, Chicago.
- NPRC (Northern Pacific Railroad Company), 1873: *Landverhuizer: Maandblad ter Bevordering der Emigratie naar den Noord-Amerikaanschen Staat Minnesota*, Amsterdam.
- Oosterwijk Bruyn, Willem van, 1868: *Inlichtingen omtrent den St. Paul en Pacific spoorweg*, Amsterdam.
- Oothoudt, Jerry W. en Jenstadt, Margaret, 1978: *Oothoudt genealogy*, s.l.
- Pas, J.J., 1868: *Benton County in den staat Minnesota*, Amsterdam.
- Penny, H. Glenn, 2013: *Kindred by choice: Germans and American Indians since 1800*, Chapel Hill.
- Peterson, Marlin, 2012: Account of the Battle of Birch Coulee by a soldier who was there, in: *The Crossing*: 17/2:1-4.
- Potgieter, E.J., 1855: Landverhuizing naar de Vereenigde Staten, in: *De Gids* 19:465-530.
- Roemen, H.C.W., 1946: Vertrek uit de provincie Limburg naar overzeesche gewesten in de jaren 1851 tot en met 1877, in: *Tijdschrift voor Economische Geographie* 37:372-376.
- Saterlee, Marion P., 1923: *A detailed account of the massacre of the Dakota Indians of Minnesota in 1862*, Minneapolis.
- Schreuder, Yda, 1989: *Dutch Catholic immigrant settlement in Wisconsin, 1850-1905*, New York.
- Shannon, James P., 1967: *Catholic colonization on the western frontier*, New Haven.
- Snyder, Rebecca, red., 2002: *The 1851 Treaty of Mendota*, South St. Paul.
- Stekelenburg, Henry van, 1985: Dutch Roman Catholics in the United States. In: R.P. Swierenga, red. – *The Dutch in America: Immigration, Settlement and Cultural Change*: 64-77, New Brunswick.
- Stekelenburg, Henry van, 1996: *Hier is alles vooruitgang: landverhuizing van Noord-Brabant naar Noord-Amerika, 1880-1940*, Tilburg.
- Stokvis, Pieter, 1977: *De Nederlandse trek naar Amerika, 1846-1847*, Leiden.
- Strasser, J.H. en Ubl, Elroy E., 1978: *A chronology of New Ulm, Minnesota, 1853-1899*, New Ulm.
- Baron A. Van der Straten-Ponthoz, 1847: *Onderzoek naar den toestand der landverhuizers in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika*, Utrecht.
- Swierenga, Robert P., 1986: Religion and immigration patterns: a comparative analysis of Dutch Protestants and Catholics, 1835-1880, in: *Journal of American Ethnic History* 5/2:23-45.
- Swierenga, Robert P., 2009: The New Immigration, 1840-1920, in: H. Krabbendam e.a., red., *Four Centuries of Dutch-American Relations, 1609-2009*: 295-306, Amsterdam.
- TeVogt, James M., 1983: *The Te Vogt family*, Montevideo, MN.
- Thijssen, Johan, 1977: Wat is er terecht gekomen van de landverhuizers uit Nieuwstadt?, in: Heemkundevereniging Elsene, *Nieuwstadt, van stad tot dorp*: 80-85.
- Thijssen, Johan, 1978: Landverhuizers Born – Noord-Amerika, 1862 en 1863. In: J. Lebens et.al., *Born: een Koninklijk Domein met een Boeiend Verleden*: 385-387; Born.
- Thijssen, Johan, 1989: De vergeten landverhuizing van het Land van Sittard naar Amerika. In: *Liber Amicorum Jean Knoors*: 139-154; Sittard.

- Trelease, A.W., 1960: *Indian affairs in colonial New York*, Ithaca.
- Trenerry, Walter N., 1962: The shooting of Little Crow: heroism or murder? in: *Minnesota History* 38:150-153.
- Upham, Warren, 2001: *Minnesota place names*, St. Paul.
- Valk, L.A. van der, 1976: Landverhuizersvervoer via Rotterdam in de negentiende eeuw, in: *Economisch en Sociaal Historisch Jaarboek* 39:148-171.
- Verstegen, Ton, 2016: *Rogge en wilde rijst: van voederheil naar Fox River en terug, 1850-2016*, Enschede en Doetinchem.
- Villerbu, Tangi, 2014: *Les missions de Minnesota: catholicisme et colonization dans l'ouest Américain, 1830-1860*, Rennes.
- Wakefield, Sarah, 1864: *Six weeks in the Sioux tepees: a narrative of Indian captivity*, Shakopee.
- Waterman, Kees-Jan e.a., 2015: *Indianenverhalen: de vroegste beschrijvingen van indianen langs de Hudson Rivier*, Zutphen.
- Westerman, Gwen en White, Bruce, 2012: *Mni Sota Makoce: the land of the Dakota*, St. Paul.
- Wilson, Angela, red., 2006: *In the footsteps of our ancestors: the Dakota commemorative marches of the 21st century*, St. Paul.
- Wingerd, Mary Lethert, 2010: *North country: the making of Minnesota*, Minneapolis.

ABSTRACT

Limburg Dutch Settlers and the Minnesota Indian Uprising, 1850-1865

Socio-economic motives predominated in the emigration of rural people, both farmers and tradespeople, from the Dutch Province of Limburg to Minnesota in the 1850-1865 period. The trans-Atlantic migration began with various Dutch pioneers and continued because of favorable letters from earlier emigrants and news about cheap land provided by the U.S. government to colonists. The Limburg emigrants settled mainly in Carver County and fanned out from there over southeastern Minnesota. The earliest arrivals were faced with the uprising of the Dakota Sioux Indians against loss of independence and land, forced settlement on a small reservation, continued encroachment by white newcomers, negligence by the federal government to fulfil treaty obligations, and pressure by the government and churches to abandon their traditions and assimilate into American mainstream society. Nondelivery of food rations and the resultant famine caused an uprising in 1862 during which Indians attacked white settlements and forts, killing settlers and soldiers. The army and civilian militias retaliated and eventually subdued the Dakotas, resulting in a mass execution of Indian warriors and deportation of most tribespeople from the state. The Dakota War caused much anxiety among the Limburg Dutch who either fled or hunkered down for defensive purposes. Emigration and settlement from Limburg temporarily slowed down only to pick up after the uprising. Despite efforts at improving intercultural understanding the relationship between descendants of white settlers and Dakota Sioux in Minnesota remains uneasy.

Limburg en de Nederlandsche Taal- en Letterkundige Congressen

Bijdragen uit de periferie
1849-1912

Lou Spronck

Ter nagedachtenis aan Harrie Leenders (1950-2017)

Harrie Leenders, leraar Nederlands aan het Bernardinuscollege te Heerlen, was een onverzadigbaar verzamelaar van negentiende-eeuwse literatuur, waarover hij ook publiceerde, zie: "Oet de kleine republiek". L.H.J. Lamberts Hurrelbrinck en zijn "humoreske" over Neutraal Moresnet, *De Maasgouw* 127 (2008) 130-138. Zijn plan om een artikel te wijden aan het in Maastricht gehouden *Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres* van 1910 heeft hij helaas niet kunnen uitvoeren. 66 jaar oud, overleed hij te Heerlen op 4 februari 2017.

In de periode 1849-1912 is er, afwisselend in een Belgische en een Nederlandse stad, 32 maal een Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres (NTLC) gehouden: vier keer in Gent en in Antwerpen, drie keer in Brussel, twee keer in Amsterdam, Brugge en Maastricht, eenmaal in Leuven, Mechelen, Kortrijk, Utrecht, Den Bosch, Rotterdam, Den Haag, Middelburg, Kampen, Breda, Arnhem, Dordrecht, Nijmegen, Deventer en Leiden.¹ De benaming van het eerste, in Gent gehouden Congres (1849) was eenvoudig 'Nederlandsch Congres'. De twee volgende (Amsterdam 1850 en Brussel 1851) werden geëtiketteerd als 'Nederlandsch Letterkundig Congres', en vanaf het vierde (Utrecht 1854) vonden de Congressen plaats onder de vlag die de lading nog wat beter dekte: 'Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres'.² Deze benaming kan de suggestie wekken dat we te maken hebben met een wetenschappelijk congres van neerlandici. Dat is niet het geval: de congresbijdragen en de discussies waaierden uit tot ver over de grenzen van de filologie (de wetenschap van de taal- en letterkunde).³

Ter oriëntatie: de Groot-Nederlandse gedachte, de Vlaamse Beweging, en Limburg

De aanleiding voor de organisatie van het Congres in Gent was de wens om de scheiding te repareren die de Belgische revolutie van 1830 tussen de taalbroeders van Noord en Zuid had teweeggebracht. In de uitnodigingsbrief aan potentiële deelnemers werd gewezen op het belang van 'gemeenschappelyke geestontwikkeling' van 'volkeren van eenzelfden stam en eene zelfde tael, ofschoon door afzonderlyke

staetsbesturen beschermd'.⁴ Die laatste opmerking was van politiek belang. Want aan het gegeven dat er twee afzonderlijke staten waren, Nederland en België, mocht door de congresdeelnemers niet gesleuteld worden. Politiek was taboe op het Congres; voor het zaaien van politieke onrust was er geen plaats. Daar konden beide regeringen in Brussel en Den Haag op rekenen. Aan de basis van de ontmoeting lag de taaleenheid van Nederland en Vlaanderen, de 'Groot-Nederlandse gedachte'. Deze Groot-Nederlandse gedachte en het smeden en onderhouden van broederschapsbanden op basis van taalkundig-culturele gemeenschappelijkheid zou, ook voor volgende Congressen, de blijvende bron van inspiratie zijn.

Een complicerende factor vanaf het eerste Congres was, dat de Zuidnederlandse deelnemers tevens geïnspireerd werden door de Vlaamse Beweging. Deze campagne werd gedragen door een groep bewogen flaminganten die streefde naar de taalkundige, literaire en politieke emancipatie van het Vlaamse volk. Het waren idealisten, die zich bekommerden om de teloorgang van de Vlaamse taal en cultuur. Zij zagen hoe het leven van het Vlaamse volk leed onder de verfransing van de bovenlaag, waartoe zij zelf behoorden. Het is dan ook begrijpelijk dat zij er niet tegen ageerden. Maar met het oog op de gewenste praktische resultaten kreeg hun streven in de jaren 1840 een meer strijdbaar karakter. Behalve op taalgelijkwaardigheid richtten zij zich nu ook op culturele en politieke gelijkwaardigheid. Waar het hart van vol was, liep de mond van over. Ook op de Congressen lieten zij steeds luider van zich horen. Maar omdat politieke implicaties

1 Theo Bovens wijdde zijn kandidaatsscriptie *Nieuwe Geschiedenis* (1981) aan *De Nederlandse Taalcongressen in relatie met de Limburgse integratie in Nederland 1830-1875*. In zijn doctoraalscriptie (1987), *De brug tussen Vlaanderen en Nederland*, verbreedde hij het onderwerp door nader in te gaan op 'de Limburgse reacties op de Vlaamse beweging 1830-1875'. Van beide scripties heb ik dankbaar gebruik gemaakt ter controle en verfijning van verzamelde gegevens. Als er sprake was van aanvulling, heb ik er in een noot expliciet naar verwezen.

2 Zie: *NEVB*, deel, 2190.

3 Fasel/Maas 1979.

4 De Clerck 1979, 74.

van congreshandelingen hoe dan ook voorkomen moesten worden, werd de uitvoering van moties die bij de Belgische regering verkeerd konden vallen of de Belgisch-Nederlandse betrekkingen konden schaden, door de congresleiding aangehouden – in de hoop dat van uitsstel afstel zou komen – of via de instelling van ad hoc-commissies naar de coulissen gedirigeerd.

Bij de zuidelijke taalbroeders was de behoefte aan actie, aan congresbesluiten die een steun in hun rug konden zijn, veel groter dan bij de Noord-Nederlandse congresdeelnemers die het filologisch (taal- en letterkundig) karakter van de Congressen vooropstelden. Zij waren afkerig van onderwerpen met een politieke lading of waren er niet in geïnteresseerd; de behoeften van de Vlaamse Beweging waren de hunne niet. Bij de Vlaamse taalbroeders was er bijgevolg teleurstelling over dit onbegrip, soms ook gekwetstheid over de misplaatst-superieure toon waarop Noord-Nederlanders daar wel eens uiting aan gaven. Ook sociaal-culturele verschillen – omgangsvormen, taalgebruik – bleken soms hinderlijk in plaats van verrijkend. Zo nu en dan stak ook de slang van de religieuze en mentale tegenstelling de kop op: protestanten versus katholieken, conservatieve Noord-Nederlanders tegenover liberale Vlamingen.

Het spirituele karakter van de groep congressisten uit Noord en Zuid was dus complex. Maar de complexiteit van de groep Vlaamse deelnemers en van hun doelstellingen was veel groter. In eerste instantie waren zij weliswaar Vlaming en voelden zij zich leden van de Nederlandse stam, maar daarna traden hun verschillen aan het licht: zij waren lauw katholiek of ultramontaan, agnost of antiklerikaal, supporter van een Vlaams-Belgisch particularisme of voorstander van integratie in de Noord-Nederlandse taal- en lettercultuur. Volgens Pieter Geyl, de geschiedschrijver van

De beeldenaar van de Taalunie-penning toont de koppen van Ferdinand Snellaert en Jozef Alberdingk Thijm, initiatiefnemers van het eerste Nederlandsch Congres in 1849.

de Nederlandse stam, heeft het ontbreken van politieke eenheid bij de Vlaamse Groot-Nederlanders de realisering van de doelen van de Vlaamse Beweging ernstig vertraagd. 'De Vlaamse Beweging voegde zich naar het Belgische staatsleven zoals zij het in werking vond'. Bijgevolg participeerden haar aanhangers in verschillende partijen, die echter geen van alle primair gericht waren op Vlaamsgezinde hervormingen.⁵ De strijd van de Vlaamse Beweging voor formele gelijkstelling van de twee talen in België heeft geduurd tot de Gelijkheidswet van 1898. De doorvoering van gelijkwaardigheid in de dagelijkse praktijk was daarmee overigens nog lang niet bereikt.

Los daarvan bleef er, in Vlaanderen en in Nederland, werk aan de winkel ter verspreiding van de Groot-Nederlandse gedachte, die op de Congressen gevierd en gepropageerd werd. Pas na de Tweede Wereldoorlog vond dit streven zijn bekroning in de Nederlandse Taalunie, die in 1980 door de Belgische en Nederlandse regeringen gezamenlijk werd opgericht.

5 Pieter Geyl, *Noord en Zuid. Eenheid en tweehed in de Lage Landen*, Aula 40, Utrecht-Antwerpen 1960, 33-34.

Welke relaties bestonden er in de negentiende eeuw tussen Limburg – daarmee bedoelen we in dit artikel steeds Nederlands Limburg, tenzij anders vermeld – en de Nederlandsche Taal- en Letterkundige Congressen? Limburg lag in de periferie van het taalgebied; de meest nabije Groot-Nederlanders woonden op afstand, in de regio Gent-Antwerpen-Brussel. Toch heeft er in de jaren 1840-1843 een nauwe samenwerking bestaan tussen Henri Peters (Rolduc) en kanunnik Jan David (Leuven). Samen redigeerden zij het onderwijskundige tijdschrift *De Middelaer*, totdat Peters' benoeming tot directeur van Rolduc daaraan noodgedwongen een einde maakte. Een kwart eeuw later zou Willem Everts, vanaf 1868 directeur van Rolduc, de Groot-Nederlandse contacten weer opnemen en een regelmatig bezoeker van de Congressen worden. *Trait d'union* daarbij was de Amsterdammer Jozef Alberdingk Thijm. Via diens zwager, de architect Pierre Cuypers, werden ook Jan Willem Brouwers en Michael Smiets, docenten aan het Bisschoppelijk College van Roermond, in het Groot-Nederlands verbond betrokken. Verder was er in Limburg een aantal individuele Groot-Nederlanders, belijdend, maar niet actief, vaak oud-studenten van Rolduc of alumni van de Leuvense Alma Mater. Weinigen waren als deelnemer bij de Congressen aanwezig en hun bijdrage was bescheiden. Een enkeling slechts participeerde als supporter in de Vlaamse Beweging. Alleen de oud-Limburgers Pieter Ecrevisse en Jan Michiel Dautzenberg hebben een rol van betekenis gespeeld, zowel op de Congressen als in de Vlaamse Beweging. Zonder dat er sprake was van een literaire achterban in Nederlands Limburg, hebben zij in en door hun literaire werk hun geboortegrond geëerd.

Met twee Congressen in Maastricht (1875 en 1910) was onze provincie niettemin opvallend vertegenwoordigd. Wat heeft of wie hebben het gemeentebestuur bewogen om naar de organisatie ervan te solliciteren, er zelfs de looper voor uit te leggen? Wat hebben de twee Congressen betekend voor Maastricht en voor Limburg, voor het literaire klimaat in het bijzonder? En heeft de Groot-Nederlandse gedachte er wortel kunnen schieten?

De taalsituatie in Vlaanderen na de scheuring

Over de oorzaken van de scheuring van Noord en Zuid in 1830 is veel geschreven. In hun verzet tegen het autoritaire bewind van koning Willem I verenigden liberalen en katholieken in de zuidelijke provincies zich met de roep om vrijheid. De revolutie die het Zuiden (België) in augustus-september 1830 losscheurde van het Noorden ('Holland'), bracht België de vrijheden waar zijn burgers om gevraagd hadden. Daaronder ook de vrijheid van taalgebruik. Het lag in het jonge België voor de hand dat Frans als officiële taal werd gekozen. Dat was immers de taal van zijn burgerij, de ontwikkelden en de bemiddelden, ook in Vlaanderen. Weinigen slechts waren zich er toen van bewust dat Vlaanderen deel was van de Nederlandse taalstam en dat de keuze voor het Frans daar dus 'anti-nationaal' was. Weinigen beseften ook, dat zij die het Frans niet beheersten, daardoor buitenspel waren geplaatst. Alleen via het Frans was stijging op de maatschappelijke ladder mogelijk.⁶ Ook de leiding van de katholieke kerk in België, de hogere geestelijkheid, heeft de superioriteit van het Frans te lang geaccepteerd, en deze eerder bevorderd dan geremd.⁷

6 Vanacker 1985, 138, met de bewogen getuigenis van Jan Ignaas De Beucker tijdens het 13e NTLT te Antwerpen in 1873: 'Ik stem toe (...) dat wij verbasterd zijn, maar de reden daarvan is, dat de gemeenschap tusschen het volk en het openbaar Bestuur geschiedt in eene vreemde taal (...). Wij zijn verbasterd, omdat de opvoeding geheel in Fransche handen is, omdat men hier met zijne eigene taal niets is of zijn kan'.

7 Zie ook: Elias 1963-1965, deel 4, 335-336.

Eigenlijk was er anno 1830 weinig nieuws onder de zon. Al in 1788 had Jan Baptist Verlooy in zijn *Verhandeling op d'onacht der moederlyke tael in de Nederlanden* gewezen op de gevaarlijke sociale gevolgen van de verfransing. Johannes Mathias Schrant, door Willem I aangesteld als hoogleraar Nederlands aan de universiteit van Gent, vond Verlooy's essay van zo groot belang dat hij het in 1829 liet herdrukken. In 1832 publiceerde Philip Blommaert het vlugschrift *Aenmerkingen over de verwaarloozing der Nederduytsche Tael*, waarmee hij het stokje overnam. Er ontstond in Gent een groep gelijkgezinde 'Nederlandse' flaminganten (vooralsnog zeker niet anti-Frans gestemd): Jan Frans Willems, Philip Blommaert, Ferdinand Augustijn Snellaert, Jan Hendrik Bormans, Prudens van Duyse. De leden van deze orangistisch getinte Gentse groep bewaarden goede herinneringen aan de door Willem I gestimuleerde opleving van de Nederlandse taal en cultuur. Samen met een Vlaams-romantisch geïnspireerde groep Antwerpenaren – Hendrik Conscience, de broers Jan en August Snieders, Theodoor van Rijswijk, Jan van Beers – hebben zij de Vlaamse Beweging in gang gezet.⁸ Tot hun doelstellingen behoorden het behoud en de ontwikkeling van de Nederlandse taal in Vlaanderen, zo mogelijk in samenwerking met hun Noord-Nederlandse taalbroeders, en de ontwikkeling van de Nederlandse stam (de cultuur- en taalgenoten).

In Waalse en Brusselse kringen, die het Frans met vanzelfsprekende overtuiging als taal van de natie beschouwden, werden de activiteiten van de Vlaamse Beweging begrijpelijkerwijs als anti-nationaal ervaren. Het bestaan van Vlaamse letteren werd er wel erkend, maar alleen de Frans-Belgische literatuur werd geacht het vereiste niveau te hebben. De naar Brussel uitgeweken Maastrichtenaar André van Hasselt (1805-1874), die soms ook Nederlandse

▲ Ferdinand Augustijn Snellaert (1809-1872). Hij initieerde en opende het eerste Nederlandsch Congres, Gent 1849.

▼ Jozef Alberdingk Thijm (1820-1889), de Noord-Nederlandse Groot-Niederlander.

8 Verberne 1947, 300-302; Willemsen 1981, 61.

verzen schreef, vond in alle oprechtheid dat het Frans 'la véritable langue des idées' was.⁹ Hij stond daarmee niet alleen; het was communis opinio in heel West-Europa.

Ontwikkeling van de Groot-Nederlandse gedachte

Het Verdrag van Londen, dat in 1839 een streep zette onder het Belgisch-Nederlandse conflict, betekende voor het politieke leven in België, dat het unionisme (het samen werken van liberalen en katholieken aan de opbouw van de jonge staat) werd losgelaten, waardoor er in Vlaanderen naast een liberaal gekleurde Vlaamse Beweging een katholieke kwam te staan. Deze tweespalt, die goed twintig jaar later uitmondde in een fanatieke strijd tussen antiklerikale liberalen en katholieke ultramontanen, was een permanente rem op het door leden van beide partijen gedeelde streven naar culturele, dus ook talige, ontwikkeling van het Vlaamse volk.¹⁰ Een niet aflatende stoorzender daarbij was lange tijd het West-Vlaamse taalparticularisme, dat zich schrap bleef zetten, bijvoorbeeld door symbolisch een Vlaamse spelling (ae, ue, y in plaats van aa, uu, ij) te blijven hanteren.¹¹ En dan was er natuurlijk het structurele conflict tussen Waals en Vlaams, waaraan de licht complicerende factor van het Duits als derde taal in Oost-België kan worden toegevoegd.

Het plan van een groep Gentse flaminganten rond Jan Frans Willems (1793-1846) om te gaan werken aan de ontwikkeling van de Nederlandse taal en de eenheid van de Nederlandse stam zou dus geen sinecure zijn. De wond van de scheiding tussen België en Nederland schrijnde nog. De Belgen hadden

hun handen vol aan de opbouw van de eigen natie en beleefden hun eerste politieke conflicten. 'Holland', verlost van de miltzieke Belgen, koesterde zich wereldvreemd in de ijdele droom van 'Oud-Nederland'. De geesten leken nog niet rijp voor een Groot-Nederlandse samenwerking op basis van de taaleenheid. Toch durfde Ferdinand Augustijn Snellaert (1809-1872) het aan. Na het overlijden van Jan Frans Willems was hij de leidende figuur bij de Gentse flaminganten, en in de Amsterdammer Jozef Alberdingk Thijm (1820-1889) had hij een bekwaam medestander gevonden.¹²

Op 26 augustus 1849 werd in de aula van de universiteit van Gent het 'Nederlandsch Congres' geopend. Er waren vijftig Vlamingen aanwezig en twaalf Noord-Nederlanders. Bij de laatsten ook de in Maastricht woonachtige inspecteur primair onderwijs Bernard Schreuder (1787-1862), die onder Willem I directeur geweest was van de kweekschool te Lier.¹³ De breedte van het werkterrein was uitdagend en het samenzijn van stamgenoten weldadig. Hoewel Snellaert het Congres bedoeld had als een eenmalige aangelegenheid, besloten de deelnemers unaniem tot herhaling. Bijgevolg kon de Nederlandse Congresvoorzitter Abraham des Amorie van der Hoeven (1798-1855), die in zijn slotrede het onderscheid tussen volkseenheid en staatseenheid nog eens onderstreepte, 'de broeders uit het Zuiden' uitnodigen om het jaar daarop 'het feest te hernieuwen der verbroedering van het Noorden en het Zuiden'.¹⁴ In september 1850 vond in Amsterdam het tweede Congres plaats. Meer dan 250 personen werden als congreslid ingeschreven. Een traditie was geboren. Het doel zou onveranderd blijven: het behoud van

9 Elias 1963-1965, deel 2, 96-98.

10 Over de ideologische verdeeldheid in de Vlaamse literatuur, zie: Couttenier 1998, p. 1946-1948.

11 In meerderheid keerden de Vlaamse congresgangers zich op de Brugse Congressen van 1862 en 1884 tegen het West-Vlaamse taalparticularisme. Zie: Elias 1963-1965, deel 3, 180, 196-197.

12 Willemsen 1981, 61. Zie ook Leerseen 2006, 116-119; Van Rijnlandse zangkoorfeesten naar Nederlandse Congressen.

13 Bovens 1987, 86-87.

14 De Vroede 1949, 221-222; Willemyns 1991, 14-15.

de Nederlandse stam en het behoud van de gemeenschappelijke taal.¹⁵

De belangstelling voor de Congressen wisselde. Na Amsterdam 1850 viel de belangstelling in Brussel 1851 (71) tegen, terwijl het aantal 'leden' in Rotterdam 1865 (1218) nooit werd overtroffen.¹⁶ Leden waren er in twee categorieën: 'Congresleden in den eigenlijken zin des woords zijn alleen zij, die een onderwerp komen behandelen, of vroeger reeds een Congres hebben bijgewoond (...). Alle andere personen, die van eene toegangskaart voorzien zijn (...) mogen de werkzaamheden bijwonen en het woord voeren'. Er waren dus zoveel leden als er toegangskaarten verkocht werden (à raison van 2 gulden en 50 cent of vijf Belgische franken).¹⁷ Het aantal leden-congresgangers fluctueerde van (naar schatting) 50 tot 200. Daarnaast waren er soms honderden leden-donateurs, grotendeels uit de organiserende stad zelf afkomstig.¹⁸ Maar in alle gevallen was er aandacht van de pers in heel Nederland en Vlaanderen en was er dus sprake van internationale uitstraling.

Dat was dan ook de reden dat gemeentebesturen voor de congressisten de looper uitlegden. De organiserende steden, zeker de middelgrote, maakten zich op als voor een Limburgse bronk. In samenwerking met de Regelingscommissie van het Congres zorgden stadsbestuur en stedelijke verenigingen voor een flankerend programma, dat voor burgerij en buitenlui aantrekkelijk was en soms van bijzaak hoofdzaak leek te worden. Nederlandse en Belgische kranten deden gedetailleerd verslag, zowel van de spreekbeurten als van de illuminatie, de evenementen en de sfeer in de feest-

tende stad. Reglementaire bepalingen zorgden ervoor dat ook op het congres zelf de vrede niet verstoord werd: getuigenissen met een politiek of religieus karakter waren taboe, en de staatkundige constellatie, waarover in 1839 definitief beslist was, moest geëerbiedigd worden.¹⁹ Dat zette een rem op de vrije meningsuiting. Zo merkte L.G. Visscher bij het 4^e Congres (Utrecht 1854) sarcastisch op dat men wel mocht hopen dat de eenheid der Nederlanden hersteld zou worden, maar dat men dat niet mocht zeggen.²⁰ Een positief geluid op hetzelfde Congres was het eerste verslag, door Matthias de Vries (1820-1892), over de voortgang van het werk aan het grote *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT), waartoe op het 2^e Congres in 1850 besloten was.²¹

In de reeks Nederlandsche Congressen kan men drie perioden onderscheiden. De eerste twaalf (Gent 1849 – Middelburg 1872) waren levendige bijeenkomsten van geleerde heren, sommige vergezeld van hun eega's. Hevige discussies werden er niet gevoerd, scherpe eisen werden niet geformuleerd. Typerend is de hoffelijkheid van de Noord-Nederlanders jegens hun Vlaamse collega's, al toonden zij weinig begrip voor de Vlaamse taalstrijd – de taal was in het Noorden immers niet bedreigd. De Vlamingen van hun kant behoeften dringend steun bij hun politieke strijd, maar verzuimden die behoefte expliciet onder de aandacht te brengen. Wat dit betreft vormde het 9^e Congres (Gent 1867) een uitzondering. Hier lieten de liberale aanhangers van de Groot-Nederlandse gedachte duidelijk van zich horen.²² Max Rooses, de secretaris van het Gentse Congres, constateerde in een indringende nabeschou-

15 De Vroede 1949, 221; Verberne 1947, 304; Elias 1963-1965, deel 1, 138; de Clerck 1966, 42-46.

16 Bovens 1981, 36.

17 Citaat uit het *Programma van het 14e NTLC* Maastricht 1875, 3, 21.

18 Schattingen op basis van het overzicht van de Congressen 1 t/m 14 (1849-1875) in Bovens 1981, 36.

19 Bovens 1981, 28.

20 Elias 1963-1965, deel 2, 339.

21 Hans Heestermans, 'Het WNT en de Taal- en Letterkundige Congressen', *De Negentiende Eeuw* 5 (1981) 78, 80.

22 Willemyns 1991, 15-16; de Vroede 1949, 222-223.

wing over de eerste negen Congressen: 'De lijn tusschen Noord en Zuid is nog immer meer dan eene gekleurde streep'. Op het gebied van taal en letteren was wel voortgang gemaakt, maar 'op het vaste terrein der praktijk waren nog weinig stappen ter verbroedering gedaan'. Hij wilde dat de beide regeringen bij de zaak betrokken werden en wenste veranderingen in de organisatie om aan de vrijblijvendheid een eind te maken.²³ Daarmee liep hij in het spoor van Pieter Ecrevisse, die in 1860 (6^e Congres Den Bosch) en opnieuw in 1867 (9^e Congres Gent) gepleit had voor een praktische aanpak: maatregelen die het verkeer tussen Noord en Zuid zouden bevorderen.²⁴

Tijdens de tweede periode, van het 13^e Congres (Antwerpen 1873) tot en met het 20^e (Amsterdam 1887), toen de Vlaamse Beweging door de tegenstelling antiklerikalen versus katholieken verlamd werd, ondervonden de Congressen de weerslag daarvan. Ze misten levendigheid en vuur en hadden, schrijft Elias, 'lood in de vleugels'. In 1887 lieten de jongeren rond *De Nieuwe Gids* weten dat zij het 20e Congres in Amsterdam niet zouden bijwonen. In die 'ménagerie' (dierentuin) wensten ze niet 'mee te gaan brullen'. Het effect van hun opstelling was ook in het Zuiden merkbaar, want pas na vier jaar zou er het volgende Congres plaatsvinden.²⁵

Met dat 21e Congres (Gent 1891) begon de derde periode. Het aantal deelnemers in Gent was boven verwachting en er werd met engagement en verfrissende openheid gediscussieerd. Van toen af gingen de Congressen tevens func-

tioneren als forum waar het programma van de Vlaamse Beweging besproken en vastgelegd werd. Dat was in die jaren gericht op 'integrale vernederlandsing van Vlaanderen en de vernederlandsing van de Gentse universiteit'.²⁶ Noord-Nederland werd aanvaard als culturele voedingsbodem voor het Vlaams cultuurleven, maar 'in het teken van een groeiend gevoel van Vlaamse zelfstandigheid'. Dus geen assimilatie, maar toenadering op voet van gelijkheid.²⁷ Hierbij moet worden aangetekend dat de Noord-Nederlandse congresgangers, die behalve door de Groot-Nederlandse gedachte, vooral gedreven werden door een filologische, op taal en letterkunde gerichte interesse, altijd afstand bewaard hebben ten opzichte van de politieke ambities van hun Vlaamse collega's.²⁸ De opmerking van Karel de Clerck dat 'de in het zuiden gehouden Congressen steeds levendiger en vaak ook rumoeriger ogenblikken bereikten dan in het Noorden' is in dit verband goed te begrijpen.²⁹

In 1895 werd het Algemeen Nederlands Verbond (ANV) opgericht. Zijn doelstelling was de ontplooiing van de Nederlandse taal- en cultuurgemeenschap en de bevordering van de samenwerking tussen Vlaanderen en Nederland op elk gebied. Vanaf 1896 verzorgde het de uitgave van *Neerlandia*, met 'nieuws over de Nederlandsche taal en stam over gans de wereld'.³⁰ Het ANV nam de forumfunctie voor Vlaamsgezinden van links en rechts grotendeels over. De Congressen konden zich zodoende weer richten op de filologische werkzaamheden en de ontmoeting in Groot-

23 Rooses 1867, 76, 83, 123-133. Max Rooses (1839-1914) speelde op de Congressen in de jaren 1867-1896 een zeer actieve rol. Over hem: *NEVB*, deel 3, 2658-2662.

24 *Handelingen 6^e NTLC Den Bosch 1960*, 34-41; *Handelingen 9^e NTLC Gent 1867*, 261.

25 De Clerck 1979, 77; Elias 1963-1965, deel 3, 191, 193; Willemsen 1981, 70.

26 Willemyns 1991, 16; Willemsen 1981, 70.

27 Elias 1963-1965, deel 4, 280, 306, 313.

28 De Vroede 1949, 223-224; Vanacker 1985, 137.

29 De Clerck 1979, 76. Zie ook Willemsen 1981, 60, 64-67.

30 Elias 1963-1965, deel 4, 292-293. Het ANV telde in 1908 meer dan 10.000 leden.

Nederlands verband.³¹ Het 29^e Congres (Brussel 1906) was groots opgezet en imponeerde, ook door de gewekte verwachtingen voor samenwerking van Noord en Zuid in de toekomst. De Handelingen bevatten liefst 124 bijdragen en verschenen in twee delen. In 1912 werd het 32^e Congres in Antwerpen gekoppeld aan de honderdste verjaring van Conscience's geboorte. Haarlem zou in augustus 1914 het 33^e Congres organiseren, maar het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog verijdelde de realisering.³²

Bijdragen van oud-Limburgers (1849-1872)

In de eerste periode van de Congressen hebben de oud-Limburgers Pieter Ecrevisse (1804-1879) en Jan Michiel Dautzenberg (1808-1869) een opvallende rol gespeeld, ook door hun voordrachten.³³

Ecrevisse – in 1839 vanuit Sittard naar Eeklo uitgeweken – sprak op het eerste Congres (Gent 1849) ‘over de ontwikkeling der nederduitsche tael- en letterkunde in de zuidoostelyke belgische provincien onder het ryk der Nederlanden’. Hij was uitgesproken positief over de onderwijspolitiek van Willem I, die in het lager, middelbaar en hoger onderwijs tal van verbeteringen doorvoerde, in het bijzonder met betrekking tot het Nederlands (‘nederduitsch’). De invloed van ‘dit echt nationaal onderwijs’ was voor Limburg ‘overheilsaem’. De jeugd liet er ‘den wansmakelyken tongval’ varen en leerde ‘eene beschaefde tael’ spreken. In het middelbaar onderwijs werden ‘de ligte [lees: wufte] voorbrengsels der fransche letterkunde’ verdrongen door de grote Hollandse schrijvers van de 17^e en 19^e eeuw’. Ecrevisse constateerde dat Limburg gelukkig ‘onverbasterd vlaemsch’ gebleven was, ondanks de ‘verpestenden letteradem’ die de zuidenwind

Pieter Ecrevisse (1804-1879). Pieter Ecrevisse (1804-1879). Letterenhuis Antwerpen.

sedert 1830 ‘over België heeft uitgeblazen’. Na de periode van het Verenigd Koninkrijk was het onderwijs er helaas blijven stilstaan. Ook trokken ‘de geest van nieuwigheid en de zucht om aan de modepop van den tyd te bevallen groote vernuften van het ingeslagen pad af’. Ter illustratie voerde Ecrevisse hierbij de dichter Theodoor Weustenraad (1805-1849) op. Tegen beter weten in had deze zich van ‘zyne eerste dichtproeven in het vlaemsch’ afgekeerd. We gaan hier met Ecrevisse maar niet in discussie. Dat hij van Limburgse dialecten en Franse letteren niet veel moest hebben, moge duidelijk zijn; ook dat hij een leugentje om bestwil niet schuwde. Maar wat hij zei over de aanmerke-

31 Willemsen 1981, 70.

32 De Clerck 1979, 77; Fasel/Maas 1979, 124-130.

33 Voor Ecrevisse en Dautzenberg, zie GLL, 245-248, resp. 260-262.

lijke kwaliteitsverbetering van het onderwijs in de periode 1815-1830, is volkomen juist.³⁴

In 1860 bij het 6^e Congres in Den Bosch stelde Ecrevisse zichzelf de vraag ‘Wat bedoelen, wat willen wij?’ Zijn antwoord bestond uit een groot aantal de eenheid bevorderende voorstellen op het gebied van de spoorwegen, het postwezen, munten, maten en gewichten, de spelling, erkenning van diploma’s en wetenschapsbeoefening in Groot-Nederlands verband. Hij vond het ‘een anachronismus’ dat Nederlanders van Zuid en Noord ‘door eene douanelijn van elkander gescheiden’ waren. Het was tijd voor actie: ‘Woorden komen niet meer te pas; daedzaken moeten gesteld worden’.³⁵ Wat de spelling betreft lukte dat wonderwel: in 1863 presenteerden Matthias de Vries en L.A. te Winkel hun met het oog op het WNT ontworpen spelling, die in België al in 1864 officieel werd ingevoerd.³⁶ Maar veel wensen bleven onvervuld en nieuwe werden geboren. Tijdens een gedachtewisseling bij het 9^e Congres (Gent 1867) over een plan om de Congressen een meer sociaal gezicht te geven merkte Ecrevisse op: ‘Tot hertoe zijn wij enkel letterzifters geweest. Laat ons eene sociale maatschappij vormen, en wij zullen ongetwijfeld de belangen van Noord- en Zuid-Nederland op bevredigende wijze bevorderen’. In dezelfde praktische lijn lag zijn spreekbeurt op het 12^e NTLC (Middelburg 1872) ‘over de noodwendigheid, voor Noord- en Zuid-Nederland, eener beknopte geschiedenis der beide landen, ten gebuik der lagere en middelbare scholen als leesboek’.³⁷

Jan Michiel Dautzenberg (‘Limburg lacht mij als Tempe, mij lacht er het vriendlike

Jan Michiel Dautzenberg (1808-1869).

Heerlen’)³⁸ vervulde spreekbeurten bij het 3^e (Brussel 1851), 4^e (Utrecht 1854) en 5^e Congres (Antwerpen 1856), steeds over taalkundig-literaire thema’s die hem na aan het hart lagen: ‘Wy moeten den ouden taelstam plegen en beschermen met al der kracht die in ons is. Zyne botten en twygen zijn immers de fyne, geestige vormdeelen der spraek, die den ouden stamme een eeuwig jeugdig aanzien geven. Wel zyn zy te beklagen, die van vooruitgang der levende tael spreken, en steeds van den deftigen gryzen boom de liefste twygen afsnoeien’.³⁹

34 *Handelingen van het Nederlandsch Congres* Gent 1849, 122-125.

35 *Handelingen 6e NTLC* Den Bosch 1860, 34-41, citaten op p. 37.

36 De spelling De Vries & Te Winkel werd in Nederland pas doorgevoerd in 1883; Zuid-Afrika volgde in 1888. De eerste aflevering van het WNT verscheen in 1864.

37 *Handelingen 9e NTLC* Gent 1867, 261; Willemyns 1991, 15; *Handelingen 12e NTLC* Middelburg 1872, 70-73.

38 Tempe: het vanaf de Oudheid veelbezongen Tempedal, gelegen in de Griekse landstreek Thessalië.

39 *Handelingen 3e NTLC* Brussel 1851, 73-76; *Handelingen 4e NTLC* Utrecht 1854, 39-56, citaat aldaar op p. 45; *Handelingen 5e NTLC* Antwerpen 1856, 74-84.

Pieter Willems (1840-1898).

Oud-Maastrichtenaar Pieter Willems (1840-1898), hoogleraar in Leuven, herdacht Dautzenberg tijdens het 11^e Congres (Leuven 1869). Hij prees hem als deelnemer aan de Vlaamse Beweging, buiten alle partijchap om, als minnaar van oude taalvormen, als mens en als dichter. Hij wees verder op Dautzenbergs permanente bemoeienis met het aanhalen van 'den broederband tusschen Dietsch en Duitsch'. De Duitse interesse in de Vlaamse taalstrijd en in de Nederlandsche Congressen was, zei hij, aan Dautzenberg te danken.⁴⁰

Pieter Willems liet zijn 'in memoriam Dautzenberg' voorafgaan door een beschouwing over de staat van de literatuur in Limburg.

Zich afvragend hoe 'de onbeduidendheid van de plaats die Limburg bekleedt in de geschiedenis onzer letterkunde' verklaard kon worden, wees hij als belangrijkste oorzaak op 'de staatkundige stelling van Limburg gedurende de laatste drie eeuwen'. Limburg was staatkundig gezien een lappendeken geweest, geen gewest met eigen bestuurlijke organen, geen eenheid waarin een culturele en talige identiteit kon ontstaan. De protestantse Republiek der Verenigde Nederlanden, die over aanmerkelijke delen van de katholieke regio de soevereiniteit bezat, beschouwde de streek als wingewest, hetgeen leidde tot 'eenen zekeren afkeer tusschen de beheerschers en de beheerschten, tusschen Noord en Zuid'. De invloed van 'Holland' op taal- en letterkundig terrein was bijgevolg zeer gering. Het mocht dan ook niet verbazen, dat 'tot heden toe Limburg van eenige flauwheid getuigd heeft jegens de moedertaal'. Maar ook constateerde hij een 'toenemende belangstelling mijner Limburgsche landgenooten in onze Nederlandsche Congressen'. Die bleek bovendien uit het door Burgemeester en Wethouders van Maastricht ingediende verzoek om het volgende Congres te mogen organiseren.⁴¹

De presentie van Limburgers (1849-1873)

De aanwezigheid van Limburgers op Vlaams terrein, in het bijzonder aan de universiteit van Leuven, werd in 1839 niet plotseling afgebroken. Classicus Henri Peters (1806-1855), die in 1843 benoemd zou worden tot de eerste directeur van het onderwijsinstituut Rolduc, werkte intensief samen met de Leuvense kanunnik J.B. David (1801-1866) bij het redigeren van 'het eerste echte Groot-Nederlandse tijdschrift' *De*

40 *Handelingen 11e NTLC Leuven 1869*, 304-310. Zie ook Willemsen 1981, 63 over een apart facet van het pangermanisme, namelijk 'het Nederduitse streven, [dat wil zeggen:] het beklemtonen van taal- en culturele eenheid van het gebied van Duinkerke tot Koningsbergen'.

41 *Handelingen 11e NTLC Leuven 1869*, 301-304, 452.

Middelaer, of, *Bydragen ter bevordering van tael, onderwys en geschiedenis* (1840-1843).⁴² Diverse Limburgse studenten werden lid van het Tael en Letterlievend Genootschap *Met Tijd en Vlijt* (1836) – ik noem: Désiré Franquinet, Jérôme Lambrechts, diens broer L. Lambrechts, Hippolyte Collaes. Dit genootschap wist zich gesteund door een groeiende groep van oud-leden en buitenleden, onder wie Henri Peters, Jozef Alberdingk Thijm, Theodoor Weijland, Willem Everts, Michael Smiets, Jan Willem Brouwers.⁴³ Dat in deze groep belangstelling zou bestaan voor de Nederlandsche Congressen lag voor de hand. Toch bleek het aantal actieve deelnemers gering. Ze kwamen uit Maastricht of bevonden zich op de culturele lijn Rolduc-Roermond-Amsterdam.⁴⁴ Nauwe betrokkenheid bij de Congressen was er, zoals we zagen, alleen bij de oud-Limburgers Ecrevisse en Dautzenberg.

Niettemin vertoonden zich op het 3e Congres (Brussel 1851) twee vroege vogels uit Maastricht: J.P.L. Thiel, ambitieus jong ambtenaar bij het provinciaal bestuur, en Désiré Franquinet (1826-1900), jurist met grote taal- en letterkundige interesse – hij was na zijn studietijd in België teruggekeerd in zijn geboortestad en daar in december 1849 benoemd tot stadsarchivaris.⁴⁵ Bij het 4e Congres (Utrecht 1854) was J.G. Hulleman, leraar aan het Athenaeum te Maastricht, aanwezig; bij het 6^e (Den Bosch 1860) Hendrik

Kern, in de jaren 1858-1863 leraar Grieks aan dezelfde school, later hoogleraar Sanskriet in Leiden. De laatste zou bij volgende Congressen meermalen een spreekbeurt verzorgen.

In Rotterdam, waar in 1865 het 8e Congres plaatsvond, waren Emile Seipgens (1837-1896) uit Roermond, Jérôme Lambrechts (1839-1896) uit Grevenbicht en Jos. Russel (1829-1888) uit Maastricht present. Lambrechts onderhield zijn toehoorders met 'Eenige woorden betreffende den tegenwoordigen staat der Nederlandsche taal', een bijdrage aan het discours rond het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* in wording. Russel was redacteur van de Maastrichtse krant *L'Ami des intérêts limbourgeois*, voortgezet als *L'Ami du Limbourg*. Onderwerp van zijn spreekbeurt op het Congres was 'De herleving der letterkunde in het Hertogdom Limburg', waarover hij overigens weinig te melden had. Uiteraard besteedde Russel in *L'Ami* bijzondere aandacht aan het Congres. In zijn verslagen attendeerde hij ook op de (in de *Handelingen* niet vermelde) aanwezigheid van Willem Everts en J. (J.T.P.H.) Janssen uit Rolduc en van dr. Th. Verwijen, rector van het gymnasium, uit Maastricht. In extenso drukte hij in *L'Ami* de spreekbeurt van Jérôme Lambrechts af.⁴⁶

Op het 9e Congres (Gent 1867) hield A.S. Kok (van 1864 tot 1877 leraar aan de Rijks H.B.S. te Roermond) een spreekbeurt over 'Dante en Vondel'.⁴⁷ Hij was er niet het enige congreslid uit

42 Bovens 1987, 63-66; P.A.M. Geurts, 'H.H.J. Peters, leraar te Rolduc, en het tijdschrift *De Middelaer (1840-1843)*', in: *Maaslands Melange*, Werken LGOG 14, Maastricht 1990, 245-261. Voor Peters, zie ook *GLL*, 260-261.

43 Gedetailleerd uitgewerkt in Bovens 1987, 72-82. Voor Jérôme Lambrechts: zie noot 46; voor Désiré Franquinet: *GLL*, 269-272, Willem Everts: *GLL*, 212, 272-273, Michael Smiets: *GLL*, 275-279, Jan Willem Brouwers: zie *GLL*, 221, 226, 279-282. Over Theodoor Weijland schreef ik in: Babke Aarts, Ad van Pinxteren, Jos Schatorjé (red.), *Limburgensia. Schatten van Schillings*, Nijmegen 2019, 174-177.

44 Zie *GLL*, 211-212.

45 Jenniskens 1982, 468, 473.

46 Bovens 1987, 55-56: *L'Ami* van 14 en 21 september 1873. Voor Russel: zie *GLL*, 274-275. Jérôme F. Lambrechts (1839-1896) was in veel opzichten Groot-Nederlander. Hij werd geboren bij de Grensmaas, in Daniëlsweert (bij Stevensweert), gelegen in de gemeente Roosteren, in 1840 toegevoegd aan de gemeente Grevenbicht. Hij studeerde rechten te Leuven en was er lid van *Met Tijd en Vlijt* (1863-1866). Hij zette zijn studie voort in Leiden (van 16 november 1866 tot 11 mei 1871). Daar schreef hij in 1867 een gedicht van 22 kwatrijnen (te Leuven gedrukt) bij gelegenheid van de onthulling van het borstbeeld van kanunnik J.B. David (zie *Regelingscie* 1875, omslag 2). Vanaf 1873 tot zijn dood was 'monsieur Jérôme' een populair Tweede Kamerlid. Hij stierf te Sittard, nadat hij bij het instappen van de trein naar Den Haag door een beroerte getroffen was. Zie: Bovens 1987, 79-80; *L'Ami* van 21 september 1865; op internet de site *Parlement.com*.

47 Nissen 1986, 33-35.

Congresgangers 11e Congres Leuven 1869. Beeldbank Stadsarchief Leuven. Zittend v.l.n.r.: nr. 2 Paul Alberdingk Thijm (Maastricht), nr. 4 Arie de Jager (Rotterdam), nr. 6 Henri Conscience (Brussel), nr. 9 Pieter Willems (Leuven), nr. 10 Max Roosees (Antwerpen). Staand v.l.n.r.: nr. 1 Michael Smiets (Roermond), nr. 4 G.W. Vreede (Utrecht), nr. 9 Paul Fredericq (Kortrijk? Gent?).

Limburg. Ook E. Dumoulin en boekhandelaar Noman, beiden uit Maastricht, waren aanwezig en zullen zich waarschijnlijk onder zijn gehoor hebben bevonden. Jos. Russel, die had aangekondigd dat hij zou spreken over 'Oorsprong en verwantschap in de Nederlandsche taal', was in Gent niet komen opdagen. Dat er op het Congres niet slechts mooi gesproken, maar ook goed gedronken is, bleek uit de *Opregte Maastrichter Almanak* voor 1868, waarin 'een ooggetuige' (Noman? Dumoulin?) ons laat delen in zijn 'poëtische opwelling' aan het einde van het congresbanket:

Nog is de mond niet aan de beker,
 Of, zie, alweer een ander spreker.
 En glazen gekletter,
 De drinkers steeds vetter,
 't Gesnater, 't geschater.
 Het vinden van vrinden,
 Die klinken en drinken,
 't Ontkurken van flesschen,
 Bij vijven of zessen.
 Een leven, dat hooren en zien doet vergaan,
 Men kon er zich zelve met moeite verstaan.
 (...)

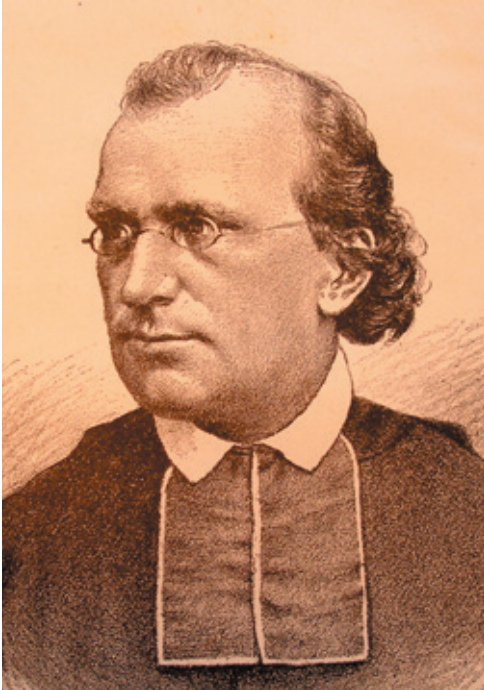

Opregte Maastrichter Almanak voor 1868, titelblad; idem, 'Klinken en drinken' op het 9e Congres in Gent 1867. Foto's Jan van Tol.

Samenhangend met de politieke (en kerkelijke) situatie, bleek het jaar 1867 ook op het vlak van de literatuur een keerpunt in de belangstelling van Limburg voor Nederland én voor de Nederlandsche Taal- en Letterkundige Congressen. De politiek riskante verbinding met de Duitse Bond werd op 11 mei 1867 opgeheven, de relaties met België waren intussen genormaliseerd, en de band met Nederland (ook met katholiek Nederland) werd nu als heilzaam ervaren. Aan het eind van de grote historische optocht, die in mei 1867 tweemaal door Maastricht trok – georganiseerd door de Sociëteit Momus, met Désiré Franquinet als organisator – troonde koning Willem III hoog op de zegekar waarmee de cavalcade werd afgesloten.

Bij het 10e Congres (Den Haag 1868) waren uit Limburg aanwezig: mr. L. Haffmans, Tweede Kamerlid en kantonrechter (uit Venlo), de priesterleraren J. Janssen en directeur Willem Everts (uit Rolduc), en vier personen uit Roermond: A.S. Kok (Rijks H.B.S.), Jacob Waterreus, hoofdonderwijzer van het 'Klein College', en de priesterleraren Th. Haffmans en Michael Smiets (Bisschoppelijk College). Laatstgenoemde had een instructief exposé voorbereid 'Over de spreek- en schrijftaal in België'. Helaas moest de presentatie ervan wegens tijdgebrek vervallen. Het werd wel opgenomen in de *Handelingen*.⁴⁸ Wat de spreektaal betreft adviseerde hij de Vlamingen om net zoals de Hollanders twee talen te gebruiken: een voor de huiselijke kring en een meer

48 *Handelingen 10e NTLC* Den Haag 1868, 268-277; Elias 1963-1965, deel 3, 200; Bovens 1981, 42.

Michael Smiets (1830-1885).

beschaafde voor het maatschappelijk verkeer. Over de geschreven taal merkte hij op: ‘Holland bezigt *éene* algemeene schrijftaal, en België, *twee*. De eerste wordt er gebezigt tot het schrijven van boekwerken. De tweede wordt vooral aangewend tot het opstellen van aanplakbiljetten, marktberichten, nieuwstijdingen, pennewisten, en, wat meer is – Smiets bedoelde: wat erger is –, deze schrijftaal, tot eene zoogenaamde volkstaal verformfaaid, beklimt de trap-

pen der kamer, waar de dagbladbestierder zetelt’. En toch zou de pers ‘de groote hefboom voor de volmaking van het Vlaamsch of Nederlandsch’ moeten zijn. De achtste Limburgse bezoeker was dominee Sytse Roorda van Eysinga, hervormd predikant te Grevenbicht, een door multatuliaans vuur bezielde idealist. Hij sprak zich op het congres uit voor een volwaardig lidmaatschap voor vrouwen, opdat ‘eene zaak van hoffelijkheid worde gemaakt tot eene zaak van recht’.⁴⁹

Michael Smiets (1830-1885) was in deze jaren het Limburgse gezicht van het Congres.⁵⁰ Op het 11e (Leuven 1869) sprak hij, speels goochelend met alternatieve aanduidingen, ‘Over de Nederlandsche benamingen van ‘t Fransche *vélocipède*’. Aan het slot van zijn ludiek verhaal nam hij ‘de eerbiedige vrijheid, de geëerde vergadering in ernstige overweging te geven het woordje *zelfkar*’. Immers, zo betoogde hij, ‘de man, die rijdt, is voor zich zelf tevens de kar, die hem voert; de berijder is te gelijk de bak van het voertuig, hij is de vracht en de kracht daarvan. Daarenboven is het woord kort en bondig; het is duidelijk om te verstaan, en gemakkelijk om te onthouden. Eene *zelfkar* verstaat het kleinste kind, dat eenige woorden van zijne moedertaal begrijpt’. Alleen J. Adriaensen (Leuven) had daarvan terug. Hij besloot zijn niet onverdienstelijk reactie met een alternatief voorstel: ‘Heeten we het Fransche *vélocipède* in het Nederlandsch *snelwiel*; de *velocipedist* een *snelwieler*; de werking *snelwielen*’. Anno 2020 weten wij wat het geworden is: *fiets*, *fietsen*, *fietsen*, maar het raadsel hoe dat zo gekomen is, moet

49 Lut Troch, ‘De vrouw op de Nederlandse Taal- en Letterkundige Congressen 1849-1912’, *De Negentiende Eeuw* 8 (1984) 19-20. Sytse Roorda van Eysinga (1827-1897) was van 1862 tot 1868 predikant in Grevenbicht. Wat de Hervormde Kerk hem uiteindelijk niet kon bieden, vond ‘de profeet van Grevenbicht’ in het spiritisme. Toen in Nederland de kansels voor hem gesloten werden, werkte hij, ‘balling’ in Duitsland, enkele jaren mee aan het blad *Licht, mehr Licht*. Na terugkeer in Nederland werd hij redacteur van het tijdschrift *De blijde Boodschap*. Een oude vriend tekende Roorda als ‘een edelmoedig, maar ook heel zonderling mens’ en vond in hem ‘naast profetie ook retoriek, naast weergalozes verhevenheid ook de grilligste luimen’. Zie: *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme*, 1978-2006, deel 2 (1983) 381-382.

50 Meer over Michael Smiets, zie: Nissen 1986, 44-46, 178-197; GLL, 226, 275-279; Arijs 2017, 109-110.

nog altijd worden opgelost.⁵¹ Op een later tijdstip leverde Smiets nog een tweede bijdrage in de vorm van een lang vaderlandslievend gedicht: 'Oranje boven, in den watersnood van 1861'. Daarmee heeft hij zeker respect afgedwongen, hoewel de waardering van de congresgangers wel naar zijn 'zelfkar' zal zijn uitgegaan.⁵²

Behalve Smiets leverde Paul Alberdingk Thijm (1827-1904, in de jaren 1864-1870 leraar in Maastricht) een bijdrage aan het Congres. Hij sprak over 'den Nederlandschen Roman'.⁵³ Verder waren op het congres in Leuven aanwezig: de priesterleraren J. Drehmans, S. Canoy en J. Schneider (Bisschoppelijk College Weert), dominee Sytse Roorda van Eysinga (Grevensbicht) en de Maastrichtenaars Hugo Sassen en J.J. de Wit.⁵⁴

Drie jaar later, bij het 12^e Congres (Middelburg 1872) was Michael Smiets weer van de partij, ditmaal vergezeld van Willem Everts (Rolduc) en J.R. van den Berg (Venlo).⁵⁵ De voordracht van Smiets moest wegens tijdsgebrek geannuleerd worden, maar werd wel in de *Handelingen* opgenomen. Hij stak daarin de loftrumpet 'Over Nederland, als bronader der wereldbeschaving', waarbij hij veel aandacht schonk aan Jan Pieter Minckelers, de

Maastrichtse uitvinder van het steenkoolgas.⁵⁶ Behalve Smiets zou Jos. Russel in Middelburg gesproken hebben, ditmaal 'Over de vlucht der Limburgsche pers gedurende de laatste jaren', maar Russel schitterde andermaal door afwezigheid. Niettemin daagde het aangekondigde onderwerp een zestal congresgangers uit tot een gedachtewisseling, die werd aangesneden en ingeleid door de journalist Maurits H. van Lee.⁵⁷ In de historiografie van de Limburgse pers is tot nu toe geen aandacht geschonken aan deze intrigerende uitwisseling van meningen en gegevens.⁵⁸

Maastricht congresstad?

Tien Limburgers gaven acte de présence op het 13e Congres (Antwerpen 1873): A.S. Kok (Roermond),⁵⁹ Martin Jansen (Sittard), C.J.A. Stakman (Amstenrade) en zes personen uit Maastricht: Désiré Franquinet, Jos. Russel, Hugo Sassen, J.J. de Wit, G. Graafland en Th. Graafland.⁶⁰ Geen van hen was speciaal gekomen voor het leveren van een congresbijdrage. Drie in Antwerpen besproken onderwerpen zijn niettemin vermeldenswaard: prof. Hendrik Kern lanceerde het plan om door middel van enquëtering materiaal te verzamelen voor het

51 De etymologie van het woord fiets is nog altijd niet helder, dit ondanks de grote hoeveelheid literatuur. Het woord was in de jaren 1870 al in gebruik. De eerste schriftelijke vermelding (viets) is aangetroffen in de Arnhemsche Courant van 28 april 1886. Aldus Ewoud Sanders, die de historie op lichtvoetige en tegelijk degelijke wijze heeft beschreven in: *Fiets: de geschiedenis van een vulgair jongenswoord* (Den Haag 1997). Hij schenkt daarin ruim aandacht aan de Leuvense spreekbeurt van Michael Smiets. Dat het woord fiets kan zijn afgeleid uit vietse (Kerkrade, Heerlen), vetse (Sittard), fietsje (Roermond), fiete (Venlo), steeds met de betekenis 'snel lopen', acht hij heel plausibel.

52 *Handelingen 11e NTLC* Leuven 1869, 72-79, 167-172.

53 *Handelingen 11e NTLC* Leuven 1869, 60-62.

54 Hugo Sassen (1849-1900), zaakgelastigde van Ecuador te Brussel, later aldaar consul van Columbia. J.J. de Wit (1848-1937), rechtsgeleerde en historicus, werd in 1875 lid van de Regelingscommissie NTLC Maastricht.

55 Jean Rudolph van den Berg van Saporoea, geboren op 12 mei 1847 te Velp, was ritmeester der huzaren te Venlo. Ik dank Frans Hermans (Gemeentearchief Venlo) voor deze informatie.

56 *Handelingen 12e NTLC* Middelburg 1872, 400-408.

57 Maurits H. van Lee (1832-1907), Nederlands journalist gevestigd te Brussel, later afdelingshoofd aan het Belgische ministerie van Binnenlandse Zaken en Openbaar Onderwijs, was een geregeld congresganger die tot op hoge leeftijd (29e Congres, Brussel 1906) actief bleef.

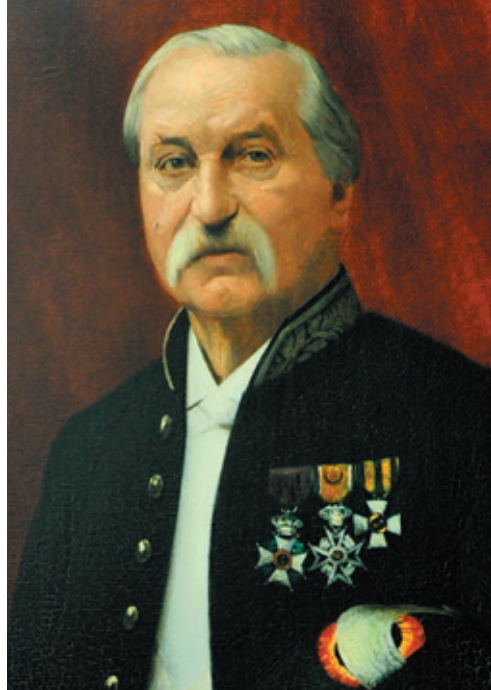
58 *Handelingen 12e NTLC* Middelburg 1872, 177-182, 295-308.

59 De 'ledenlijst' vermeldt ook een uit Roermond afkomstige De Cock (zonder voorletters of nadere toelichting).

60 Een Graafland met de voornaam Th. is mij niet bekend. Waarschijnlijk zijn bedoeld: Archibald G. Graafland (1811-1877) en zijn zoon: jhr. Joan M.L. Graafland (1850-1925), 1^e luitenant der d.d. schutterij en heraldicus, vader van de schilder jhr. Rob A.A. Graafland (1875-1940). *Nederland's Adelsboek* 83 (1993) 400-408. Zie ook de bijlage 'Een standbeeld voor Hendrik van Veldeke'.

ontwerp van een Nederlands-Vlaamse dialectenkaart; de numismaat L. Geelhand (Brussel) hield een pleidooi voor tweetaligheid (Frans-Nederlands) in 'kinderkribben en volksscholen' (kleuter- en lagere scholen), wat vanzelfsprekend leidde tot tegenwerpingen van voorstanders van eentaligheid bij de opvoeding en in het basisonderwijs (de kwestie is ook nu weer actueel); prof. J.F.J. Heremans gaf een overzicht van de staat der Nederlandse letteren in de zuidelijke provincies onder Willem I (1815-1830) en schonk daarbij ook aandacht aan de (hoog)leraren die op dit terrein opereerden.

De hierboven vermelde, betreffende zware delegatie uit Maastricht was er niet zonder reden. Nadat de stad in 1869 bij het Congres in Leuven al een poging gedaan had om in aanmerking te komen voor de organisatie van het volgende Congres, werd het nu een tweede keer geprobeerd.⁶¹ Toen aan het einde van het Congres de keuze van de volgende congresstad aan de orde werd gesteld, liet de heer Derksen namens het gemeentebestuur van Leiden weten dat die stad graag in aanmerking zou komen: 'Leiden roept u in naam van 1574 [Leidens ontzet, LS] toe, daar in 1874 het Congres te houden!' Toeujuicing volgde. Daarop las de secretaris een schrijven voor van Burgemeester en Wethouders van Maastricht: 'Wij zijn overtuigd, dat aan 't Congres de warmste sympathie van onze stadgenooten zal te beurt vallen'. Daarop aansluitend verzorgde Désiré Franquinet een toelichting, die wel eerlijk maar niet gelukkig was en contraproductief gewerkt moet hebben. Hij wees erop 'dat ongelukkig te Maastricht de beoefening van onze moedertaal veel te wenschen overlaet; daarom juist wensch ik, dat het Congres het volgende jaar te Maastricht gehouden worde, opdat door de tegenwoordigheid van zoveel geleerden, door de degelijke taal die men hoort, de lust tot letterkunde bij ons worde opgewekt! (...)

Désiré Franquinet (1826-1900), voorzitter van het 14e Congres in Maastricht 1875. RHCL, Maastricht.

Bovendien, welk oord is beter geschikt om samen te komen tot bereiking van de verbroedering van Noord- en Zuid-Nederland, dan juist Limburg, Maastricht? Eeuwenlang hebben wij tot het Zuiden behoord, thans zijn wij bij het Noorden! Onze oogen zien in het verleden op België en in de toekomst, met Gods zegen, op Noord-Nederland! Wijzend op de ligging van Maastricht bij de grens van het Nederduits (Plat-Duits) sprekende deel van Duitsland, achtte hij het zeer wel mogelijk dat geïnteresseerden uit dat gebied een in Maastricht gehouden Nederlandsch Congres zouden bezoeken. Ook nu volgde toeujuicing.

Daarop vroeg Julius Vuylsteke (1836-1903) het woord. Vuylsteke was een invloedrijk Vlaams liberaal politicus, antiklerikaal, 'flamin-

61 Schriftelijk verzoek van B&W van Maastricht d.d. 30 augustus 1869 en 14 augustus 1873.

gant die van geen schipperen wist', voorzitter van het Willemsfonds, een geregelde congresganger, mede daardoor zeer gezien.⁶² Ondanks zijn waardering voor de belangstelling die het gemeentebestuur van Maastricht toonde voor de organisatie van het volgende Congres, vroeg hij zich toch af, 'of de bevolking wel deelt in den wensch van het stadsbestuur'. Van Maastrichtse interesse in de Congressen had hij tot nu toe weinig gemerkt. 'Er kwamen op onze programma's wel eens namen voor van Maastrichtenaren; maar als zij moesten optreden om hunne verhandeling te houden, waren zij verdwenen' (een uithaal naar Jos. Russel). Tot nu toe konden Zuid-Nederlandse deelnemers in hun 'door het Fransch ten deele verbasterd land' nieuwe kracht en nieuwe moed putten uit een Congres in een Noord-Nederlandse stad. Maar was Maastricht zo'n stad? 'In Maastricht zouden wij niet in eene Noordnederlandsche stad komen, maar in eene stad, die bijna even verbasterd is als onze Zuidnederlandsche steden, en voor Maastricht bestaat geene verontschuldiging. (...) Maastricht had Nederlandsch kunnen zijn; maar is het nimmer in wezenlijkheid geworden'.

Naar de uitslag van de stemming kon men al raden. Het werden 15 stemmen voor Maastricht en 63 voor Leiden.

Het 14^e NTLC, Maastricht 1875

Toch kwam er in 1874 geen Congres in Leiden, want de Sleutelstad gaf de opdracht terug. De reden was niet helemaal duidelijk. Volgens dagblad *Het Vaderland* was het de tegenvallende belangstelling, maar dit excuus bleek uit de

duim gezogen. Ook de financiering, oftewel de subsidiëring door de gemeente, zou een probleem zijn, wat waarschijnlijker is.⁶³ Johannes van Vloten (1818-1883) weet de mislukking aan 'de geringe belangstelling die men te Leiden er voor koestert'. Hij wenste 'dat Maastricht de zaak ter hand neme en nu of in 't volgend jaar een luisterrijk congres organiseere'.⁶⁴ Inderdaad werd Maastricht, zij het pas in november, door de Antwerpse Regelingscommissie officieel benaderd met het verzoek om de aan Leiden verstrekte opdracht over te nemen.⁶⁵ De gemeenteraad van Maastricht reageerde op 25 november unaniem positief.⁶⁶

De samenstelling van de Regelingscommissie voor het 14^e NTLC in Maastricht bleek geen sinecure, maar op 31 maart 1875 was het toch zover. De congresdata werden bepaald op 24, 25 en 26 augustus en de invitatie-circulaire werd verzonden. Daarin prees de Regelingscommissie het gemeentebestuur, omdat het, ondanks twee vergeefse sollicitaties naar de organisatie van een NTLC, begrepen had 'dat in eene zaak van zoo edele bedoeling als deze, de stem van gekrenkte eigenliefde moest zwijgen'.⁶⁷ De respons viel niet tegen: begin juli hadden zich al 130 leden voor het Congres aangemeld.⁶⁸ Het zouden er 259 worden: 222 Nederlanders (waarvan 155 Limburgers), 26 Belgen en 11 personen van buiten Groot-Nederland.⁶⁹ Het aantal 'taal- en letterkundigen' onder de Limburgse Congresleden was bescheiden; de meeste waren geïnteresseerde donateurs.

In Maastricht klonk slechts één detonerend geluid. Het was de insinuatie in *L'Ami du*

62 Over de rol van Vuylsteke bij de Congressen, zie Willemsen 1981, 67-68. De typering tussen aanhalingstekens in: te Winkel 1927, 360.

63 *Het Vaderland*, 3, 6, 10 juni 1874.

64 *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 13 juni 1874.

65 *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 19 november 1874.

66 *De Standaard*, 28 november 1874.

67 *Dagblad voor Zuid-Holland en 's Gravenhage*, 2 april 1875. *De Maasbode* van 4 april 1875 bevat de volledige tekst van de circulaire. Zie ook *Handelingen 14e NTLC Maastricht 1875* (hierna: *Handelingen 1875*) 4-5.

68 *Algemeen Handelsblad*, 7 juli 1875.

69 Bovens 1987, 36.

Limbourg, dat een stad als Maastricht zo'n Congres organisatorisch en financieel waarschijnlijk niet aankon.⁷⁰ De opmerking was gevloeid uit de pen van redacteur Jos. Russel, die, na zijn veroordeling wegens een persdelict, vanuit Smeermaas (op Belgische grond) zijn polemische activiteiten rancuneus voortzette. Een ander punt van kritiek werd ingebracht door een kritisch-badinerende beschouwing in een Haagse krant. De auteur stelde: 'Een Taal- en Letterkundig Congres is voor de taal- en letterzaak in Nederland volstrekt *niet-met-al*; dat is dertienmaal bewezen, en zal nu voor de veertiende ook wel blijken (...)'. Steeds opnieuw, meende hij, was gebleken dat er te veel onderwerpen in een te kort tijdsbestek aan bod moesten komen; zodoende werden ze niet echt behandeld en bleven dus liggen voor een volgend Congres.⁷¹ *C'est le ton qui fait la musique*, want deze op zichzelf niet onjuiste constateringen schoten bij een promotor van de Groot-Nederlandse gedachte als jhr. mr. W.C. de Jonge van Ellemeet, in 1872 voorzitter van het Congres in Middelburg, in het verkeerde keelgat. Hij had 'met verontwaardiging' kennisgenomen van 'dat laag artikel', dat 'met zulk een minachting van onze letterkundige congressen gesproken had, alsof men alleen bijeenkwam om zich te vermaken'.⁷²

De organisatie van een NTLC was gecompliceerd en betekende voor de leden van de Regelingscommissie bergen werk. De Congressen waren inmiddels uitgegroeid tot grote evenementen op lokaal niveau.⁷³ Naast het officiële taal- en letterkundige congres-

programma moest er een flankerend buitenprogramma zijn, want dat vergrootte de aantrekkingskracht en de uitstraling van de stad, zowel voor de congresgangers als voor burgers en buitenlui. Dat buitenprogramma was in Maastricht overigens geen probleem. Het recept was beproefd, zoals blijkt uit een gedetailleerde beschrijving van het in 1856 gehouden 11^e Nederlandsche Landhuishoudkundig Congres.⁷⁴

De dag voordat het Congres in Maastricht begon,⁷⁵ op zondag 22 augustus 1875, was de stad al vol leven vanwege een 'Groot Festival van genodigde muziek- en zanggezelschappen' (volgens Habets waren het er 62).⁷⁶ Op maandagmiddag 23 augustus om 17.00 uur waren de heren van de Regelingscommissie – zwart rok-kostuum met witte das, rode rozet met zilveren sterretje in het knoopsgat⁷⁷ – aan het station present en mocht voorzitter Désiré Franquinet de congresgangers begroeten. Daarna trokken ze in stoet op naar het stadhuis, waar ze op het zogenaamde Plein door burgemeester W.H. Pijsls welkom werden geheten. Het koor Polyhymnia zong er Smiets' Congreslied 'Onze Taal' op muziek van dirigent Braham.⁷⁸ 's Avonds verzorgden de Koninklijke Harmonie en het koor Polyhymnia een concert in het feestelijk verlichte stadspark aan de Maas.

Op dinsdagmorgen kwamen de congresgangers andermaal op het Plein van het stadhuis bijeen voor de openingszitting, waarin Franquinet werd gekozen tot voorzitter van het 14^e NTLC. Aansluitend begonnen de vergaderingen van de drie afdelingen: taal- en letter-

70 *Arnhemse Courant*, 12 april 1875.

71 *Dagblad voor Zuid-Holland en 's-Gravenhage*, 16 augustus 1875.

72 *Algemeen Handelsblad*, 26 augustus 1875.

73 Dagnino 2015, 309.

74 A. Ising, 'Maastricht, en het elfde Nederlandsche Landhuishoudkundig Congres', *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1856, 2e stuk, 484-495.

75 Voor wat volgt, zie *Programma. XIVde Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres te Maastricht* (dinsdag-woensdag-donderdag 24-25-26 augustus 1875) alsmede *Handelingen* 1875.

76 Habets in *Msg* 96 (1977) 119.

77 Regelingscie 1910, omslag 1.

78 *Handelingen* 1875, 31-33. 'Onze Taal' werd herdrukt in de *Limburger Koerier* van 27 augustus 1910.

▲ Programma van het 14^e Congres in Maastricht 1875.

▼ Lidmaatschapskaart 1875.

▲ Congresblad van 27 augustus 1875, p.2. Toost van Nicolaas Beets (1814-1903) op 'de stad die een Ster in haar wapen voert'.

Foto's Jan van Tol

▲ Congresbladen 14^e Congres in Maastricht, 24-27 augustus 1875.

Jos Habets (1829-1893). Foto P. Stutz / repro Jan van Tol.

kunde in de stadsgehoorzaal aan de Kleine Gracht, geschiedenis en oudheidkunde in de raadzaal, de andere specialismen (toneel, muziek, boekenwereld, kunstgeschiedenis, onderwijs) in de burgemeesterskamer. De spreektijd per voorlezing was maximaal 15 minuten. 's Middags, van 14.30 tot 17.00 uur, werd op het Plein een plenaire vergadering gehouden. Dit schema werd ook op woensdag en donderdag gehanteerd.

De congresbijeenkomsten werden omringd door een reeks evenementen die zich in en buiten de stad afspeelden. Op dinsdag 24 augustus konden belangstellenden om 12.00 uur deelne-

men aan een sightseeing. 's Avonds om 19.00 uur waren ze welkom in de stadsschouwburg bij een toneelvoorstelling door 'De Ware Vrienden' uit Hasselt. Op woensdag 25 augustus verzorgde de kapel van het Tweede Regiment Infanterie om 12.30 uur een concert in de kiosk op het Vrijthof. Na de middagvergadering werden de congresgangers door het bestuur van de Groote Sociëteit ontvangen in Casino Slavante, iets ten zuiden van het dorp Sint-Pieter gelegen. Daar was muziek en gelegenheid om te dansen. Als dagsluiting maakten de congresgangers een tocht door de verlichte gangen van de Sint-Pietersberg.⁷⁹ De laatste congresdag, donderdag 26 augustus, werd besloten met een banket in de Redoutezaal, 'waaraan 101 Congresleden en eenige dames deelnamen' (kosten: drie gulden, 'buiten den wijn'). Daarna volgde nog een muziekkuitvoering door de kapel van de schutterij op het verlichte Vrijthof. Hoeveel congresgangers gebruik hebben gemaakt van de door Casimir Ubaghs (1829-1894) geboden gelegenheid om zijn paleontologisch en geologische cabinet in de Witmakerstraat te bezoeken, is niet bekend.⁸⁰

Het spreekt vanzelf dat, meer dan bij eerdere Congressen, Limburgers zich ditmaal lieten horen. In de eerste plaats natuurlijk Désiré Franquinet, die naast zijn taken als congresvoorzitter twee inleidingen hield: een over het Karolingische verdelingsverdrag van 870, de tweede over het belang van de studie van archiefstukken voor de taalkunde. Jos Habets (1829-1893) behandelde enkele Maaslandse taal- en letterkundige verschijnselen: kenmerken van de Limburgse dialecten, Oud- en Middelnederlandse teksten, de oudste Nederlandstalige schepenbrieven.⁸¹ Zijn exposé werd gevolgd door een gedachtewisseling met prof. Joseph Heremans (Gent) en prof. Hendrik Kern

79 *Het Vaderland* van 28 augustus 1875 bevat een bewonderende beschrijving van de boottocht over het kanaal naar Slavante, het verblijf aldaar, en de feeëriek tocht door 'dat eindelooze doolhof' van de St. Pietersberg, waaraan 400 personen deelnamen.

80 *Regelingscie* 1875, omslag 2.

81 *Handelingen* 1875, 286-293.

(Leiden). Na Habets sprak de Spinoza-kenner Johannes van Vloten over 'De midden-Nederlandsche dichter Hendrik van Veldeke'.⁸² Hij hoopte dat de oorspronkelijke taal (het 'maastrichtische Middelnederlandsch') van Veldeke's *Eneïde* en *Minneliederen* ooit eens gereconstrueerd zou worden, hetgeen een eeuw later dankzij Theodor Frings en Gabriele Schieb werkelijk gebeurde.

Het contact van Habets met Heremans en Van Vloten leidde tot een bezoek van beide heren aan Habets in zijn kapelanie te Berg en Terblijt. Er was dankbaarheid aan beide zijden. Over Van Vloten merkte Habets op: 'Die man, die wel eens bitter onvriendelijk kan praten in zijne schriften, is mij dan ook zeer lief geweest'.⁸³ Zeer te spreken was Habets ook over de inleiding ('in sierlijke, bloemrijke taal') van Michael Smiets over de beeldhouwer Matthias Kessels (1784-1836), en bepaald enthousiast reageerde hij op de rede van Jan Willem Brouwers (1831-1893) 'Over der Vaderen roem in de toonkunst', die 'den palm van den dag en misschien van het Congres heeft weggedragen'.⁸⁴

Van groter belang wellicht was de spreektuurgang van de Vlaamse componist Peter Benoît 'over de nationaliteit in de toonkunde', die door een breedvoerige gedachtewisseling gevolgd werd. Hendrik Kern sprak 'over de verhouding tusschen heerschende taal en tongvallen' en stelde tijdens een tweede optreden de (ook nu nog onbeantwoorde) vraag aan de orde, wanneer het Frans het Germaans van het hof der Franse koningen verdrongen heeft. Vermeldenswaard tenslotte was het voorstel van

Jan Willem Brouwers (1831-1893). KDC, Nijmegen.

Willem Everts (Rolduc) aan het congresbestuur om 'bij den referendaris De Stuers te bewerken, dat het Muiderslot worde ingericht tot een rijksmuseum'. Het voorstel werd door de vergadering overgenomen.⁸⁵

Over de Belgische taalstrijd werd op het Congres met geen woord gerept. Er waren dan ook weinig Vlaamse activisten op afgekomen. Mogelijk was het vernietigende oordeel van Julius Vuylsteke over de taalsituatie in Maastricht daarvan de oorzaak. Maar voorzitter Franquinet kon tevreden zijn. Bij de sluiting prees prof. Heremans hem om zijn 'schranderheid en welsprekendheid' en de takt waarmee

82 *Handelingen* 1875, 56-61. De tekst van J. van Vloten is ook verschenen in *PSHAL* 14 (1877) 351-356.

83 Habets in *Msg* 101 (1982) 159-160. Voor Habets: zie ook *GLL*, 215, 273-274.

84 Habets in *Msg* 96 (1977) 120; *Handelingen* 1875, 248-253 (Smiets), 370-392 (Brouwers). De rede van Brouwers werd in 1876 vervolledigd uitgegeven bij Henri Bogaerts Maastricht (32 p.). RHCL 21.327 (nagelaten papieren Michael Smiets) bevat een aantal brieven, tekeningen en andere stukken in verband met Smiets' plan om voor Mathias Kessels een standbeeld te doen oprichten.

85 *Handelingen* 1875, 157-162, 277-277 (Kern), 188-189 (Everts). Willem Everts (1827-1890), daartoe mede geïnspireerd door zijn vriend Jozef Alberdingk Thijm, was een frequent bezoeker van de Congressen. Buiten dit voorstel tot revitalisering van het Muiderslot heeft hij geen specifieke congresbijdragen geleverd. Wel dichtte hij de tekst van het lied 'De Nederlandsche taal', dat 's avonds na afloop van het Congres op het Vrijthof werd uitgevoerd. Zie *Handelingen* 1875, 406.

hij het congres geleid had. Niet minder geveild zal hij geweest zijn door het schriftelijk compliment dat hij van Arie de Jager ontving: ‘Het is vooral door uw toedoen, dat het Congres heeft plaats gehad, dat Limburgs hoofdstad – eere zij haar deswege! – opvatte en uitnemend volbracht, wat Hollands Academiestad had op zich genomen, doch in gebreke bleef te vervullen’.⁸⁶

Wat was nu de vrucht van dit levendige en feestelijke Nederlandsch Congres in Maastricht? Voor de verspreiding van ‘de Nederlandse gedachte’ in stad en provincie is het Congres ongetwijfeld van belang geweest, al is dit moeilijk exact te meten. Het zelfbewustzijn van de stad en de integratie van Limburg in het nationaal culturele leven van Nederland zijn erdoor gestimuleerd. Maar wie niet gekomen was voor de kleurrijke gerechten die in het flankerend programma werden opgedist, zou kunnen opmerken dat er veel gebakken lucht geseveerd werd en dat men voor degelijke spreekbeurten en gedachtewisselingen van geleerde heren beter een abonnement op een tijdschrift kon nemen. Niettemin zou ook deze criticus moeten beseffen dat zo’n Nederlandsch Congres tevens bedoeld was als ontmoetingsplek van verschillend geaarde stambroeders uit het Nederlandse taalgebied, waardoor begrip ontstond en sympathie kon groeien, en dat de evenementen buiten de vergaderzalen daarbij onmisbare ingrediënten waren.⁸⁷

Met de sluiting van het Congres was het werk van de Regelingscommissie nog niet gedaan. In januari 1876 liet ze een aantal brieven uitgaan in verband met op het Congres genomen besluiten. Begin juni bood ze de Regelingscommissie van het 15e Congres in Brussel een exemplaar aan van de zojuist ver-

Société Chorale Apollon: Grande Soirée, dimanche 15 octobre 1876. Foto Jan van Tol.

schenen *Handelingen* van het 14e NTLC Maastricht 1875. In augustus volgde, ter informatie van de Brusselse Regelingscommissie en de deelnemers aan het 15e Congres (27-30 augustus 1876), een verslag van de door haar uitgevoerde werkzaamheden.⁸⁸ Van het Brusselse Congres zijn geen *Handelingen* verschenen. Volgens het *Programma* zou Désiré Franquinet er gesproken hebben ‘over het Limburgsche of Maasgouwsche Dialekt, naar aanleiding van het op het 14e Congres verhandelde’.

86 De Rotterdammer Arie de Jager (1806-1877), gerespecteerd taalkundige en vanaf 1849 trouw congresganger, was in Maastricht verhindert. Het compliment aan het adres van G.D. Franquinet bevindt zich in een exemplaar van A. de Jager, *Taal- en letteroefeningen*, Leiden 1875, Stadsbibliotheek Maastricht signatuur SB 129 C 40.

87 *Het Vaderland* van 30 augustus 1875: ‘Laat de laffe pretmaker schouderophalend van de congressen getuigen, dat ‘t feesten hoofdzaak is, hij weet niet, welk een nauwen, onverbreekbaren band honderd en meer congresleden verbindt. Hij weet niet, (...) hoeveel waarachtige vriendschap en verbroedering, ook bij de meest uiteenlopende meeningen, de congressen doen ontstaan’.

88 Regelingscie 1875, omslag 2.

Het 14^e Congres kende dus een vervolg; ook in Maastricht, waar het inspireerde tot geschreven spot en gespeeld vermaak. Zo noteerde de redacteur van de *Opregte Maastrichter Almanak* voor 1876 in zijn jaaroverzicht dat in Maastricht ‘zoo wat 300 geleerde lui uit ons landje en België bijeengekomen zijn om malkaar versjes voor te lezen, om ter bevordering van de nederlandsche taal ons aan te bevelen zoo weinig mogelijk in ’t fransch te vloeken, en om elkander wat honig om den mond te smeeren’. En bij de Grande Soirée Musicale van de Société Chorale *Apollon* op zondag 15 oktober 1876 werd het evenement besloten met een kluchtige eenakter onder de titel *In de daog van ’t Lëtterkundig Congres*. Behalve de heer en mevrouw Zilversteek en hun dienstmeisje Treeske speelden vier congresgangers mee: eine Braobender, eine Franschman, eine Pruu en einen Hollender. Ook een Pompier verscheen ten tonele, blijkbaar om een brandje te blussen.⁸⁹

Het 31^e NTLC, Maastricht 1910

Het leek wel of literair Limburg in 1875 alle kruut verschoten had, want in het door Fasel en Maas opgemaakte Register van NTLC-sprekers worden in de periode 1876-1908 (15^e – 30^e Congres) slechts twee Limburgers vermeld. De eerste, niet in Limburg woonachtig, was Jan Willem Brouwers, pastoor in Bovenkerk bij Amstelveen, een begaafd redenaar met wie we al kennis maakten op het 14^e Congres in Maastricht. Op het 16^e NTLC (Kampen 1878) zong hij de lof van klokkengieter Geert van Wou (of: Geert van Kampen, 1450-1527), nadat hij de congresgangers al eerder had vergast op

een dichtstuk ‘Over ’t oprichten eener boekerij in ’t slot te Muident’. De tweede was Lambert Mertens (1878-1960), die – 18-jarige kwekeling uit Grathem – op het 23^e Congres (Antwerpen 1896) sprak over ‘De koopmansgilden’.⁹⁰ Meer valt er niet te melden. Ook de presentie van Limburgers was in de periode 1876-1908 minimaal. Ze liep uiteen van 0 tot 3 personen, met het 26^e Congres (Nijmegen 1901) als uitschieter in positieve zin: 14 personen.⁹¹ De eenvoudige conclusie is dat het Maastrichts Congres van 1875 in Limburg niet geleid heeft tot groei van de Groot-Nederlandse gedachte. Met het vertrek van de congresgangers was de betrokkenheid blijkbaar verdwenen.

De veronderstelling dat het literaire leven in de provincie Limburg niet erg levendig was, ligt dus voor de hand. Toch waren er intussen wel Limburgse schrijvers die nationale bekendheid verworven hadden. Denk aan Frans Erens en zijn broer Emile, Louis Lamberts Hurrelbrinck, Marie Koenen, Herman Maas, Felix Rutten en Emile Seipgens.⁹² In het letterkundig leven van de Nederlandse stam was Limburg geen quantité négligeable meer. Mede gelet op het feit dat het Vlaams politiek taalstrijd karakter van de Congressen na de oprichting van het ANV in 1895 verminderd was en het filologisch karakter bijgevolg sterker, was er in vergelijking met 1875, buiten eventuele onvrede over het geringe aantal Limburgse congressisten, niets dat zich tegen de keuze van Maastricht als organisator van het 31^e NTLC verzette.

Maar ook nu was Maastricht tweede keus, al was de gang van zaken rond die keuze niet pijnlijk, zoals in 1873. Op het 29^e NTLC te Brussel in 1906 hadden zich drie steden kandi-

89 Regelingenscie 1910, omslag 6.

90 Fasel/Maas 1979, 103-132.

91 Getallen op basis van de in de Stadsbibliotheek Maastricht aanwezige *Handelingen*. Die van 1876 (Brussel) zijn niet verschenen; de *Handelingen* van 1878 (Kampen), 1881 (Breda), 1896 (Antwerpen), 1897 (Dordrecht) en 1908 (Leiden) ontbreken. Van de 14 Limburgers op het Congres in Nijmegen kwamen er 11 uit Zuid- en 3 uit Midden- en Noord-Limburg. Ik heb geen verklaring voor dit relatief grote aantal.

92 Zie *GLL*, 315-321 (Frans Erens), 321-324 (Emile Erens), 338-340 (Louis Lamberts Hurrelbrinck), 326-331 (Marie Koenen), 344-347 (Herman Maas), 331-336 (Felix Rutten), 292-295 (Emile Seipgens).

daat gesteld voor het volgende Congres: Haarlem, Leiden en Maastricht. Na ampel beraad werd het maken van de keuze opgedragen aan het hoofdbestuur van het ANV. Dat wees Leiden aan als congresplaats voor 1908. Volgens de traditie van alternering had het Congres van 1910 weer in Vlaanderen moeten plaatsvinden, ware het niet dat de stad Antwerpen tijdig het verzoek indiende om bij gelegenheid van de honderdste geboortedag van Hendrik Conscience in 1912 het Congres in Antwerpen te mogen organiseren, een wens die gehoor vond gehoor bij het ANV. Omdat zich in 1908 geen gegadigden aandienenden om het volgende Congres te organiseren, wendde het ANV-bestuur zich in januari 1909 tot Maastricht met de vraag of Limburgs hoofdstad aan het Congres van 1910 gastvrijheid wilde verlenen. De reactie van Maastricht was positief: het Congres was hartelijk welkom.⁹³

Voor de samenstelling van de Regelingscommissie van het 31e NTLC Maastricht 1910 kon een beroep worden gedaan op beproefde krachten: Laurent Polis (1845-1915), ere-president van de Sociëteit Momus en hoog aangeschreven in het sociaal-culturele leven van de stad,⁹⁴ gemeentesecretaris mr. L.B.J. van Oppen, bankemployé P.H.A. Jelinger, die een toegewijd penningmeester zou zijn, gemeentearchivaris J.M. Nuyts,⁹⁵ rijksarchivaris A.J. Flament, districts-schoolopziener dr. M.J.H. Houba, literair-historicus H.J. Allard s.j. en Jacques P. van Term, hoofdredacteur van de *Limburger Koerier*. Zij werden versterkt door twee verse krachten, die elkaar met hun taal- en letterkundige speci-

alisten mooi aanvulden en bij het Congres een belangrijke rol zouden spelen; de ene op de voorgrond: de jurist-literator Louis Lamberts Hurrelbrinck (1856-1941), de andere bescheiden terzijde: de taalgeleerde dr. Joseph Endepols (1877-1962), leraar Nederlands aan het stedelijk gymnasium.⁹⁶ Hurrelbrinck, die in 1875 als gymnasiast het jongste congreslid was geweest, kreeg de leiding van de Regelingscommissie en zou op maandag 29 augustus benoemd worden tot voorzitter van het Congres. De tweede verzorgde, samen met Van Oppen,⁹⁷ het secretariaat van Regelingscommissie én Congresbestuur, en was tevens samensteller van de *Handelingen*, die begin 1912 zouden verschijnen.

De drie congresdagen waren bepaald op maandag, dinsdag en woensdag 29, 30 en 31 augustus (Koninginnedag). Afgezien van de openingszitting zouden 's morgens (9.30–12.00 uur) de afdelingsvergaderingen gehouden worden en 's middags (14.00–16.00 uur) de plenaire vergaderingen. De laatste en die van de eerste afdeling (letterkunde, toneel, muziek) vonden plaats in de nieuwe zaal van de Maastrichter Staar aan het Sint-Servaasklooster, de tweede afdeling (geschiedenis, oudheidkunde) vergaderde in de Sint-Servatius Sociëteit in de Bredestraat, en de derde afdeling (taal, onderwijs, boekhandel) in de tekenzaal van de H.B.S. aan de Helmstraat.

Doordat het gemeentebestuur al in een vroeg stadium een waarborg van 2.000 gulden verleende,⁹⁸ en zich ook committeerde door participatie in de Regelingscommissie, kon penningmeester Jelinger de toekomst met vertrou-

93 *Het Nieuws van den Dag*, 30 augustus 1910. De invitatie-circulaire werd compleet opgenomen in *Limburg's Jaarboek* 16 (1910) 149-156 en, na het Congres, in de *Handelingen* 1910, 10-12. Onder de invitatietekst staan, behalve de leden van de Regelingscommissie, ook de 76 leden van het erecomité met naam en functie vermeld.

94 *GLL*, 242, 299-301. Laurent Polis was van 1883 tot 1898 president van de Momus geweest.

95 J.M. Nuyts had in 1900 het *Levensbericht van G.D.L. Franquet* verzorgd (*Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, 1900-1901*). De herinnering aan Désiré Franquet, de voorzitter van het 14e NTLC, was nog springlevend, ook vanwege zijn Maastrichtse dialectpoëzie.

96 Voor Lamberts Hurrelbrinck, zie Kessen 1943 en *GLL*, 338-339; voor Endepols, zie Spronck 2012.

97 Mr. L.B.J. van Oppen werd op 14 september 1910 benoemd tot burgemeester van de stad. Hij bleef dat tot zijn pensioen in 1937.

98 *Algemeen Handelsblad*, 8 maart 1910.

▲ Louis Lamberts Hurrelbrinck (1856-1941), voorzitter van het 31e NTL, Maastricht 1910.

▼ Jos Endepols (1877-1962). RHCL, Maastricht.

wen tegemoetzien. Dat vertrouwen was te meer gerechtvaardigd, toen bleek dat er niet alleen in Maastricht, maar ook in Nederland en Vlaanderen voldoende belangstelling was. Met égarde voor de circa 250 gasten van buiten de stad (ruwweg 90 Belgen en 160 Nederlanders) regelde de Huisvestingscommissie het logies in hotels en bij particulieren. In totaal vermeldde de Ledenlijst uiteindelijk ongeveer 550 namen. De penningmeester ontving van hen ruim 1.200 gulden aan inschrijfgeld, zodat ook de kosten van het flankerend programma en later de drukkosten van de *Handelingen* probleemloos gedragen konden worden. Toen in november 1912 aan de penningmeester decharge verleend werd, was er een batig saldo van bijna 900 gulden.⁹⁹

Het aan het Congres toegevoegde buitenprogramma was gevlochten op het stramien van 1875. Laurent Polis, vice-voorzitter van de Regelingscommissie, de 'hoofsche grijsaard met zijn jong hart', had dat toen al meege maakt en voerde nu daarover de regie. Hij was verzekerd van de medewerking van de Maastrichtse verenigingen en vele particulieren.

Evenals in 1875 werd het Congres van 1910 gezegend door prachtig zomerweer. Het officiële programma van vergaderingen en lezingen ondervond daardoor toenemende concurrentie van het recreatiegenot op de terrassen en in de sociëteiten aan het Vrijthof. Centraal daarin stond de Sociëteit Momus, 'waar allen bijeenstroomden zodra de vergaderingen waren geëindigd, het rendez-vous voor ieder. Daags op het ruime terras, des avonds in het fraaie lokaal, steeds tot berstens gevuld. Momus, de sociëteit "der gekheid gewijd", met hare door veelkleurige steken en gouden zonnen getooide bestuursleden, hare met spiegels bekleede wanden, versierd met rake caricaturen'.¹⁰⁰

99 Regelingscie 1910: omslag 2: Huisvesting; omslag 3: Ledenlijst (ook in *Handelingen* 1910, 41-49); omslag 4: Financiën.

100 *Nieuwe Zutphensche Courant*, 7 september 1910.

Bij de aankomst van de congresleden, op zondag 28 augustus om 15.20 uur aan het station, mocht Laurent Polis hen welkom heten. Hij deed dat ook met enkele woorden in de taal van de stad: 'Veer hopen uuch hei op ze Mastreechs, op ze Limburgs te ontvangen; Mastreech is gei Breusselt en ouch geinen Haag, mer al ziin veer mer e klei stedche, toch hùbbe veer hart veur eus taol'. Volgens de *NRC* was het aantal gasten aan het station niet al te groot; het werd ver overtroffen door dat van de gastheren en hun dames.¹⁰¹ Daarna, begeleid door de muziek van de Koninklijke Harmonie en de Harmonie der Koninklijke Nederlandsche Papierfabriek, trokken gasten en gastheren met hun dames en een massa nieuwsgierigen 'over de oude Maasbrug, waar saluutschoten een welkom uitbulderden',¹⁰² naar het stadhuis op de Markt. Daar werden zij toegesproken door gemeentesecretaris L.B.J. van Oppen (burgemeester Chrétien Bauduin was recentelijk overleden), door de vertegenwoordigers van de Nederlandse en Belgische regering en door de afgevaardigde van de Zuid-Afrikaanse Taalbond.

Intussen bleef het in de stad gezellig druk, met harmoniemuziek op de Markt en in de Stationsstraat. Om 19.15 uur – het was 'een nagenoeg bladstille avond'¹⁰³ – volgde in het Stadspark een feestconcert met medewerking ('geheel belangeloos') van de beroemde cellist Jozef Hollman. Hij speelde in het eerste deel zijn eigen *Larghetto* en na de pauze het cello-concert in *A mineur* van Saint-Saëns.¹⁰⁴ Vanaf 22.00 uur toostten congresleden op

de Groot-Nederlandse broederschap in de Sociëteit Momus aan het Vrijthof.

Het Congres

Op maandag 29 augustus om 9.30 uur werd in de zaal van de Mastrechter Staar het Congres geopend door de voorzitter van de Regelingscommissie, mr. Louis H.J. Lamberts Hurrelbrinck, die, na benoeming tot voorzitter van het 31^e NTLC, de openingsrede hield. Behalve geslaagd advocaat en vruchtbaar literator was hij een beweeglijk charmeur die met groot gemak en humor het woord voerde.¹⁰⁵ Aansluitend sprak dr. A. Beets over de voortgang van het werk aan het *WNT*. Daarna was het woord aan de Amsterdamse hoogleraar dr. Jan te Winkel (1847-1927). Deze ging uitvoerig in op het belang van Hendrik van Veldeke voor de letterkunde van Nederland en West-Europa en concludeerde dat, net zoals Jacob van Maerlant in Damme een standbeeld gekregen had, Veldeke er een verdiende in Maastricht. Te Winkel vond het een eer dat hij het plan voor zo'n standbeeld, zoals het gerijpt was in de boezem van de Regelingscommissie, in het bijzonder in het hoofd van haar 2^e secretaris dr. Endepols, aan het Congres ter instemming mocht voorleggen. Hij kon erbij vermelden 'dat aan de uitvoering van hun plan geene bezwaren van beteekenis, naar wij vertrouwen, ook niet van financiëlen aard, in de weg staan, vooral niet, wanneer ook van onze Congresleden nog op eenigen steun te rekenen is'.¹⁰⁶

101 *Handelingen* 1910, 50-51; *NRC*, 29 augustus 1910.

102 *Nieuwe Zutphensche Courant*, 7 september 1910.

103 *Limburger Koerier*, maandag 29 augustus 1910. Vanaf vrijdag 26 augustus t/m donderdag 1 september deed de krant uitvoerig verslag van het binnen- en buitenprogramma van het Congres. Via Delpher maakte ik gebruik van krantenverslagen uit Nederland en Vlaanderen.

104 Het affiche in *Regelingscie* 1910, omslag 6.

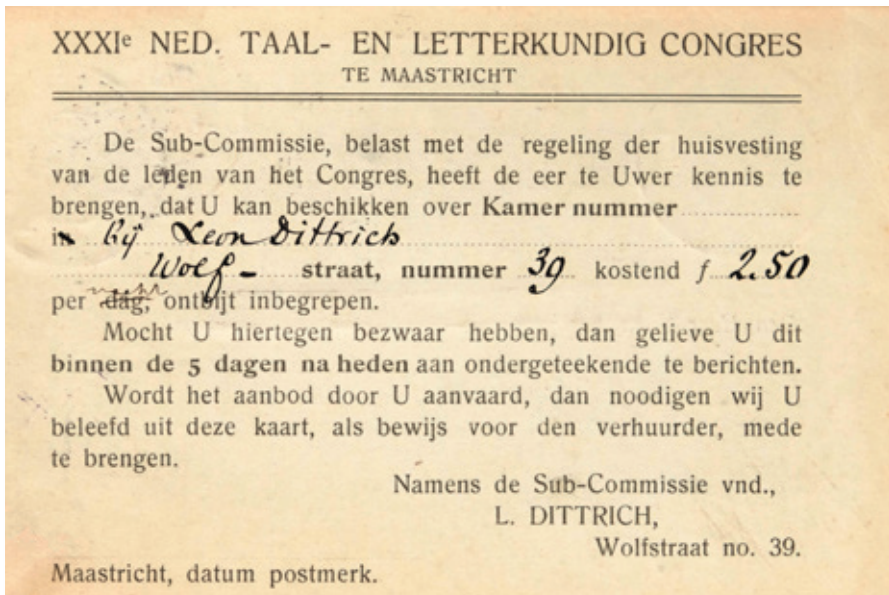
105 Het weekblad *De Kunstwereld* van 1897 portretteerde enkele opvallende deelnemers aan het 24e NTLC Dordrecht 1897, o.a. de toen 41-jarige Lamberts Hurrelbrinck: 'Een mooi-gekleede heer met grijzen deukhoed en donkergrijs fantasiepak. Luidruchtig en druk, een damesman vol strijkages en égards voor de sekse. Heeft niet veel rust in zijn lijf, fladdert heen en weer, in en uit, op en neer. Met dat al 'un bon type', die met overtuiging en nadruk het woord weet te voeren. (...) Davies: Molto allegro, con brio.' Zie Moubis 1959, 18.

106 *Handelingen* 1910, 76-86.

Alles heeft zijn prijs, ook de kamersjeut. Foto Jan van Tol.

Congresleden werden ook bij particulieren ondergebracht. Foto Jan van Tol.

Het 31^e Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres, Maastricht 1910. Zondagmiddag 28 augustus 1910, hoek Stationsstraat/ Alexander Battalaan: met muziek op weg naar de officiële ontvangst in het stadhuis. RHCL, Maastricht.

Jan te Winkel (1847-1927).

Dat klonk optimistisch en de instemming van het Congres was geen probleem, maar de uitvoering van het plan zou meer dan twintig jaar op zich laten wachten.

Behalve de voor Limburg zo belangrijke bijdrage van Jan te Winkel waren er nog vier inlei-

dingen die het Congres een Limburgse kleur gaven. Louis Lamberts Hurrelbrinck bracht hulde aan het dichterschap van Désiré Franquinet, de grote man van het 14e Congres in 1875.¹⁰⁷ Herman Knippenberg vroeg om meer aandacht voor de dichtelijke en retorische kwaliteiten van Michael Smiets.¹⁰⁸ Lambert Mertens verzorgde een spreekbeurt over ‘de volkszang in Limburg’, waarbij het attendeerde op het succes van ‘Limburg, mijn vaderland’ (tekst: Gerard Krekelberg, muziek: Henri Tijssen) dat op 31 januari 1909 in Roermond voor het eerst geklonken had en later als Limburgs volkslied zou worden erkend.¹⁰⁹ Dr. J. Houben (Luik) hield een pleidooi voor een zuiverder uitspraak van het Nederlands bij het onderwijs in Zuid-Limburg.¹¹⁰ Dr. Joseph Endepols sprak over ‘Het Vlaamsche volksboek van ridder Owein’ en over het internationale kader waarin dit geplaatst moest worden.¹¹¹

Natuurlijk kwam op het Congres ook de spellingvereenvoudiging ter sprake, de zogenaamde spelling Kolllewijn. Jef Mennekens sprak daarover in de derde afdeling.¹¹² Een hete kwestie, die de gemoederen beroerde. Toen Leo Simons, bekend als oprichter van de Wereldbibliotheek, tijdens zijn spreekbeurt in de plenaire vergadering liet blijken dat hij

¹⁰⁷ *Handelingen* 1910, 180-186.

¹⁰⁸ *Handelingen* 1910, 176-178. Al vóór het Congres van start ging had Herman Knippenberg (1879-1964) van zich laten horen door de publicatie van een Congreslied in de *Limburger Koerier* van zaterdag 27 augustus. Na zijn spreekbeurt over Michael Smiets werd hij, vanwege zijn suggestie dat Désiré Franquinet voor zijn dichterschap schatplichtig was aan Smiets, geattaqueerd door Lamberts Hurrelbrinck en door Franquinets zoon Edmond. De laatste bevestigde de ‘hechte vriendschap’ tussen Smiets en zijn vader, maar ontkende ‘ten stelligste de bewering van den heer Knippenberg’ over beïnvloeding. Zie *Handelingen* 1910, 181, 186-187.

¹⁰⁹ *Handelingen* 1910, 187-199. Tijdens de congresdagen was in het OLV-patronaat in de Hondstraat de tentoonstelling ‘Het Nederlandse Lied’ ingericht. Iedere dag tussen 12.30 en 13.30 uur werden er volksliederen uitgevoerd (*Handelingen* 1910, 295-298). De opening geschiedde door gouverneur Gustave Ruys de Beerenbrouck (*Limburger Koerier*, 30 augustus). Een affiche is bewaard in Regeling 1910, omslag 6.

¹¹⁰ *Handelingen* 1910, 274-276. Dr. J. Houben (Luik) was leraar aan het Koninklijk Athenaeum, rue Grégoire-Bodart, Hoei/Huy (zie *Neerlandia* 10, 1906, p. 237). Hij liet zijn spreekbeurt niet opnemen in de *Handelingen*. Ook zijn naamgenoot Dr. J.H.H. Houben (1877-1949) leraar te Breda (later in Eindhoven en Nijmegen) was bij het Congres aanwezig. Deze was in juli 1905 aan de Universiteit van Amsterdam gepromoveerd op *Het dialect der stad Maastricht*.

¹¹¹ Samenvatting in de *Limburger Koerier* van dinsdag 30 augustus 1910, 1e uitgaaf. Endepols heeft zijn lezing niet in de *Handelingen* opgenomen, maar verwerkt in de tweedelige uitgave *Tondalus' visioen en St. Patricius' vagevuur* (1914, 1917) die hij samen met René Verdeyen het licht deed zien. Zie *Handelingen* 1910, 156.

¹¹² *Handelingen* 1910, 239-249. Al in 1891 had R.A. Kolllewijn (1857-1942) voorstellen gedaan die vanaf 1893 door de ‘Vereniging tot vereenvoudiging van onze spelling’ werden gepropageerd. Het duurde een halve eeuw voordat de hoofdzaken van de spelling Kolllewijn door de Nederlandse en Belgische regeringen in 1946-1947 werden doorgevoerd.

behoorde tot de zeventig letterkundigen die zich tegen de spelling Kolléwijn verzetten, diende Joseph Endepols hem daarover van repliek door te wijzen op het adres van de 500 collega's die voorstander waren. Simons' uitspraak 'dat het wegslijten van buigingsuitgangen een teeken van weinig volkskracht is', kwalificeerde hij als 'een zeer eigenaardige bewering'.¹¹³

Wat de Vlaamse Beweging in die dagen bovenal bezielde, was de strijd voor een eigen universiteit, te realiseren door vernederlandsing van de Gentse hogeschool. Dat zou de kroon op haar werk zijn. Mr. Louis Franck (Antwerpen) zette op de eerste congresmiddag de toon: 'Het geestelijk leven van een volk kan niet bloeien zonder eene Hoogeschool in zijnen geest'. Stadgenoot Max Rooses viel hem bij: 'Het Vlaamsche volk zonder Hoogeschool is een man zonder hoofd'. De Leidse hoogleraar J. Speijer zegde steun toe van de Noord-Nederlandse universiteiten. Mr. Edm. van Dieren (Leuven) riep dat ook aan de universiteit van Leuven de vervlaamsing moest worden doorgevoerd. 'In België propagandeeren wij [de 'met kracht en klem' gevraagde Vlaamse hogeschool, LS] met een lied op de wijs der "Zilveren Vloot", betiteld "Onze Kop".' Hij citeerde alvast enige regels. Wie er nader kennis mee wilde maken, was vanavond welkom in de Sociëteit Momus. 'Luid gelach en toejuichingen, mede-zingen op enkele plaatsen', vermelden de *Handelingen*.¹¹⁴ Geen twijfel meer bij de aanwezige Vlamingen: die kop moest erop.¹¹⁵ Een gehectografeerd exemplaar van 'Onze Kop' op de wijs van Piet Hein (of van de Zilveren Vloot) is bewaard in het archief van

de Regelingscommissie; de auteur heet daar J.H. Lambrechts. Ook de wat gereserveerde 'Hollanders' zullen het in de Momus met plezier hebben meegezongen.

Hebt gij niet gehoord van Vlaanderens
macht?
Van Vlaanderens wonder leven?
Van Vlaanderens volk, dat verknoeid en
verkracht
Als man zonder kop moet leven.
Een kop, een kop, een kop hij moet er op
Wij zijn het wachten moe
En geven niet meer toe
Willen dus onze hoogeschool
Voor Vlaanderen, voor Vlaand'ren, een
hoogeschool.¹¹⁶

Hoe reageerde de pers op het Congres? Na de eerste dag was het oordeel in de *NRC* niet positief. In de ochtendeditie van 30 augustus lezen we:

Het congres is nog altijd niet in de stemming en vooral de Vlamingen twijfelen, of die er dit keer wel in komen zal. De vergaderingen zijn langdurig, de redevoeringen worden allemaal voorgelezen van de vellen papier en vooraf weet men nu al wel gemeenlijk wat de sprekers zeggen willen. Het stambelang, op zoo velerlei wijze door de jaren heen bezongen, wat valt er nog nieuws over te betoogen voor steeds meereendeels dezelfde menschen? Het is "prêcher les convertis". En wat daarbij komt, de redentrijckheid (...), zij is niet meer van onzen tijd. Wie is er nog welsprekend, wie memooreert à l'improviste, of het moesten de zoet

113 *Handelingen* 1910, 125-129, 130.

114 *Handelingen* 1910, 100 (Franck), 105 (Rooses), 106 (van Dieren). De vernederlandsing van de Gentse universiteit werd pas in 1930 voltooid.

115 *Limburger Koerier*, 30 augustus 1910; *NRC*, 30 augustus 1910, ochtendblad.

116 *Regelingscie* 1910, omslag 6; hierin o.m. 'Onze Kop'. De *NRC* van 31 augustus (ochtendblad) wijdde enkele regels aan de congresgangers. De Vlamingen bleken hierin onbetwistbaar de besten. Over die van de Limburgers werd positief geoordeeld, maar met de opmerking 'dat hier in Maastricht het volk bijvoorbeeld wel het Limburgsch volkslied en het Wilhelmus kent in alle coupletten, maar dat juist de hoogere standen daarbij met de lippen op elkander blijven zitten'.

Laurent Polis (1845-1915). Bonnefantenumuseum, Maastricht. Foto Jan van Tol.

gestemde Vlamingen wezen, die ook nu weer tegen het einde der vergadering even warm liepen, omdat zij, altijd vechtende voor hun idealen, telkens weer te getuigen hebben met woorden die opwellen uit het hart. (...)

De aantrekkelijkheid raakt er blijkbaar wat af; de vergaderzalen, waar vroeger de honderden gespannen zaten te luisteren, zijn nog maar voor een deel gevuld. En wel vooral dankzij de nieuwsgierige belangstelling van de gulle Maastrichtenaren. (...) En zoo schijnt het eenigszins, of er nog altijd wat hort.

Het leek wel of het Congres moe was. De avonden moesten goedmaken, wat overdag hortte, en de ochtenden leden onder het feest van de avonden.

Maastricht, 31 augustus. – Het congres staat vandaag in het teeken van Koninginneverjaardag. Dat is vannacht te klokke twaalf al in Momus begonnen, waar hooggeleerden, geleerden en heelemaal niet geleerden om beurten op de tafeltjes klommen om in gloeiende toosten hun gelukwenschen voor de koninklijke familie jubelend uit te spreken, waarop dan telkens weer Wilhelmusjes volgden en vele Vlaamsche Leeuwen werden losgelaaten. Des te minder was daarom vanmorgen al weer zoo vroeg de gestemdheid om in de ietwat druilerige ochtendzalen [de vele sprekers in de afdelingsvergaderingen aan te horen.] Bovendien was het zoo'n heerlijke zomermorgen op het Vrijthof, onder de boomen in de koele schaduw van de Romaansche St. Servaas. (...) De belangstelling was dan ook ontmoedigend. Maar de ingeschrevenen bleven pal en brachten onvervaard ten gehoor voor de schaarsch bezette zalen, wat zij nu eenmaal hadden opgeschreven.¹¹⁷

Zo bereikte het Congres de middag van de laatste plenaire vergadering.

Om twee uur zou in de groote zaal van de Mastreechter Staar de laatste algemeene vergadering beginnen, maar om half drie waren er, met den voorzitter en de altijd volgzame journalisten, welgeteld nog slechts zeventien personen. De gastvrije sociëteiten bieden dan ook zoo'n aangenaam buiten-zitten met het mooie zomerweer, dat de honderden ingeschreven congresleden daar de wijste partij gekozen

117 NRC, 31 augustus 1910, avondblad. Ook bewaard in Regelingscie 1910, omslag 6.

hebben. Bestuurderen, sprekers, toehoorders, tot nu toe blijven zij genoegelijk onder de veranda's aan het Vrijthof buiten. 't Schijnt gansch in den zonnedag verlopen.¹¹⁸

De vergadering begon om drie uur voor een zwak bezette zaal. Het *Algemeen Handelsblad* sneerde: 'Lodewijk van Deyssel, die spreken zou den eersten dag, zich voor den tweeden verontschuldigd had, blijkt thans niet aanwezig, zoodat zijn spreekbeurt, evenals gisteren die van Herman Teirlinck vervalt'.¹¹⁹ Het Congres leek uit te gaan als een nachtkaaers. Gelukkig waren de laatste sprekers het aanhoren waard. De Gentse schrijver-journalist Alfons Stevens, gezegend met 'een stem die klonk als een klok', wees de Hollanders op hun gedesinteresseerdheid in de Vlaamse Beweging; gevraagde steun werd niet verleend; er was veeleer sprake van tegenwerking.¹²⁰ Na hem volgde stadgenoot prof. Paul Fredericq (1850-1920), een grote naam, niet alleen omdat hij onlangs de driedelige *Schets eener geschiedenis der Vlaamsche Beweging* (Gent 1906-1909) voltooid had, maar ook omdat hij vanaf 1867 geen enkel congres had overgeslagen. In een beschouwing over de 'geestelijke toenadering tusschen Noord en Zuid' in de afgelopen halve eeuw, stelde hij vast dat die ontegenzeggelijk gegroeid was, maar dat er in het geestelijk leven toch grote verschillen gebleven waren.¹²¹

Voorzitter Louis Lamberts Hurrelbrinck mocht het 31^e Taalcongres nu sluiten. Hij inviteerde de congressisten om in 1912 het Groot-Nederlandse leven in Antwerpen een nieuwe impuls te geven en ontving van prof. mr. J.E. Heeres (Leiden) namens de aanwezige (en niet

aanwezige) congresleden het compliment dat hij zich van zijn taak 'op even hoffelijke als loffelijke wijze gekwet' had.¹²²

Het flankerend programma

Natuurlijk stonden in deze dagen de plenaire en afdelingsvergaderingen van het Congres centraal. Maar ze functioneerden als redengeving voor een waaier van omringende feestelijke evenementen, waarvan ook de burgerij kon profiteren.

Op maandag 29 augustus, na afloop van de vergaderingen, kregen de congressisten en belangstellende stadsbewoners de gelegenheid om met de stoomboot over het kanaal naar Casino Slavante te varen. Daar musiceerde de harmonie-afdeling van de Stedelijke Muziekschool onder leiding van Otto Wolf. Aansluitend volgde een lampiontocht door de grotten, opgeluisterd door de harmonie van Sint-Pieter. Op de weg terug voer de boot langs tientallen feestelijk verlichte gondels, volgens Endepols een van de hoogtepunten van de congresdagen. Na de ontschepping volgde een wandeling door het geïllumineerde vijverpark en langs het Pater Vinck-torentje – vijver en toren meermalen wonderlijk verlicht door Bengaals vuur. Intussen musiceerden twee harmonieën: Kunst door Oefening op het bolwerk De Vijf Koppen, de harmonie van het O.L.V.-Patronaat verderop in het Villapark. Vanaf 22.00 uur concerteerde de Harmonie van de Sphinx-fabrieken op het Vrijthof.

Enkele organisatoren van het congres en de belangrijkste gasten hebben de uittocht naar 'Slavante' niet kunnen meemaken. Zij waren uitgenodigd voor een feestmaal, aangeboden door gouverneur Gustave Ruys de Beeren-

118 Zie vorige noot.

119 *Algemeen Handelsblad*, 1 september 1910.

120 *Handelingen* 1910, 133-134.

121 *Handelingen* 1910, 136-142; *Het Nieuws van den Dag*, kleine courant, 1 september 1910; *Limburger Koerier*, 1 september 1910. In *De moderne tijd. De Lage Landen, 1780-1940* 4 (2020) 55-69 schreef Ruben Mantels over 'Het academische leven van Paul Fredericq omstreeks 1900'; aldaar op p. 59: 'Als Vlaamsgezinde behoorde hij er tot een minderheid, maar als liberaal tot de meerderheid'.

122 Kessen 1943, 53.

Diner, aangeboden door gouverneur jhr. mr. Gustave Ruys de Beerenbrouck, 29 augustus 1910. Linksboven de wapenspreuk van de familie Ruys: *antes morir que ser traidor* (liever sterven dan verrader zijn). Menukaart getekend door dr. Pierre Cuypers. RHCL/GAM: 18 BC P.706. Foto Jan van Tol.

Menu van het feestmaal tot besluit van het 31^e Congres, Koninginnedag, 31 augustus 1910 [recto-zijde verkleind; verso-zijde ware grootte]. Regelingcie 1910, omslag 6. Foto Jan van Tol.

Die geen taal heeft
is geen naam weerd,
Waar geen taal leeft
is geen volk.
Guido Gezelle.

AFRIKAANSCH EN NEDERLAND UNIE

WYNEN.

St Julien.

- Champagne Louvet - sec.
- Bordeaux Graves.
- Château Beychevelle.
- Bourgogne Nuits.
- Bourgogne Volnay.
- Rüdesheimer
- Champagne Moët et Chandon.
- Champagne Pommery
- American Flag

Waar de prijzen
wordt verzonden naar
de Wynkaart.

Limburg

Aug 1910

brouck. Een fraaie menukaart, getekend door dr. Pierre Cuypers, getuigt daarvan.¹²³

Op dinsdag 30 augustus was er 's avonds weer volop muziek. Om 19.30 uur concerteerde de Mastreechter Staar in haar lokaal aan het Sint-Servaasklooster. Om 21.30 uur musiceerde de Koninklijke Harmonie op het Vrijthof en de Harmonie Kunst door Oefening in de Stationsstraat. Tezelfdertijd werd op het Vrijthof een lange reeks lichtbeelden vertoond: 'Nederland in beeld'. Het betrof een nieuwe hobby van de actieve congressist F.A. Hoefer.¹²⁴

Woensdag 31 augustus vierde de stad Koninginnedag. Voor zover de conditie van de congresgangers niet geleden had onder de viering der Groot-Nederlandse broederschap de avond tevoren, waren zij bij de afdelingsvergaderingen present. Maar na de middag lokte het flankerend programma en het zonnige Vrijthof meer dan de vergaderzaal.

Het bij Koninginnedag passende Te Deum in de Sint-Servaaskerk om 12.45 uur was een korte maar indrukwekkende plechtigheid. Om 13.30 uur musiceerde de bataljonskapel op het Vrijthof. In het Stadspark concerteerde om 16.00 uur het symfonieorkest van de Stedelijke Muziekschool.

Meer dan 200 congresgangers namen om 18.00 uur deel aan het feestmaal in de Redoutezalen. De menukaart, getekend door waterstaatkundig ingenieur E. van Konijnenburg, was oranje gekleurd. Cryptische omschrijvingen als 'Brusselsch Vliegtuig in ragout', 'Gebraden Hardlooper met gestoofde vruchten', 'Festina lente van de Noordzee', voor kip,

haas en krab(?), leverden gespreksstof. In tafelredes werden congresvoorzitter Louis Lamberts Hurrelbrinck en nestor Laurent Polis op het schild geheven. Aan het toosten, soms overstemd door het knallen der kurken, kwam geen einde.¹²⁵

Vanaf 20.00 uur concerteerde Kunst door Oefening op de Markt, vanaf 20.30 uur de Mastreechter Staar en de Koninklijke Harmonie op het verlichte Vrijthof. Onderwijl en na afloop werd het Groot-Nederlandschap gevierd in de verschillende sociëteiten, met de Momus als brandpunt. 'Zuid- en Noord-Nederlanders verbroederden zich hier; vermengden zich met Maastrichtenaren in een broederlijk feestvieren. Voordrachten, zang wisselden de onderlinge gesprekken af aan de gezellige tafeltjes. Hier werden oude kennismakingen hernieuwd, nieuwe aangeknoopt. Goedlachse Maastrichtsche schoonen en Noord-Nederlandsche professoren en bekende literatoren zaten gezellig keuvelend bijeen, kwinkslagen schoten als voetzoekers door de dicht opeengepakte menigte'.¹²⁶

Na het Congres

In *Neerlandia* terugblikkend op het 31^e NTLC, toonde Caspert van Son, secretaris ANV Groep Nederland, zich kritisch. De opkomst viel wat tegen; enkele coryfeeën hadden wel ingeschreven maar waren niet komen opdagen. Diverse inleidingen hadden beter als tijdschriftartikel kunnen verschijnen. Het taal- en letterkundige element was mager. 'Al wat maar eenigszins belangrijk was', stelde hij, 'bewoog zich op

123 *De Tijd*, 1 september 1910; *Limburger Koerier*, 30 augustus 1910; RHCL, 18. BC P-706: menukaart, met aan de achterzijde de potloodnotitie: 'Maaltijd gegeven door den Commissaris der Koningin jhr. mr. Ruys de Beerenbrouck'.

124 Oud-luitenant Frederic Adolph Hoefer was vanaf 1901 op vrijwel ieder Congres aanwezig. Zijn 'lijst der lichtbeelden' (bewaard in Regelingenscie 1910, omslag 6) telt 154 nummers: gebouwen, vestingwerken, kerken, kastelen, maar ook klederdrachten en boerenwoningen. Over zijn leven en verdiensten, zie ook: Peter Schulpen, 'Frederic Adolph Hoefer (1850-1938), Sittardse bastaard van Koning Willem III?', *Sittards Verleden* 13, nr. 4, december 2014, 82.

125 *Het Nieuws van den Dag*, 1 september 1910. Regelingenscie 1910: omslag 6 bevat o.m. het Programmaboekje van het Congres en de oranje menukaart; in omslag 4 bevindt zich de rekening van de schouwborg voor het feestmaal: 557 gulden (de deelnemers betaalden 2 gulden en 50 cent per persoon, exclusief wijn); *Handelingen* 1910, 291-294.

126 *Nieuwe Zutphensche Courant*, 7 september 1910.

Handelingen van het 31e Congres in Maastricht 1910.
Foto Jan van Tol.

stamgebied en dit bewijst wel hoe zeer de Nederlandsche Congressen beginnen saam te vallen met en te lijken op landdagen van het ANV'. Hiermee gaf Van Son eigenlijk aan dat de Congressen toe waren aan een nieuwe opzet. Maar hij was enthousiast over de gastvrijheid van de Maastrichtenaren en over het feestelijk buitenprogramma. Het samenzijn in de Sociëteit Momus was memorabel: 'Momus' wanden hebben gedaverd van Wilhelmusjes en Vlaamsche Leeuwen, op wie men af kan geven

zooveel men wil, brullen blijven ze'. Wie dit flankerend gebeuren geringschat, hij kent, aldus Van Son, 'de beteekenis van dit afwisselend ernstig en vroolijk samenzijn niet, beseft te weinig hoeveel vriendendiensten er het gevolg van zijn en welk een opgewektheid het geeft aan den strijd voor de gemeenschappelijke zaak onzer stameenheid'.¹²⁷

De terugblik in de *Opregte Maastrichter Almanak* voor 1911 was naar verwachting een mix van Dichtung und Wahrheit:

De hieere van 't Taol- en Lètterkundig Congres hùbbe de stad wel zoe get zestig gùlde per kop gekos, me daoveur kriege veer ouch ei standbeeld van Hinderik van Veldeke, dat is den oetvinder vaan de Mastreechsche taol. (...) 't Schoenste van 't congres waos de gondelvaart op 't kanaal. Euveraal waar meziek en op de Vief Köp speulde ein boereharmonie¹²⁸ vaan: "Alle de eenschies zwumme in 't water". De verleechting vaan 't Villapark waos echter niks bij de lichbeelden oppe Vriethof. Dat waos choen! Wie ze us lang genog gedronge en op eus tiene getrooie hadde, kwaome veer neve ein madam te stoon, die gooi ouge had en us alles oetlag en alle portrètte kos onderscheie. "Dao zeet geer Beks menhier", zag ze (...).

'De knóp Beks' was een Maastrichts type, een straatventer met een bult (knóp) op z'n wang. Voor die Maastrichtse 'madam' was er búiten de stad blijkbaar geen herkenbaar leven.¹²⁹

127 *Neerlandia* 14 (1910) nr. 9 (september 1910) 181-184.

128 De medewerking van de fanfare uit Houthem werd gehonoreerd met 30 gulden. Zie *Regelingscie* 1910, omslag 4.

129 'De knóp Beks' maakt deel uit van de groep 'Dao kómme ze', een plastiek, ca. 1900 (1911?) vervaardigd door Frans van de Laar (1853-1933).

Het voortleven van de Groot-Nederlandse gedachte

Twee jaar later, in augustus 1912, congresseerde taal- en letterkundig Groot-Nederland in Antwerpen. Haarlem begon daarna met de voorbereiding van het 33^e Congres, maar in augustus 1914, een halve maand voordat het gehouden zou worden, brak de Grote Oorlog uit.

In het interbellum werd de draad niet meer opgepakt. Maar de Groot-Nederlandse gedachte, 'het geloof in een verwantschap tussen alle Nederlandstaligen op basis van taal en cultuur', bleef leven dankzij de activiteiten van het ANV.¹³⁰ Dit Verbond organiseerde na de Tweede Wereldoorlog vijf keer een 'Nederlands Congres' (1949-1967). De oprichting van de Nederlandse Taalunie door de Nederlandse en Belgische regeringen (9 september 1980) leidde tot voortzetting van de reeks, nu onder de titel 'Algemeen-Nederlands Congres' (Brussel 1980, Amsterdam 1986, Brussel 1990, Den Bosch 1994). Dit ANC fungeerde tevens als overkoepelende instantie van circa 200 verenigingen en instellingen die op het gebied van de Nederlandse taal en cultuur werkzaam zijn.¹³¹ Het Algemeen-Nederlands Congres in Den Bosch – voor wie heeft doorgeteld: het 41^e – kreeg geen vervolg.¹³² Dat hoeft eigenlijk niet te verbazen. Voor het geloof in de Groot-Nederlandse gedachte was geen apostolaat meer nodig. Instandhouding en verspreiding was een zaak van de cultuurpolitiek geworden, waarvoor de regeringen de verantwoordelijkheid op zich hadden genomen.

Besluit: de betekenis van de Congressen

De Nederlandse gedachte, het idee van eenheid op grond van taalgemeenschap, dat aan de Congressen ten grondslag lag, leidde in de jaren 1860 tot de wens om alle vraagstukken die de samenwerking tussen Noord en Zuid betroffen, op de Congressen te behandelen. Julius Vuylsteke was daarbij de drijvende kracht, en wegens zijn antiklerikaal liberalisme ook meteen oorzaak van tweespalt in de Vlaamse gelederen én van gereserveerdheid aan Noord-Nederlandse zijde. Op het 11e Congres in Leuven (1869) schetste hij 'in grote lijnen het stramien van de Nederlandse eenheid in het verleden'.¹³³ Na de Eerste Wereldoorlog zou 'de Nederlandse stam' in de Utrechtse hoogleraar Pieter Geyl (1887-1966) zijn geschiedschrijver vinden: een apostel die zijn geloof gedreven en bekwaam uitdroeg en velen overtuigde.¹³⁴ 'Wij weten', stelde Geyl in zijn *Geschiedenis van de Nederlandse stam*, 'dat het nationaliteitsgevoel niet zonder meer uit de staat kan worden afgeleid, dat het integendeel (...) uit diepere bronnen van eenheid van taal en beschaving opwelt'. Staten beschouwde hij als 'historische feiten' die het eeuwigheidskarakter ontberen.¹³⁵

Niet iedereen deelde Geyls geloof in de macht van de stam. Zo erkende zijn Nijmeegse collega L.J. Rogier weliswaar graag dat onder Willem I (1815-1830) een eenheid gerealiseerd werd waar de Bourgondisch-Habsburgers heersers in de vijftiende en zestiende eeuw van gedroomd hadden, maar die eenheid was zijns inziens van te korte duur geweest om het harde feit van vier eeuwen gescheidenheid (vanaf de

130 Verberne 1947, 323. Het citaat uit Arij's 2017, 79.

131 NEVB 1998, deel 2, 2190; op internet: Stichting Algemeen-Nederlands Congres – NEVB Online

132 E-mail d.d. 24.08.2020 van Kevin De Coninck, senioradviseur Taalunie.

133 Willemsen 1981, 66-68.

134 Geyl 1948-1959, 3 delen.

135 Geyl 1948-1959, deel 1, 7-8.

splijting van de Nederlandse gewesten in een noordelijk en een zuidelijk deel) uit te wissen. Het geloof dat ‘in de taal een nationaal bewustzijn verankerd’ moest zijn, dat de taal ‘een nationale eenheid creëerde’, noemde Rogier een bedenkfel van de Romantiek, een mythe.¹³⁶ Ook Elias wees erop dat de Vlaamse Beweging te weinig oog had voor de betekenis van de staatsnationaliteit: ‘alsof de Vlamingen alleen de waarlijk nationaal-voelende Belgen waren’.¹³⁷ Wat overigens niet wegneemt dat eenheid van taal mensen uit historisch gescheiden gebieden bijeen kan brengen en dat taal een belangrijke identiteitsvormende factor is.

De betekenis voor Groot-Nederland

Voor de contacten tussen literair Vlaanderen en Nederland en voor de opbloei van het Nederlands en de Nederlandse cultuur in Vlaanderen zijn de Congressen van groot belang geweest. Vóór de oprichting van het ANV in 1895 waren ze het enige platform voor Groot-Nederlandse ontmoeting. Daar werd begrip gewekt voor verschillen en werden persoonlijke banden van vriendschap gesmeed. Zonder deze Congressen was er in 1864 geen spellingseenheid gekomen en geen *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (43 banden, in 1998 voltooid): symbolen voor de taaleenheid van Noord en Zuid. Ook hebben de Congressen bijgedragen aan de kwaliteitsverbetering van het Nederlands toneel, mede gevolg van de oprichting van het Nederlandsch Tooneelverbond in 1870. In de wereld van het gedrukte woord werden hindernissen weggenomen: afschaffing van het dagbladzegel, bilaterale verlaging van post-

tarieven, een verbod op de nadruk (*contrefaçon*) in België, zodat de (relatief dure) Noord-Nederlandse boeken gemakkelijker over de grens konden komen, promotie van Vlaamse auteurs en verspreiding van hun poëzie en proza in Noord-Nederland, en omgekeerd.¹³⁸ De Congressen waren, aldus de Utrechtse historicus Arie Willemsen, ‘het belangrijkste en meest permanente instrument voor de verwezenlijking van de Nederlandse gedachte en de Groot-Nederlandse samenwerking. (...) Vlaanderen, hoe verschillend ook van het Noorden wat betreft politieke en sociale structuur, is er een deel van een *Nederlandse taal- en cultuurgemeenschap door geworden*’.¹³⁹ Maar prof. Paul Frédéricq, liberaal flamingant, frequent deelnemer aan de Congressen, laatste spreker op het 31e NTLC te Maastricht 1910, stelde tevens vast: ‘Toch voelen we gedurig, dat we in Noord en Zuid te ver van elkander afstaan; ons geestelijk leven is verschillend; we lezen niet dezelfde dagbladen en tijdschriften; geloof, staatkunde zijn er anders, zoodat Vlamingen en Hollanders niet dezelfde kunnen zijn. Er ligt nog een zedelijke Moerdijk tussen beide landen’.¹⁴⁰

De betekenis voor Limburg

In 1867 kwam Limburg los van de riskante staatkundige verbinding met de Duitse Bond en werd Maastricht bevrijd van de knellende status van vestingstad – belangrijke gebeurtenissen die de Sociëteit Momus onderstreepte door de organisatie van een grote historische optocht. Er is ongetwijfeld samenhang tussen deze historische feiten en de sollicitatie in 1869 en 1873

¹³⁶ Rogier 1974, 309-313.

¹³⁷ Elias 1963-1965, deel 2, 107.

¹³⁸ v.d.Berg/Couttenier 2009, 192-196, 481-483; te Winkel 1927, 308-310; de Clerck 1966, 45-46; de Clerck 1979, 78. Uitgebreid over de Congressen en het WNT, het toneel, het onderwijs, de boekhandel: Hans Heestermans, resp. G. Tindemans, resp. K. de Clerck, resp. Ludo Simons, in *De Negentiende Eeuw* 5 (1981), 72-85, 86-97, 98-103, 104-114. Over de Congressen en de vernederlandsing van het onderwijs ook: Hans Vanacker in *Neerlandia* 87 (1983) 3-9 [DBNL].

¹³⁹ Willemsen 1981, 70.

¹⁴⁰ De *Limburger Koerier*, donderdag 1 september 1910; Elias 1963-1965, deel 3, 208: In het Noorden was geen sprake van een opbloei van de Groot-Nederlandse gedachte, parallel aan de ontwikkeling in het Zuiden.

van Maastricht naar de organisatie van een NTLC. Ze werd weliswaar door Vuylsteke met enige reden weggehoond, maar doordat Leiden faalde en Maastricht groothartig was, kon toch worden uitgevoerd wat de stad in eerste instantie ontzegd was.

Het simpele feit van de toewijzing betekende een zekere erkenning van Limburg als medespeler op taal- en letterkundig terrein in Groot-Nederland, erkenning ook van het Limburgs eigene als onderdeel van de Groot-Nederlandse cultuur. Dat gevoel van erkenning zal het zelfbewustzijn van Maastricht en Limburg binnen de Nederlandse natie ongetwijfeld versterkt hebben. Na het congres van 1875 kon voldaan geconstateerd worden dat de stad zich met succes geprofileerd had, voor het eerst ook als congres- en cultuurstad. Het proces van integratie in het Nederlandse staatsverband ging na 1875 verder en werd aan het begin van de 20^e eeuw zo goed als voltooid.

De vraag of Limburg door de Congressen ook een bijdrage geleverd heeft aan de Groot-Nederlandse gedachte, het Nederlands stamgevoel, zou ik niet bevestigend willen beantwoorden. De kwestie leefde hier gewoon niet, de vraag was niet aan de orde. Ik denk dat diverse leden van de Maastrichtse Regelingscommissie, zowel in 1875 als in 1910, op een heel natuurlijke wijze grensoverschrijdend, dus ook Groot-Nederlands, dachten en voelden. Hun biotoop was immers een grenzenland. Dat betekende niet alleen verbondenheid met Nederland en Vlaanderen, maar ook met de Duitstalige regio Aken en met het Franstalige Luik. Die relaties gaven Limburg een aparte positie in Groot-Nederlands verband. Over de Franse taal

merkte Désiré Franquinet in 1881 op – hij was districts-schoolopziener en dus zeker geen franskiljon – dat zij ‘in ons land en niet het minst hier te Maastricht als de bezielende draagster van ontwikkeling en beschaving’ werd beschouwd.¹⁴¹ In de Limburgse pers gaf de Franstalige *Courrier de la Meuse* toen nog steeds de toon aan. De politieke strijd lust van de Vlaamse broeders was de Limburgers bovendien volkomen vreemd. Gegeven hun geschiedenis en de taal- en cultuursituatie anno 1875, waren zij echt niet in staat een reële bijdrage te leveren aan het Groot-Nederlands stamgevoel; dit met alle respect voor de door Limburgers vanaf 1865 geleverde congresbijdragen. Ook in 1910 was de integratie van Limburg in het Nederlandse letterenland nog niet compleet. ‘Groot-Nederland’ was er geen vertrouwd gedachtengoed en de Vlaamse Beweging nog altijd een wat vreemd, onbegrepen fenomeen.

Wel mag worden vastgesteld dat Limburg in het begin van de twintigste eeuw een erkend medespeler was geworden op taal- en letterkundig terrein. De Congressen van 1875 en 1910 hadden daaraan een bescheiden bijdrage geleverd. Het grote publiek was zich van dit alles niet bewust. Voor ‘de man in de straat’ waren de Congresdagen memorabele feesten met daarbij passende lichteffecten en muzikale kleuren. Voor de Congresgangers waren er bovendien de spreekbeurten op hun vakterrein of interessegebied én de persoonlijke ontmoetingen met collega’s uit Noord en Zuid.¹⁴²

141 Lou Spronck, ‘t Sermoen vaan Franquinet’, Kroniek vaan Mestreech, *De Maaspost* 30 september 1998.

142 Theo Bovens 1987 citeert Pieter Ecrivisse, die voorzichtig oordeelde dat de Congressen ‘de brug zijn geweest, waarover Zuid en Noord elkander *genaderd* zijn’ (cursivering van mij, LS), en vroeg zich af of Limburg in dat proces een rol gespeeld heeft in positieve zin. Bovens’ antwoord (met betrekking tot de door hem onderzochte periode 1830-1875) was dat de betekenis van Limburg in dit verband onbeduidend was, dit in tegenstelling tot de zeer actieve rol die de ‘oud-Limburgers’ Pieter Ecrivisse, Jan Michiel Dautzenberg en Pieter Willems gespeeld hebben. De belangstelling voor de Vlaamse Beweging was in Nederland ‘over het algemeen lauw’ en in Limburg ‘kleiner dan in het Noorden’. Zie Bovens 1987, 71, 95-96.

Hendrik van Veldeke. Foto LS.

Toegift: een standbeeld voor Hendrik van Veldeke

Het idee voor de oprichting van een standbeeld van Hendrik van Veldeke was gerijpt in het hoofd van dr. Joseph Endepols en overgenomen door de andere leden van de Regelingscommissie 1910. Prof. Jan te Winkel had de eer om op de eerste dag van het 31^e Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres in zijn aan Veldeke gewijde rede het plan bekend te maken. Hij merkte daarbij ook op, 'dat aan de uitvoering (...) geene bezwaren van beteekenis, naar wij vertrouwen, ook niet van financiëlen aard, in de weg staan, vooral niet, wanneer ook van onze Congresleden nog op eenigen steun te rekenen is'.¹⁴³ Het plan viel bij hen in goede aarde, maar hun materiële steun viel wat tegen. Toch kon in de middagvergadering worden meegedeeld dat er voor het gewenste standbeeld 'reeds voor ruim f. 100,- [was] geteekend op de gedeponeerde lijsten'.¹⁴⁴ Bij bespreking in de Maastrichtse gemeenteraad op 10 oktober 1910 was dit bedrag opgelopen tot 138 gulden en 50 cent.¹⁴⁵ Daar bleef het voorlopig bij.

Pas in 1912, toen de *Handelingen* gedrukt waren en het er naar uitzag dat het Congres met een batig saldo kon worden afgesloten,¹⁴⁶ was er tijd om de actie voor het standbeeld te hervatten. Dat gebeurde grondig. Er werd een Veldeke-commissie samengesteld met burgemeester L.B.J. van Oppen als voorzitter, L.H.J. Lamberts Hurrelbrinck en H.J.E. Endepols als eerste, resp. tweede ondervoorzitter, kapitein H. Dyserinck en jhr. P.H.A.A. Graafland als eerste, resp. tweede secretaris, P.H.A. Jelinger als penningmeester en dertien leden, onder wie Marie Koenen als enige

143 *Handelingen* 1910, 76-86.

144 *De Tijd*, 1 september 1910.

145 Arijs 2017, 81.

146 *Regelingscie* 1910, omslag 4. De hierin bewaarde stukken bieden een gedetailleerd beeld van de inkomsten en uitgaven. Op 20 november 1912 werden twee eindrekeningen voor akkoord getekend door L. Lamberts Hurrelbrinck, Laurent Polis en J. Endepols: 1. een verantwoording van ontvangsten en uitgaven door secretaris mr. L.B.J. van Oppen met een saldo f. 839, 81½; 2. de rekening opgemaakt door de penningmeester P.H.A. Jelinger met een batig slot van f. 46,29. Aan de penningmeester werd decharge verleend. Ik heb de indruk dat beide saldi werden gereserveerd voor het te realiseren Veldeke-standbeeld.

vrouw, en liefst drie wethouders. Erevoorzitter was gouverneur jhr. Gustave Ruys de Beerenbrouck. De commissie werd opgetuigd met een internationaal gezelschap van twintig taal- en letterkundige ereleden. Al die namen ondersteunden een tekst waarin om geldelijke steun gevraagd werd. Bijgevoegd was een brochure met de *Rede uitgesproken door Prof. Dr. Jan te Winkel over Hendrik van Veldeke op het XXXIe Taal- en Letterkundig Congres te Maastricht*, waarin deze ‘het onbetwistbaar recht bepleit van Hendrik van Veldeken (...) op een onvergankelijke hulde van een dankbaar nageslacht, op een standbeeld ter plaatse, waar hij heeft geleefd en gezongen’.¹⁴⁷ Maar de reacties waren lauw en het project stakte.¹⁴⁸ Toen er eind 1912 geen zicht was op spoedige realisering, besloot de commissie om de binnengekomen gelden ad f. 364,25 bij de gemeente in consignatie te geven.¹⁴⁹

Endepols, tot nu toe de drijvende kracht achter het in het slop geraakte plan, gaf de moed niet op. In de jaren 1918-1920 vond hij een commilito in dr. Edmond Jaspar (1872-1946). Met elkaar deelden zij de liefde voor Oranje en het vaderland én de verliefdheid op Maastricht: hun stad, haar historie en haar taal.¹⁵⁰ In 1926 stonden beiden aan de wieg van de vereniging Veldeke, en ook de dichter zelf liet hen niet los.¹⁵¹ Vrijwel gelijktijdig met het ‘Leesgezelschap’ in Hasselt – Eugeen Leën was daar de centrale figuur – vatten zij het plan op voor een huldiging van Hendrik bij zijn 800^e verjaring. Oud-penningmeester P.H.A. Jelinger,

mogelijk bevreesd voor continuering van financiële onduidelijkheden, voelde weinig voor een nieuw avontuur met onzekere afloop. Na een onderhoud met burgemeester mr. L. van Oppen, schreef hij op 29 juni 1926 een brief aan mr. L. van Oppen en dr. J. Endepols, eerste en tweede secretaris van het NTLC 1910, waarin hij uitdrukkelijk attendeerde op de decharge die hem op 20 november 1912 verleend was.¹⁵²

Intussen werkten Jaspar en Endepols, met de hand van burgemeester Van Oppen in de rug, hun plannen verder uit. Begin 1927 werd een ‘Comité ter herdenking van den 800sten verjaardag van Heynryck van Veldeken’ in het leven geroepen met een dagelijks bestuur, bestaande uit mr. dr. E. Jaspar voorzitter, dr. H.J.E. Endepols ondervoorzitter, jhr. J.A.I.H. Graafland secretaris, J.H. Schöpping penningmeester, en vier leden: mevr. D. Bogaert geb. jkvr. de Stürler de Frienisberg, mr. E.M.C.B. Franquinet, dr. W.J.M. Indemans en mr. F.I.J. Janssen.¹⁵³ Vervolgens werd een erecomité samengesteld, bestaande uit 158 over de hele wereld verspreide personen, en een groep van dertien erevoorzitters, met Zijne Koninklijk Hoogheid prins Hendrik als eerste erevoorzitter en H.M. Koningin Wilhelmina als beschermvrouwe. In juni-juli werd een acht pagina’s tellende rondzendbrief verspreid in een oplage van 12.000 exemplaren. Het Comité sprak daarin de hoop uit, dat ‘wij weldra door den vrijgevigigen steun van alle Grootnederlanders het gedenkteeken van Heynryck kunnen oprichten (...) als een zinnebeeld en een blij-

147 Regelingscie 1910, omslag 4: De firma Leiter-Nypels leverde op 10 februari 1912 naast 500 exemplaren van de *Handelingen* (kosten f. 536,40) 1.000 overdrukken van de rede van Te Winkel (kosten 25 gulden). De rekening werd op 22 mei 1912 voldaan.

148 *Limburg's Jaarboek* 18 (1912) 164 vermeldt dat uit de kas 10 gulden is geschonken voor het Veldeke-monument.

149 Arijs 2017, 81. Het ‘bij de gemeente in consignatie geven’ leid ik af uit de onvolledige formulering van Arijs.

150 Edmond Jaspar (1872-1946), kantonrechter, was auteur van Maastrichtse gedichten (*Bonte Blomme*) en een stadsgeschiedenis (*Kint geer eur eige stad?*). Met Joseph Endepols verzorgde hij de brochure *Oranje en Maastricht* (1925). Jaspar's levensbericht, geschreven door Endepols, verscheen in het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 1947, 110-119.

151 Spronck 2012, 19.

152 Arijs 2017, 84; *Neerlandia* 39 (1926) 88-89; de brief van P.H.A. Jelinger in: Regelingscie 1910, omslag 4.

153 *Neerlandia* 31 (1927) 3. Jhr. J.A.I.H. Graafland (1889-1945) was de oudere broer van de hiervóór genoemde jhr. P.A.A.H. Graafland (1890-1963). Zij waren neven van de schilder jhr. Rob. A.A. Graafland (1875-1940). Zie *Nederland's Adelsboek* 83 (1993) 403, 407-408.

vende getuigenis der Grootnederlandsche saâmhoorigheid van Taal en Stam'. Tevens werd propaganda gemaakt op de 725 middelbare scholen in Nederland en Nederlands Oost-Indië.¹⁵⁴

Een tweede doelstelling van het Comité was de publicatie van een gedegen boekwerk over Hendrik van Veldeke. Daartoe werd in 1928 een prijsvraag uitgeschreven met als juryleden dr. J. van Dam (Amsterdam) en de hoogleraren G. Brom (Nijmegen), J.H. Kern en A. Verwey (Leiden), L. Scharpé (Leuven) en R. Verderyn (Luik). De volledige tekst van de prijsvraag werd verstrekt aan twaalf universiteiten. Een verkorte versie ging naar 250 dagbladen in Nederland, Vlaanderen en Nederlands Oost-Indië.¹⁵⁵

Het concurrerende Veldeke-comité in Hasselt heeft deze Maastrichtse voortvarendheid ongetwijfeld met enige irritatie gevolgd. De oorspronkelijke bedoeling om in goede verstandhouding te werken aan een huldiging zowel in Belgisch als in Nederlands Limburg werd verdrongen door de na-ijver. De irritatie in Hasselt was mogelijk mede een gevolg van de maandenlange verstoring en vertraging van de eigen organisatie door uiteenlopende regionale en nationale intenties. Maar toen begin 1928 de gemeente Hasselt 10.000 franken (4.750 gulden) doneerde en het ministerie van Wetenschappen en Kunsten er 5.000 (2.375 gulden) bij deed, kwam de vaart erin. Effectieve samenwerking van beeldhouwer Henri Joseph Holemans (1894-1973) met uitvoerder E. Helde en het Veldeke-comité had op korte termijn het gewenste resultaat. Op 30 september 1928, bij het bezoek van prins Leopold en prinses

Astrid aan Hasselt, kon het monument onthuld worden.¹⁵⁶

De glorie van Hasselt prikkelde. Al in oktober 1928 benaderde het Maastrichtse comité de 121 Limburgse gemeenten om naar gelang het aantal inwoners een bedrag van 10 gulden tot 95 gulden te storten. Naar de Maastrichtse gemeenteraad en naar het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen in Den Haag gingen afzonderlijke subsidieverzoeken uit –onder stille verwijzing naar de handelwijze van Hasselt en Brussel. In Maastricht werd bovendien een straatinzameling gehouden. Helaas ontbreken ons vanaf december 1928 de nodige financiële gegevens, maar de ingezette acties moeten succesvol geweest zijn.¹⁵⁷

Eind juni 1929 maakte de jury van de Veldeke-prijsvraag de naam van de winnaar bekend. De oplossing was ingezonden onder het motto 'Tussen twee werelden' en bleek geschreven door de historicus L.J. Rogier (1894-1974). De bekroonde studie werd in 1931 'voor het Comité Henric van Veldeken' fraai uitgegeven bij Leiter-Nypels te Maastricht onder de titel *Henric van Veldeken. Inleiding tot den dichter en zijn werk met bloemlezing*. Het boek telde ruim 200 pagina's. Circa 300 personen hadden erop ingetekend.

De opdracht voor het beeld van Hendrik van Veldeke werd verleend aan de Maastrichtse beeldhouwer Charles Vos (1888-1954). Op een stevig voetstuk vond de bronzen minstreel een centrale plaats op het naar hem genoemde plein tussen de zware romaanse westbouw van de Sint-Servaas en de gotische toren van de Sint-Jan. Op 10 september 1934 werd het beeld onthuld.¹⁵⁸ Joseph Endepols was een tevreden

154 *Neerlandia* 33 (1929) 12; Arijs 2017, 82. Bij de 158 ereleden, vermeld in de circulaire van het Maastrichtse Comité, vinden we ook Eugeen Leën (1862-1932), voorzitter van het Comité Hendrik van Veldeke te Hasselt.

155 *Neerlandia* 33 (1929) 12.

156 Arijs 2017, 78, 85-93.

157 *Neerlandia* 33 (1929) 12.

158 Arijs 2017, 93-94.

mens. Tussen de lancering van het plan op het 31e NTLC van 1910 en de realisering ervan lagen 24 jaar van stugge volharding, die nu eindelijk bekroond werden. Edmond Jaspar, voorzitter van het Veldeke-comité, genoot het voorrecht om de troubadour vanuit zijn huis aan het Sint-Servaasklooster recht in de ogen te kijken, iedere dag weer.¹⁵⁹

Bronnen en literatuur

- Regelingscie 1875: RHCL, 21.105, Archief Regelingscommissie 14e NTLC [1874-1876].
- Regelingscie 1910: RHCL, 21.106, Archief Regelingscommissie 31^e NTLC [1910-1912, 1926].
- [Almanakken] Opregte Maastrichter Almanak voor 1868; idem 1876; idem 1911.
- [Kranten] Delfher krantenbank 1875 en 1910; Regelingscie 1910, omslag 6; *Limburger Koerier*, vrijdag 26 augustus t/m donderdag 1 september 1910.
- Arijs 2017: Karen Arijs, *Vormen van regionaal bewustzijn en nationale identiteit in Belgisch- en Nederlands-Limburg, 1866-1938*, MM 82, Hilversum 2017.
- v.d.Berg/Couttenier 2009: Willem van den Berg en Piet Couttenier, *Alles is taal geworden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1800-1900*, Amsterdam 2009.
- Bovens 1981: Th.J.Fr.M. Bovens, *De Nederlandse Taalcongressen in relatie met de Limburgse integratie in Nederland 1830-1875*, Nijmegen/Maastricht 1981. [Kandidaatsscriptie]
- Bovens 1987: Th.J.Fr.M. Bovens, *De brug tussen Vlaanderen en Nederland. De Limburgse reacties op de Vlaamse Beweging 1830-1875*, Nijmegen/Maastricht 1987. [Doctoraalscriptie]
- de Clerck 1966: Karel de Clerck, *Confrontatie Noord-Zuid. Dicht en on dicht uit de beroerde jaren 1830-1850*, VP 199, Hasselt 1966.
- de Clerck 1979: K. de Clerck, 'Overzicht van de "Nederlandsche Taal- en Letterkundige Congressen"; Chronologische lijst van de "Nederlandsche Taal- en Letterkundige Congressen"', *De Negentiende Eeuw* 3 (1979) 74-79.
- Couttenier 1998: Piet Couttenier, 'Literatuur en Vlaamse Beweging. Tot 1914', in: *NEVB*, deel 2 (1998), 1939-1950, 1957. [DBNL]

159 Ik dank Tiek Janssen, Piet Orbons, Peter Schulpen en de redactie van dit jaarboek voor hun op- en aanmerkingen bij eerdere versies van de tekst en fotograaf Jan van Tol voor zijn aandeel in de productie van de afbeeldingen.

- Dagnino 2015: Roberto Dagnino, *Twee leeuwen, één kruis. De rol van katholieke culturele kringen in de Vlaams-Nederlandse verstandhouding (1830 – ca. 1900)*, Hilversum 2015.
- Elias 1963-1965: H.J. Elias, *Geschiedenis van de Vlaamse gedachte, 4 delen, Antwerpen 1963-1965*, [dl. 1 1780-1830; dl. 2 1830-1859; dl. 3 1860-1883, dl. 4 1883-1914]
- Fasel/Maas 1979 Anthon Fasel, Nop Maas, 'Register op de "Nederlandsche Taal- en Letterkundige Congressen"', *De Negentiende Eeuw* 3 (1979) 80-156.
- Geyl 1948-1959 P. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam*, 3 delen, Amsterdam-Antwerpen 1948, 1949, 1959. [dl. 1 (herziene uitgaaf) tot 1648, dl. 2 1648-1751, dl. 3 1751-1798]
- GLL Lou Spronck, Ben van Melick, Wiel Kusters (red.), *Geschiedenis van de literatuur in Limburg*, Nijmegen-Maastricht 2016.
- Habets Msg 1977: Jos Habets, 'Cronijkje van het Hertogdom Limburg sedert 1830', *De Maasgouw* 96 (1977) 119-120.
- Habets Msg 1982: Jos Habets, 'Autobiografie', *De Maasgouw* 101 (1982) 158-160.
- Handelingen NTLC *Handelingen van het [1^e t/m 32^e] Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres*, gehouden te [plaats en jaar].
- Jenniskens 1982: A.H. Jenniskens, 'Mr. G.L.D. Franquinet, eerste stadsarchivaris van Maastricht', in: *Campus Liber*, Werken LGOG 8, Maastricht 1982, 466-482.
- op de Kamp 1981, 1982 H.J. op den Kamp, 'Pieter Ecrevisse, de Limburgse Conscience 1804-1879', delen 3 en 4, *Maaslandse Sprokkelingen*, Nova Series 4 (1981), nr. 9, 33-39, en 5 (1982), nr. 9, 18-32.
- Kessen 1943: A. Kessen, 'Levensbericht van L.H.J. Lamberts Hurrelbrinck', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* 1942-1943, 51-60.
- Leerssen 2006: Joep Leerssen, *De bronnen van het vaderland. Taal, literatuur en de afbakening van Nederland, 1806-1890*, Nijmegen 2006.
- Moubis 1959: Clara Moubis, *Onderzoek naar het autobiografisch element in de werken van Mr. L.H.J. Lamberts Hurrelbrinck*, Nijmegen 1959. [Kandidaatsscriptie]
- NEVB Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse beweging, drie delen, Tielt 1998.
- Nissen 1986: Peter Nissen, *De akkoorden van het gemoed. Het literaire leven in Roermond in de negentiende eeuw*, Roermond 1986.
- Rogier 1974: L.J. Rogier, 'De evolutie van Hollands visie op Vlaanderen', in: *Herdenken en herzien. Verzamelde opstellen van L.J. Rogier*, Bilthoven 1974, 293-315.
- Rooses 1867: Max Rooses, 'De Nederlandsche Taalcongressen', *Nederduitsch Tijdschrift* 5 (1867), 4^e deel, 66-133.
- Spronck 2012: Lou Spronck, *Dr. Joseph Endepols, woordenaar en dialectoloog 1877-1962*, Maastricht 2012.
- Vanacker 1985: Hans Vanacker, 'Noord-Zuid en Zuid-Zuid in 1873', *Neerlandia* 89 (1985) 137-140. [DBNL]
- Verberne 1947: L.G.J. Verberne, 'De Vlaamsche beweging tot 1914', in: *In de spiegel van het verleden. Historische opstellen*, Utrecht-Antwerpen 1947, 282-325.
- de Vroede 1949: Maurits de Vroede, 'Bij de honderdste verjaring van het eerste Nederlands Congres', *De Gids* 112 (1949) 221-224. [DBNL]
- Willemsen 1981: A.W. Willemsen, 'De Nederlandse Congressen en hun politieke achtergrond', *De Negentiende Eeuw* 5 (1981) 60-71.
- Willemyns 1991: Roland Willemyns, 'De standaardisering van het Nederlands in Vlaanderen in de 19de eeuw en het eerste 'Nederlandsch Congres'', *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Taal en Letterkunde* 1991, 1-17. [DBNL]
- te Winkel 1927: J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*, 2^e druk, deel 7, Haarlem 1927.

ABSTRACT

Limburg and the Netherlandic Linguistic and Literary Congresses. Contributions from the fringe. 1849-1912.

In 1839 Belgium and the Netherlands were definitively separated from each other. Part of the arrangement was that Limburg east of the Meuse was separated from Belgium and, together with the fortress Maastricht, joined to the Netherlands as the Dutch province of Limburg (from here on in this article the name ‘Limburg’ always refers to the Dutch province Limburg, and not the Belgian province of the same name). As a result of these separations, the language situation changed both in Flanders and in Limburg. In Flanders, the French language, which was already frequently used by the upper classes, became the language of the administrative and judicial systems, despite the fact that Netherlandic was the language of the people, the church, and primary education. Without command of French it was impossible to climb the social ladder. Meanwhile, in Limburg Netherlandic became the language of public life. For a long time, mastery of French remained a distinguishing sign in social intercourse of the upper classes in Limburg, but in no way there was a threat from French to the use of Netherlandic.

In Flanders, especially in Ghent and Antwerp, a movement (the ‘Vlaamse Beweging’) soon arose that strived to put an end to the suppression of the Flemish identity by the French language, and to restore the pride of the Flemish people in their own Netherlandic (‘diets’) character. From 1849 onwards, Dutch-Belgian Netherlandic philologists organized three-day congresses, alternately in a Belgian and a Dutch city, to experience the common linguistic identity (the ‘Groot-Nederlandse Gedachte’), to promote the practice of the Netherlandic language and literature, and to raise the status of Netherlandic in Flanders. On the Flemish side, the novelist Pieter Ecrevisse and the poet Jan Michiel Dautzenberg played a prominent role. They belonged to the group of former Limburg citizens who, at the time of the separation, had opted for moving to Belgium.

In Limburg there was initially little interest in the Netherlandic Congresses. Here, the position of the Netherlandic cultural language was as weak as it was in Flanders, but it was not discriminated against. The primacy of Netherlandic was undisputed, and the Flemish Movement and the notion of ‘Great Netherlandic tribalism’ fell outside the field of interest. It was only after 1867, when the termination of the political relationship between the Netherlands and the German Union made it clear that Limburg’s future was definitively in the Netherlands, that the desire arose to organize a Netherlandic Linguistic and Literary Congress in Limburg’s capital, Maastricht. In addition to idealistic motives – further integration of Limburg into the Netherlands, promotion of the Netherlandic language and literature, stirring up Great Netherlandic tribalism – economic motives in the form of city promotion played a role. After all, the national press paid ample attention to Netherlandic Congresses, as well as to the accompanying programs, in which the organizing city would present its attractive features.

In 1873, when Maastricht applied for an organizational role, the 14th Congress was assigned to competing Leiden. This was partly due to a sharp statement by the Flemish liberal Julius Vuylsteke.

He blamed Maastricht for francophilia and thus duplicity, the first rightfully so, the second unjustly. When it turned out that Leiden could not honor the election, the Congress was nevertheless assigned to Maastricht. Désiré Franquinet was the main man of the 14th Congress (1875). Michael Smiets and Jan Willem Brouwers displayed their rhetorical talents. Jos Habets made a valuable language-historical contribution, and Johannes van Vloten discussed Hendrik van Veldeke, with whom Netherlandic literature started around 1170.

In 1910 Maastricht was awarded the organization of another Congress, the 31st. Louis Lamberts Hurrelbrinck held the chairmanship with agile genius. Prof. Jan te Winkel spoke about Hendrik van Veldeke and launched the plan to erect a statue, with thanks to secretary Joseph Endepols who originated the idea. In particular the Flemish speakers made a great impression. They celebrated the expected switch to Flemish of Ghent University as the crowning glory of the work of the Flemish Movement. In the Momus Society in the evening, the Great Netherlandic tribal kinship was celebrated under the motto ‘De kop moet erop’ (Put the head on top) sung to the tune of ‘Piet Hein’, and the boisterous singing of the anthems of the Netherlands (‘Wilhelmus’) and Flanders (‘De Vlaamse Leeuw’). In any case, the accompanying program was successful.

What was the meaning of the Congresses? In the first place, they were the only platform on which Netherlandic linguists and literators from North and South were able to meet. Their importance, in part via the celebration of the brotherhood in societies and coffee houses, should not be underestimated. It nourished the Great Netherlandic polity, although the Flemish had expected more than just understanding from their northern colleagues. The most important product of the Congresses is the great Dictionary of the Netherlandic language (Woordenboek der Nederlandsche Taal, 43 volumes) which was completed only at the end of the 20th century.

Without a doubt, the two Congresses held in Maastricht were important for the prestige of the Netherlandic language and literature in Limburg, and for the further integration of this province into the Netherlands. Furthermore, they were of great significance for the promotion of Maastricht as a city of sweet life, situated beautifully near the Meuse, at the foot of mount St. Peter.

Burgemeester Martin Hermens (1877-1965)

en de Joodse vluchtelingen in Amby

Peter Jan Knegtmans*

* Met dank aan Fred Grünfeld, Peter Romijn, Willie Schipper en Lou Spronck voor hun commentaar en aan de familie Hermens voor haar behulpzame opstelling bij dit onderzoek.

Het verhaal wil dat op een ochtend in het voorjaar van 1933 een veertigtal Joodse vluchtelingen, veelal jonge gezinnen met koffers en kinderwagens, in Amby voor Huize Severen stond. De snel gewaarschuwde veldwachter bracht de hele groep naar het vlakbij gelegen huis van de burgemeester. Hier kregen zij te eten en te drinken. De burgemeester en de veldwachter regelde vervolgens huisvesting in een tiental leegstaande huizen aan wat toen de Hoofdstraat heette.¹

Dit verhaal is te mooi om niet waar te zijn. Toch roept het vragen op. Want wie waren deze vluchtelingen en waar kwamen zij vandaan? En wat bracht de groep naar Amby? Huize Severen was een opvanghuis voor meisjes en vrouwen van de Zusters van Barmhartigheid. Amby is nu een wijk in de noordoostelijke hoek van Maastricht, maar was toen nog een zelfstandige gemeente. In het dorp bestond geen Joodse gemeente waarmee de vluchtelingen contact hadden en die voorlopig ondersteuning kon of leek te kunnen bieden. Er woonden op dat moment zelfs helemaal geen Joden. Ook is er niets waaruit blijkt dat het dorp of zijn bestuur de reputatie hadden open te staan voor de opvang van vluchtelingen of zelfs maar bekendheid genoten in de wijde omgeving. Er was geen industrie die werkgelegenheid bood en op het eerste gezicht was er weinig of niets dat het dorp interessant maakte als toevluchtsoord. Toch zou het niet bij het genoemde veertigtal vluchtelingen blijven. Het is daarom interessant na te gaan wat de aanleiding kan zijn geweest voor het relatief grote aantal Joodse vluchtelingen dat zich in Amby vestigde, hoe het hen verging en wat hierbij de rol van het gemeentebestuur kan zijn

geweest, in het bijzonder die van burgemeester, Martin Hermens.

Over de rol van burgemeesters in Nederland en de vele vrijwel onoplosbare dilemma's waarvoor zij zich tijdens de bezetting geplaatst zagen, schreef Peter Romijn zijn in korte tijd klassiek geworden studie *Burgemeesters in oorlogstijd* uit 2006. Deze dilemma's komen ook aan bod in het in 2010 verschenen proefschrift van Paul Bronzwaer: *Maastricht en Luik bezet*. Naast de oorlogshandelingen die leidden tot de bezetting van beide steden, de Jodenvervolgung, de bevrijding en het herstel van de democratie, vergelijkt Bronzwaer in dit boek het Nederlandse civiele bezettingsregime met het militaire bezettingsregime in België. Enkele jaren later liet hij deze studie volgen door een politieke biografie van de Limburgse edelman en volksvertegenwoordiger voor de NSB die zich in 1941 tot gouverneur van Limburg liet benoemen: *Max graaf de Marchant et d'Ansembourg* uit 2016.²

Bij het overlijden van burgemeester Hermens wees het dagblad *De Nieuwe Limburger* op diens betekenis voor de Joden in zijn dorp. Toch heeft het lang geduurd voordat er in het algemeen aandacht ontstond voor het lot van de Joden tijdens de bezetting van Nederland. De belangstelling werd pas gewekt door het beroemde boek van Jacques Presser over de ondergang van de Joden in Nederland.³ Dit boek, *Ondergang* uit 1965, wekte veel beroering. Het zou nog een tijd duren voordat er in het bijzonder belangstelling ontstond voor de Joden in Limburg. Zo verschenen er boeken over de verschillende Joodse gemeenschappen in Limburg. Een voorbeeld hiervan is *Joods leven in Maastricht* van J.M. Lemmens. In zijn klassieker

-
- 1 Rens, H.A.J. van, *De vervolging van joden en Sinti tijdens de Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse provincie Limburg* (Diss. Universiteit van Amsterdam 2013) 54.
 - 2 Romijn, Peter, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam 2006); Bronzwaer, Paul, *Maastricht en Luik bezet. Een comparatief onderzoek naar vijf aspecten van de Duitse bezetting van Maastricht en Luik tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Hilversum 2010); Bronzwaer, Paul, *Max graaf de Marchant et d'Ansembourg. Een politieke biografie* (Heerlen 2016).
 - 3 Presser, J., *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945* ('s-Gravenhage 1965).

Het verborgen front over het verzet in Limburg uit 1994 besteedde Fred Cammaert ook aandacht aan de hulp aan Joodse onderduikers. Het lot van de Joden in Limburg werd vervolgens minutieus onderzocht en uit de doeken gedaan door Herman van Rens in zijn hiervoor al aangehaalde proefschrift *De vervolging van joden en Sinti tijdens de Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse provincie Limburg* uit 2013.⁴ Hij is van alle vanuit Limburg gedeporteerde Joden nagegaan hoe het hen is vergaan, of zij nu vluchteling waren of al langer in de provincie woonden. In een vervolgstudie uit 2020 richtten Van Rens en zijn vrouw Annelies Wilms zich op de werkkampen in Silezië waar veel van de gedeporteerde Joodse mannen uit Limburg terecht kwamen.⁵ Hiernaast verschenen er boeken over enkele families die naar Limburg vluchtten, zoals de familie Salmang en de familie Moszkowicz.⁶

Deze bijdrage over de Joodse vluchtelingen in Amby bouwt voort op deze literatuur. Het is niet de eerste publicatie over deze groep of over de toenmalige burgemeester van het dorp. Genoemd is al het boek over Max Moszkowicz, die met zijn ouders en zusje behoorde tot de vluchtelingen die zich in 1933 in Amby vestigden. Over Hermens en zijn gezin verscheen het in eigen beheer uitgegeven en hierdoor misschien minder bekende *‘Ook deze tijd is niet verloren’*. *Familie Hermens in de oorlog, 1933-1945*.⁷

Het burgemeesterschap

Voor de oorlog kenmerkte het bestuur van kleine gemeenten zich meestal door persoonlijke en gemoedelijke verhoudingen. Met zijn circa 2200 inwoners was Amby zo’n gemeente. Het verslag over de toestand in Amby over de jaren 1931 tot en met 1935, bevestigt dit beeld. De gemeenteraad bestond geheel uit katholieken en zijn vergaderingen vielen op ‘door de gemoedelijkheid waarop de besprekingen werden gevoerd’.⁸ Deze raad telde zeven leden en het dorp had twee wethouders en een veldwachter. De raadsleden moeten elkaar hebben gekend door familie- of zakenrelaties, van school, uit verenigingen, van de jaarlijkse kermis of anders wel uit de kerk. Bij de verkiezingen voor de raad werd er gestemd op plaatselijke lijsten, niet op landelijke partijen.

In zulke gemeenten domineerde de burgemeester het bestuur. Hij was vaak een burgervader en een man van aanzien en gezag, in Amby zelfs zozeer dat in het college van burgemeester en wethouders pas tijdens de bezetting voor het eerst werd gestemd. Besluiten kwamen met eenstemmigheid tot stand. Tekenend voor zijn paternalisme was dat Hermens in de brief waarmee hij in 1942 afscheid nam van zijn gemeente, de wethouders en raadsleden dankte die hem gedurende een kwart eeuw met hun raadgevingen trouw terzijde hadden gestaan.⁹ Hierbij ging hij eraan voorbij dat de gemeenteraad het hoogste besluitvormende orgaan was en bepaald méér dan alleen een adviserend lichaam.

-
- 4 Lemmens, J.M., *Joods leven in Maastricht. Geschiedenis van de Joodse gemeente sedert 1250, opgetekend bij gelegenheid van het 150-jarig bestaan van de synagoge in Maastricht (1840-1990)* (Maastricht 1990); Cammaert, A.P.M., *Het verborgen front. Geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Leeuwarden, Mechelen 1994); Van Rens, *De vervolging van joden en Sinti*.
 - 5 Rens, Herman van en Annelies Wilms, *Tussenstation Cosel. Joodse mannen uit West-Europa naar dwangarbeiderskampen in Silezië, 1942-1945* (Hilversum 2020).
 - 6 Zie over de familie Salmang: Salmang-Windmüller, Rosa e.a., *De Salmangs. Dagboeknotities en herinneringen van een joods gezin te Maastricht (1943-1944)* (Maastricht 1998); over de familie Moszkowicz: Haenen, Marcel, *De bokser. Het leven van Max Moszkowicz* (Amsterdam, Antwerpen 2018).
 - 7 Hermens, Veronique, *‘Ook deze tijd is niet verloren’*. *Familie Hermens in de oorlog, 1933-1945* (Amby 2019).
 - 8 HCL: archief gemeentebestuur Amby I, toegang 20.204A nr. 140: ‘Verslag van den toestand der Gemeente Amby over de jaren 1931 t/m 1935’.
 - 9 Familie Hermens: brief M. Hermens aan de inwoners van Amby, december 1942.

De Gravenhof in 1963
(foto Flip Delemarre;
Rijksdienst voor het
Cultureel Erfgoed www.cultureelerfgoed.nl).

Dat de dorpsburgemeester een man van aanzien was, was zelfs een voorwaarde. Want het burgemeesterschap in kleine gemeenten gold als een karig beloond ereambt.¹⁰ Een burgemeester had eigen geld nodig om te kunnen leven op de stand die bij het aanzien van het ambt paste. Van zijn jaarwedde van ruim 2100 gulden zou Hermens dit niet hebben gekund. De ongeveer 700 gulden die hierbij kwam toen Hermens ook burgemeester van het dorp Bemelen werd, kon het tekort niet goedmaken.¹¹ Het ambt bracht immers verplichtingen met zich mee. Een Limburgse burgemeester moest de bisschop kunnen ontvangen en de minister, en het spreekt vanzelf dat hij niet uit de toon mocht vallen op ontvangsten van de commissaris der Koningin.

Hermens voldeed aan deze voorwaarden. Martinus Josephus Hendrikus Maria (Martin, uitgesproken op zijn Frans) Hermens was op 8 december 1877 op de hoeve Klein Geusselt in Amby geboren als zoon van de toen 31-jarige

Hendrikus Joannes (Henri), landbouwer en lid van de gemeenteraad, en van Johanna Maria Kornelia Petronella Hubertina (Jeanette) Pluymaekers, landbouwster van beroep.¹² Het gezin verhuisde niet veel later naar de Moorveldhof, een carréboerderij in Ulestraten, iets ten westen van waar nu Maastricht Aachen Airport ligt. Deze boerderij was al bewoond geweest door Henri Hermens' voorouders. Hier in Ulestraten doorliep Martin de lagere school. Op elfjarige leeftijd verliet hij het ouderlijk huis en ging hij naar het gymnasium van Rolduc in Kerkrade. Na twee jaar op dit gymnasium (1889-1890 en 1890-1891) verliet hij Rolduc. Tot besluit van zijn opleiding bezocht Martin Hermens een handelsschool in Luik zodat hij het bedrijf van zijn vader zou kunnen voortzetten.¹³

Zijn vaders paardenhandel moet goed hebben gelopen, want in 1901 kocht hij de Gravenhof die tegenwoordig geldt als een van de tien monumentale kasteeltjes en herenhoe-

¹⁰ Zie voor de karakterisering van het burgemeesterschap: Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 36-41 en 285.

¹¹ Zie voor de jaarwedden HCL: archief gemeentebestuur Amby I, toegang 20.204A nr. 1142: persoonskaart M.J.H.M. Hermens (Amby); archief commissaris der Koningin toegang 04.11 nr. 387: persoonskaart M.J.H.M. Hermens (Bemelen).

¹² HCL: Burgerlijke Stand in Limburg: Amby toegang 12.001 nr. A 072: geboorteakte Hermens.

¹³ Over zijn scholing: *De Nieuwe Limburger*, 9 februari 1965; HCL: archief Onderwijsinstellingen van het 'derde' Rolduc, toegang 17.21 nrs. 257. Zie voor het aantal jaren dat Hermens op Rolduc verbleef: Damen, J., H. Turlings en C. Coenen, *Rolduc 1843-1943* (Kerkrade 1948) 246. De overige gegevens zijn ontleend aan een mail van Veronique Hermens aan Fred Grünfeld van 28 januari 2019.

ven in Amby. Het gezin vestigde zich hier in 1904 of 1905. Martin Hermens zette hier na de dood van zijn vader in 1910 diens zaak voort. Hij trouwde in 1915 in Hulsberg met de daar woonachtige Maria Josephina Hubertina (Marieke) Kerckhoffs. Zij was op 18 juni 1884 geboren op de kapitale hoeve Nieuwhof of Nuinhof in Nuth. Uit dit huwelijk werden negen kinderen geboren, vijf zoons en vier dochters.¹⁴

Hermens solliciteerde in december 1916 naar het ambt van burgemeester van de gemeente Amby. Hij was er toen al wethouder. Na een bezoek, in jacquet, aan de commissaris der Koningin in Limburg, oordeelde deze in zijn voordracht aan de minister van Binnenlandse Zaken dat Hermens op alle punten gunstig afstak bij zijn mededingers. Hij had bestuurlijke ervaring en behartigde met ijver en toewijding de belangen van zijn gemeente, genoot achting en vertrouwen en bezat voldoende algemene ontwikkeling om het ambt naar behoren te vervullen. En wat niet het minst belangrijk was, Hermens' 'geldelijke omstandigheden [...] zijn zeer gunstig en waarborgen mitsdien een onafhankelijk en onpartijdig bestuur'.¹⁵ Na een bezoek, opnieuw in jacquet, van Hermens aan de minister, volgde nog in januari 1917 het Koninklijk Besluit waarmee hij werd benoemd. Een jaar later werd hij na eenzelfde procedure tevens burgemeester van Bemelen, een dorp van toen 253 inwoners.¹⁶

Het begin van zijn burgemeesterschap tijdens de Eerste Wereldoorlog kan niet makkelijk zijn geweest. In de hierop volgende econo-

misch gunstige en politiek rustiger jaren zal het bestuur zo overzichtelijk en gemoedelijk zijn geweest als hierboven werd geschetst. Maar het ambt kreeg een onaangename kant toen in het begin van de jaren 1930 de economische crisis voelbaar werd en de werkloosheid snel opliep. Het college van burgemeester en wethouders moest immers beslissen wie voor werklozensteun in aanmerking kwam en wie niet, en wie in de gelegenheid werd gesteld wat te verdienen in de werkverschaffing of in het onderhoud of de aanleg van de straten en paden in het dorp. Dergelijke keuzes grepen diep in het leven van de betrokkenen in. Tot Hermens' belangrijkste werken uit deze tijd worden gerekend het verharden van de Hoofdstraat, de Kerkstraat, de Dorpsstraat en de Eindstraat (nu samen Ambyerstraat-Zuid en Noord) en de aanleg van gas- en waterleiding.¹⁷ Hij getroostte zich grote moeite uit twee aanbieders de beste gasleverancier voor Amby te vinden. Tijdens de crisis wist hij bovendien het elektriciteitsarief in het dorp en de huren van een groep arbeidershuisjes te verlagen.¹⁸

Zoals gebruikelijk had ook deze burgemeester veel nevenfuncties. Hermens werd beschermheer van harmonieën en schutterijen, lid van het hoofdbestuur van de Limburgse Land- en Tuinbouwbond, bestuurder van de ambachtsschool in Maastricht en van het Limburgs Schapenstamboek, lid van de pachtkamer in Maastricht die besliste bij geschillen over pachtovereenkomsten, kerkbestuurslid in Amby en commissaris van de waterleidingmaatschappij voor Zuid-Limburg.¹⁹

14 Zie voor de geboorteakte HCL: toegang 12.078 Burgerlijke Stand in Limburg: Nuth, 1796-1942 nr. 6; voor de huwelijksakte: toegang 12.046 Burgerlijke Stand in Limburg: Hulsberg nr. 19. Zie over het gezin: Hermens, 'Ook deze tijd is niet verloren', passim. Over de hoeve Gravenshof: volgens de eigendomsdocumenten is de naam Gravenshof, al wordt zij dikwijls Gravenhof genoemd (mededeling Veronique Hermens).

15 HCL: archief Kabinet van de commissaris der Koningin toegang 04.11 nr. 379: commissaris der Koningin in Limburg aan minister van Binnenlandse Zaken, 10 januari 1917.

16 Zie voor de Koninklijke Besluiten dd. 26 januari 1917 en 22 juni 1918 HCL: archief gemeentebestuur Amby I, toegang 20.204A nr. 1142: persoonskaart M.J.H.M. Hermens. Zie over burgemeestersbenoemingen Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 40-41.

17 *De Nieuwe Limburger*, 9 februari 1965.

18 Zie hiervoor de notulen van de gemeenteraad, HCL: archief gemeentebestuur Amby I, toegang 20.204A nr. 7.

19 *De Nieuwe Limburger*, 9 februari 1965. Zie ook de *Limburger Koerier* in de jaren 1920 en 1930.

Uitnodiging voor de opening van het nieuwe Gouvernementsgebouw aan de Bouillonstraat in Maastricht in 1935 (Privé-archief familie Hermans, Graveshof Amby).

De Joodse vluchtelingen in Amby

Het aan de macht komen van Hitler in Duitsland had in menige Nederlandse gemeente verstrekkende gevolgen voor de taken en verantwoordelijkheden van de burgemeester. Al heel kort nadat Hitler in 1933 tot rijkskanselier was benoemd, werden Joden in Duitsland op straat gemolesteerd en geïntimideerd. Dit werd alleen maar erger toen op 1 april voor het hele

land een Jodenboycot werd afgekondigd. Geüniformeerde SA-mannen intimideerden kopers voor Joodse winkels en warenhuizen. De Joodse pers concludeerde daarom al spoedig dat Joden tot emigratie werden gedwongen.²⁰ De eerste Joodse vluchtelingen waren al in januari 1933 in Nederland verschenen. De boycot vanaf 1 april bracht een stroomversnelling teweeg. Het Joods Vluchtelingen Comité telde er in 1933 ruim vierduizend.²¹ In het dorp Amby werden er zeventig geregistreerd.

Wat bracht deze vluchtelingen naar het betrekkelijk onbetekenende Amby? Het verhaal uit de aanhef hierboven lijkt het antwoord te bieden: er stonden huizen leeg aan de Bergerstraat en de Hoofdstraat (nu Ambyerstraat-Zuid), die toen tot Amby behoorden. Dit waren ruime woningen die kort voor of tijdens de crisis gereed waren gekomen en waarvoor geen huurders waren gevonden. Maar wie in Duitsland kon dit weten? Het moet bijna betekenen dat al eerder vluchtelingen vanuit Maastricht of de toen nog zelfstandige gemeente Heer – waar in 1933 alleen al respectievelijk 66 en 50 Poolse en stateloze vluchtelingen een toevluchtsoord vonden²² – naar Amby waren doorverwezen omdat er huizen leeg stonden. Heer en Amby werden pas in 1970 bij Maastricht getrokken.

Tot het vijftal vluchtelingen dat op 5 mei 1933 als eerste in Amby werd geregistreerd en dat woningen aan de Hoofdweg kreeg toegewezen, behoorden enkele Poolse Joden uit Hamborn.²³ Zij moeten kennissen en familie hebben laten weten dat ze naar Amby moesten komen, want daar waren huizen. Dit soort nieuws verspreid zich snel, toen net zoals nu.

- 20 Roden, Günter von en Rita Vogedes, *Geschiede der Duisburger Juden* (Duisburg 1986) 2 dln, 793 en 804. Zie ook Haenen, *De bokser*, 33-38.
- 21 Moore, Bob, *Refugees from Nazi Germany in the Netherlands, 1933-1940* (Dordrecht, Boston, Lancaster 1986) 23. In april was ook in Maastricht een Comité tot Steunverlening aan Joodse Vluchtelingen opgericht.
- 22 In 1934 werden in Maastricht nog eens 53 nieuwe Joodse niet-Duitse vluchtelingen geregistreerd. Den Haag Nationaal Archief (NA): archief Rijksvreemdelingendienst (RVD) en taakvoorgangers van het ministerie van Justitie, toegang 2.09.45, nr. 464: Limburg. Nominatieve staat van de zich gemeld hebbende Joodse Vluchtelingen (niet-Duitschers).
- 23 HCL: archief gemeentebestuur Amby I, toegang 20.204A nr. 1013: Verlijfsregister van tijdelijk in Amby verblijvende personen.

Uit het verblijfsregister van ‘tijdelijk in Amby verblijvende personen’ valt niet te reconstrueren of er werkelijk op één dag een groep van veertig vluchtelingen tegelijk arriveerde. Niet bij iedereen is genoteerd wanneer hij of zij aankwam, alleen wanneer zij werden geregistreerd. Het kan zijn dat er op 16 mei een twintigtal vluchtelingen van alle leeftijden verscheen. Velen van hen gaven op afkomstig te zijn uit Hamborn. Dit was een stad die kort tevoren (in 1929) in Duisburg was opgegaan,²⁴ maar in het spraakgebruik kennelijk nog als plaats van herkomst gold.

Wat wel uit dit register blijkt, is een netwerk van familierelaties. Zo vonden van het gezin Schubert drie generaties een toevluchtsoord in Amby: de grootouders, vijf van hun kinderen, drie schoonzons, een kleinkind en twee broers van een van de schoonzons met hun gezinnen. Opvallend is voorts dat de vluchtelingen van 1933 bijna allemaal de Poolse nationaliteit bezaten of stateloos waren geworden.

Lang niet al deze Poolse vluchtelingen waren daadwerkelijk in Polen geboren. Een groot deel van hen was afkomstig uit streken in Oostenrijk-Hongarije en Rusland die na het opnieuw trekken van de grenzen in het Verdrag van Versailles na de Eerste Wereldoorlog Pools grondgebied waren geworden. Een aan de Poolse regering opgedrongen Minderhedenverdrag dat in 1919 op dezelfde dag als het vredesverdrag was ondertekend, maakte van elke vóór 1919 geboren burger een Poolse staatsburger. Maar Polen die door dit verdrag de Poolse nationaliteit hadden verworven en die niet

meer in dit land woonden, werden in 1934 stateloos nadat de Poolse regering dit Minderhedenverdrag had opgezegd.²⁵ Eerder al was sommige Poolse Joden die naar Duitsland waren getrokken om er een bestaan op te bouwen, en die zich zo aan hun militaire dienstplicht hadden onttrokken, de Poolse nationaliteit ontnomen.²⁶

Verder valt op dat de vluchtelingen vanuit een beperkt aantal steden en stadjes in Duitsland naar Amby waren gevlucht: 42 kwamen direct of indirect uit Hamborn, zeventien uit Essen en twee uit Oberhausen, drie bijna aan elkaar gegroeide gemeenten. Het is dus goed mogelijk dat zij elkaar kenden of van horen zeggen van elkaars vlucht naar Amby wisten. Zo hadden de drie broers Horschowski en hun gezinnen zich in het dorp Hulsberg willen vestigen. Hulsbergs burgemeester weigerde hen echter, waarna zij doorreisden naar Amby.²⁷ De burgemeester van Heerlen weigerde in juli 1933 eveneens nog langer vluchtelingen op te nemen.²⁸

Het Joods Vluchtelingen Comité in Amsterdam was al snel op de hoogte van de mogelijkheid tot vestiging in Amby. Uit de biografie van Max Moszkowicz blijkt dat zijn vader door dit comité naar Zuid-Limburg werd verwezen. Ook de uit Altona gevluchte Hersch Wudka hoorde in Amsterdam dat hij hier moest zijn.²⁹ Het comité had hier belang bij. Het was al snel door zijn geld heen geraakt, en volgens de directeur van de Rijksdienst voor werkloosheidsvoorziening en arbeidsbemiddeling, ir. R.A. Verwey, probeerde het daarom de vluchtelingen over het land te verspreiden.³⁰

24 Von Roden, *Geschichte der Duisburger Juden*, 121.

25 Sands, Philippe, *Galicische wetten. Over de oorsprong van ‘genocide’ en ‘misdaden tegen de menselijkheid’* (Houten 2018) 54-55 en 73.

26 Haenen, *De bokser*, 32-33.

27 Dit blijkt uit een schrijven van de inspecteur der Koninklijke Marechaussee aan burg. Hermens van 6 okt. 1933; NA: archief Rijksvreemdelingendienst, toegang 2.09.45, nr. 1354.

28 Ibidem, nr. 463; burg. Heerlen aan inspecteur van de Kon. Marechaussee, 29 juli 1933.

29 Haenen, *De bokser*, 39-40. Over Wodka: mededeling I. Wudka aan auteur, 13 maart 2019.

30 NA: archief Rijksdienst der werkloosheidsverzekering en arbeidsvoorziening, toegang 2.15.13 nr. 145: doorslag van brief van de directeur van deze dienst aan onbekende, 27 juli 1933.

Verwey was niet de enige die zich met de vluchtelingen bemoeide. De burgemeesters kregen opeens te maken met allerlei autoriteiten die inlichtingen vroegen en richtlijnen gaven: behalve de genoemde rijksdienst waren dit de commissaris der Koningin van hun provincie, de procureur-generaal van het gerechtshof waaronder zij ressorteerden en de inspecteur der Koninklijke Marechaussee. Van de correspondentie over de vluchtelingen is echter het grootste deel verloren gegaan. Burgemeester Hermens schreef tot en met 1939 83 brieven over de in zijn gemeente gevestigde Joodse vluchtelingen.³¹ Hiervan bleken er maar zestien te vinden. De meeste in- en uitgaande brieven van Hermens zijn niet bewaard, alleen het register van verzonden stukken is er nog. Maar ook de correspondentie van zijn ambtgenoten van andere Limburgse gemeenten ontbreekt in de vluchtelingendossiers van Verwey en zijn rijksdienst, van de procureur-generaal in Den Bosch, de commissaris der Koningin in Limburg en de inspecteur van de marechaussee. Deze dossiers zijn eenvoudig zoek geraakt of al dan niet met opzet zoek gemaakt, en in elk geval hoogst onvolledig.

De inspecteur van de marechaussee, die ging over de grensbewaking, wilde weten wie zich waar had gevestigd, welke nationaliteit en identiteitspapieren zij bezaten en of ze een middel van bestaan hadden. Op 5 juli 1933 waren er zeventig Joodse vluchtelingen in Amby geregistreerd. Daarna is het verblijfsregister niet meer bijgehouden, en doordat de meeste brieven aan de inspecteur onvindbaar zijn, is niet precies te achterhalen hoeveel het er in totaal zijn geweest. Hermens zelf zou hebben opgegeven dat het er 117 waren. Of hierin

de in Amby geboren kinderen zijn meegeteld, is niet bekend.³²

De procureur-generaal van het gerechtshof in Den Bosch gaf de richtlijnen van de regering door en lette op de naleving. Hij liet de burgemeesters in Noord-Brabant en Limburg al op 24 mei 1933 weten dat voor de Joodse vluchtelingen als algemene regel gold dat zij zich 'niet hier te lande zullen vestigen'. Ook mochten zij, om de werkloosheid niet nog groter te maken, geen werk verrichten of handeldrijven. Bovendien moesten vluchtelingen zonder voldoende middelen van bestaan of zonder geldige papieren worden geweerd, 'tenzij zij daadwerkelijk worden achtervolgd'.³³

Spoedig bleek dat hieraan niet de hand werd gehouden. De gouverneur, zoals de commissaris der Koningin in Limburg van oudsher wordt genoemd, E.O.J.M. van Hövell tot Westerfliet, maakte zich zorgen over de aantallen vluchtelingen. Hij was bang voor verstoring van de openbare orde en schreef daarom een enquête uit onder de burgemeesters in zijn provincie. Die leidde tot het inzicht dat zich in Limburg veel Joodse vluchtelingen van Poolse nationaliteit hadden gevestigd. Vrijwel allen dreven zij handel, 'meestal door het venten met hun koopwaar langs de huizen', waarmee zij de ingezetenen concurrentie aandeden. Hij wilde dat beter werd nagegaan of de papieren van de vreemdelingen wel in orde waren.³⁴

De praktijk was dat er druk op de vluchtelingen werd uitgeoefend om door te reizen, maar dat zij in hun doen en laten verder ongemoeid werden gelaten, althans in Amby. Uit een lijst met de namen van 42 toen nog in Amby verblijvende niet-Duitse Joodse vluchtelingen blijkt dat hen in juni 1934 was aangezegd

31 HCL: archief gemeentebestuur Amby I, toegang 20.204A nrs. 29, 30 en 31: registers van verzonden brieven. De minuten van deze brieven zijn evenmin bewaard gebleven.

32 Dit getal is afkomstig uit een brief uit 1942 van een zekere Wüst, die zich in Roermond in het archief van de Politieke Opsporingsdienst bevindt; mail van E. van Rijsselt aan auteur, 17 mei 2019.

33 HCL: archief gemeentebestuur Amby I, toegang 20.204A nr. 550: proc.-gen. gerechtshof Den Bosch aan burgemeester, 24 mei 1933.

34 HCL: archief Kabinet van de commissaris der Koningin in Limburg, toegang 04.05 nr. 1194: commissaris der Koningin aan minister van Binnenlandse Zaken, 3 juli 1933; dezelfde aan burgemeesters in Limburg, 2 sept. 1933.

dat zij de gemeente uiterlijk op 1 oktober van dat jaar moesten verlaten. Uit de lijst blijkt bovendien dat een deel van hen uitstel had gekregen. Dit coulante beleid was inmiddels de officiële richtlijn. In een geheime brief had minister van Justitie J.R.H. van Schaik eind december 1933 de procureurs-generaal laten weten dat de al in het land aanwezige Joodse vluchtelingen van Duitse nationaliteit konden blijven. In mei 1934 werd dit uitgebreid tot de Poolse en stateloze vluchtelingen die hier al waren. Ook was er geen bezwaar meer tegen dat zij werkten, al was dit niet wenselijk.³⁵

Het lijkt erop dat alleen zij werden uitgewezen die de pech hadden te zijn opgevallen. Dit overkwam de slotenmaker Icak Bursztyn, zijn vrouw Sara Berger en hun dochtertje van twee uit Hamborn. Zij hadden zich in mei 1933 in Amby gemeld, maar waren de volgende week naar het naastgelegen Meerssen vertrokken. Omdat zij geen geldige papieren hadden, de Poolse nationaliteit bezaten en Bursztyn er kennelijk geen geheim van had gemaakt dat hij met koopwaar langs de deuren ging toen dit nog niet werd gedoogd, kregen zij van de minister van Justitie geen verblijfsvergunning. De Bursztyns woonden op dat moment weer in Amby. Daarom kreeg Hermens de opdracht Bursztyn aan te zeggen dat hij vóór 6 augustus het land moest verlaten. Bij deze gelegenheid hoorde Hermens wat Bursztyn was overkomen. Hij had in Hamborn in het openbaar kennelijk net iets te duidelijk afgekeurd dat de nazi's een rabbijn zijn baard hadden afgeknipt. Hierop was hij in hechtenis genomen, maar door toedoen van zijn vrouw na vijf dagen weer vrijgelaten. Bursztyn was toen direct het land uit gevlucht.

Voor Hermens was dit aanleiding hem een week uitstel te verlenen. Hij schakelde het in april 1933 in Maastricht opgerichte Comité tot Hulp aan Joodse Vluchtelingen in om te helpen voor Bursztyn toegang tot België of Frankrijk te krijgen.³⁶ Alleen zo kon worden voorkomen dat hij werd uitgezet. Via de Franse consul lukte het een visum voor Frankrijk te krijgen, waar Bursztyn in Lille een broer had wonen. Hermens gaf hem vervolgens met instemming van de procureur-generaal de tijd om de papieren te regelen. Uiteindelijk vertrok het gezin in september naar Lille. Hier vandaan verhuisde het of werd het in 1935 alsnog uitgezet naar Polen, waarvandaan de Bursztyns in 1937 naar Palestina emigreerden.³⁷

Burgemeester Hermens spande zich niet alleen in voor de Bursztyns. Voor het grootouderpaar van de eerdergenoemde familie Schubert kreeg hij toestemming tot het verlenen van een verblijfsvergunning voor onbepaalde tijd, omdat hij hen te oud vond (hij was 68, zij 59) om de moeilijke reis naar Palestina te aanvaarden.³⁸ Vermoedelijk kregen de (meeste) anderen telkens tijdelijke verblijfsvergunningen. Hermens verzekerde de inspecteur van de marechaussee dat negen families over eigen middelen beschikten, zodat zij evenmin hoefden worden uitgezet – al is niet duidelijk hoeveel zij bezaten. En op een suggestie van dezelfde inspecteur de broers Horschowski en hun gezinnen het land te laten uitzetten, antwoordde Hermens dat hij hier geen aanleiding voor zag. Het drietal, allen kleermakers, stond bekend als rustige lieden, die niemand concurrentie aandeden. Hij gebruikte nog een tweede economisch argument. In geval van uitzetting zou immers een aantal woningen opnieuw leeg

35 Ibidem, minister van Justitie aan procureurs-generaal der gerechtshoven, 27 dec. 1933 en 30 mei 1934.

36 Het bestaan van dit steuncomité blijkt uit een brief van het kerkbestuur van de Nederlands-Israëlitische gemeente in Maastricht aan het Comité voor Bijzondere Joodse Belangen van 21 april 1933; HCL: archief Hoofdsynagoge Maastricht, toegang 21.284A nr. 156.

37 Zie voor de brieven over en van Bursztyn HCL: archief gemeentebestuur Amby I, toegang 20.204A nr. 550 en archief Kabinet van de commissaris der Koningin in Limburg, toegang 04.05 nr. 1194, en NA: archief Rijksvreemdelingendienst, toegang 2.09.45, nr. 1354. Zie over hun lot na het vertrek uit Amby: 'Namenliste Duisburger Juden', in: Von Roden, *Geschichte der Duisburger Juden*, 1015-1367.

38 HCL: archief gemeentebestuur Amby I, toegang 20.204A nr. 551: burg. Amby aan proc.-gen. gerechtshof Den Bosch, 10 okt. 1934.

Burgemeester M. Hermens en echtgenote en hun zoon Vic Hermens ter gelegenheid van diens eerste H. Mis in 1940, op weg naar de kerk (Cultureel Comité Amby).

komen te staan, 'tot schade van de alhier wonende eigenaren'.³⁹ Terwijl concurrentie op een arbeidsmarkt in Nederland waar toen grote werkloosheid heerste, doorgaans werd gebruikt als argument tegen toelating en vestiging van vluchtelingen, konden economische argumenten soms ook in hun voordeel worden gebruikt.

Hermens zal zich vermoedelijk opnieuw hebben moeten inspannen voor de vluchtelingen die na de *Anschluss* in maart 1938 en de *Kristallnacht* in november van dat jaar naar Nederland kwamen. Hierover is niets te vinden. Aan de andere kant riep hij in 1934 de hulp in van de politie in Kerkrade. Hij vroeg de com-

missaris de gangen na te gaan van de koopman Markus Eder, omdat hij vermoedde dat Eder door te verhuizen zich aan uitzetting probeerde te onttrekken.⁴⁰ Zo waren nu eenmaal de regels.

Het meest opmerkelijke is misschien dat de groep vluchtelingen geen ophef veroorzaakte.⁴¹ De NSB behaalde in 1935 bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten in Amby ruim 22 procent van de stemmen.⁴² Toch wijst niets erop dat dit een stem tegen de vluchtelingen was. Het onderwerp behaalde geen enkele keer de notulen van de gemeenteraad, ook niet in de rondvraag. Vermoedelijk bestond er ook geen aanleiding tot onrust. De meesten woonden

39 NA: archief Rijksvreemdelingendienst, toegang 2.09.45, nr. 1354; inspect. Kon. Marechaussee aan burg. Amby, 6 okt. 1933; burg. Amby aan inspect. Kon. Marechaussee, 12 okt. 1933.

40 HCL: archief gemeentebestuur Amby I, toegang 20.204 I nr. 551; burg. Amby aan commissaris van politie Kerkrade, 17 okt. 1934.

41 Cammaert, *Het verborgen front*, 371, schrijft op grond van een brief van de procureur-generaal in Den Bosch aan de Limburgse gouverneur van 30 augustus 1933 dat de komst van de vluchtelingen niet tot klachten had geleid.

42 *Limburgsch Dagblad*, 27 april 1935.

ver van de dorpskern op een kluitje aan de Hoofdweg en de Bergerstraat, dichterbij Heer. Bovendien was hun aantal sinds het voorjaar van 1933 geslonken van ruim zeventig tot een veertigtal. Hierop zou het zich stabiliseren. Een enkeling reisde door naar Palestina. De familie Katz, een gezin van zes, verhuisde in het najaar van 1933 naar Eysden in België en ook enkele anderen vestigden zich na enige tijd in België en Frankrijk. Er was een gezin dat naar Heer trok, terwijl Isaak Freilich met zijn gezin na korte tijd doorreisde naar Maastricht en de Bursztyns zoals gezegd noodgedwongen naar Lille. Ernst Isaack, zijn vrouw en hun dochtertje, Duitse vluchtelingen uit Oberhausen, bleken na enkele weken uit Amby verdwenen. Bijna een jaar later schreven zij zich in Maastricht in, opnieuw onder de vermelding dat zij uit Oberhausen kwamen. Net als Freilich bouwden zij een bestaan op in Maastricht. Dat deed uiteindelijk ook Abraham Moszkowicz, maar hij en zijn gezin verhuisden pas in 1939 naar die stad. De Freilichs zouden de oorlog overleven –, zoon Frits was zelfs actief in het verzet, maar de Isaacks en de familie Moszkowicz werden, met uitzondering van zoon Max Moszkowicz, in Duitse kampen omgebracht.

Evenzo verging het uiteindelijk Jacob Wolf Pinczowski en Elias Komornik en hun gezinnen. Zij waren om onbekende redenen uit Amby naar Duisburg teruggekeerd. In 1939 waren zij er nog wel in geslaagd hun dochters Helene en Frieda met een kindertransport naar

Nederland te sturen. Frieda Komornik overleefde verschillende kampen, maar voor Helene Pinczowski ligt een struikelsteentje voor de woning aan Spoorweglaan 1 in Maastricht.⁴³

De groep die zich in Amby had gevestigd, probeerde intussen zo goed en zo kwaad als het ging een bestaan op te bouwen. Sommigen waren kleermaker, eentje was elektricien en later eigenaar van een winkel in elektrische apparaten, anderen leefden van een pensioen, de meesten dreven handel in textiel. Er vonden huwelijken plaats, meest met vluchtelingen uit andere plaatsen en in één geval met een Nederlander uit Obbicht, er werden kinderen geboren en er deden zich sterfgevallen voor.⁴⁴ Contact met de Joodse kerkgemeenschap in Maastricht was er maar weinig. In de kerkenraad van de synagoge vond men dat deze vluchtelingen zich niet aan de Nederlandse Joodse gebruiken aanpasten. Vermoedelijk was de geloofsbeleving van de vluchtelingen veel orthodoxer dan die in de Maastrichtse gemeente. In elk geval hadden de 'Ostjuden', zoals de uit Polen, Rusland en Oekraïne afkomstige Joden in Duitsland werden genoemd, in Duisburg een eigen, orthodoxe gemeente gesticht en in Essen hadden ze in de synagoge een eigen gebedsruimte. Een deel van de vluchtelingen lijkt zich pas tijdens de oorlog bij de Joodse gemeente in Maastricht te hebben aangesloten. In elk geval ontving niemand van hen steun van het armbestuur van de synagoge.⁴⁵ Ook van Amby ontvingen zij geen steun.

43 Zie voor de vele verhuisbewegingen HCL: archief gemeentebestuur Amby I, toegang 20.204A nrs. 550, 551, 552 en 553 met naamlijsten; NA: archief Rijksvreemdelingendienst, toegang 2.09.45, nr. 464; Limburg, Nominatieve staat van de zich gemeld hebbende Joodse vluchtelingen (niet-Duitschers); 'Namenlijste Duisburger Joden', in: Von Roden, *Geschiede der Duisburger Joden*, 1015-1367; over Ernst Isaack: NA: archief Rijksvreemdelingendienst, toegang 2.09.45, nr. 1354; burg. Amby aan inspect. Kon. Marechaussee, 7 sept. 1933; HCL: archief gemeentepolitie Maastricht, toegang 20.108A nr. 1488: rapport 11 maart 1939; over Isaak Freilich: NA: archief ministerie van Buitenlandse Zaken, A-dossiers, toegang 2.05.03 nr. 1229: rapport vreemdelingendienst Maastricht, 14 mei 1938; over de verzetsrol van Frits Freilich: Cammaert, *Het verborgen front*, 402 en 1071, en Hintum, Marie-Cécile van, Lokerman. *Het tragische oorlogsverhaal van de Limburgse verzetsleider die verraden werd* (Amsterdam 2019) 88; over Moszkowicz: Haenen, *De bokser*, 9-79.

44 Zie de registers van de burgerlijke stand in Amby. Zie voorts het Handelsregister van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Zuid-Limburg te Maastricht, HCL toegang 07.Z09.

45 Over het wantrouwen, HCL: archief Hoofdsynagoge Maastricht, toegang 21.284A nr. 9: notulen kerkenraad 19 dec. 1933; over de toetreding tot deze gemeente: ibidem nrs. 162 en 163; lijsten van kiesbevoegden voor 1941 en 1942. Over de geloofsbeleving van de Ostjuden: Von Roden, *Geschiede der Duisburger Joden*, 385, 393 en 544; Haenen, *De bokser*, 29.

Bezetting

In de Joodse gemeenschap moet de spanning zijn opgelopen naarmate Duitsland zich agressiever opstelde, en zeker nadat Nederland bezet was. Op dat moment woonden er nog 46 Joodse vluchtelingen in Amby, onder wie dertien kinderen van achttien jaar of jonger.

De Duitse inval in mei 1940 bracht opnieuw vluchtelingen naar Amby. Nu waren het Maastrichtenaren die door de luchtaanvallen op en het opblazen van de Maasbruggen uit hun huizen waren verdreven. Zij werden opgevangen in Huize Severen.⁴⁶ Verder veranderde er voor het gemeentebestuur op het oog aanvankelijk niet veel, mede doordat van het verbod op socialistische en communistische partijen en organisaties in Amby niets te merken was. Toch kwam burgemeester Hermens al snel onder druk te staan.

De aanleiding was het gevolg van een verzuim van hem. Op 12 mei was in Dordrecht een sergeant uit Amby gesneuveld. Veel burgemeesters spraken in de eerste raadsvergadering tijdens de bezetting in bewogen bewoordingen over de gevallen soldaten uit hun gemeente.⁴⁷ In Amby had Hermens dit nagelaten. Hij meldde pas dat een van de inwoners was gesneuveld, nadat in augustus een van de raadsleden had gevraagd of er in Amby slachtoffers vielen te betreuren. Meer dan een mededeling was het niet. Deze zakelijke opstelling leidde tot een rel toen de NSB-krant *Volk en Vaderland* de burgemeester verweet de sergeant niet te hebben herdacht omdat zijn vader een NSB'er was.⁴⁸ De toon was hiermee gezet. De NSB was een factor van betekenis geworden en een bur-

gemeester moest voortaan op zijn tellen passen

Allengs moet de last van de verantwoordelijkheden van een burgemeester steeds zwaarder hebben gedrukt. De *Aanwijzingen* van de regering uit 1937, die in elk gemeentehuis wel ergens in een la of een kluis lagen, boden weinig houvast. Zij lieten het aan de burgemeesters over de afweging te maken of hun aanblijven méér in het belang van de bevolking was dan hun aftreden. Aan zijn naaste ambtgenoot, de burgemeester van Heer, zal Hermens weinig steun hebben gehad. Deze was voor de oorlog partijloos geweest en ruimhartig in het toelaten van vluchtelingen, maar hij had zich tijdens de bezetting tot de NSB bekend. Hermens zal meer hebben gehad aan W.G.A. van Sonsbeek, gouverneur sinds 1936, die de Limburgse burgemeesters actief leiding gaf. Maar hij werd al in februari 1941 vervangen door een vooraanstaande NSB'er: M.V.E.H.J.M. graaf de Marchant et d'Ansembourg.⁴⁹

De nieuwe gouverneur deed zich gelden. In het voorjaar van 1941 wees hij Hermens erop dat in veel gemeenten gedenktekens waren geplaatst ter nagedachtenis van gesneuvelde militairen. Hij zou daarom graag zien dat Hermens het initiatief nam ook in Amby zo'n monument op te richten. Hermens nam nu zijn toevlucht tot een beproefde methode: hij stelde een comité in dat de benodigde gelden moest inzamelen. In dit comité benoemde hij zijn zoon Paul en enkele oud-militairen. Zij kwamen al snel tot het besluit met de oprichting van het gedenkteken te wachten tot na de oorlog.⁵⁰

De Marchant et d'Ansembourg zette de Limburgse burgemeesters in augustus 1941 als

46 HCL: archief gemeentebestuur Amby I, toegang 20.204A nr. 15: notulen B & W, 14 mei 1940.

47 Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 104.

48 Ibidem nr. 7, notulen gemeenteraad, 2 aug. 1940; *Volk en Vaderland*, 27 sept. 1940. Hierop verlangde de kringleider der NSB in Maastricht dat de sergeant op kosten van de gemeente in Amby eervol zou worden herbegraven. Hermens verwees de ouders evenwel naar het ministerie van Defensie, die hiervoor verantwoordelijk zou zijn. De sergeant werd op 21 november herbegraven. Zie HCL: archief gemeentebestuur Amby I, toegang 20.204A nr. 15: notulen B & W, 10 en 30 okt. 1940. *Limburger Koerier*, 1 nov. 1940.

49 Bronzwaer, *Maastricht en Luik bezet*, 98 en 102-104. Zie over de nieuwe gouverneur: Bronzwaer, *Max graaf de Marchant et d'Ansembourg*.

50 HCL: archief gemeentebestuur Amby I, toegang 20.204A nr. 15: notulen B & W, 19 en 28 mei 1941.

Martin Hermens als burgemeester, datum onbekend (Privé-archief familie Hermens, Gravenshof Amby).

groep zwaar onder druk. Op een bijeenkomst in het provinciegebouw maakte hij duidelijk wat hij van hen verwachtte. Zij moesten tonen dat zij begrip hadden voor de nieuwe tijd. 'En, Mijne Heren, begrijpt toch goed dat deze nieuwe tijd niets anders zal zijn dan het nationaal-socialistische tijdperk.' Hij verwachtte van de burgemeesters dat zij zich hieraan zonder reserve aanpasten, raadde hen aan *Mein Kampf* goed te bestuderen en zei bovendien dat zij voortaan moesten samenwerken met de lokale leiders van de NSB.⁵¹

Voor de burgemeesters van Maastricht, Sittard, Kerkrade en Venlo was dit onacceptabel. Zij dienden hun ontslag in, gevolgd door de burgemeesters van veertig kleinere Limburgse gemeenten. In vrijwel alle gevallen werden zij na korte of langere tijd opgevolgd door NSB'ers of andere Duitsgezinden.⁵²

De gouverneur had dit moment niet toevallig gekozen. Met ingang van 1 september 1941 werd in Nederland het nazistische *Führerprinzip* ingevoerd, het leidersbeginsel. Op gemeentelijk niveau hield dit in dat de gemeenteraden werden afgeschaft. Wethouders werden ambtenaren met een adviserende rol. De burgemeester werd dus alleen aansprakelijk voor het bestuur en het idee was dat gemeenten op deze manier ondergeschikt werden gemaakt aan het centrale gezag en de burgemeesters tot uitvoerder hiervan.⁵³

Waarom Hermens zich bij dit collectieve ontslag afzijdig hield, is niet bekend. Hoopte hij de vluchtelingen in zijn dorp te kunnen beschermen? Dan kwam hij bedrogen uit. Na een reeks anti-Joodse maatregelen hadden de

Duitse instanties eind 1941 de Joden in het land volledig in hun greep.⁵⁴ 'Joodse' bedrijven waren of werden in beslag genomen of geliquideerd. En Joden moesten vrijwel al hun overige bezittingen inleveren bij Lippmann, Rosenthal & Co. Voor de oorlog was dit een respectabele bank geweest, maar nu diende de naam slechts als façade van een roofoverval.⁵⁵ Dacht Hermens zijn inwoners tot steun te zijn? Dan was dit toch maar voor beperkte tijd. Want hij had voorafgaand aan zijn herbenoeming al in december 1940 moeten verklaren dat hij in verband met het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd op 1 januari 1943 zou aftreden.⁵⁶ Bij zijn overwegingen over het al dan niet in functie blijven in de zomer van 1941 zal vermoedelijk niet hebben meegespeeld dat hij bij zijn ontslag of na zijn pensioen zou worden opgevolgd door een Duitsgezinde, want de nazificering van het openbaar bestuur was toen nog niet evident. En bovendien, de overgrote meerderheid van zijn ambtgenoten bleef op zijn plaats, ook in Limburg.

In de zomer van 1942 werd Hermens medeverantwoordelijk gemaakt voor de deportatie van de Joden in Amby. Als hoofd van de politie moest hij erop toezien dat de gemeenteveldwachter op 24 augustus 1942 in Maastricht een lijst in ontvangst nam met de namen van 39 Joden bij wie hij nog diezelfde dag de brief moest bezorgen dat zij zich de volgende dag al, de 25ste, in Maastricht bij de school in de Professor Pieter Willemsstraat dienden te melden voor, zoals het eufemistisch heette, 'tewerkstelling in Duitsland'. Een deel van de vluchtelingen in Amby had deze oproep dus niet

51 Bronzwaer, *Maastricht en Luik bezet*, 115-116; Bronzwaer, *Max graaf de Marchant et d'Ansembourg*, 124-132.

52 Ibidem, 116-119; Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 300-303.

53 Bronzwaer, *Maastricht en Luik bezet*, 115-116; Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 251-254.

54 Ibidem, 442.

55 Zie voor de liquidatie van ondernemingen van de Joodse vluchtelingen in Amby, Heer en Maastricht HCL: archief Kamer van Koophandel en Fabrieken te Maastricht toegang 07.Z09A nr. 53. Zie over de onteigening van Joods bezit: Aalders, Gerard, *Roof. De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1999).

56 HCL: archief commissaris der Koningin toegang 04.11 nr. 379: commissaris der Koningin aan Hermens, 22 okt. 1940; Hermens aan commissaris der Koningin, 26 okt. 1940.

Op 28 juni 2019 zijn in Amby de laatste dertien struikelsteentjes gelegd voor Joodse inwoners en voor verzetsstrijders die nooit meer thuiskwamen. Deze zijn, handelend in de geest van Hermens' levenshouding, door kinderen, klein- en achterkleinkinderen van Martin en Marieke Hermens-Kerckhoffs gedoneerd, ter herdenking aan deze vermoorde inwoners van Martin Hermens' gemeente.

afgewacht, maar was al eerder ondergedoken of vertrokken. Een ander deel dook alsnog onder, met als gevolg dat zich slechts dertien Joden uit Amby in Maastricht meldden en naar Westerbork werden afgevoerd.⁵⁷ Dit kleine aantal doet vermoeden dat de groep door of met medeweten van de burgemeester was gewaarschuwd. Want naar verluidt beschikte Hermens soms of misschien wel geregeld over voor kennis over ophanden zijnde razzia's, waardoor hij personen en gezinnen tijdig kon (laten) waarschuwen.⁵⁸

Van de dertien gedeporteerden doorstond Salomon Kaufman drie jaar werkkamp in Sakrau.⁵⁹ Hij was van deze dertien de enige overlevende. Toch werden uiteindelijk 24 Joden uit Amby in vernietigingskampen omgebracht, doordat twaalf onderduikers alsnog werden opgepakt en gedeporteerd.⁶⁰

Of burgemeester Hermens een rol heeft gespeeld bij de onderduik van vluchtelingen is

niet bekend. Zijn woning werd verscheidene malen door de Duitse politie doorzocht. Hierbij werd een keer een ondergedoken Nederlandse officier gevonden, maar Joodse onderduikers lijken er niet te zijn ondergebracht.⁶¹ Wellicht bezorgde hij vluchtelingen elders onderduikadressen. Ook kan hij ervan hebben geweten dat zijn gemeentesecretaris C.M.B. Lamkin enkele gezinnen aan onderduikadressen hielp.⁶²

Na de bevrijding

Hermens ging op 1 januari 1943 met pensioen. Na zijn ontslag dook hij vrijwel onmiddellijk onder. Tot aan de bevrijding verbleef hij achtereenvolgens in Grevendicht, Voerendaal en Bingelrade. Dit weerhield hem niet van bezoeken aan Amby, 'vermomd' met een pet in plaats van zijn gebruikelijke hoed.⁶³ Voor hem persoonlijk moet ook dit een zware tijd zijn geweest. Twee van zijn zoons kwamen in Duitse concentratiekampen terecht en een

57 Van Rens, *De vervolging van Joden en Sinti*, 123.

58 Hermens, *'Ook deze tijd is niet verloren'*, 26.

59 Van Rens, *De vervolging van Joden en Sinti*, 143.

60 Ibidem, 346.

61 Hermens, *'Ook deze tijd is niet verloren'*, 33 en passim. Van Joodse onderduikers in zijn woning is in dit boek geen sprake.

62 Dit waren de gezinnen van Hermann Chrzanowski en Hersch Wudka. Mededeling I. Wudka aan auteur, 13 maart 2019.

63 Ibidem.

derde zat ondergedoken. Allen overleefden, maar dit bleek pas aan het eind van de oorlog.⁶⁴

Hermens had intussen op 14 september 1944, bevrijdingsdag voor Maastricht en omgeving, zijn taken als burgemeester van Amby en Bemelen hervat. Dit was het gevolg van het besluit Tijdelijke Voorziening Bestuur Provincies en Gemeenten, waarin was bepaald dat de op 10 mei 1940 in functie zijnde commissarissen der Koningin en burgemeesters die niet hadden gecollaboreerd of zich om andere redenen aan een zuiveringsprocedure moesten onderwerpen, hun werkzaamheden konden hervatten.⁶⁵ De volgende maand vergaderde het college van burgemeester en wethouders van Amby voor het eerst weer. Dit was evenwel niet compleet, want een van de wethouders wachtte een zuiveringsprocedure in verband met zijn houding tijdens de bezetting. Voorlopig nam dit college de functies van de gemeenteraad waar.⁶⁶

Als burgemeester had Hermens in deze tijd te maken met het Nederlandse Militair Gezag, maar ook met de feitelijke gezagdrager, de afdeling *US Civil Affairs* van het Amerikaanse leger: hij had een bijzonder onderdeel van dit leger ingekwartierd gekregen. Zuid-Limburg was aangewezen als 'rest and recreation area' voor de troepen die in de Ardennen en Duitsland hadden gevochten. Ter ontspanning werden voor hen in Maastricht concerten en optredens van Hollywoodsterren georganiseerd. Een deel van deze muzikanten, dansers en acteurs woonde gedurende die tijd op de Gravenshof,

waar soms ook de zanger, danser en acteur Fred Astaire verbleef.⁶⁷ De behoudende katholiek Hermens, die als burgemeester muziek en dans op zondag en tijdens de kermis altijd had verboden, moet hierbij zijn bedenkingen hebben gehad.

In het voorjaar van 1945 werd de tijdelijke voorziening in het gemeentebestuur als geëindigd beschouwd. Daarom verzocht Hermens de koningin hem eervol ontslag te verlenen als burgemeester van Amby en Bemelen. Het moet pijnlijk zijn geweest dat hij het moest doen met een ministerieel besluit met de karige mededeling dat hij met ingang van 16 juli 1945 het ambt van burgemeester niet langer vervulde. Toch kan het niet helemaal een verrassing zijn geweest, want hij wist dat zijn functioneren als burgemeester tijdens de bezetting onderwerp van een onderzoek was geworden. Er was namelijk een ondertekende klacht over hem ingediend en hij had hiertegen een verweerschrift geschreven.

Zowel de aanklacht als het verweerschrift zijn zoek.⁶⁸ Heel ernstig kan de klacht echter niet zijn geweest. In het najaar van 1945 oordeelde het Centraal Orgaan op de Zuivering van Overheidspersoneel dat er geen aanleiding was voor maatregelen tegen Hermens. Maar hiermee had hij nog geen eervol ontslag. In 1947 probeerde hij het daarom opnieuw, en met succes. Met een begeleidend schrijven onder het kopje 'Rechtsherstel' zond gouverneur F.J.M.A.H. Houben, de opvolger van Van Sonsbeeck en De Marchant et d'Ansembourg,

64 NA: archief ministerie van Binnenlandse Zaken, afd. Binnenlands Bestuur, toegang 2.04.57 nr. 2029; formulier m.b.t. rechtsherstel overheidspersoneel, 5 juli 1947. Over zijn zoons: Hermens, 'Ook deze tijd is niet verloren', passim.

65 Bronzwaer, *Maastricht en Luik bezet*, 301. Zie ook HCL: archief commissaris der Koningin, toegang 04.11 nrs. 379 en 387; Hermens aan commissaris der Koningin, 25 en 27 sept. 1944.

66 HCL: archief gemeentebestuur Amby I, toegang 20.204A nr. 15; notulen B & W, 10 okt. 1944.

67 Hermens, 'Ook deze tijd is niet verloren', 34, 155, 233 en 235. Zie ook: Wim Klinkert, 'The American Army and the liberation of the Netherlands 1944-1945', https://www.academia.edu/5258726/The_American_Army_and_the_liberation_of_the_Netherlands_1944-1945 (geraadpleegd op 12-8-2019).

68 Het bestaan ervan blijkt uit een brief van W.G.A. van Sonsbeeck aan het Centraal Orgaan op de Zuivering van Overheidspersoneel van 1 okt. 1945; HCL: archief commissaris der Koningin, toegang 04.11 nr. 379. Volgens de inhoudsopgave van Hermens' zuiveringsdossier zouden de stukken zich in dit dossier moeten bevinden, maar ze ontbreken; NA: archief ministerie van Binnenlandse Zaken, toegang 2.04.57 nr. 2029.

Hermens in september 1947 het Koninklijk Besluit waarin hem alsnog eervol ontslag werd verleend als burgemeester van Amby en Bemelen, onder ‘dankbetuiging voor de langdurige diensten door U als zodanig bewezen’.⁶⁹ Dit was een passend slot aan een burgemeesterschap van een kwart eeuw.

Tot besluit

Hoe moet nu, terugblikkend, burgemeester Hermens worden beoordeeld? Uit zijn optreden in het college van burgemeester en wethouders en in de gemeenteraad blijkt zijn sociale inborst. Het eerste dat opvalt aan zijn vluchtelingenbeleid, en hierin onderscheidde Hermens zich van menige ambtgenoot, is dat hij vluchtelingen in zijn gemeente toeliet, althans in Amby. In Bemelen meldde zich er niet één. Dit wettigt de indruk dat zij naar Amby waren gekomen omdat er huizen leeg stonden. Maar Hermens deed méér. Zijn bevoegdheden waren beperkt, maar hij bood bescherming waar dit naar zijn idee nodig was en waar hij kon. Zo verzette hij zich met economische argumenten – het belang van de huiseigenaren in wier huizen de vluchtelingen woonden, alsmede het argument dat de vluchtelingen geen van de andere dorpsbewoners concurrentie aandeden – tegen de willekeur waarmee de inspecteur van de marechaussee vooral Poolse Joden wilde uitzetten. Hermens interpreteerde de richtlijnen van de regering met wat men creatieve gehoorzaamheid kan noemen zo ruim mogelijk. Zijn beleid is daarom te kenmerken als humaan.

De vraag of dit de vluchtelingen uiteindelijk heeft geholpen, is niet eenvoudig te beantwoorden. Om te beginnen staat niet vast wie dit precies waren, omdat het niet goed is bijge-

houden. Van de Joden die aan het begin van de bezetting nog in Amby woonden, werd iets meer dan de helft omgebracht. Dit is weliswaar substantieel lager dan het gemiddelde in Nederland van 84 procent, maar het blijft hoog. Het was ook iets hoger dan het percentage net onder de 50 in Maastricht.⁷⁰ En van de vluchtelingen voor wie het verblijf in Amby slechts een springplank was, valt lang niet in alle gevallen te achterhalen wat er van hen is geworden. Zeker is dat ook onder hen veel slachtoffers zijn te betreuren.

Over Hermens’ opstelling tijdens de bezetting is te weinig bekend om hierover te kunnen oordelen. Veel burgemeesters beseften pas na enige tijd dat handhaving van de openbare orde de opmaat vormde tot nazificering van politie, Justitie en openbaar bestuur.⁷¹ Zijn naoorlogse verweerschrift had misschien licht kunnen werpen op zijn beweegredenen zich niet aan te sluiten bij het collectieve ontslag van een derde van de Limburgse burgemeesters. Maar het zou hoe dan ook moeilijk zijn geweest te voldoen aan de naoorlogse maatstaf van wat ‘goed’ was, eenvoudig omdat het aanzien en gezag van een burgemeester door de bezetter waren gecorrumpeerd.

Door de oorlogsomstandigheden was Hermens’ loopbaan als een nachtkaaars uitgegaan. Bij zijn dood op 87-jarige leeftijd op 8 februari 1965, bleek hij echter niet vergeten. *De Nieuwe Limburger* kwam met een beknopte necrologie van de man die tot op hoge leeftijd vitaal was gebleven en die werd gekenmerkt door zijn liefde voor het – katholieke – verenigingsleven. In een korte opsomming van zijn belangrijkste werken vermeldde de krant dat hij in de oorlog veel Joden had geholpen, de vele functies die hij had vervuld en de onder-

69 Zie de correspondentie in Hermens’ persoonsdossiers bij de provincie en het ministerie van Binnenlandse Zaken. HLC: archief commissaris der Koningin, toegang 04.11 nr. 379; NA: archief ministerie van Binnenlandse Zaken, toegang 2.04.57 nr. 2029.

70 Bronzwaer, *Maastricht en Luik bezet*, 230. Bij het verschil in percentages tussen de slachtoffers in Maastricht en die in Amby moet in aanmerking worden genomen dat het om kleine aantallen gaat.

71 Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 193.

scheiding Pro Ecclesia et Pontifice die hij ontving voor zijn verdiensten voor kerk en samenleving.

De parochiekerk van de H. Walburga in Amby was op vrijdag 12 februari te klein om alle belangstellenden die op de uitvaart waren afgekomen een zitplaats te bieden. Onder hen waren burgemeester W. Michiels van Kessenich van Maastricht en diverse andere burgemeesters en oud-burgemeesters, een vijftigtal geestelijken, wethouders, raadsleden, huidige en vroegere ambtenaren en tal van inwoners van Amby en Bemelen die zo uiting gaven aan hun gevoelens van dankbaarheid jegens de oud-burgemeester. Volgens het *Limburgs Dagblad* was het een eerbetoon zoals Amby het zelden had gezien. In de woorden van dezelfde krant eerden zij op deze wijze de nagedachtenis van 'een toegewijd burgemeester en een zorgzaam vader'.⁷²

De vraag is wie Hermens nu nog kent. Heel veel zullen er niet zijn. Maar in sommige families leeft deze burgervader van het kleine dorp waar relatief veel Joodse vluchtelingen werden opgenomen ongetwijfeld in de herinnering voort. De opvang van en de hulp aan de vluchtelingen moet een samenspel van burgemeester en gemeentesecretaris zijn geweest, waarin moeilijk te onderscheiden is wie precies waarvoor verantwoordelijk was. Zo vertelde een van de overlevenden, Hersch Wudka, achteraf dikwijls dat hij en zijn gezin zo goed waren geholpen door gemeentesecretaris Lamkin. Hierbij valt aan te tekenen dat Lamkin pas in 1935 tot gemeentesecretaris werd benoemd, maar dat hij deze functie al vanaf 1933 vervulde als volontair, omdat hij voor een officiële benoeming toen nog te jong was. Een andere overlevende, Max Moszkowicz, was klip en klaar in zijn oordeel: hij zou zijn leven lang dankbaar blijven voor wat burgemeester Hermens voor de vluchtelingen had betekend.⁷³

72 *Limburgs Dagblad*, 13 februari 1965; *De Nieuwe Limburger*, 9 en 15 februari 1965.

73 Haenen, *De bokser*, 41; mededeling I. Wudka aan auteur, 13 maart 2019. Zie over de benoeming van Lamkin: *Limburger Koerier*, 21 augustus 1933 en 29 augustus 1935.

ABSTRACT**Jewish refugees in the village Amby and its mayor Martin Hermens (1877-1965)**

In the Spring of 1933 some seventy Jewish refugees from Germany settled in Amby, situated nearby Maastricht, not far from the German border. At first sight, this small village had nothing in particular to offer to refugees. The main reason for their preference seems to have been that there were houses to be let. However the fact that the mayor allowed them to settle in Amby was equally important. In doing so, he had to deal with several authorities such as the provincial governor, the military police and government officials. He stretched governmental directives in a way that might be characterized as creative obedience. But during the German occupation this ended. As was the case with most of his colleagues, his moral authority was corrupted by the Nazis. He was made accessory to the deportation of the Jews in his village. Still he was able to warn several of them in time to find hiding places. After his retirement in 1943 he went into hiding himself. With the liberation of this part of the Netherlands, he emerged and was reinstated as mayor. Although after the war a complaint was filed against him, he was granted an honourable discharge eventually.

Amateurfilm in Limburg, Limburg in amateurfilm*

Frank Holthuizen, Joseph Wachelder
en Tim van der Heijden

* De bereidwilligheid van velen om een bijdrage te leveren aan het stand komen van dit artikel hebben wij zeer op prijs gesteld. Met name willen wij noemen: Jef Caelen, Arie Stas, Laurent Beckers, Con Soeters, Pieter Kiewied en Daniël Beckers voor de rijke interviews (in chronologische volgorde gepresenteerd); Ingrid Evers en Hay Joosten voor hun regelmatige bijdragen via e-mail; het bestuur van de LAS Maastricht en Jim Evelein van het Regionaal Historisch Centrum Limburg voor het beschikbaar stellen van gegevens uit het LAS-archief; Frans Roebroeks en Theo Schers voor het aanreiken van gegevens over relevante amateurfilmers in de collecties van het Regionaal Historisch Centrum Limburg en het Gemeentearchief Weert; Pieter Caljé, Ernst Homburg en Tom Slootweg voor hun uitgebreide commentaren op eerdere versies. Dit artikel bouwt voort op eerdere samenwerkingen met het Limburgs Museum in het kader van het tentoonstellingsproject 'Een eeuw thuisbioscoop: van projector naar smartphone' (2016) en het door NWO gefinancierde onderzoeksproject 'Changing Platforms of Ritualized Memory Practices: The Cultural Dynamics of Home Movies' (2012-2016), waarin Tim van der Heijden en Joseph Wachelder samen hebben gewerkt met Susan Aasman, Andreas Fickers en Tom Slootweg.

1. Iets bijzonders?

Dankzij inspanningen van het LGOG, onvermoeibare redacties en bijdragen van een groot aantal auteurs beschikt Limburg inmiddels over een overzicht van haar geschiedenis in drie delen, alsmede een vuistdik boek over de literatuur in Limburg.¹ De provincie mag trots zijn op beide overzichtswerken, waarin talloze aspecten van de historie van Limburg vanuit uiteenlopende invalshoeken worden beschreven. Aandacht voor film ontbreekt echter in beide geschiedenissen. Deze bijdrage wil dat hiaat ten dele opvullen. Doordat Limburg een bijzondere Nederlandse provincie is – denk aan landschap, geografische ligging en de voormalige dominantie van het katholieke geloof – is film in Limburg dat mogelijk ook. De vraag verdient het in ieder geval om gesteld en onderzocht te worden.

Film in Limburg kan vanuit vele perspectieven worden benaderd. Bijvoorbeeld als medium om de provincie te promoten en daarmee toerisme te stimuleren, of om Limburgse bedrijven of instituten aan te prijzen. De promotiefilms van de Staatsmijnen zijn welbekend. Katholieke ordes hebben missiefilms uitgebracht. Het internaat Rolduc trachtte met de wervingsfilm 'De Kleine Republiek' studenten te werven. Ook de Maastrichtse toneelacademie heeft een belangrijk stempel gedrukt op de Nederlandse filmproductie. Hoewel Limburg geen Hollywood, Babelsberg of Cannes kent, valt in het afgelopen decennium wel een voor-

zichtige ontwikkeling te signaleren van een Limburgse film-infrastructuur die Limburgse filmmakers ondersteunt en het opnemen op locatie in Limburg stimuleert.² Ook dat zou een interessant perspectief op de geschiedenis van film in Limburg kunnen bieden, evenals de verbeelding van Limburg in film, met aandacht voor het kenmerkende landschap, feesten of volkscultuur.

Maar film is niet alleen een transnationaal, professioneel medium. Het medium is ook ter hand genomen door amateurs, waaronder familiefilmmakers, hobbyisten, clubfilmmakers en alternatievelingen, die filmden uit liefhebberij en met uiteenlopende doelen: het vastleggen van herinneringen, instructie, promotie, vermaak of als artistieke uiting. De amateurfilm wordt vaak gedefinieerd door wat het niet is: niet-professioneel en niet-commercieel.³ Vanuit het perspectief van betekenisgeving zijn amateurfilms echter op te vatten als interessante informatiebronnen, die een unieke kijk kunnen geven op de geschiedenis van het dagelijks leven. In het boek *Ritueel van huiselijk geluk* schrijft mediahistoricus Susan Aasman, één van de eerste Nederlandse historici die onderzoek deed naar de waarde en betekenis van de amateurfilm als cultuurhistorische bron: 'wie de twintigste eeuw wil begrijpen en aandacht wil besteden aan de audiovisuele media als onlosmakelijk onderdeel van de alledaagse cultuur, hoort ook aandacht te schenken aan de private vormen van mediaproductie'.⁴ Het gaat daarbij vaak om

1 Tummers, Paul ed., *Limburg. Een geschiedenis* (Maastricht 2015); Spronck, Lou, Ben van Melick en Wiel Kusters, *Geschiedenis van de literatuur in Limburg* (Nijmegen 2016).

2 <https://www.filminlimburg.nl/>.

3 Zie bijvoorbeeld: Fox, Broderick, 'Rethinking the amateur', in: *Spectator* 24 (2004) 5-16. Voor een historische analyse van amateurisme als concept, zie: Aasman, Susan, Tim van der Heijden en Tom Slootweg, 'Amateurism: Exploring its multiple meanings in the ages of film, video and digital media', in: G. Balbi, N. Ribeiro, V. Schafer en C. Schwarzenegger ed., *Digital roots. Historicizing media and communication concepts of the digital age* (in druk).

4 Aasman, Susan, *Ritueel van huiselijk geluk. Een cultuurhistorische verkenning van de familiefilm* (Amsterdam 2004) 3. Zie ook Aasmans studie *Van de camera en de ploeg: een studie naar (amateur)film als regionaal historische bron* (Groningen 1993).

facetten van de geschiedenis die niet zijn vastgelegd in officieel gepubliceerde audiovisuele documenten.⁵

Dit artikel verkent deze geschiedenis van de amateurfilm in Limburg, als onderdeel van een bredere geschiedenis over film in Limburg in het algemeen. We richten ons daarbij op de ‘filmcollectie Limburg’, op te vatten als de publiek toegankelijke audiovisuele collecties in de provincie zoals de collectie bewegend beeld van het Limburgs Museum (voorheen Limburgs Film- en Video Archief, LiFVA), aangevuld met verspreide collecties in onder andere gemeentelijke archieven. We gaan na in hoeverre de filmcollectie Limburg wat betreft amateurfilms bekende patronen laat zien, of dat er bijzondere karakteristieken, thema’s of ontwikkelingen te constateren vallen.

1.1 Transities, generaties en diverse amateurpraktijken

Om deze hoofdvraag te beantwoorden analyseren we de filmcollectie Limburg op basis van drie kaders: transities, generaties en diverse amateurpraktijken (*‘modes of practice’*).

Transities en generaties

Transities, het eerste kader voor onze analyse, ontlenen we aan het proefschrift *Hybrid histories* van mediahistoricus Tim van der Heijden.⁶ Op basis van een gedetailleerde studie van Nederlandse amateurfoto-, film- en videotijdschriften onderzocht Van der Heijden de invloed van veranderingen in twintigste-eeuwse mediatechnologieën – van film via video naar digitale media – op de praktijk van het maken en vertonen van amateurfilms. Daarbij maakte hij een onderscheid tussen vier belangrijke

transities in de periode tussen 1895, het jaar waarin de gebroeders Lumière hun eerste films projecteerden met de cinematograaf, en 2005, het jaar waarin YouTube werd gelanceerd als sociaal-mediaplatform. Na de uitvinding van de filmcamera aan het eind van de negentiende eeuw raakte een kleine groep van welgestelde hobbyisten gefascineerd door het technische wonder van het bewegend beeld. In deze vroege periode bestond er nog geen echte splitsing tussen amateurs en professionals, in de beschikbare filmtechnologieën noch wat betreft de gebruikerspraktijken. Dat veranderde in de jaren twintig en dertig, de eerste transitieperiode die Van der Heijden onderscheidt, waarin de eerste amateurstandaarden werden geïntroduceerd met de komst van de goedkopere, kleinere en veiligere 9,5mm, 16mm en dubbel-8 smalfilmformaten en -apparatuur. Daarmee werd het amateurfilmen toegankelijk voor een grotere groep hobby- en familiefilmers.

Het amateurfilmen zou zich pas echt ontwikkelen tot een populaire vorm van vrijetijdsbeoefening en huiselijk ritueel in de naoorlogse periode, de tweede transitieperiode, in het bijzonder vanaf de jaren zestig na de komst van het gebruiksvriendelijke super-8 cassettefilmstelsel. Met de komst van consumentenvideotechnologieën in de jaren zeventig en tachtig, de derde transitieperiode, werd het voor amateurs onder meer mogelijk om langere opnamen te maken en beeld en geluid synchroon op te nemen op video als elektromagnetische drager. Daarmee veranderde ook de context waarin amateurfilms werden gemaakt en vertoond: de filmprojector maakte plaats voor de televisie als vertoningsmedium. De

5 Toepasselijk in dat kader is de ‘Association Inédits’, de naam van het Europees collectief van archieven, filmproducenten en onderzoekers dat begin jaren negentig werd opgericht met als doel het verzamelen, conserveren, bestuderen en presenteren van amateurfilm als cultuurhistorisch erfgoed te bevorderen: <http://www.inedits-europe.org/>.

6 Van der Heijden, Tim, *Hybrid histories: Technologies of memory and the cultural dynamics of home movies, 1895-2005* (Maastricht 2018).

komst van digitale mediatechnologieën in de jaren negentig en 2000 luidt de vierde en laatste transitieperiode in die Van der Heijden onderscheidt. Dankzij de mogelijkheden van sociale-mediaplatforms beperkte het vastleggen en vertonen van amateurfilms zich niet langer tot de huiskamer, maar werd het mogelijk om amateurbeelden met de hele wereld te delen.

Een dergelijke benadering van ruim een eeuw amateurfilmen aan de hand van transitieperiodes gaat ervan uit dat amateurfilm als medium stevast in ontwikkeling is. De dominantie van een specifieke technologie is meestal van korte duur. Met de komst van een nieuw medium ontstaan niet alleen nieuwe mogelijkheden voor amateurs om hun omgeving vast te leggen, maar veranderen ook de sociale context waarin het medium wordt gebruikt, de gebruikerspraktijken en de betekenissen daarvan. Om deze complexe relaties en veranderingen beter te begrijpen stelt Van der Heijden voor om de vier genoemde transitieperiodes en de daarmee samenhangende gebruikersdynamieken te analyseren aan de hand van verschillende generaties mediagebruikers. Anders dan in de sociologie, waarin het generatiebegrip van oudsher gekoppeld is aan leeftijdscohorten,⁷ kan een benadering van generaties op basis van technologiegebruik inzichtelijk maken hoe verschillende typen gebruikers zich (her)positioneren ten opzichte van de nieuwe mediatechnologie en de daarmee samenhangende praktijken en vertogen. Zo bracht bijvoorbeeld de komst van de eerste consumenten-videosystemen in de late jaren zeventig en tachtig een sterke dynamiek teweeg tussen videogebruikers die geen

filmervaring hadden en ervaren filmers die nieuwsgierig waren naar de nieuwe mogelijkheden van video of, zoals we in onderstaande analyse zullen zien, juist vasthielden aan hun vertrouwde medium. Een dergelijke benadering van een eeuw amateurfilm aan de hand van specifieke transitieperiodes in mediatechnologieën en generaties gebruikers maakt het mogelijk om vanuit een langetermijnperspectief de continuïteiten en discontinuïteiten in het amateurfilmen te vatten.⁸

Diverse amateurpraktijken

Naast transitieperiodes en generaties als kaders kijken we in deze analyse naar uiteenlopende amateurpraktijken. Mediahistoricus Tom Slootweg hanteert in zijn proefschrift een constructivistisch perspectief op de introductie van video als amateurmedium in Nederland.⁹ Op basis van verschillende gebruiksvormen (*modes of practice*), onderscheidt hij drie groepen amateurfilmers: hobbyfilmers die individueel opereren, waaronder familiefilmers; clubfilmers, die in verenigingsverband werken; en alternatievelingen met deels tegendraadse ambities, die vaak ook in groepen werken. Zelf gebruikt Slootweg daarvoor de Engelstalige aanduidingen *'home mode'*, *'community mode'* en *'counter mode'*.¹⁰ Slootwegs analytisch raamwerk is onder meer geïnspireerd door het werk van de mediatheoreticus James Moran.¹¹ In plaats van de amateurpraktijk te reduceren tot het beeld dat bijvoorbeeld naar voren komt in tijdschriften en advertenties, of deze te karakteriseren aan de hand van een formele analyse van de amateurfilms zelf, is het volgens Moran en Slootweg

7 Wachelder, Joseph, 'Regeneration: Generations remediated', in: *Time and Society* 28 (2019) 249-272.

8 Van der Heijden, *Hybrid histories*.

9 Slootweg, Tom, *Resistance, disruption and belonging: Electronic video in three amateur modes* (Groningen 2018).

10 Zie ook Slootweg, Tom, 'Home mode, community mode and counter mode: Three functional modalities for coming to terms with amateur media practices', in: S. Aasman, A. Fickers en J. Wachelder ed., *Materializing memories: Dispositifs, generations, amateurs* (New York 2018) 203-216. Voor definities en gebruik van de 'home mode' en 'community mode' als analytische termen, zie respectievelijk verder: Chalfen, Richard, *Snapshot versions of life* (Bowling Green, Ohio 1987) en Shand, Ryan, *Amateur cinema: History, theory and genre (1930-80)* (Glasgow 2007).

11 Moran, James M., *There's no place like home video* (Minneapolis 2002). Zie verder Slootweg, *Resistance, disruption and belonging*.

betekenisvoller om te kijken naar de diverse praktijken van de amateurfilmers en hoe die worden vormgegeven binnen de context waarin en de wijze waarop het medium wordt gebruikt.¹² Vandaar het onderscheid tussen 'home mode', 'community mode' en 'counter mode'.¹³

1.2 Overzicht en deelvragen

Dit artikel analyseert de filmcollectie Limburg aan de hand van bovengenoemde kaders. Na een bespreking van de filmcollectie Limburg en haar ontstaansgeschiedenis (deel 2) volgen een aantal analyses, waarbij we achtereenvolgens inzoomen op specifieke manifestaties van de Limburgse amateurfilm. Voor de analyse van de Limburgse familie- en hobbyfilm (deel 3) gebruiken we Van der Heijdens kader van transitie en generaties om verschuivingen in bewegend beeld-technologieën – van film via video naar digitale media – en de daarmee samenhangende gebruikerspraktijken te analyseren. In hoeverre zien we deze verschuivingen en vier transitieperiodes terug in de filmcollectie Limburg, specifiek bij films van hobby- en familiefilmers die niet in clubverband werkten? Voor de analyse vertrekken we vanuit de oudste amateurfilms tot aan het meest recente videomateriaal binnen de collectie.

Voor de analyse van de Limburgse amateurfilm in clubverband (deel 4) bekijken we hoe de genoemde verschuivingen van invloed waren op de amateurfilmers die in clubverband opereerden. Welke veranderende amateurpraktijken en dynamiek tussen gebruikers komen hier naar voren als het gaat om de Limburgse filmclubs? We baseren onze analyse in dit deel vooral op interviews. Een andere belangrijke bron voor de analyse van de Limburgse ama-

teur(club)filmwereld vormen de inzendingen en prijswinnaars van de jaarlijkse Limburgse Filmdagen voor vrijetijdscinematografen, georganiseerd door de Limburgse Organisatie van Audiovisuele Amateurs (LOVA). Dat biedt de mogelijkheid om trends en ontwikkelingen in de productie van amateurfilms binnen de Limburgse clubs te onderzoeken, onder andere wat betreft genres en onderwerpkeuze.

In deel 5 richten we ons op de alternatieve Limburgse amateurfilm: het alternatief en geëngageerd inzetten van film en video als amateurmedia, onder andere voor politieke doeleinden. De avant-garde en experimentele film gingen daaraan vooraf, en wilden eveneens buiten de gebaande kaders treden, zij het met name op esthetisch vlak. In dit verband besteden we ook aandacht aan bijzondere optische effecten die filmhistoricus Danièle Wecker als derde motief in het amateurfilm onderscheidt in haar fenomenologische studie van de amateurfilm.¹⁴ Naast het vastleggen van het familieleven en het documenteren van het leven daarbuiten, al dan niet binnen clubverband, wijst Wecker op het moderne en technische karakter van film. Dat biedt de mogelijkheid spectaculaire, bijna kaleidoscopische visuele effecten naar voren te brengen, zoals in opnamen van bewegende lichten op kermissen. In hoeverre zijn dergelijke kaleidoscopische visuele effecten ook terug te vinden in de filmcollectie Limburg? In de conclusie komen we terug op de verschillende gestelde deelvragen om de hoofdvraag te beantwoorden in hoeverre de filmcollectie Limburg bekende patronen of juist bijzonderheden laat zien, en daarmee een verschijnsel is dat speciale aandacht verdient vanuit een cultuurhistorisch perspectief.

12 Moran bekritiseert op dit punt respectievelijk de Amerikaanse filmwetenschapper Patricia Zimmermann en de Amerikaanse antropoloog Richard Chalfen. Zie voor Morans kritiek, *There's no place like home video*, 34-39.

13 Zie Slootweg, *Resistance, disruption and belonging*.

14 Wecker, Danièle, "Something more": An analysis of visual gestaltung in amateur films', in: S. Aasman, A. Fickers en J. Wachelder ed., *Materializing memories: Dispositifs, generations, amateurs* (New York 2018) 217-231.

2. De filmcollectie Limburg

Officieel, bijvoorbeeld in provinciale beleidskaders, bestaat de 'filmcollectie Limburg' niet. Toch zijn er meerdere redenen om de term toch te gebruiken. Intuïtief is duidelijk wat er bedoeld wordt. Bovendien heeft de provincie Limburg in belangrijke mate bijgedragen aan het tot stand komen van de filmcollectie Limburg.

2.1 Het Limburgs Film- en Video Archief

We gaan terug naar Maastricht 1990, waar Jan Besselink, destijds directeur van Filmtheater Lumière, en Frank Jansen, zelfstandig publicist en vrijwilliger in dit filmhuis, zich het lot van Limburgs audiovisueel erfgoed aantrokken.¹⁵ Al rondbellend vonden zij gehoor bij Hay Joosten (audiovisueel consultant bij de toenmalige Stichting Kunst & Cultuur Limburg), Roelof Braad (stadsarchivaris Heerlen), Willibrord Rutten (later Jac van den Boogard, onderzoekers, Sociaal Historisch Centrum voor Limburg), Eddy Tielemans (coördinator onderzoek van het toenmalige Limburgs Volkskundig Centrum) en Jo Wachelder (Universiteit Maastricht, toen nog Rijksuniversiteit Limburg). De zelfbenoemde werkgroep LiFVA ging aan de slag en liet zich informeren en inspireren door bestaande provinciale filmarchieven, met name het GAVA, het Gronings AudioVisueel Archief. De provincies Groningen, Friesland, en Zeeland waren de voortrekkers die elk in het begin van de jaren 1990 een provinciaal audiovisueel archief oprichtten. Overijssel, Noord-Brabant en Limburg volgden enkele jaren later.¹⁶ Het perifere karakter van deze initiatieven is opmer-

kelijk. Als voorzitter van de werkgroep LiFVA werd Servaas Huys aangezocht, toen diens termijn als Tweede Kamerlid voor de PvdA afliep. Het opbouwen van een eigen collectie was geen primair doel; het inventariseren, behouden en opnieuw vertonen van Limburgse films wel. Aanvankelijk stond het catalogiseren en daarmee ontsluiten van de her en der via enquêtes en verder speurwerk aangetroffen films voorop. Maar al snel werd helder dat het centraal bewaren van deze films in de toekomst onvermijdelijk zou zijn, omdat de bestaande bewaarplaatsen een goede toegang en een deugdelijke veiligstelling in de weg stonden. Om de films die werden aangeboden juridisch zorgvuldig onder te brengen, werd in 1998 de stichting LiFVA als rechtspersoon opgericht.

Het beleidsdocument *Film als document* (1994), dat sterk leunde op het Groningse initiatief, onderstreepte het belang van audiovisueel archiveren. Een doorbraak kwam er met de uitgave van de gedrukte catalogus *Limburg in bewegend beeld 1911-1996* (1997).¹⁷ De provincie toonde zich in 1999 bereid de activiteiten van het LiFVA structureel te ondersteunen. Dat hield ook in dat Frank Holthuizen, eerst nog projectmedewerker, kon worden aangetrokken als vaste medewerker en later de functie van conservator bewegend beeld ging bekleden. Omdat het LiFVA niet ambieerde als werkgever op te treden, werd contact gezocht met het Limburgs Museum dat de mogelijkheden van bewegend beeld in een museale omgeving onderkende. In 1994 was het Limburgs Museum als derde provinciaal museum¹⁸ opgericht, een samenvoeging van het Goltziusmuseum (Venlo) en het Limburgs Volkskundig

15 Deze en navolgende alinea zijn deels gebaseerd op ervaring van Frank Holthuizen en Jo Wachelder. Het archief van het LiFVA is te raadplegen bij het Limburgs Museum.

16 Zie onder andere: Lauwers, Mieke, 'Archivering of cultuurbehoud. De situatie van historisch audiovisueel materiaal op lokaal en regionaal niveau', in: *Nederlands Archiefblad* 96 (1992) 100-108.

17 Holthuizen, Frank ed., *Limburg in bewegend beeld 1911-1996: Catalogus van film- en videomateriaal over Nederlands-Limburg* (Venlo 1997).

18 De andere twee zijn het Bonnefantenmuseum (Maastricht) en het Industrien (Kerkrade, sinds 2009 Continium Discovery Center genoemd).

Centrum (Limbricht). Het Goltziusmuseum, dat eertijds nog met het gemeentearchief Venlo één organisatie vormde, vertoonde een paar keer per jaar historische stadfilms. Kern van die collectie was de nalatenschap van de productiefirma Zuiderfilm. Dit bedrijf was in 1935 opgericht onder de hoede van de Nieuwe Venlosche Courant, met als doel het geschreven nieuws visueel te kunnen ondersteunen en het medium film als journalistieke uiting te onderzoeken. Integratie van de collectie- en publiekstaken van het LiFVA in het Limburgs Museum, droeg ertoe bij dat in 2014 de stichting LiFVA werd ontbonden.

In het laatste decennium van de twintigste eeuw waren filmbeelden over Limburg niet alleen her en der verspreid – dat is deels nog steeds het geval – maar was hun status vaak nog onduidelijk. Het belang van beeldmateriaal dat in een regionale of lokale context is ontstaan, werd in die tijd door eigenaren, noch door historici en archivariissen, voldoende onderkend. Er bestond nog geen regionale televisie (de huidige omroep L1 was tot 1997 alleen een radio-omroep), en er waren slechts een tweetal lokale TV-zendgemachtigden (Omroep Melick-Herkenbosch en Stadsomroep Venlo). De aandacht van gemeentearchieven en historische verenigingen betrof vooral de inventarisatie en toegang conform wettelijke archieftaken en daarnaast de ontsluiting van collecties foto's, bidprentjes en documentatie. Documentairemakers in Limburg zochten nog niet gericht naar bruikbaar archiefmateriaal. Het filmarchief van de Rijksvoorlichtingsdienst was vrijwel de enige plek waar historisch relevante bewegende beelden over ons land systematisch werden ontsloten voor gebruik. In 1997 kwam dit archief onder beheer van het Nederlands Audiovisueel Archief (NAA), waaruit in 2002 het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid (NIBG) ontstond.

2.2 Collectiebeschrijving

Nadat in 1999 alle uitvoerende taken van de stichting LiFVA waren geïntegreerd in het Limburgs Museum, werden op veel fronten samenwerkingsovereenkomsten gesloten: met de archiefdiensten, met het nieuwe Omroep Limburg TV (later L1) en met de Limburgse Organisatie van Audiovisuele Amateurs (LOVA). De eigen filmcollectie groeide vanaf dat moment gestaag, zonder dat nog actief aanwerving werd gedaan.¹⁹ De samenwerking tussen het museum en de archiefdiensten kreeg in de jaren 2005-2007 met name gestalte rond een vanuit het Nationaal Overleg Regionale Audiovisuele Archieven (NORAA) geïnitieerd conserveringsproject dat ook middelen beschikbaar stelde. Andere speerpunten in die periode waren uniformiteit op het gebied van acquisitie, ontsluiting, conservering, beschikbaarstelling en de inrichting van een geklimatiseerd filmdepot in het Limburgs Museum. Het conserveringsproject en het filmdepot waren belangrijke investeringen voor de toekomst, waardoor de betrokken projectpartners eenmalig de kans kregen om ontstane achterstanden in te halen, maar ook voor een definitieve veiligstelling te kiezen en te zorgen voor digitale gebruiksduplicaten. Daardoor werden de collecties veel beter toegankelijk, wat zich vertaalde in meer producties en projecten met historisch filmmateriaal. Investerings in digitale werkapparatuur zorgden voor een omslag in de bewerkingspraktijk bij het maken van eigen producties en het aanleveren van beeldmateriaal aan geïnteresseerden, een belangrijke functie van het filmarchief in het licht van publiekspresentatie.

Het Limburgs Museum initieert bijzondere, creatieve projecten en verleent opdrachten voor documentaires waarin filmarchiefmateriaal hergebruikt wordt. Het museum werkt daarbij vaak samen met componisten,

19 Papieren archief van het LiFVA dat te raadplegen is bij het Limburgs Museum.

uitvoerende musici, regisseurs, externe editors, tekstschrijvers en audiovisueel vormgevers. De inhoudelijke regie en productie houdt het museum daarbij meestal in eigen hand. Regelmatig zijn dit producties waarin amateurfilms van Limburgse makers en met een Limburgse thematiek een hoofdrol vervullen. De collectie bewegend beeld in het Limburgs Museum is de belangrijkste in zijn soort in de provincie. De documentaire waarde is hoog. Daarnaast heeft een aantal werken van individuele filmmakers ook een hoge esthetische waarde.²⁰ Het Limburgs Museum maakt een selectie uit het aanbod van filmmateriaal. Met name films die de geschiedenis van en beeldvorming over Nederlands-Limburg in de twintigste en eenentwintigste eeuw tot onderwerp hebben worden geaccepteerd. Daarbij is het uitgangspunt dat er geen titels aan de collectie worden toegevoegd, die in andere audiovisuele collecties goed zijn bewaard en ontsloten. Hiervan kan worden afgeweken als het gaat om titels die regelmatig kunnen worden ingezet voor publieksdoeleinden. De term 'film' wordt gebruikt onafhankelijk van de drager en omvat zowel celluloid, video als digitale informatiedragers. Inhoudelijk wordt bij de selectie gebruik gemaakt van criteria verwijzend naar zes deelthema's:²¹

1. **Bedrijfsleven:** films over grote industrieën maar ook over het midden- en kleinbedrijf, bijvoorbeeld opdracht- of reclamefilms.
 2. **Werk en samenleving:** films over maatschappelijke tendensen die gevolg of uiting zijn van onder meer economische veranderingen, bijvoorbeeld werkomstandigheden, bedrijfssluitingen, toename wel-
- vaart en daaraan gekoppeld vrijetijdsbesteding (reizen, kooptoeisme, verenigingsleven), ontkerkelijking, informatievoorziening.
 3. **Architectuur in stad en dorp:** films over wijken, dorpskernen, individuele bouwwerken, opening van gebouwen, bruggen, verstedelijking van dorpen.
 4. **Sport en vertier:** films van professionele en amateursporten en bijzondere grote en kleine evenementen in de provincie.
 5. **Jeugd en jongeren:** jeugdbeweging, subculturen (punk, kraken, provo), muziekbeleving.
 6. **Gezin en dagelijks leven:** rituelen in de jaar- en levenscyclus. Geboorte, huwelijk/samenwonen, jubilea, verjaardagen, communiefeesten, kerst, Sinterklaas, oudjaar, Pasen.

De perspectieven die in dit artikel voor de analyse van de amateurfilmproductie worden gehanteerd, zijn niet afgeleid van bovengenoemde verzamelcriteria van het Limburgs Museum. Enkele van de zes verzamelthema's kunnen wel worden gekoppeld aan deze categorieën. Zo neemt het zesde thema, gezin en dagelijks leven, bij familiefilmers natuurlijk een belangrijke plaats in.

2.3 Amateurfilm in de filmcollectie Limburg

Tegen de achtergrond van de sinds 1990 onder historici en mediawetenschappers toegenomen belangstelling voor amateurfilm als cultuurhistorische bron, zijn filmarchieven zich meer gaan toeleggen op het verzamelen van dit materiaal. Amateurfilms tonen op eigen wijze

20 De collectiewaardering in het Limburgs Museum is voor het eerst toegepast in het Collectiebeleidsplan 2015-2019 van het museum. Leidraad daarvoor is de methodiek 'Op de museale weegschaal: collectiewaardering in zes stappen': <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/waarderen-van-cultureel-erfgoed/documenten/publicaties/2013/01/01/op-de-museale-weegschaal-collectiewaardering-in-zes-stappen>.

21 Deze inhoudelijke verzamelgebieden dekken in grote lijnen de filmcollectie Limburg als geheel. De gemeentearchieven hanteren tot dusverre deze criteria niet. Het belangrijkste toetsingscriterium voor gemeentearchieven is van oudsher lokale relevantie.

de geschiedenis van het dagelijks leven, dat zich slechts ten dele laat leiden door publieke gebeurtenissen of maatschappelijke tendensen. Bij in opdracht gemaakte producties is dat waarschijnlijk meer het geval. Soms is echter een publiek relevante gebeurtenis enkel door een amateur gedocumenteerd. Zo zijn de amateurbeelden die fotograaf Werner Mantz maakte van troepenbewegingen en voedselvoorziening, enkele dagen na de bevrijding van Maastricht op 14 september 1944, duidelijk vanuit het perspectief van de inwoners genomen. Dit in tegenstelling tot de officiële legeropnames waarin de glorieuze opmars van de Amerikaanse legertroepen het middelpunt vormt. Een ander voorbeeld: opnames van achter een raam die winkelier Gerrit Jetten in Gennep maakte van terugtrekkende Duitse troepen en vluchtende NSB-ers op Dolle Dinsdag, 5 september 1944, die voor de latere beeldvorming van de ondergang van de bezetende macht belangrijk werden.²²

De filmcollectie Limburg telt zo'n 60% amateurmateriaal en 40% professioneel gemaakte titels. Al in een vroeg stadium zijn amateurfilms erin opgenomen. Vaak zijn ze spontaan aangeboden door particulieren die hun eigen of door familieleden gemaakte films niet verloren wilden laten gaan. Het collectiebeleid van het Limburgs Museum streeft een evenwichtig acquisitiebeleid na door zowel amateurfilms als professioneel gemaakte films op te nemen in de collectie. In de collectie van het Limburgs Museum komen beide typen archiefstukken evenredig voor binnen de zes eerdergenoemde thematische verzamelgebieden. Wanneer in de breedte gekeken wordt naar de filmcollectie Limburg, vallen er wel wat

verschillen op. Zo hebben de archiefdiensten voornamelijk amateurfilms in hun collecties en nauwelijks professioneel gemaakte producties. Bovendien betreft dit meestal opnames van lokale gebeurtenissen. Films over de thema's 'Gezin en dagelijks leven' (familiefilms) of 'Jeugd en samenleving' komen in die collecties nauwelijks voor. Ook zijn er afwijkingen wat betreft periodisering: de amateurfilms in de archieven zijn in grote lijnen te dateren binnen de periode 1930-1970, terwijl in de collectie van het Limburgs Museum ook vroeger en later materiaal is opgenomen.

Een aantal initiatieven van het Limburgs Museum en de LOVA heeft de laatste decennia de documentaire amateurproductie proberen aan te wakkeren. Van 2000 tot 2008, tijdens de Limburgse Filmdagen, werd jaarlijks de LiFVA-prijs uitgereikt. Deze prijs werd toegekend aan de beste amateurdocumentaire met een cultuurhistorisch onderwerp en werd toegevoegd aan de collectie van het Limburgs Museum. Deze traditie kreeg in een andere vorm een vervolg in het Filmfestival Tijdsbeeld gedurende de jaren 2012, 2014 en 2017. Sinds 2019 is de tot 'Servaas Huysprijs' omgedoopte certificatie onderdeel van het Limburg Film Festival.²³ Buiten deze nominaties heeft het Limburgs Museum op actieve wijze structureel meer Limburgse amateurfilms uit de periode 1980-2020 verzameld. Het betreft zowel individuele producties als clubfilms, reportages, documentaires en speelfilms. Daardoor zijn op dit moment voor Limburg zowel vroege voorbeelden van amateurfilms beschikbaar, als opnames uit het video- en digitale tijdperk.

22 Films Werner Mantz en Gerrit Jetten: collectie Limburgs Museum.

23 Het Limburg Film Festival is in 2017 gestart op initiatief van Filmtheater De Nieuwe Scene in Venlo. Het festival fungeert als etalage voor actuele documentaire en speelfilmproducties van Limburgse makers. Jaarlijks is er ook aandacht voor nieuwe kwaliteitsfilms van amateurfilmers. Het Limburgs Museum is vaste partner met een programmering gebaseerd op de filmcollectie Limburg.

3. Limburgse familie- en hobbyfilm

De door Van der Heijden voorgestelde periodisering voor het amateurfilmen fungeert hier als het kader om een eerste karakterisering te geven van de Limburgse familie- en hobbyfilmers die buiten clubverband opereerden.

3.1 Levende foto's

De vroege periode van de amateurfilm kenmerkt zich door een fascinatie voor het vastleggen en bekijken van beweging. In de negentiende eeuw genoot optisch speelgoed met bewegende beelden, zoals de zoötroop en phenakistiscoop, een grote populariteit.²⁴ Een aantal kenmerkende eigenschappen van het medium film zien we echter pas in het laatste decennium van de negentiende eeuw opduiken. De technologie en thematiek van het nieuwe medium leunden aanvankelijk sterk op de fotografie. Alvorens de term 'kinematographie' in zwang kwam, werd lange tijd over 'levende fotografie' gesproken, als ware het een speciale tak van fotografie. Bovendien bestond er aanvankelijk nog geen zelfstandig platform waar de techniek en de vertoningen werden beschreven. Dat gebeurde in eerste instantie in fotografiebladen,²⁵ zoals het Nederlandse blad voor amateurfotografen *Lux*, dat in maart 1896 vol bewondering schreef over de vertoningen van de gebroeders Lumière in Parijs. Nog in diezelfde maand kon men in Amsterdam kennismaken met de werking van de cinematograaf.²⁶

In de pionierstijd was er nog geen sprake van een duidelijke splitsing tussen een professionele en amateurpraktijk.²⁷ Film was in eerste

instantie vooral een attractie, een vorm van illusionistisch vermaak waarbij het ging om de sensatie van het bewegend beeld.²⁸ De inhoud van het vertoonde beeld stond nog niet nadrukkelijk op de voorgrond. Daarnaast varieerden de vertoningspraktijken sterk. Parallel aan openbare vertoningen – vaak nog kleinschalig op kermis en in patronaten – ontstond geleidelijk ook een praktijk van filmen en vertonen in de huiselijke omgeving. Al in de jaren negentig van de negentiende eeuw kwamen compactere camera's op de markt, die gebruik maakten van een filmrol van 17,5 mm breed, de helft van het Lumière-formaat. Een aantal van die camera's functioneerde net als de Lumière-cinematograaf ook als ontwikkelapparaat en projector. Het blad *Lux* attendeerde in 1901 zijn lezers via advertenties op de 'bioscope voor de huiskamers', een apparaat om films mee op te nemen en te projecteren. Deze apparaten stimuleerden het maken van thuisopnames, zoals van de eerste stapjes van de baby. De beweging voor de camera werd als attractief onderwerp gezien – om vast te leggen, te bewaren en te kunnen tonen in de huiselijke kring.²⁹ Auguste en Louis Lumière kunnen in die zin ook als pioniers van de familiefilm worden gezien door in 1895 een intiem familiemoment vast te leggen op film: Auguste en echtgenote Marguerite met hun baby Andrée aan het ontbijt in 'Repas de Bébé'.³⁰ De eerste stapjes van de pasgeborene zou een terugkerend element blijven voor familiefilmers.³¹

Onder de oudste films uit Limburg treffen we geen familiefilms aan, maar wel films waarin inderdaad het onderscheid tussen amateur- en

24 Wachelder, Joseph, 'Toys as mediators', in: *Icon. Journal of the international committee for the history of technology* 13 (2007) 135-169.

25 Boom, Mattie, *Kodak in Amsterdam. De opkomst van de amateurfotografie in Nederland* (Amsterdam 2017) 35.

26 Dibbets, Karel en Frank van der Maden, *Geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940* (Weesp, 1986) 15.

27 Vgl. Zimmermann, Patricia, *Reel families: A social history of amateur film* (Bloomington 1995) 9.

28 Gunning, Tom, 'The cinema of attractions: Early film, its spectator and the avant-garde', in: T. Elsaesser ed., *Early cinema: Space, frame, narrative* (Londen 1990) 56-62.

29 Van der Heijden, *Hybrid histories*, 73-74.

30 Lumière, Louis, *Repas de Bébé* (1895): <https://www.youtube.com/watch?v=YaiADfZnJkw>.

31 Aasman, Susan, *Ritueel van huiselijk geluk*, 113-135.

Beeld uit 16mm kopie van de 35mm film 'Eene beëddiging bij het Tweede Regiment Huzaren te Venlo'. Jos Caubo, 1911 (Limburgs Museum, collectie bewegend beeld, objectnummer 0092).

professionele activiteiten nog moeilijk te maken valt. Bijvoorbeeld registraties uit 1911 die gemaakt werden in Venlo en uit 1912-1914 gemaakt in Maastricht. In de periode van circa 1903 tot 1910 zijn in Limburgse steden eveneens korte films opgenomen door Willy en Albert Mullens, exploitanten van reisbioscoop Albert Frères. Die zijn helaas verloren gegaan.³²

De film uit Venlo, getiteld 'Eene beëddiging bij het Tweede Regiment Huzaren te Venlo', werd in 1911 onder auspiciën van Jos Caubo, horecaondernemer en eigenaar van de Eerste Venloosche Kinematograph aan de Vleesstraat, opgenomen op het 35mm filmformaat.³³ De op statief staande camera filmt een inspectie van het regiment op de Grote Heide in Venlo, verder een levendig tafereel op de Markt voor het stadhuis en voetgangers en fietsers in de Vleesstraat voor de gevel van Caubo's zaal. Het

zijn opnames in bijna vaste kaders die de beweging vóór de camera vastleggen, en daarmee passen in de traditie van de levende fotografie.

In de achterzaal van zijn etablissement, waar de regimentssoldaten stamgasten waren, draaide Caubo vanaf 1907 films. Uit een memo in de door de familie Caubo aan het Goltziusmuseum overhandigde documentatie blijkt dat Jos Caubo in Zwitserland een filmcamera had gekocht en zich de techniek van filmontwikkeling eigen had gemaakt.³⁴ De films van Caubo zijn amateur- noch professionele opnames te noemen. Filmproductie en -vertoning waren niet zijn broodwinning, maar hadden wel een commercieel oogmerk, namelijk klantenbinding. Tegelijkertijd zijn er ook aspecten aan te wijzen die in latere familiefilms terugkomen, zoals de binding van de maker en/of het publiek met de gefilmde personen. De huzaren werden geacht naar hun collega's te komen kijken. Frank Jansen en Thunnis van Oort hebben dat mechanisme ook aangetroffen op films die op kermissen gedraaid werden. Ook daar verleidde men het publiek te komen kijken naar bewegende beelden van lokale gebeurtenissen.³⁵

De filmopnames uit Maastricht laten een bonte stoet van voetgangers en vervoer met paard-en-wagen zien op wat toen nog de Maasbrug heette, de latere Sint-Servaasbrug.³⁶ Zij staan ongemonteerd op een aantal korte rollen 35mm negatief- en positiefilm, en zijn tot drie verschillende shots te herleiden. Op basis van onderzoek naar de bebouwing en straatlantaarns zijn de films gedateerd tussen

32 Zie onder meer: <https://www.eyefilm.nl/collectie/filmgeschiedenis/artikel/de-oudste-nederlandse-films-in-de-collectie-van-eye>.

33 De zogenaamde 'Huzarenfilm' werd in 1993 met ander 35mm materiaal aangetroffen in het City Theater, het familiebedrijf van Caubo in Venlo. De familie Caubo droeg de films ter conservering over aan het Goltziusmuseum, een van de rechtsvoorgangers van het Limburgs Museum. Zie: Derkx, Sef, 'Huzarenfilm Venlo: Erfenis van de filmpionier en bioscoop eigenaar Jos Caubo', in: *De Buun. Cultuurhistorisch kwartaalmagazine voor Venlo-Blerick-Tegelen* 2 (1994) 5-8.

34 Collectiedocumentatie Limburgs Museum.

35 Jansen, Frank, *Bewegend beeld: Bioscopen in Maastricht vanaf 1897*. Historische Reeks Maastricht no. 39 (Maastricht 2004) 25 en 49; Van Oort, Thunnis, *Film en het moderne leven in Limburg: Het bioscoopwezen tussen commercie en katholieke cultuurpolitiek* (1909-1929). Maastrichtse Monografieën 70 (Hilversum 2007) 34-35.

36 Het 35mm filmmateriaal is in 2006 door Rijkswaterstaat Limburg aan het Limburgs Museum geschonken.

1912 en 1914.³⁷ De maker van deze opnames is onbekend en het is goed mogelijk dat de beelden, die geen nadere context laten zien, behoren tot een reeks aan verloren gegane opnames van Maastricht. Wel valt een verwantschap op met de vroege documentaires van Willy Mullens. Net als in de film van Caubo lijkt het doel te zijn het vastleggen van de beweging. In dit geval de hoge golven tegen de pijlers van de brug en het voorbijtrekkende verkeer.

3.2 Speciale filmformaten voor amateurs

Gedurende de jaren twintig en dertig, de eerste transitieperiode na de levende fotografie die Van der Heijden onderscheidt, ontstaat er met de komst van de diverse amateurfilmstandaarden een duidelijkere scheiding tussen professionals en amateurs. De omvang van de apparatuur, het lastig te hanteren 35mm filmformaat, de hoge kosten en het gevaar dat het nitraatcelluloid in brand zou vliegen, maakten het filmen tot een niet echt breed toegankelijke activiteit. Voor de ‘amateur’, zoals de serieuze hobbyist toen genoemd werd, kwam echter nieuw materiaal op de markt. De komst van acetaat-celluloid zorgde voor beduidend minder snel ontvlambaar filmmateriaal. Daarnaast ontwikkelde het Franse filmproductiebedrijf Pathé in 1922 het 9,5mm formaat. In 1923 volgde de Amerikaanse filmproducent Kodak met het 16mm formaat, dat wil zeggen een ruim anderhalf keer groter beeldoppervlak dan bij het product van Pathé. In 1932 bracht Kodak vervolgens het 8mm formaat op de markt, ook wel normaal-8 of dubbel-8 genaamd.³⁸ Met het dubbel-8 formaat introduceerde Kodak een goedkoper en compacter smalfilmtype, alhoewel de film als een 16mm rolletje in de camera

werd geladen. Na belichting van de eerste helft van de rol, diende je de spoel om te keren en kon de andere helft worden belicht. Het Kodaklab sneed de film na ontwikkeling in de lengterichting in tweeën, waardoor een film van dubbele lengte ontstond die kon worden geprojecteerd.³⁹ Vanwege deze speciale ontwikkelmethode en de extra perforatie aan de zijkant betrof een dubbel-8 filmbestand ongeveer een kwart in oppervlak ten opzichte van het eerste Kodakformaat. Hoewel dit resulteerde in een lagere beeldresolutie ten opzichte van 16mm filmprojectie werd het goedkopere dubbel-8 formaat snel populair, met name onder familie-filmers.

Met de 9,5mm en 16mm amateurformaten werd een groeiende markt van serieuze hobby-filmers bereikt, maar het betrof vooral een welgestelde bovenlaag. De allereerste generatie filmamateurs had veelal een achtergrond in de fotografie en een fascinatie voor techniek. Zij beschouwden het medium film als een speciale vorm van fotografie, waarmee men taferelen uit het dagelijks leven op een levendige manier kon vastleggen. Met de opkomende nieuwe compactere filmformaten werd een nieuwe generatie gebruikers bediend, ook wel smal-filmers genoemd.⁴⁰ Het betrof nog steeds een hoger en bovenal mannelijk segment van de samenleving. Het vastleggen van betekenisvolle momenten uit het familieleven op bewegend beeld vormt een gemene deler voor de verschillende gebruikersgeneraties die samenkomen in deze transitieperiode. Waar de eerste generatie amateurfilmers aanvankelijk echter nog sterk blijft steunen op de heersende praktijken en conventies binnen de (amateur)fotografie, bijvoorbeeld met betrekking tot het filmopname- en ontwikkelproces, ontdekt de

37 Beargumentering voor de datering is aangereikt door Ingrid Evers en het Regionaal Historisch Centrum Limburg.

38 Van der Heijden, *Hybrid histories*, 77-82.

39 Kattelle, Alan, ‘The evolution of amateur motion picture equipment 1895-1965’, in: *Journal of Film and Video* 38 no. 3/4 (1986) 52

40 Van der Heijden, *Hybrid histories*, 84-90. Zie in dit kader ook: Van der Heijden, Tim en Susan Aasman, ‘“Hare majesteit de smalfilm”. De making of de vroege amateurfilm(er)’, in: *Tijdschrift voor mediageschiedenis* 17 no. 1 (2014) 7-26.

nieuwe generatie smalfilmers allerlei 'filmische technieken' die het amateurfilmen naar een hoger creatief niveau kunnen tillen. Onder deze filmische technieken vallen bijvoorbeeld het maken van filmscenario's, een weloverwogen montage en verhelderende titelplaten. De oprichting van de Nederlandsche Smalfilm Liga als nationale amateurfilmclub, de lancering van het eerste Nederlandse amateurfilmtijdschrift, *Het Veerwerk: Maandblad voor den Kino Amateur*, en het verschijnen van diverse handboeken voor de beginnende smalfilmer eind jaren twintig en begin jaren dertig speelden in deze ontwikkeling een stimulerende rol.⁴¹ Het zou niet alleen leiden tot een sterkere splitsing tussen amateurs en professionals, maar ook tot een differentiatie van verschillende typen amateurgebruikers. Met aan de ene kant de serieuze hobbyisten die filmden vanuit een zekere ambitie en belangstelling voor het visualiseren van een onderwerp met filmische middelen, al dan niet in verenigingsverband, en aan de andere kant de familiefilmers die vooral filmden met als doel om herinneringen vast te leggen op bewegend beeld. Deze spanning tussen vorm en functie, hobby en herinneringspraktijk, vormt een terugkerend thema in de geschiedenis van het amateurfilmen.⁴²

In de filmcollectie Limburg zijn de vroegste familie- en hobbyfilmers mondjesmaat aanwezig. De smalfilmers zijn daarentegen goed vertegenwoordigd. We nemen van beide categorieën een aantal onder de loep.⁴³

Familie Gadiot

Uit de jaren twintig dateren filmopnames die we als de vroegst bewaarde opnames van een Limburgse familie kunnen beschouwen. De familie Gadiot, die deels in Maastricht woonde en deels op het kasteel van Gronsveld, had ruim voldoende tijd en middelen tot hun beschikking om te fotograferen en filmen.⁴⁴ Joseph Gadiot (1874-1954) had een brede belangstelling; naast fotografie en film was hij geïnteresseerd in genealogie en archeologie. Hij maakte een reeks smalfilms en een film op bioscoopformaat, waarbij onduidelijk is in hoeverre familieleden daarbij een helpende hand toestaken.⁴⁵ We kunnen Joseph Gadiot een vroege familiefilmer noemen, maar zijn onderwerpkeuze strekte zich uit buiten het privé domein. De opnames laten een mengeling zien van privébeelden, zoals verjaardagsfeesten in de tuin, sneeuwpret rond het kasteel en vakantiereisjes naar Zwitserland; en reportages, van kerkelijk leven en een schuttersfeest, daterend uit de periode 1922-1930. Alle opnames zijn, vermoedelijk door het ontbreken van voldoende lichtgevoelig materiaal, buiten gefilmd. Er is hoofdzakelijk gewerkt met 9,5mm film, maar in één geval ook met 35mm film. Daarvan zijn zowel het originele negatief uit de camera als het positief geprinte materiaal overgedragen aan het Limburgs Museum. De opnamekwaliteit en de conditie van alle films is uitstekend, ondanks het feit dat het deels om een brandbare (nitraat) drager gaat. Een toonbeeld van de zorgvuldige bewaarlust van deze familie.⁴⁶

41 Zie bijvoorbeeld: Boer, Dick, *Filmt gij nog niet? Een eenvoudige inleiding tot de amateurkinematografie* (Bloemendaal 1929); Eulerink, Fr., *Wij filmen* (Bloemendaal 1932).

42 Aasman, *Ritueel van huiselijk geluk*, 39-64.

43 Gegevens over de in het artikel genoemde amateurfilmers en producties zijn, tenzij anders vermeld, afkomstig uit de collectie-documentatie in het Limburgs Museum.

44 Van Rensch, Jacques, 'De schutterij voor de lens van de fotograaf', in: Jacques van Rensch, *Fèt ién 't duerp. Een inkijk in het verleden* (Gronsveld 2019) 77-80.

45 Collectie Limburgs Museum.

46 Over vroege amateurfotografie in Limburg, zie onder andere: Evers, Ingrid M.H., 'Amateurfotografie in Limburg voor 1914', in: *De Maasgouw* 137 (2018) 23-31.

Maurice Goossens

Een andere vroege filmopname waarin een familie geportretteerd wordt, is opgenomen in Venlo op 22 oktober 1925. Op die dag werd een opname gemaakt voor de woning van het gezin van Maurice Goossens, brandweercommandant en later mededirecteur van de enveloppenfabriek-drukkerij Bontamps. Goossens was iemand uit de bovenlaag van de Venlose samenleving; in de opname poseert hij met zijn echtgenote Alice van de Loo, hun kinderen en buurtgenoten voor de camera.⁴⁷ De volwassenen zijn in stijl gekleed, de kinderen hebben rood-wit-blauwe vlaggetjes vast, sommigen dragen een feesthoedje en een jongen draagt een (vermoedelijk oranje) sjerp. Het is onbekend wie hier de 35mm camera bediende, maar de aanleiding voor de opname lag waarschijnlijk buiten de familie. Voor de start van het graven van het Julianakanaal, dat de Maas makkelijker te bevaren moest maken, reisde prinses Juliana op 22 oktober af naar Maastricht om in Limmel de eerste spade in de grond te steken. Vervolgens was een tour door Limburg gepland waarop koningin Wilhelmina, prins Hendrik en hun dochter ook Venlo aandeden. Daarvan is een reportage gemaakt die geschikt is voor bioscoopvertoning.⁴⁸ Te zien zijn de aankomst van het gezelschap op het station van Venlo, meerdere toespraken, een inspectie van de erewacht en een defilé van Noord-Limburgse verenigingen. Mogelijk zijn zowel de officiële reportage van het vorstelijk bezoek als de beelden van het gezin Goossens-Van de Loo gemaakt voor vertoning in het Venlose Pollak Theater. Deze 'kunsttempel' voor de midden-

klasse en bovenlaag van de Venlose burgerij had zijn deuren geopend op 4 en 5 oktober 1925.⁴⁹

Ghiel Meulenberg

Guillaume (Ghiel) Meulenberg was de eigenaar/bedrijfsleider van de 'Heerlensche Confectiefabriek Meulenberg' (HCM), die omstreeks 1935 aan de Meezenbroekerweg van start ging. Als hobby maakte Meulenberg vanaf 1932 tot in de jaren vijftig zowel familiefilms als opnames van bedrijfsactiviteiten en een zakenreis op het dubbel-8 formaat.⁵⁰ De familiefilms betreffen vooral uitstapjes in de regio, naar Schiphol, de Amsterdamse haven, Artis, Volendam en vakantie-reizen naar de Oostenrijkse Alpen. Meulenberg kon het zich als industrieel permitteren nieuwe apparatuur aan te schaffen zodra die op de markt kwam. In 1932 beschikte hij al over de net op de markt gebrachte dubbel-8 camera. We zien namelijk zomers Berlijn in opnames waarop de koepel van het Rijksdaggebouw nog intact was; in februari 1933 zou die verwoest worden.⁵¹ Hij was er ook snel bij met de aanschaf van dubbel-8 Kodachrome kleurenfilm. Die was in 1936 nog maar net op de markt, of hij maakte er in Volendam al opnames mee. In de films van Ghiel Meulenberg is de maker met zijn familie zowel onderwerp als beschouwer van belangwekkende gebeurtenissen in de geschiedenis. Zo stuiten Ghiel en zijn broer Hubert in München omstreeks 1937 op een nazi-parade en een militaire begrafenis. En de vrolijke Berlijn-opnames laten een stad zien aan de vooravond van de wereld dreiging. De vrouw van de fabrikant, Ida Meulenberg, heeft zo nu

47 Collectie Limburgs Museum. De taferelen spelen zich af voor de woning en in de tuin van Goossens aan de Kaldenkerkerweg 23 in Venlo, toen Keulscheweg genaamd. De fotograaf Van der Grinten wordt ook wel genoemd als mogelijke maker. Het 35mm formaat kan erop duiden dat de film gemaakt werd voor bioscoopvertoning.

48 16mm duplicaat in collectie Limburgs Museum, niet gedigitaliseerd. Het origineel was een 35mm kopie. Zie ook reportage van onbekende producent in EYE: <https://www.youtube.com/watch?v=dgiXNi8xrpc>.

49 Zie onder andere: Van Oort, *Film en het moderne leven in Limburg*, 120.

50 Collectie Limburgs Museum.

51 Daarmee is dit de vroegste dubbel-8 film in de collectie van het Limburgs Museum.

en dan ook de camera ter hand genomen om haar man en twee kinderen te filmen. Zo is er in een van de vakantiefilms een opname van een picknick waarin Ida duidelijk plaats heeft gemaakt voor Ghiel aan de kampeertafel langs de autoweg.⁵² Meulenberg had gevoel voor het vertellen van korte verhalen, blijkend uit een doordachte cameravoering en montage. In die zin was hij duidelijk niet alleen bezig met vastleggen maar ook met creëren.

Charles le Lorrain

Charles Auguste le Lorrain (1907-2002) was geboren op Sumatra uit het huwelijk van een Frans-Nederlands echtpaar dat werkte in de leiding van een tabaksplantage. Hij studeerde medicijnen in Amsterdam en vestigde zich in 1936 als huisarts in het Noord-Limburgse Sevenum. Naast belangstelling voor geschiedenis behoorden fotograferen, filmen, zweefvliegen en diepzeeduiken tot zijn liefhebberijen. Le Lorrain had al gefilmd in zijn studententijd, als lid van dispuut PAN van studentenvereniging Sanctus Thomas Aquinas. Dat deed hij eerst op 9,5mm, maar na zijn vestiging als huisarts in Sevenum filmde hij op dubbel-8 en later op super-8. Hij maakte al in zijn eerste films gebruik van humorvolle montages en ludieke tussentitels. Na de overstap op dubbel-8 en super-8 voorzag hij zijn films van toegevoegd droogkomisch commentaar en muziek van plaatopnames. Le Lorrain was, zeker in zijn eerste jaren als arts, een van de weinige amateurfilmers in Noord-Limburg.

Werner Mantz

Een iets afwijkend patroon zien we bij de internationaal vermaarde fotograaf Werner Mantz (Keulen 1901-Eijsden 1983). Hij liet een schat van 200 smalfilms aan amateurbeelden achter.⁵³ De architectuur-, industrie- en portretfotograaf

uit Keulen werkte vanaf 1926 regelmatig in Zuid-Limburg, en begon in 1933 een tweede fotostudio in Maastricht. In 1938, na de *Kristallnacht*, vertrok hij met zijn ouders – zijn moeder was joods – definitief naar Maastricht waar hij een portretstudio en fotozaak aan het Vrijthof opende. Zijn werk richtte zich vanaf toen met name op portretfotografie in opdracht. Als fotograaf technisch uiterst bekwaam, leek Mantz als filmer niet specifiek gericht op technische vervolmaking. Filmen was zijn hobby die vooral spontaan ogende taferelen opleverde. Hij deed dat vanaf 1925, in eerste instantie op 9,5mm. De eerste jaren legde hij korte momenten met zijn ouders en grootouders in Keulen vast, carnavalsoptochten in die stad, en reisjes met vrienden naar onder meer Londen, Brussel en Antwerpen. De opnames met vrienden hebben een opvallend speels, modern karakter. Ze filmen elkaar vaak in snelle, vrolijke shots. Een eerste korte opname van Maastricht dateert uit 1929 waarin een rijdende motor wordt gefilmd vanuit een volgauto. Ook zijn er beelden van Werner Mantz, een vriendin en een vriend zittend in het gras, met zicht op Maastricht. Of opnames van de drie in de Dixi, de auto van Mantz' ouders, gadedegeslagen door enkele omstanders. De korte shots kwamen voort uit de beperkte lengte van de 9,5mm rolletjes, die hij bovendien niet monteerde tot langere films. De opgenomen cameraspoeltjes zijn door de fotograaf altijd bewaard met behulp van een geïmproviseerd archiefsysteem. De door Mantz gebruikte Pathé Baby-camera en -projector zijn in goede conditie bewaard gebleven.

Na de aankoop van een dubbel-8 camera (Ciné Kodak 25) in 1939 ging Werner Mantz uitvoeriger reportages maken van het gezinsleven en gebeurtenissen in Maastricht, die vooral dateren vanaf 1944. Een van de weinige

⁵² Familie Meulenberg, 'Vakanties en uitstapjes': collectie Limburgs Museum.

⁵³ Alle films en Pathé Baby-apparatuur van Werner Mantz: collectie Limburgs Museum.

Geïmproviseerd opbergsysteem van de vroegste Pathé 9,5mm familiefilmpjes van fotograaf Werner Mantz. Ca. 1930 (Limburgs Museum, collectie bewegend beeld, objectnummer L25575).

niet-familiefilms in de nalatenschap is meteen een historisch document: de hiervoor al genoemde beelden die hij maakte enkele dagen na de bevrijding van Maastricht op 14 september 1944. In 1972 stapte Mantz op super-8 over.

Uit het bovenstaande valt een ideaaltype van de Limburgse smalfilmer te destilleren. Het betreft gezeten burgers, ondernemers, een arts, een beroepsfotograaf. Het voorbeeld van Mantz illustreert de langdurige verbondenheid tussen fotografie en film. Mannen geven de toon aan,

ofschoon er aanwijzingen zijn dat ook mevrouw Meulenberg de camera ter hand heeft genomen. Andere filmers passen in dit beeld. Zo bevat de filmcollectie Limburg het werk van amateurfilmers als Adriaan Vroom (speelgoedinkoper voor Vroom en Dreesmann in Maastricht),⁵⁴ Pie Pans (opticien en fotohandelaar in Maastricht),⁵⁵ Edmond Houtappel (officier in het Nederlandse leger, afkomstig uit Maastricht, wegens verzetsactiviteiten omgekomen in kamp Neuengamme),⁵⁶ Jan Geusgens (apotheker in Maastricht),⁵⁷ Gerrit Jetten (kruidenier in Gennepe),⁵⁸ Jacques

54 Collectie Limburgs Museum.

55 Collectie Regionaal Historisch Centrum Limburg.

56 Collectie Limburgs Museum.

57 Collectie Regionaal Historisch Centrum Limburg.

58 Collectie Limburgs Museum; Collectie Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid.

de Haan (bankdirecteur in Weert)⁵⁹ en Gebr. Stelder (vakfotograaf in Venlo).⁶⁰

Opmerkelijk is het nagenoeg ontbreken van geestelijken als filmmakers in deze periode. Mogelijk vond de kritische houding ten opzichte van filmvertoningen, zoals verwoord door de Vereniging voor Eer en Deugd, een Limburgs katholiek initiatief, opgericht in 1904 door kapelaan J. Bemelmans te Rolduc, weerklank onder geestelijken. Of durfden weinig katholieke geestelijken zich aan de communis opinio te onttrekken totdat in de jaren vijftig onder aanvoering van filmcriticus Bob Bertina in het destijds katholieke dagblad *de Volkskrant* een positievere houding ten opzichte van film opgang deed? Enkele uitzonderingen op deze voor Limburg specifieke constatering treffen we in de jaren dertig aan, zoals films over familie- en lokale gebeurtenissen gemaakt door priester Jules Nabben in Sevenum en opnames van gebeurtenissen in de regio Venlo, Panningen en Horst door kapelaan Jan Lucassen.⁶¹ Hun films behoren tot de zeldzame amateurregistraties van het kerkelijk en alledaagse leven in Noord-Limburg in deze periode.⁶²

Eén specifieke collectie waarbij vrouwen mogelijk een rol vervulden in het maakproces, willen we niet onvermeld laten. Het betreft amateurfilms van de congregatie Liefdezusters van het Kostbaar Bloed, met opnames gemaakt in hun Limburgse huizen, van uitstapjes en tijdens missiewerk op Java en in Burundi, 1937-1965. Het is nog onduidelijk of – maar wel aannemelijk dat – de leden van de zustercongregatie zelf gefilmd hebben.⁶³

3.3 Gebruiksgemak en democratisering: super-8

In de naoorlogse periode, in het bijzonder vanaf de jaren zestig, populariseerde het familie-film als herinneringspraktijk. In deze tweede transitieperiode, zo constateert Van der Heijden, ontwikkelde het maken en vertonen van amateurfilms zich van een voornamelijk technische hobby en relatief exclusieve gebruikerspraktijk tot een populaire vorm van tijdsbesteding voor families en hobbyisten.⁶⁴ De komst van het gebruiksvriendelijke super-8 cassettefilmsysteem in 1965, geïntroduceerd door Kodak als vervanger van de dubbel-8 filmstandaard, droeg bij aan de verdere democratisering van het amateurfilmen. In dit moderne opnamemedium komen eerdere technische ontwikkelingen samen. Zo komt de smalfilm definitief in cassettevorm in de camera, dat het vaak omslachtige proces van het handmatig plaatsen en verwisselen van de filmspoel in de camera aanzienlijk vereenvoudigde. Daarnaast zien we de overgang van zwart-wit- naar kleurenfilm, automatische belichtingsmogelijkheden en de eerste massaal geproduceerde amateurcamera's die geluid direct vastleggen op de filmstrook. In hobbytijdschriften en handboeken werd het gebruiksgemak onder meer aanprezen om vrouwen te interesseren voor het familiefilmen. Het inkorten van de werkweek en dus de groei van vrije tijd, maar ook de toegenomen welvaart, ondersteunden deze ontwikkelingen.

In Limburg lijken bovengenoemde technologische en maatschappelijke ontwikkelingen echter later, en in mindere mate, navolging te krijgen.⁶⁵ Ten eerste zijn er opvallend weinig

59 Collectie Gemeentearchief Weert.

60 Collectie Gemeentearchief Venlo.

61 Nabben en Lucassen: collectie Limburgs Museum.

62 Beroepsfilmers niet meegerekend, zoals Wim Cox en Alex Roosdorp die in de jaren 1935-1938 in Noord-Limburg filmde.

63 Collectie Erfgoedcentrum Sittard-Geleen.

64 Van der Heijden, *Hybrid histories*, 117-166.

65 Vgl. Knotter, Ad, *Arbeid van vrouwen in Limburg in de twintigste eeuw: Een stille revolutie* (Zwolle 2018).

vrouwelijke amateurfilmers te vinden in de filmcollectie Limburg. We bedoelen dan vrouwen die als auteur hun films integraal maakten, en niet als partner van de mannelijke maker of als actrice of figurant meededen. Het aantal met naam bekende vrouwelijke amateurfilmers is op de vingers van één hand te tellen. Dat gold in de jaren van de democratisering van film als medium nauwelijks méér dan in de periode ervoor. Tussen 1998 en 2005 verwierf het Limburgs Museum slechts twee collecties van vrouwelijke makers. Het betreft werk op super-8 van Veronie Nijholt-Geurts en Riet Nederpel, een onderwijzeres en een verpleegkundige⁶⁶, maar deze beroepen zeggen weinig over de onderwerpen die deze vrouwen in beeld brachten. Beide vrouwen legden een grote liefhebberij in het filmen van zaken uit de omgeving aan de dag. De onderwijzeres filmde vrij onbevangen onder meer activiteiten van haar leerlingen, het reilen en zeilen op een klein boerenbedrijf van een Pools-Limburgs gezin,⁶⁷ een volksdansfestival in Noord-Limburg en maakte een reportage over intercultureel onderwijs. De verpleegkundige maakte als lid van de Schaesbergse Amateur Smallfilers (SAS), vaak samen met een (mannelijke) clubgenoot, een groot aantal documentaires over cultureel erfgoed en natuur. We komen op haar werk later terug.

Nog opvallender is het onbeduidende vrouwelijke aandeel in de overvloedige oogst van een actieve wervingscampagne in 2011 voor het

opvullen van de hiaten in de filmcollectie Limburg.⁶⁸ Deze leverde 500 producties (smallfilms en video) op uit de periode 1930-1990, afkomstig van 70 aanbieders. Slechts één van de makers is een vrouw. José Rovers maakte onder meer films van het huiselijk leven op super-8, met het geluid op de camera opgenomen.⁶⁹ Interessant aan haar films is de kroniekvorm waarin het opgroeien van de kinderen gevolgd wordt. In deze onderwerpkeuze voldoet zij aan het beeld dat in de verkoopcampagnes voor super-8 apparatuur naar voren kwam: het gebruiksgemak waardoor moeders hun gezinsleven zonder technische drempels konden vastleggen.⁷⁰

Een andere constatering is dat amateurfilm-technologieën pas laat beschikbaar lijken te komen voor de middenklasse en arbeidersmilieus in Limburg. De democratisering van het medium film komt relatief laat op gang, tenminste als we ons baseren op de gearchieveerde filmcollectie Limburg. We treffen daarvoor tot in de jaren zestig en nog langer hoofdzakelijk opnames van filmers uit een sociale bovenlaag aan. Denk aan de industrieel en uitvinder Edmond Hustinx⁷¹ (Maastricht), de van oorsprong Sloveense ondernemer Joseph Kurnig (eigenaar lampenzaak in Heerlen), ingenieur voor Rijkswaterstaat Johan Zuurdeeg⁷² en huisarts Louis Bär⁷³ (Roermond), maar ook, beduidend meer dan in de periode ervoor, geestelijken zoals Jos Stassen⁷⁴ en Jo Tagage⁷⁵ die op Rolduc in Kerkrade doceerden. Deze filmers

66 Collectie Limburgs Museum.

67 Holthuisen, Frank, 'De Poolse boer. Een liefdesgeschiedenis in Hout-Blerick', in: *De Maasgouw* 118/2 (1999) 120-121.

68 De campagne 'Een Blikje Geluk' (2011).

69 Collectie Limburgs Museum.

70 Van der Heijden, *Hybrid histories*, 137-144.

71 Minis-van de Geyn, W.A.E. en L.L. Minis, *Edmond Hustinx 1898-1984: Een biografie van de oprichter en naamgever van de Stichting Edmond Hustinx, uitgegeven bij gelegenheid van het vijftienvestigjarig bestaan van de stichting in 1986* (Maastricht/Nuth 1986).

De films van Edmond Hustinx bevinden zich in de collectie Sociaal Historisch Centrum voor Limburg/Limburgs Museum.

72 Joseph Kurnig, Johan Zuurdeeg: collectie Limburgs Museum.

73 Louis Bär: collectie Gemeentearchief Roermond.

74 Wolters, Luc, 'Biografische schets', in P. Mertens en L. Willems ed., *Mgr. Jos Stassen: Veelzijdig cultuurdrager 1921-2001* (z.p. 2016) 6-47; 18-19.

75 Films Jos Stassen en Jo Tagage: collectie Bisschoppelijk Centrum Rolduc in Limburgs Museum.

Mgr. Jos Stassen filmt begin jaren zestig met een 16mm camera bij het bosquet, een hellingbos gelegen bij de abdij Rolduc. Fotograaf onbekend (Bisschoppelijk Centrum Rolduc).

beschikten, net als in de voorgaande periode, over tijd en geld om aandacht te geven aan het maken en afwerken van hun films. Dit type wordt gevolgd door een groeiend aantal kape-laans en pastoors die lokale kerkelijke feesten vastlegden, of opdracht gaven hun eigen instal-latie of priesterjubiläum te registreren. Pas wanneer de super-8 cassettefilm echt voet aan de grond kreeg, vanaf eind jaren zeventig, zien we in Limburg amateurfilms gemaakt door niet publiek bekende mannen uit de middenklasse

of arbeidersmilieus, in enkele gevallen onder-steund door hun echtgenotes of andere familie-leden die even de camera overnemen. Deze mannelijke filmers registreren hun gezinsleven, aspecten van hun werk, de beoefening van hun hobby, uitstapjes, vakanties en familiefeesten.

Parallel aan de brede verkrijgbaarheid van opnameapparatuur en het grotere gebruiksgemak liep de aandacht voor opnamekwaliteit en eindproduct achteruit. Dat is in Limburgse amateurfilms niet anders dan die van buiten de provinciegrenzen. Het feit dat de resultaten van de brede democratiseringsslag in deze periode binnen de filmcollectie Limburg niet optimaal terugkomen, heeft ook te maken met inhoudelijke en kwalitatieve keuzes vanuit het collectie-beleidplan van het Limburgs Museum. In de museale optiek is de inhoudelijke informatie-waarde van een film leidend. Bij het beoordelen van het aanbod kan materiaal afvallen waarvan de inhoudelijke context gering is omdat het filmtechnisch zwak is. Met andere woorden: als cultuurhistorische bron vertelt de film in zo'n geval te weinig.⁷⁶ Het afwijzen van materiaal geldt ook voor onderwerpen die al voldoende in de collectie aanwezig zijn. Vanwege dit soort keuzes ontbreekt in de collectie een deel van de *home movies* gemaakt door de middenklasse en arbeidersmilieus in de late jaren zeventig en begin jaren tachtig. Dit sluit niet uit dat ze wel degelijk gemaakt zijn, getuige het aanbod.⁷⁷ Maar het leidt wel tot een ondervertegenwoor-diging van dat type films in de filmcollectie Limburg. Films die wel zo'n constante, hoge kwaliteit in cameravoering, materiaalkeuze en montage laten zien zijn, mits inhoudelijk pas-send, wel opgenomen in de collectie van het Limburgs Museum. Een voorbeeld vormen specifieke familiefilmcollecties, waarin de maker het opgroeiend gezin volgt gedurende een langere periode, zoals in de films van

76 Voorbeelden van filmtechnische zwakte die hier bedoeld worden: storende onscherpte en te fragmentarische shots.

77 Het Limburgs Museum behoudt de inventarisatiegegevens van alle titels die de collectie niet halen, met daarbij de motivatie voor het niet opnemen.

Clément Mantz (zoon van Werner Mantz) en Jos Konings.⁷⁸

Twee andere bepalende ontwikkelingen die super-8 met zich meebracht, namelijk het filmen in kleur en het rechtstreeks opnemen van geluid met de camera⁷⁹, zien we duidelijk terug in de filmcollectie Limburg. Kleur is al mondjesmaat aanwezig in de Limburgse amateurfilm vanaf de komst van dubbel-8. Zo is er de eerdergenoemde vroege kleuropname van Ghiel Meulenberg die dateert van omstreeks 1936.⁸⁰ Het is het enige fragment in kleur in de voor het overige in zwart-wit gedraaide opnames van deze amateur. Adriaan Vroom gebruikt enkele jaren daarna al wat meer kleur in zijn familiefilms op dubbel-8.⁸¹ Vooroorlogse opnames in kleur op 16mm zijn nauwelijks aanwezig. Hub. Leufkens maakte in 1937 en 1938 eerst enkele films in zwart-wit, om vervolgens voor het eerst kleurmateriaal te gebruiken in de gespeelde familiefilm 'Herfstspreekje'.⁸² Na de Tweede Wereldoorlog neemt het gebruik van kleurmateriaal in dubbel-8 films nog mondjesmaat toe, maar filmen met name de meer gefortuneerde amateurs op 16mm kleurenfilm.⁸³ Het is pas met de komst van super-8 dat de amateurfilm in kleur ook in Limburg de algemene trends laat zien. Daarbij treffen we het gebruik van kleur vooral aan in natuur- en landschapsoptnames,⁸⁴ in vakantiefilms⁸⁵ en – buiten het domein van de familiefilm – in ama-

teurfilms over beeldende kunst. Zo bestaan er portretten op kleurenfilm van de in Limburg werkzame kunstenaars Hans Truijen (Fred van Aubel, 1972), Helga Paetzold (Harry Soons, 1977) en Johan Jeuken (Frits Linssen, 1980).⁸⁶

Geluid op amateurfilm treffen we in de vorige transitieperiode sporadisch aan in de vorm van bij een dubbel-8 film separaat gemonteerde losse magnetische geluidsband of het op 16mm film aangebrachte magnetische geluidsspoor. In die gevallen betreft het muziek en/of commentaar dat na de beeldmontage op maat is gemaakt voor de projectieversie van de film. De losse magneetband kon via synchronisatie van de bandrecorder met de filmprojector worden afgespeeld.⁸⁷ Het magnetische geluidsspoor van de 16mm film werd afgetast door de geluidskop van de projector. Sinds de komst van super-8 neemt het aantal films met een geluidsspoor ook in de filmcollectie Limburg toe. In enkele gevallen zijn familiefilms gearchiveerd met op camera opgenomen live geluid, waarbij de overgangen naar nieuwe scènes niet zijn gecamoufleerd met (later) gangbare audio-overgangen, zoals 'cross fade'. De meeste geluidsfilms op super-8 zijn echter door de meer ambitieuze hobbyfilmers gemaakt, die tijd namen om geluid vast te leggen, te monteren en als geluidsspoor toe te voegen aan de film. In de films van de al genoemde José Roverts is het geluid een nadrukkelijke toevoeging als herinnering aan belangrijke familie-

78 Collectie Limburgs Museum.

79 Van der Heijden, *Hybrid histories*, 145-156.

80 Collectie Limburgs Museum, gefilmd met Kodachrome.

81 Collectie Limburgs Museum.

82 Mostert, Leentje, *Hub. Leufkens (1894-1962). Een ondernemend kunstenaar – Fotograaf en filmer van Limburg en Java* (Zwolle 2006); collectie Limburgs Museum.

83 Bijvoorbeeld: Edmond Hustinx (collectie Sociaal Historisch Centrum voor Limburg/Limburgs Museum) en Pie Pans (collectie Regionaal Historisch Centrum Limburg).

84 Zo wordt de tuin van het gezin ineens een interessant onderwerp voor de maker.

85 Voor de filmcollectie Limburg worden films van buitenlandse vakanties in principe niet geselecteerd, tenzij ze behoren tot het werk van een amateurfilmer dat integraal wordt gearchiveerd.

86 Collectie Limburgs Museum.

87 Bijvoorbeeld amateurfilmer Charles le Lorrain in collectie Limburgs Museum. Hij voorzag de familiefilms en reportages van lokale gebeurtenissen achteraf (vaak jaren later) van een synchroon ingesproken geluidsband.

Beeld uit een serie super-8 familiefilms getiteld 'Hanneke (van geboorte tot puber)'. Jos Konings, 1976 (Limburgs Museum, collectie bewegend beeld, objectnummer 2551)

momenten zoals de geboorte, de kraamtijd en het opgroeien van de kinderen, maar ook de jaarlijkse feestelijkheden zoals de Sinterklaasviering en hobby's van de ouders. Deze films vormen misschien wel de meest sprekende voorbeelden van de verrijking die de super-8 geluidscamera met zich meebracht op het gebied van herinneringspraktijken.

3.4 De komst van video

Gebruiksgemak en democratisering zijn thema's die ook centraal staan bij de opkomst van analoge video als amateurmedium in de jaren zeventig en tachtig, de derde transitieperiode die Van der Heijden onderscheidt.⁸⁸ Video als consumentenmedium stond mijlenver af van de techniek en materialiteit van smalfilm. Het opnemen en afspelen van videobeeld en -geluid is gebaseerd op een elektromagnetische techniek, terwijl de basis van smalfilm een fotomechanisch procedé is. Video als opname- en afspelmedium bereikte populariteit bij het brede publiek in het midden van de jaren tachtig.

Vanaf de introductie van de eerste consumentenvideosystemen in de jaren zestig werd het echter al gepromoot als een gebruiksvriendelijk medium voor het opnemen van beelden met synchroon geluid die bovendien direct afgespeeld konden worden op een televisietoestel – zonder tussenkomst van een chemisch ontwikkelprocedé.⁸⁹ Video maakte door de bandlengte van vaak meerdere uren ook veel langere opnames mogelijk vergeleken met bijvoorbeeld een dubbel-8 filmrol of super-8 cassette, waarbij de opnameduur zich tot slechts enkele minuten beperkte, afhankelijk van de beeldsnelheid. Tegelijkertijd was de beeldresolutie lager en de elektronische montage omslachtig, zeker bij de eerste 'open reel' videosystemen. De grote verschillen tussen film en video in de gebruikerspraktijk zorgden ervoor dat film en video lange tijd naast elkaar werden gebruikt als amateurmedia, met name tijdens de jaren tachtig en negentig. Pas met de komst van digitale video aan het eind van de jaren negentig, de vierde transitieperiode, werd video als amateurmedium geleidelijk aan door de laatste generatie smalfilmers omarmd.⁹⁰ De mogelijkheid om de digitale video-opnames zonder kwaliteitsverlies met een computer te monteren, in plaats van op elektronische wijze, speelde daarbij een belangrijke rol.

In de filmcollectie Limburg zijn relatief heel weinig familiefilms op video opgenomen. Eén van de verklaringen daarvoor is dat video's gemaakt door amateurfilmers lange tijd een ondergewaardeerd medium waren met een lage status. Dat was zo in de ogen van de laatste generatie smalfilmers, maar ook bij archiefdiensten van gemeenten en provincies. In ieder

88 Van der Heijden, *Hybrid histories*, 169-221. Over de relatie tussen democratisering en video als amateurmedium binnen de 'counter mode', zie: Slootweg, Tom en Susan Aasman, 'Democratic television in the Netherlands: Two curious cases of alternative media as counter-technologies', in: *VIEW Journal of European Television History and Culture* 4 no. 7 (2015) 21-37.

89 Voor een geschiedenis van video als analogoog medium, zie bijvoorbeeld: Newman, Michael Z., *Video revolutions: On the history of a medium* (New York 2014). Voor een geschiedenis van video als amateurmedium in de Nederlandse context, zie: Slootweg, *Resistance, disruption and belonging*.

90 Van der Heijden, *Hybrid histories*, 220-221. Zie ook: Van der Heijden, Tim, 'Hybrid histories: Historicizing the home movie dispositif', in: S. Aasman, A. Fickers en J. Wachelder ed., *Materializing memories: Dispositifs, generations, amateurs* (New York 2018) 35-50.

Beeld uit de VHS video 'Ralph communieviering 21-5-1989'. Jo Neilen, 1989 (Limburgs Museum, collectie bewegend beeld, objectnummer 1864).

geval leefde lange tijd bij archieven in Nederland de opvatting dat alleen het behouden van 'oud materiaal' op film belangrijk was. Ging het om video, dan betrof het vooral professionele videoproducties over de eigen gemeente die in de ogen van de archieven het behouden waard waren, geen amateuropnames. Met de komst van regionale audiovisuele archieven in de jaren negentig kwam daar mondjesmaat verandering in. Dat was echter ook de periode waarin analoge video overging naar digitale video als amateurformaat. Het is goed mogelijk dat daardoor ook minder amateurvideo's uit de jaren tachtig en negentig zijn aangeboden om te bewaren. In de filmcollectie Limburg is dat in elk geval zo. Op enkele momenten zijn wervingsacties opgezet om een inhaalslag te maken. Deze hebben geleid tot een aanwas van zowel amateurproducties van videoclubleden⁹¹ als van individuele, niet bij een club aangesloten filmers.⁹² Desondanks is door de selectieve archivering een aanzienlijk deel van de productie van *home*

videos vanaf de jaren zeventig en tachtig buiten beeld gebleven.

Bij de analoge *home videos* die de collectie van het Limburgs Museum wél hebben gehaald, gaat het om opnames van eind jaren tachtig, begin jaren negentig. Deze voorbeelden sluiten aan bij de trends die voor deze overgangperiode typerend zijn. Zo treffen we in de videocollectie van amateurfilmer Jo Neilen bijvoorbeeld een samenstelling aan van de super-8 opnames van het vroege gezinsleven in de periode 1975-1980, naast op VHS video gedraaide opnames van de jaren 1989-1991.⁹³ De op twee lange VHS banden samengestelde opnames bevatten reportages van de communievieringen van de kinderen. Beide banden laten in principe dezelfde rituelen zien, daarbij uitvoerig gebruik makend van de maximale tijdsduur die de videoband mogelijk maakte. In beeld komen de communicantjes die in processie naar de kerk gaan, de communiedienst in de kerk, gevolgd door het feest met de familie thuis. Aan de opnameduur gelden bij video bijna geen beperkingen meer. De communicatiefilms zijn voorzien van synchroon bij het beeld opgenomen geluid.

In de familieopnames en registraties van verenigings- en carnavalsactiviteiten uit de nalatenschap van Nico van Dam zien we een specifieke keuze: de video's die herinneringen van de kinderen vastleggen, zijn korte montages, bijvoorbeeld het laatste schooljaar en een reünie van hun middelbare school.⁹⁴ Daarentegen benutte de maker voor de registraties van openbare evenementen rondom carnaval, oorlogsherdenkingen en een parochiefeest weer de volle bandlengte.

91 Digitaliseringsproject in 2003 van Limburgs Museum in samenwerking met de LOVA.

92 Onder andere via de campagnes 'Een Blikje Geluk' (2011) en de *Home Movie Day* (2012). Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid heeft met de ontwikkeling van het online Amateurfilmplatform het behouden en toegankelijk maken van amateurvideo's uit het analoge tijdperk gestimuleerd.

93 Collectie Limburgs Museum.

94 Collectie Limburgs Museum.

3.5 Deelconclusie

De Limburgse hobbyfilmproductie blijft lange tijd voorbehouden aan gefortuneerde en gearriveerde mannen. Het filmen onder bredere lagen van de bevolking lijkt laat op gang te komen. De economische omstandigheden in grote delen van Limburg kunnen voor dit laatste een verklaring zijn. Toen analoge video in de jaren zeventig en tachtig zijn opmars maakte, waren de sociaaleconomische omstandigheden in Limburg slecht. Te denken valt aan de agrarische infrastructuur, de ontmanteling van de mijnbouw in Zuidoost-Limburg, de teloorgang van de keramische industrie rond Maastricht en Venlo en van de papierproductie in Maastricht. Bijdragen van vrouwen aan het filmen zijn eveneens lange tijd vrijwel onzichtbaar. Hield de katholieke propaganda ten aanzien van de gewenste rol van vrouwen in het gezin lange tijd hun emancipatie en zelfontplooiing in de vrije tijd tegen? Misschien ligt een andere verklaring in het feit dat de filmamateurs die verenigd waren in Limburgse clubs voornamelijk mannen waren. Daardoor heeft het mogelijk langer geduurd eer de verbreiding van het filmen zich ook naar vrouwen uitstreckte.

4. Limburgse amateurfilm in clubverband

Naast familie- en hobbyfilmers die individueel opereren, kent Limburg sinds 1947 ook amateurfilmclubs. Die bieden amateurfilmers de mogelijkheid om in verenigingsverband samen te komen, films te bekijken en ideeën uit te wisselen over het maakproces en eindproduct. Ook het organiseren van filmwedstrijden behoort tot de kernactiviteiten. De eerste amateurfilmclubs ontstonden wereldwijd in de jaren twintig en dertig. In Nederland werd in 1931 de eerste nationale amateurfilmclub opgericht: de Nederlandsche Smalfilmliga (NSL), die als nationale koepelorganisatie van amateurfilmclubs in 1949 uiteindelijk zou overgaan in de Nederlandse Organisatie van Amateurfilmclubs (NOVA).⁹⁵ Het doel van de Smalfilmliga was om zowel het maken als het vertonen van smalfilms te bevorderen.⁹⁶ Zoals de naamgeving doet vermoeden voelde de Smalfilmliga zich verbonden met de Nederlandsche Filmliga (1927-1933): een collectief van filmmakers dat de avant-gardistische film in Nederland propageerde met als doel film als medium tot kunstvorm te verheffen.⁹⁷ Smalfilmliga-initiatiefnemer Mannus Franken was medeoprichter en een actief lid van deze Filmliga.

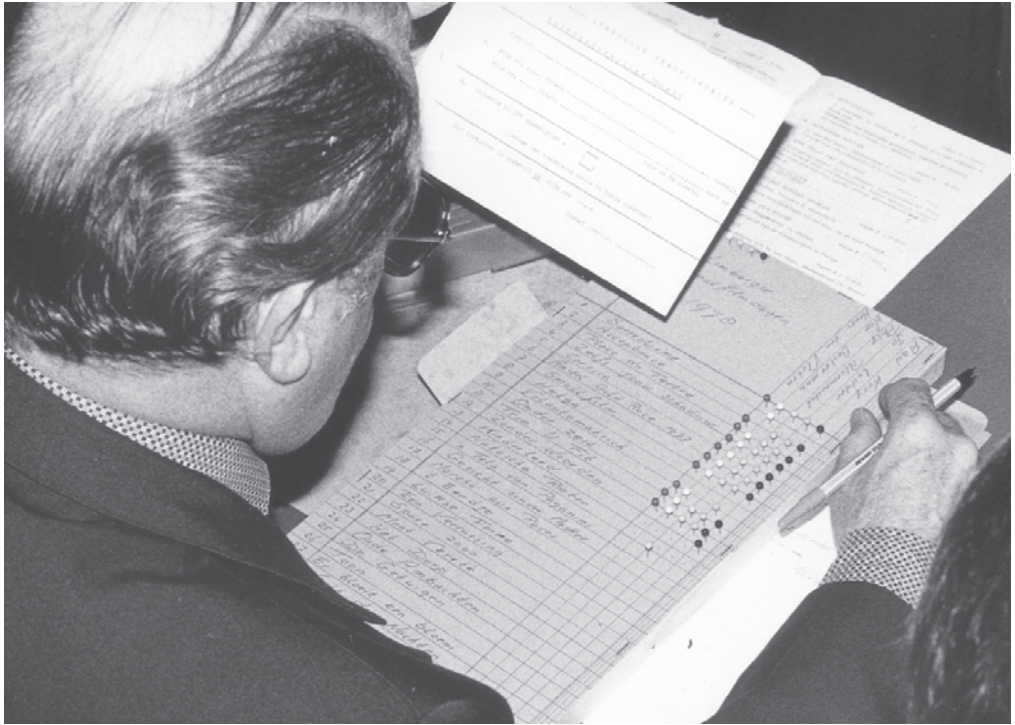
In de eerste Limburgse amateurfilmclubs ontbreekt een dergelijke avant-garde traditie, zoals deze zich toonde binnen de Smalfilmliga en enkele regionale afdelingen, waaronder 'de Groninger Smalfilmers' (opgericht in 1933).⁹⁸

95 De oprichting van de Smalfilmliga volgde vergelijkbare initiatieven in landen als Engeland, Duitsland, Frankrijk, Zwitserland en België. In Amerika kwam in 1926 de 'Amateur Cinema League' van de grond. Zie: Kattelle, Alan, *Home movies: A history of the American industry, 1897-1979* (Nashua, N.H. 2000) 267.

96 Boer, Dick, 'Ons matglas: De Smalfilmliga is opgericht!', in: *Focus* 19, no. 1 (2 januari 1932) 3. Zie ook Aasman, *Ritueel van huiselijk geluk*, 60-61.

97 Voor een herschreven geschiedenis van de Filmliga, zie: Linssen, Céline, Hans Schoots en Tom Gunning, *Het gaat om de film! Een nieuwe geschiedenis van de Nederlandse Filmliga 1927-1933* (Amsterdam 1999).

98 Voor een geschiedenis van de Groninger Smalfilmers, zie: Talma, Meindert, 'Amusement of Avant-garde. De amateurfilmclub "de Groninger Smalfilmers" in de periode 1936-1969' (Groningen 1994). Ook op het gebied van de film omarmde de provincie Groningen de avant-garde eerder en radicaler dan Limburg. Vgl. Dickhaut, Monique, 'Van Arcadië naar Nieuw Babylon. Het Limburgse kunstdebat in de jaren zestig', in: *Publications de la Société Historique et Archéologie dans le Limbourg* 155 (2019) 207-256; 254.

Limburgse Smalfilmdagen 1978. Jurylid Philip Bloemendal aan het werk. Fotograaf onbekend (Limburgs Museum, gedigitaliseerd fotoalbum in filmdocumentatie Herman Haenen).

Eén van de oprichtingsidealen van de Smalfilm Liga – in lijn met de Filmliga – was om het amateurfilmen in Nederland naar een hoger peil te brengen. Met de democratisering van de amateurfilm als medium werd dit ideaal echter grotendeels verdrongen, zo constateert ook amateurfilmer Joh. G. Hunningher in zijn Smalfilm-handboekje uit 1949: ‘Vooral toen na 1935 een grote stroom van dubbel-8 filmers in het verenigingsleven kwam, zullen slechts weinigen zich afgevraagd hebben waarom die club eigenlijk “liga” heette’.⁹⁹ De eerste Limburgse amateurfilmclubs uit het naoorlogse tijdsbestek

streefden geen avant-gardistische doelen na, maar hadden zoals we zullen zien andere motieven op het oog. De wijze waarop de in verenigingsverband opererende Limburgse amateurfilmers zich verhouden tot het medium hangt samen met hun relatief late oprichting, na de Tweede Wereldoorlog.

Van der Heijdens studie die voor de voorafgaande sectie over de Limburgse familie- en hobbyfilm als leidraad heeft gefungeerd, blijkt ook voor deze sectie over de Limburgse amateurfilmclub productief. Een van de innovatieve aspecten in zijn studie *Hybrid histories* is dat

99 Hunningher, *Smalfilm-handboekje* (Bloemendaal 1949) 14. Geciteerd in: Van der Heijden en Aasman, “Hare Majesteit de smal-film”, 22.

het de geschiedenis van de amateurfilm niet voorstelt als periodes van elkaar opvolgende technologieën, maar juist inzoomt op transitieperiodes. Van der Heijden bestudeert deze transitieperiodes vanuit het perspectief van verschillende gebruikersgeneraties die met elkaar interageren. De door ons geïnterviewde amateurfilmers kwamen uit eigen beweging te spreken over de doorgaande veranderingen in de clubs gedurende de laatste veertig jaar. Daarbij onderscheidden zij regelmatig verschillende generaties in de amateurfilmwereld. Onderstaande analyse is voor een belangrijk deel op interviews gebaseerd, omdat archiefmateriaal schaars voorhanden of moeilijk toegankelijk is.

De focus op transitieperiodes in plaats van op achtereenvolgende, door een specifieke technologie gedomineerde periodes brengt nog een additioneel voordeel voor de analyse van de filmclubs met zich mee. Normaal gesproken worden achtereenvolgende periodes in het amateurfilmen afgeleid uit de opnametechnologie, bijvoorbeeld 16mm, dubbel-8, super-8, analoge video en digitale video. Uit de gesprekken met leden uit de amateurwereld werd duidelijk – niet geheel onverwacht – dat veel meer factoren een rol spelen in die transitieperiodes: institutionele factoren, vertoningspraktijken en verschuivende verhoudingen tussen amateurs en professionals. We zullen eerst ingaan op de institutionele factoren, vervolgens op de verhouding tussen amateurs en professionals en ten slotte een analyse maken van genres en onderwerpkeuze. Een uitkomst willen we alvast aankondigen. De provincie Limburg blijkt voor de amateurfilmwereld een belangrijke factor.

4.1 Institutionele ontwikkelingen

In 1947 werd in Maastricht de eerste filmclub van Limburg opgericht, de LAS. De naam van de club is veelzeggend: de Limburgse Amateur Smalfilmclub, die zich later Limburgse Amateur Smalfilm- en Videoclub ging noemen. Het acroniem LAS werd echter gehandhaafd; de naam heeft natuurlijk een mooie connotatie in filmverband: 'las' is namelijk de vakterm voor de verbinding tussen twee filmscènes. Maar de afkorting LAS is minder vanzelfsprekend dan op het eerste oog lijkt.

Waarom heet de LAS niet MAS, Maastrichtse Amateur Smalfilmclub? De bedenker van de naam, secretaris Fr. Lagers, licht het eenvoudig toe: de filmclub was de eerste in Limburg.¹⁰⁰ In die dagen was het niet ongebruikelijk dat Maastricht, de hoofdstad van Limburg tenslotte, zich als heraut en representant voor de provincie opwierp. Vlak na de Tweede Wereldoorlog was smalfilmen nog een hobby voor de elite, in dit geval een Maastrichtse elite. Mogelijk was de verwachting dat in andere Limburgse steden geen smalfilmclubs zouden worden opgericht, wat overigens wel gebeurde. Achtereenvolgens zouden in de decennia erna clubs ontstaan in Geleen (1957), Roermond (1957), Heerlen (1958), Brunssum (1959), Weert (1959), Echt (1960), Venlo (1961), Kerkrade (1967), Valkenburg (1967), Voerendaal (1970) en Schaesberg (1977).¹⁰¹ Met hun naamgeving tonen de clubs een verbondenheid met hun stad of het dorp van oorsprong. Dat is zeker niet ongebruikelijk, maar het bevestigt het beeld van Zuid-Limburg als een verstedelijkte regio, zeker in de jaren vijftig en begin jaren zestig. Geleen, Heerlen en Brunssum zijn dan relatief groot en welvarend dankzij de mijnindustrie. Sommige smalfilmclubs in dun-

¹⁰⁰ Inleiding op inventaris LAS-archief, 21.493 Limburgse Amateur Smalfilmclub (LAS), 1948-2013, Regionaal Historisch Centrum Limburg, voor ons gedeeltelijk gedigitaliseerd toegankelijk gemaakt door het RHCL.

¹⁰¹ De tussen haakjes genoemde jaren verwijzen naar het moment dat deze clubs lid zijn geworden van de landelijke koepel NOVA, wat een indicatie geeft voor de oprichtingsdatum van de clubs; <http://www.ariedejong.eu/archiefnova/> (de online gearchiveerde voormalige website van de NOVA).

bevolkte delen van Nederland verwijzen naar een wat bredere regio, zoals de Achterhoekse Smalfilm Amateurs of de West-Friese Smalfilmclub.

In 1947 hadden de oprichters van de LAS contact met de toenmalige Nederlandsche Smalfilmliga die de LAS raad en daad toezegde.¹⁰² Uit aankondigingen in het oprichtingsjaar van de club spreekt een gevoel van nationale verbondenheid, maar ook van trots op het Limburgse land. Uit zo'n aankondiging vallen ook verwachtingen rond de club af te leiden: het uitwisselen van technische informatie.

'Het bleek, dat onze leden het op prijs zouden stellen, technische voorlichting te krijgen. In verband hiermede gaf de Heer Verhoek, apparatenbouwer uit Meerssen, een leerzame uiteenzetting over „Film in het algemeen” in de Gouwe Poort op 29 Mei j.l. In September hopen we een technische cursus te beginnen en op verschillende onderwerpen nader in te gaan. We hopen ten zeerste, dat de oprichting van de L.A.S. er toe mag bijdragen om de filmliefhebberij in ons mooie Limburgse land te bevorderen, maar we hopen ook, dat er banden zullen zijn, die ons met de andere provincies zullen verbinden.'¹⁰³

In 1949 werd zoals eerder opgemerkt de NOVA opgericht, die als landelijke koepelorganisatie de taken van de Nederlandsche Smalfilmliga voortzette.¹⁰⁴ De LAS werd al in datzelfde jaar lid van deze koepel.¹⁰⁵ De scherpe

economische groei van begin jaren zestig deed de verwachting ontstaan dat amateurfilm veel populairder zou worden.¹⁰⁶ In die tijd begon de NOVA te experimenteren met een extra organisatielaag, districten, in eerste instantie Noord, Oost en Centrum. Midden jaren zestig ontstond binnen de NOVA discussie of individuele lidmaatschappen, buiten de filmclubs om, niet veel beter zouden passen bij het nieuwe tijdsgewricht. In 1968 werd dat, onder voorwaarden, toegestaan, ook om in aanmerking te komen voor subsidie van het Rijk. Veranderde subsidieregels van de overheid gaven ook de doorslag voor de uitbreiding van het aantal districten tot tien. Het jaarverslag van de secretaris van de LAS over 1965 meldt dat de LAS haar medewerking heeft verleend aan de oprichting van het district Limburg van de NOVA.¹⁰⁷ De betrokkenheid van de LAS bij het bestuur respectievelijk de raad van het district Limburg deed secretaris H.N. van Elewijck opmerken dat 'er met de belangen van de zuidelijke clubs nog meer rekening zal worden gehouden dan tot dusverre het geval was'. In de opmerking klinkt lichte kritiek op de NOVA door.

Vanaf het begin van de jaren zestig ontwikkelde de LAS intensievere contacten met filmclubs in Aken en Luik, die onder andere gestalte kreeg in de vorm van de jaarlijkse uitwisseling getiteld 'Het land zonder grenzen'. De precieze datering van de eerste driestedenbijeekkomst wordt bemoeilijkt doordat de verslagen over de jaren 1961, 1962 en (deels) 1963 ontbreken in het archief. In het verslag over het jaar 1964 merkt secretaris Van Elewijck op 'dat het initia-

102 Inleiding op inventaris LAS-archief, 21.493 Limburgse Amateur Smalfilmclub (LAS), 1948-2013, Regionaal Historisch Centrum Limburg.

103 <http://www.ariedejong.eu/archiefnova/>.

104 De afkorting NOVA stond voor 'Nederlandse Organisatie Van Amateurfilmclubs'. In 1979 werd de naam veranderd in 'Nederlandse Organisatie Van Amateurfilmers'. Betekenisvol is ook de derde naamsverandering in 1985, mede als resultaat van de opkomst van video als amateurmedium: 'Nederlandse Organisatie Van Audiovisuele Amateurs'. <https://nova.videofilms.nl/index.php/over-de-nova/over-de-nova-page>.

105 <http://www.ariedejong.eu/archiefnova/>.

106 Deze alinea bouwt wat betreft de NOVA op Slootweg, *Resistance, disruption and belonging*, 150-163.

107 Jaarverslag van de secretaris van de L.A.S. over 1965 (21.493 Limburgse Amateur Smalfilmclub (LAS), 1948-2013, Regionaal Historisch Centrum Limburg).

tief voor de drie-stedenontmoeting Aken – Luik – Maastricht, hetwelk destijds door de L.A.S. was genomen, dit jaar in Luik werd voortgezet'.¹⁰⁸ De naam van de uitwisseling is vrijwel zeker geïnspireerd op de titel van Jean Lejeunes boek uit 1958,¹⁰⁹ dat op 3 februari 1959 in Maastricht tijdens een driestedendag door de drie burgemeesters gezamenlijk gepresenteerd werd.¹¹⁰ Het jaarverslag over 1960 maakt melding van een clubavond in Aken en een 'terzake kundige jury uit Hasselt en Keulen' op de jaarlijkse clubwedstrijd.¹¹¹ Voor haar contacten was de LAS niet langer op de NOVA aangewezen. Ook wat technische ontwikkelingen betreft, blijkt Limburg voor een deel op Duitsland georiënteerd. Het jaarverslag van de secretaris over het verenigingsjaar 1966 maakt gewag van het feit dat in 'het afgelopen jaar het super-8 formaat zijn opmars voort[zette], daarbij sterk gesteund door de Photokina in Keulen. In onze club werden meerdere malen producten van dit nieuwe formaat getoond'.¹¹²

De verslagen van de LAS over de jaren 1965 en 1966 geven een beeld van een bloeiende vereniging. In 1965 werden achttien clubavonden gehouden. Het jaarverslag spreekt van een 'enorme productieverhoging', waaronder 'de kwaliteit van de vertoonde films niet geleden heeft'.¹¹³ Het verslag over 1965 vermeldt ook dat amateurfilmer Bob Jansen iets presteerde in de nationale NOVA-wedstrijd 'wat nog nimmer vertoond was: Hij behaalde met zijn "Vlieger adieu" de nationale wisselprijs'. In 1970 is van dat positieve beeld weinig meer over. Op 20

november van dat jaar roept het bestuur de leden op een buitengewone algemene vergadering bij te wonen op 14 december. De uitnodigingsbrief begint met vier prangende vragen: 'Wat zijn de oorzaken dat de laatste jaren zo weinig films van onze leden in de club worden vertoond? Kunnen wij zo nog verder sukkelen? Zit de LAS in hoge mate aan de grond? Kunnen wij iets doen om de vereniging nieuw leven in te blazen?'.¹¹⁴

In deze sfeer van algehele malaise wordt op de jaarvergadering van de LAS op 27 januari 1971 voorgesteld of uittreden uit de NOVA te overwegen valt. Temeer daar individuele lidmaatschappen nu tot de mogelijkheden behoorden. Uittreden zou in ieder geval de club 'een aanzienlijk bedrag [...] besparen'.¹¹⁵ Op een buitengewone algemene vergadering op donderdag 30 september 1971 wordt met algemene stemmen aangenomen om uit de NOVA te stappen. De voorzitter wijst er in dat verband op dat 'sinds korte tijd hechte banden zijn gesmeed tussen de clubs van LAND ZONDER GRENZEN, terwijl ook reeds contacten zijn gelegd met andere clubs in Limburg en met de belgische [sic] club uit Genk'.¹¹⁶ In 1972 werd het uittreden uit de NOVA formeel geëffectueerd. Daarmee was de kous niet af. Op de jaarvergadering van 19 februari 1976 werd enerzijds een ontbreken van saamhorigheid in het bestuur geconstateerd; anderzijds werden vragen gesteld waarom de LAS geen lid was van de NOVA. Op de jaarvergadering op 6 januari 1977 werd Jef Caelen, lid sinds 1 januari 1976,

108 Jaarverslag over 1964. Wat er in de jaarvergadering uit de bus kwam (ibidem).

109 Lejeune, Jean, *Land zonder grens. Studie over de geschiedkundige ontwikkeling der drie steden. Uit het Fransch vertaald door Mr. A. Minis* (Brussel 1958).

110 Berden, Mathieu, 'Land zonder grens' in: *Maastricht in 1959* (Maastricht 1960).

111 Jaarverslag over het verenigingsjaar 1960 in de L.A.S.-Post van April 1961 (21.493 Limburgse Amateur Smalfilmclub (LAS), 1948-2013, Regionaal Historisch Centrum Limburg).

112 Jaarverslag van de secretaris over het verenigingsjaar 1966 (ibidem).

113 Jaarverslag van de secretaris van de L.A.S. over 1965 (ibidem).

114 Concept-Agenda voor de buitengewone algemene vergadering op maandag 14 december 1970 (ibidem).

115 Notulen van de Jaarvergadering van de LAS, 27 januari 1971 te 20.30 uur in "De Soos" aan het Vrijthof (ibidem).

116 Buitengewone algemene vergadering van de LAS, gehouden op donderdag, 30 september 1971, te 22.30 uur, in het clublokaal van de "Grote Sociëteit en Emulatie" aan het Vrijthof te Maastricht (ibidem).

benoemd tot voorzitter. Voor hem was het lidmaatschap van de NOVA een voornaam punt in het ambitieus plan dat hij onmiddellijk presenteerde: 'De LAS heeft zich op dit moment geheel geïsoleerd'.¹¹⁷ Op de buitengewone algemene vergadering op 21 november 1977 stond de hernieuwde toetreding tot de NOVA al op de agenda.

Afgaande op het interview met Jef Caelen, was de LAS in die dagen nog sterk op Maastricht gericht.¹¹⁸ Het was een vereniging voor Maastrichtse welgestelden die elkaar ontmoeten in de Grote Sociëteit aan het Vrijthof, waar ze welkom geheten werden door de gerant die aan tafel bediende.¹¹⁹ Het lidmaatschap vereiste de goedkeuring van een ballotagecommissie.¹²⁰ Caelen beschrijft de toenmalige sfeer als volgt:¹²¹

'De LAS was destijds een eliteclub. Dat heeft te maken met de historie van film. Wie kon er een camera kopen? Dan moest je dokter zijn, ingenieur zijn, dan moest je advocaat zijn, dan moest je dus iemand zijn die een grote winkel had in Maastricht. Dan noem ik eigenlijk ook beroepen op die ik me kan herinneren toen ik voorzitter was die daar ook daadwerkelijk rondliepen. Daar liepen ook mensen rond die er plezier in hadden om te laten zien: "ik heb de mooiste Nizo camera, en ik heb al een verbinding met een UHER recorder, daar kan ik ook alle geluid mee opnemen". Ik heb nooit van

die mijnheer een film gezien. Maar elke open dag nam hij de moeite om alles uit te stallen en te laten zien hoe het werkt. Eenvoudige mensen, die toentertijd die dure apparatuur niet konden kopen, die kwamen niet.'

De periode tussen 1974 en 1986 vormde een transitieperiode voor de LAS; de vereniging democratiseerde. Ergens tussen 1978 en 1986 werd de ballotage afgeschaft.¹²² De verhuizing van de clubavonden van de Grote Sociëteit naar het City Centrum aan de Capucijnenstraat paste ook in die beweging. "Toen viel ook voor sommige mensen een groot deel van het "niveau" weg", aldus Jef Caelen. De thematiek van de films veranderde ook; die was aanvankelijk gericht op Maastricht. Tussen 1974 en 1982 maakten de leden van de LAS jaarlijks journaals waarin de belangrijkste evenementen in Maastricht op film werden vastgelegd. De journaals verdwenen rechtstreeks naar het Gemeentearchief.¹²³ Het is onduidelijk of en hoe vaak ze getoond werden.¹²⁴ De LAS ontving overigens van de gemeente Maastricht een vergoeding voor deze registraties.

Rond 1980 ontstond er ook binnen de LOVA verzet tegen nieuwe reorganisatieplannen die binnen de NOVA leefden. Arie de Jong, lid en voorzitter van de Geleense Smalfilmclub en voorzitter van District Limburg, was een van de leiders van dat verzet.¹²⁵ Omstreden punten waren de organisatiestructuur, de financiën, en

117 Notulen Jaarvergadering van de Limburgse Amateur Smalfilmclub "LAS.", gehouden op donderdag 6 januari 1977, te 20.00 uur, in het clublokaal in de "Grote Sociëteit" aan het Vrijthof te Maastricht, 7 (ibidem).

118 Geautoriseerde transcripties van de interviews met voormalig LAS-voorzitter Jef Caelen (28-10-2020) en huidige LAS-voorzitter Con Soeters en LAS-secretaris Laurent Beckers (26-11-2020) zijn beschikbaar en opvraagbaar bij het Limburgs Museum. Dit geldt eveneens voor de interviews met Arie Stas (19-11-2020), Pieter Kiewied (6-1-2021) en Daniël Beckers (8-1-2021).

119 Interview met Jef Caelen.

120 Interview met Con Soeters en Laurent Beckers.

121 Interview met Jef Caelen.

122 Interview met Con Soeters en Laurent Beckers.

123 Collectie Regionaal Historisch Centrum Limburg.

124 Interview met Con Soeters en Laurent Beckers.

125 De Jongs ervaringen tijdens diens studententijd als novice van de Groninger Smalfilmers is fraai beschreven in Slootweg, *Resistance, disruption and belonging*, 159-163.

het lidmaatschap van individuen. De Jong en zijn medestanders wilden meer verantwoordelijkheid leggen bij de clubs in het land. De centrale organisatie van de NOVA moest daarop bouwen.¹²⁶ De debatten over de herstructurering hebben zich jaren voortgesleept. In een brief, gedagtekend 26 november 1987, en gericht aan het bestuur van de NOVA, de leden van de Federatieraad en de leden van de LOVA-raad, zet Arie de Jong de verwickelingen met de NOVA vanaf 1977 op een rijtje. Met ingang van 1989 zegde de LOVA het lidmaatschap van de NOVA op. In 1990 zou de LOVA weer toetreden tot de NOVA. Uit het feit dat De Jong tot secretaris van de NOVA wordt benoemd kan worden afgeleid dat hij het pleit had gewonnen.

4.2 Amateurs tussen familiefilms en professionals

Het voorbeeld van de LAS laat zien dat in de jaren tachtig het traditionele gezelligheidskarakter van deze van oudsher gezeten club achteruitging. Uit de gesprekken met voorzitters en oud-voorzitters komt naar voren dat in de clubs in plaats daarvan een cultuur ontstond van kwaliteitsverbetering en leren van elkaars werk. Dat zijn in essentie doelen die de amateurfilmbeweging vanaf haar ontstaan heeft omarmd, ook in de clubs.¹²⁷ Het vormt een rode draad door een eeuw amateurfilmen, met zijn vele educatief bedoelde tijdschriften en boeken.¹²⁸ Het lidmaatschap van de nationale koepel of de Limburgse bond had tot voordeel dat filmers konden deelnemen aan uitgeschreven wedstrijden. Op nationaal niveau betrof dat het NOVA Filmfestival – als eventuele nominatie voor de internationale Unica (Union Internationale du Cinéma, opgericht in 1937)

wedstrijd – en binnen de provincie de Limburgse Filmdagen, die onder de naam Limburgse Smalfilmdagen voor het eerst georganiseerd werden in 1977. Zo konden leden met elkaar de strijd aangaan maar vooral van elkaar leren. Naast de Limburgse Filmdagen bestaat sinds 1978 ook de ICO, de Inter Club Ontmoeting.¹²⁹ Clubs en filmers ontmoeten elkaar dan om films die rond een tevoren vastgesteld thema zijn geproduceerd, te bekijken en te bespreken. Het prioriteit geven aan educatie op club- of koepelniveau was één manier om een kwaliteitsverbetering te bewerkstelligen.

Een andere manier om een kwaliteitsslag te maken was samenwerken met filmprofessionals. In Limburg is sinds 1987 de audiovisueel consulent van Stichting Kunst & Cultuur Limburg, dat in 2013 opging in het Huis voor de Kunsten Limburg, actief betrokken bij een ‘professionaliseringslag’ van amateurfilmers en hun organisaties. Toen Hay Joosten deze functie in 1987 ging vervullen trof hij ‘een naar binnen gekeerde, introverte organisatie’ aan.¹³⁰

‘Deskundigheid van buitenaf werd wantrouwend bekeken. Binnen de clubs was éénoog koning, zij schoolden hun clubleden. Dat leverde al snel “inteelt” films op. Er werd niet samengewerkt met organisaties van buiten de LOVA. Natuurlijke partners zoals bijvoorbeeld Kunstencentra, Filmhuizen, Fotobond en loslopende filmers werden niet benaderd. Nieuwe ontwikkelingen zoals de komst van video werden in de eerste jaren angstvallig buiten de deur gehouden. Er ontstond zelfs ruzie over tussen de smalfilmers (8mm en 16mm) en videofilmers. Veelal was techniek lei-

126 <http://www.ariedejong.eu/archiefnova/>.

127 Slootweg, *Resistance, disruption and belonging*, passim.

128 Van der Heijden, *Hybrid histories*, passim.

129 Voor een overzicht van alle Inter Club Ontmoetingen, zie de website van het Video Kollektief Weert: <http://www.vk-weert.nl/HISTORIE%20lCO%202019.pdf>.

130 Persoonlijke communicatie via e-mail, Hay Joosten, 5-10-2020.

dend. Het ging vooral over de technische beeldkwaliteit. Inhoudelijke discussies kwamen weinig aan bod. Pas eind jaren tachtig kwam daar langzaam verandering in. De videobeelden werden steeds beter en de komst van de computer heeft met name bij montage veel vernieuwing gebracht. Ik heb vanaf mijn aantreden (1987) als consultant film, fotografie, filmhuizen van de Stichting Kunst & Cultuur geprobeerd dat isolement te doorbreken en vol in te zetten op samenwerking, vernieuwing en inhoudelijke projecten.’

Projecten als ‘Oog op A73’ en ‘Underground’ in de jaren 90 waren bedoeld als proeftuinen voor samenwerking tussen amateurs onderling en tussen makers en professionele filmcoaches. Het opzetten van het platform voor amateurfilmers CineLOVA in 2019 als opvolger van de LOVA, met Jef Caelen als een van de kartrekkers, is volgens Hay Joosten een uitvloeisel van de toen ingezette beweging.¹³¹ Op de CineLOVA-website wordt het aspirant-lid thans als volgt aangesproken:¹³²

Ben jij een verhalenverteller? Iemand die een boodschap wil overbrengen, een gebeurtenis wil registreren of een kwestie aan de kaak wil stellen middels het medium film? Vind jij het leuk om in je vrije tijd speelfilms, documentaires, reportages of videoclips te maken? Dan ben je hier op de juiste plek! CineLOVA is het platform voor enthousiaste, ambitieuze, non-professionele filmers.

De oprichting van CineLOVA, dat zich ‘platform voor non-professionele filmers’ noemt, leidde direct tot de ontwikkeling van cursussen, met een trendy term *masterclasses*, die werden gegeven door de Limburgse documentairemakers Bart Hölscher (2019) en Ruud Lenssen (2020). Een deel van de amateurfilmers die deelnemen, krijgt de kans om een film te maken van idee tot de afwerking, waarbij ze in een aantal sessies gecoacht worden door professionals.¹³³ Uit de interviews blijkt grote eensgezindheid over de winst: ‘het maken van betere films’. In de woorden van Con Soeters is ‘het verhaal’ in de film van alle tijden, maar gaat het erom hoe je dit door narratieve vaardigheden en filmtechnische aspecten naar een hoger plan tilt.¹³⁴

Institutionele veranderingen zijn de laatste jaren belangrijker voor de ontwikkeling van de clubfilm dan technologische innovaties, suggereert Hay Joosten. Dat klopt, zolang we naar de opnameapparatuur kijken. Op dat vlak lijkt het super-8 formaat in de jaren zeventig en tachtig leidend te zijn, om vanaf eind jaren tachtig die positie geleidelijk, en soms gepaard gaand met verzet, af te staan aan video.¹³⁵ De introductie van video leidde in Weert in 1987 tot een opsplitsing van de bestaande smalfilmclub in het Video Kollektief Weert en de Filmclub Weert.¹³⁶ In 1991 neemt de heer Lenders van de Filmclub Weert echter weer het initiatief ‘om een wedstrijd te organiseren tussen leden van de Filmclub Weert en het Video Kollektief Weert; de Lenderstroofe is geboren, dit wordt een jaarlijks terugkerende wedstrijd’.¹³⁷

131 Hay Joosten, e-mail, 5-10-2020.

132 <https://www.cinelova.nl/cinelova/over-cinelova/>.

133 Interview met Jef Caelen.

134 Interview met Con Soeters en Laurent Beckers.

135 Collectiedocumentatie Limburgs Museum. Uit de programmaboekjes van de edities van de Limburgse Smalfilm- en Videodagen vanaf 1977 heeft Frank Holthuizen een inventaris aangelegd van alle documentaires en speelfilms over lokale of regionale cultuurhistorische thema's. Daaruit is af te leiden dat, op een klein aantal 16mm films na, het merendeel van de producties super-8 betrof. In 1988 worden voor het eerst enkele films op VHS en Video 8 vertoond. Rond 1995 is het aanbod in de wedstrijd overwegend video en is er nog slechts een handjevol cineasten dat trouw blijft aan super-8 of 16mm.

136 Zie: <http://www.vk-weert.nl/historie.html>.

137 21 oktober 1991, geraadpleegd op: <http://www.vk-weert.nl/historie.html>.

In andere clubs lijkt de introductie van video niet tot spanningen te hebben geleid, maar veeleer tot uitwisselingen tussen gebruikersgeneraties, zoals Van der Heijden dat beschrijft.¹³⁸ Enerzijds zijn er ‘early adopters’ van nieuwe technologie, anderzijds kijken heel veel amateurs de kat uit de boom en bouwen zo lang mogelijk voort op bestaande technologie en vaardigheden.¹³⁹

Technische ontwikkelingen aan de vertoningskant lijken grotere impact te hebben gehad op de amateurwereld. Op de eerste plaats was dat de opkomst van lokale en regionale televisie. Die biedt een podium voor lokale en regionale producties. Amateurfilms hebben vaak een lokale of regionale oriëntatie, enerzijds uit interesse,¹⁴⁰ anderzijds uit noodzaak. Als de locatie voor een speelfilm aan zee ligt, wordt het opnemen wel erg ingewikkeld en kostbaar.¹⁴¹ Lokale en regionale televisie vormen – in principe – een platform voor dit soort producties, tenminste indien ze voldoen aan de gestelde kwaliteitseisen. De opmars van YouTube en aanverwante kanalen is een ander verhaal. Ze bieden een geheel nieuw medium om amateurvideo’s te vertonen, waarop ook directe feedback door kijkers, van waar ook ter wereld, kan worden gegeven. De platforms, of de gebruikers van de platforms, stellen weer andere eisen aan de vertoonde video’s, onder andere wat betreft lengte. Veel hedendaagse amateurfilmers kijken met enig dedain neer op de grote hoeveelheid bewegende beelden die tegenwoordig via smartphones worden opgenomen en gedeeld. Ze noemen het bewegende beelden, maar geen films.¹⁴² Daniël Beckers, met zijn 43 jaar de jongste geïnterviewde ama-

teurfilmer, is echter uiterst positief over de kwaliteit van veel producties die op YouTube te zien zijn. Kort, hoge snelheid in het verhaal en goede kwaliteit geluid. Dat laatste wordt ook onderstreept door Pieter Kiewied, die een achtergrond in geluid heeft.¹⁴³ Daniël Beckers is vaak teleurgesteld in de lage kwaliteit van het geluid en de grafische vormgeving van reguliere amateurfilmproducties.

YouTube heeft volgens Kiewied en Beckers ook op een andere manier voor een revolutie in het amateurfilmen gezorgd. Terwijl voorheen de clubs een belangrijke rol vervulden wat betreft kennisoverdracht, zijn op dit moment talloze instructievideo’s op YouTube te vinden. Zowel Beckers als Kiewied maken er graag gebruik van. Kiewied is daarover heel expliciet: ‘ik heb een club [op YouTube] naast de club’. De educatieve functie van de amateurclub wordt (deels) overgenomen door YouTube. Educatiewetenschapper Etienne Wenger duidt die nieuwe educatieve verbanden aan als een ‘community of practice’.¹⁴⁴ Het op individuele wijze tot zich nemen van de kennis die via YouTube tutorials verspreid wordt, past – vinden Beckers en Kiewied – bij de nagestreefde amateurstatus. Beiden reflecteren expliciet wat die, op dit moment, inhoudt. Beckers en Kiewied omarmen de autonomie die de amateurfilmer heeft en zouden voor geen goud als professional aan de slag willen. Daniël Beckers legt uit: ‘Ik weet een beetje wat een professionele filmer moet doen. Die is aan een budget aan het sleuren; mensen bij elkaar te halen. Ik zou mijn creatieve vrijheid moeten opgeven en verantwoordelijkheid aan een producer moeten afleggen. Ik moet er niet aan denken. Laat

138 Van der Heijden, *Hybrid histories*, passim; zie ook Slootweg, *Resistance, disruption and belonging*, 172-197.

139 Interview met Daniël Beckers.

140 Interview met Arie Stas.

141 Interview met Pieter Kiewied.

142 Interview met Con Soeters en Laurent Beckers; interview met Jef Caelen.

143 Interview met Pieter Kiewied.

144 Wenger, Etienne, *Communities of practice: Learning, meaning, and identity* (New York 1998).

Amateurfilmer Herman Haenen omstreeks 1979 bezig met super-8 opnames in zijn autobedrijf. Fotograaf onbekend (Limburgs Museum, gedigitaliseerd fotoalbum in filmdocumentatie Herman Haenen).

mij maar lekker doen wat ik doe'.¹⁴⁵ Beiden zien als een wezenlijk aspect van het amateurisme dat de filmer zich enerzijds bewust is van zijn of haar beperkingen, en anderzijds zijn of haar talenten zo wijd mogelijk wil ontplooiën.

De verhoudingen tussen amateur en professional lijken danig in beweging. Er vallen uiteenlopende trends waar te nemen. Door de inzet van professionele filmers in de rol van coaches ontwikkelt het amateurfilmen zich deels meer in de richting van het professionele vakmanschap. Anderzijds kiest een aantal amateurs expliciet voor hun niet-professionele status. Voor de jongste generatie in de audiovisuele wereld lijken weer andere ontwikkelingen relevant. Zij hebben vaak een opleiding genoten op AV-terrein op MBO- of HBO-niveau.

Zij zijn jong, maar voelen zich aankomende professionals. Ze kunnen ook meedoen aan *pitches* die CineSud uitschrijft voor producties. Daniël Beckers constateert dat de amateurfilmclubs nog grotendeels worden gedomineerd door mannen. Indicatief daarvoor is dat slechts één collectie van een vrouwelijke amateurfilm-maker uit de clubwereld, van Riet Nederpel, is aangeboden aan het Limburgs Museum. Haar bijzondere aandacht had het werk van de omstreden kunstenaar Aad de Haas die met zijn gezin op kasteel Strijthagen in haar woonplaats had geleefd. Hoe uniek het werk van een amateurfilmer kan zijn, blijkt uit haar film over de restauratie van een Kruisweg die Aad de Haas had gemaakt voor het Heerlense Sint Joseph Ziekenhuis. Ze volgt de gang van de vijftien

145 Interview met Daniël Beckers.

jaar lang opgeslagen staties naar het restauratie-atelier tot deze een nieuwe plek vinden in het raadhuys van fusiegemeente Landgraaf.¹⁴⁶ Dit lijkt de enige film te zijn waarin dit proces uitvoerig is gedocumenteerd.

De afgestudeerden aan de AV-opleidingen tellen wel tal van vrouwen. Maar zij voelen zich, en werken als jonge professionals. Daniël Beckers omschrijft dat als volgt: 'Ik ken maar weinig jongeren die zich aanmelden bij de LAS filmclub of andere filmclubs. Het is een stabiele groep; heel statisch allemaal. Ik ken wel een aantal mensen in Maastricht die al op heel jonge leeftijd al professioneel bezig zijn. Ook best wel een aantal vrouwen die dat doen. Professioneel duiken ook vrouwen op bij het Limburg Film Festival. Bij de amateurs is dat een stuk minder.'¹⁴⁷ Het Maastrichtse collectief en platform Video Power lijkt een representant van dit soort ontwikkelingen.¹⁴⁸ Bij dit collectief gaat het om jonge filmers – vaak kunstenaars – die zich niet als amateurs zien, maar wel van elkaar leren als community, bijvoorbeeld door middel van *pitches*.

Tot dusverre heeft de literatuur weinig aandacht voor amateurfilmers die van hun hobby hun vak maakten. De nadruk ligt op de democratisering van het medium. Het zou interessant zijn na te gaan in hoeverre het maken van *home movies* en amateurfilms een startpunt is geweest voor een beroeps carrière. Een voorbeeld van een Limburgse amateurcineast die professioneel van betekenis werd in de audiovisuele wereld, willen we uitlichten.

Herman Haenen, eigenaar van een auto-garage in Heerlen, maakte als lid van de Filmclub Voerendaal in de jaren zeventig tientallen super-8 films. Een opvallende trend in zijn werk was de stop motion-animatie;

zijn onderwerpen betroffen onder meer de familie, de auto, autocross en fantasieverhalen. Haenen was – samen met een groeiend aantal Limburgse collegafilmers – meervoudig winnaar bij de nationale wedstrijden van de NOVA.¹⁴⁹ Na 1980 oriënteerde hij zich op video en richtte een van de eerste videocommunicatiebedrijven in Limburg op: Video Limburg, dat uit commercieel opdrachtwerk inkomsten genereerde. Daarnaast maakte Haenen uit persoonlijke belangstelling vrije producties over Limburgse beeldende kunst en geschiedenis. Via zijn contacten met de NOS, met name journalist Huub Mans, slaagde hij erin om uitvoerig research te doen in de toen nog weinig ontsloten filmarchieven van Polygoon en de Rijksvoorlichtingsdienst. Ook kende hij de weg in de Limburgse archieven, waar hij filmmateriaal van amateurcineasten opspoorde. Zijn activiteiten als beeldresearcher en documentairemaker zouden pas jaren later gevolgd worden door onder andere de regionale televisie. Haenens stedenfilms over Maastricht, Sittard en Heerlen waren grensverleggend in de toenmalige audiovisuele productiewereld. Hij is vermoedelijk de eerste Limburgse cineast die onderwerpen als bovengenoemd op een documentaire manier met video in beeld bracht.¹⁵⁰

4.3 Genres en onderwerpkeuze

De tot dusverre besproken ontwikkelingen hebben ook hun neerslag op de genres en onderwerpkeuzes van amateurfilms. Voorzitter Con Soeters van de LAS is beslist in zijn antwoord als hem gevraagd wordt naar de lokale oriëntatie in films bij de LAS: 'Maastricht, nee dat was iets voor vroeger, daar zijn genoeg films over gemaakt'. Arie Stas van de Sevenumse

146 Collectie Limburgs Museum: De restauratie van de Kruisweg van Aad de Haas (1988).

147 Interview met Daniël Beckers.

148 Zie: <https://www.videopower.eu/>.

149 Voor een overzicht van de nationale film- en videoedstrijden georganiseerd door de NOVA, zie: <http://www.ariedejong.eu/archiefnova/>.

150 Film- en videoarchief van Herman Haenen: collectie Limburgs Museum.

Videoclub is daarentegen een fervent pleitbezorger van onderwerpen met een cultuurhistorische betekenis.¹⁵¹ Volgens Daniël Beckers is het niet zozeer de geografische oriëntatie die het verschil maakt. Amateurfilms zijn immers nog steeds grotendeels lokaal en regionaal van karakter. Maar de onderwerpkeuze van jongere filmers is anders. Hun belangstelling betreft niet langer monumentale kerken of belangrijke Limburgse kunstenaars, maar mensen, hun lotgevallen en emoties. Er bestaat wel overeenstemming onder de geïnterviewden over de genrekeuze. Speelfilms zijn de laatste decennia populairder geworden, ook omdat de moeilijkheidsgraad daarbij het hoogste ligt.

Een systematische analyse van inzendingen voor de Limburgse Filmdagen is op dit moment onmogelijk, omdat de programmaboekjes nergens volledig voorhanden zijn. De programmaboekjes uit de periode 1977-2002 zijn gereconstrueerd,¹⁵² waar het documentaires en speelfilms betreft over lokale of regionale cultuurhistorische thema's. Het overzicht van de jaren 2003 tot en met 2019 is gedeeltelijk toegankelijk via de titellijst van de CineLOVAtheek, het interne uitleensysteem van producties waarvan de makers nadrukkelijk toestemming hebben gegeven voor openbare beschikbaarheid. Op basis van bovenstaande bronnen is een eerste globale analyse gemaakt van de inzendingen voor amateurfilmwedstrijden, die een indicatie geeft van de ontwikkelingen in genres en onderwerpkeuze van Limburgse makers.

In een eeuw amateurfilm keren een aantal filmgenres steeds terug, wat sinds 1932 ook zichtbaar is in de lijst aan prijswinnende titels van de Nederlandsche Smalfilm Liga, vanaf 1949 de NOVA-smalfilmwedstrijden. De speelfilm, de documentaire, de zogenaamde genrefilm, de reisfilm, de familiefilm, de experimentele film of de animatiefilm; allemaal komen ze voorbij.

LIMBURGSE SMALFILMDAGEN 1978	H. v. VLOTEN	W. OOSTERMAN	PH. BL. OERMENDAL	J. LODDER	A. KOOP
SURREALISME	•	•	•	•	•
ACCEPTANCE	•	•	•	•	•
PLACE DU T.	•	•	•	•	•
SCHADUW	•	•	•	•	•
CORSICA	•	•	•	•	•
AMSTEL RACE	•	•	•	•	•
SMALLFILM	•	•	•	•	•
HELGA	•	•	•	•	•
VOLAUTOM.	•	•	•	•	•
ONDERZEIL	•	•	•	•	•
TRIM U FIT	•	•	•	•	•
Z. WOORDEN	•	•	•	•	•
KINDERLEED	•	•	•	•	•
NATASCHA	•	•	•	•	•
PAGANINI	•	•	•	•	•
GEZICHT z. M.	•	•	•	•	•
MARCHE	•	•	•	•	•
EENDJE	•	•	•	•	•
LUIKSE FOIRE	•	•	•	•	•
VERRASSING	•	•	•	•	•
SPACE 2000	•	•	•	•	•
MONT VERITE	•	•	•	•	•
HET DORP	•	•	•	•	•
AMBACHTEN	•	•	•	•	•
GETUIGEN	•	•	•	•	•
TOON	•	•	•	•	•
EEN BLOEM	•	•	•	•	•
NACHTEN	•	•	•	•	•
16	•	•	•	•	•
SAM	•	•	•	•	•

Een blik op het scorebord tijdens de Limburgse Smalfilmdagen 1978 geeft tevens een indruk van de filmgenres. Fotograaf onbekend (Limburgs Museum, gedigitaliseerd fotoalbum in filmdocumentatie Herman Haenen).

151 Interview met Arie Stas.

152 Zie noot 136.

De genres zijn ook door de clubwereld gedefinieerd. Sommige genres zijn een tijdlang minder in de mode om vervolgens weer terug te keren. Het lijkt er op dat korte speelfilms en genrefilms lange tijd domineren. Dat is ook het geval bij de eerste Limburgse inzendingen voor de NOVA-wedstrijden. De eerste keer dat een Limburgse productie nationaal werd bekroond, was in 1961 met een eervolle vermelding voor de genrefilm 'Milord', gemaakt door G.J.A. Lenders, lid van de Weerter Smalfilm Club. Een jaar later volgde er een eervolle vermelding voor A.J. Papen, lid van de Venlose Smalfilm Club, met zijn speelfilm 'De spaarpot'. In 1964 viel de LAS voor het eerst in de prijzen, met meerdere films, waaronder een prijs voor de meest functionele geluidstoepassing in een film. Vanaf die tijd vallen er bijna jaarlijks prijzen voor Limburgse amateurclubfilmers op de NOVA-wedstrijd.¹⁵³

Als in 1977 voor het eerst de Limburgse smalfilmwedstrijden worden gehouden, lijken de inzendingen zich te bewegen richting documentaire en reportage. Door het ontbreken van een betrouwbaar overzicht vallen reisreportages, genrefilms, experimentele films en familiefilms buiten ons gezichtsveld. Maar wat betreft de documentaires ontstaat het volgende spectrum van onderwerpen van 1977 tot en met 2002:

- **Ambachten:** bakker, molenaar, imker, slager, bierbrouwer.
- **Kunstnijverheid:** pottenbakker, glasbewaterker, bronsgieter.
- **Kunstenaars:** regionale, professionele en amateurkunstenaars.
- **Folklore:** schutterij, carnaval, kermis, de bronk.
- **Kerkelijk leven:** processies, missiekloosters, bedevaart.

- **Ons schone Limburgse land:** stedschoon, (restauratie van) monumenten en natuurschoon.
- **Landbouw en industrie:** (ontmanteling van de) mijnindustrie, van mijnlandschap naar groen landschap.
- **Infrastructuur:** spoorwegen (de Miljoenenlijn), de Maas, de Geul, watersnood.
- **Sport:** amateursport, beroepswielrennen.

In zijn algemeenheid betreft het weinig omstreden onderwerpen; slechts een enkele keer duikt een film rond milieuproblematiek op, maar dat blijkt een zeldzaamheid. Eén productie, 'Van zwart naar groen', lichten we eruit. Een aantal filmclubs uit de Oostelijke Mijnstreek werkte daarin samen in opdracht van het bestuurlijk orgaan dat de sanering van de mijngebieden coördineerde. Ze registreerden de kaalslag van de mijnindustrie en de landschappelijke, recreatieve en woonbestemming van de voormalige mijnbouwgebieden. De eindproductie, met archiefbeelden, was in handen van een professionele videostudio. Vervolgens is de film door de provincie Limburg als voorlichtingsfilm gebruikt. Een verandering valt waar te nemen vanaf 2000, als makers meer oog lijken te krijgen voor het op documentaire wijze uitdiepen van historische thema's. In het interview betoont Arie Stas zich daar een groot voorstander van. Een documentaire moet een verhaal vertellen wat een heldere structuur vereist. Nieuwe thema's duiken dan op, zoals de Eerste of Tweede Wereldoorlog, een oude industrie, de geschiedenis van missiekloosters, een archeologische verkenning, of een familie-kroniek.

De eerder beschreven kwaliteitsslag wordt in de filmcollectie Limburg weerspiegeld, onder andere met de integrale verwerving van negentien videoproducties, in 1996 gemaakt in

153 <http://www.ariedejong.eu/archiefnova/>.

het kader van het project Oog op A73.¹⁵⁴ Uit de overgangperiode van video naar digitaal zijn nogal wat amateurfilms in diverse genres toegevoegd aan de Limburgs Museumcollectie. Deze laten een ontwikkeling zien van de amateurfilmer die een thema aardig verbeeldt, tot een maker die de vaardigheden beheerst om een verhaal te vertellen dat de kijker aanspreekt. In sommige gevallen zelfs met een door de filmers zelfgeschreven verhaal.¹⁵⁵ Sedert 1999 bekroont het Limburgs Museum jaarlijks de beste cultuurhistorische film met een Limburgs onderwerp.¹⁵⁶ De winnende producties worden vervolgens in de filmcollectie opgenomen. Toch blijkt de regionale geschiedenis anno 2021 nog slechts een klein deel van de amateurfilmproductie uit te maken. Speelfilms over regionale thema's zijn nog schaarser geworden. Speelfilms betreffen thans vaak kleine menselijke verhalen, waarin enerzijds gevoelens worden uitgediept of anderzijds humor de hoofdrol opeist.

Documentaires en historische onderwerpen hebben wel baat gehad bij de opkomst van de regionale televisie. Dat komt in meerdere interviews terug, bijvoorbeeld in ons gesprek met Arie Stas.¹⁵⁷ Stas is een groot pleitbezorger van aandacht voor lokaal en regionaal historisch erfgoed. Lokale televisie vormt daarvoor een platform, in Sevenum maar ook in

Maastricht.¹⁵⁸ Historische en culturele thema's acht Stas veeleer relevant op lokaal of regionaal niveau dan provinciaal. Daarvoor acht hij de culturele verschillen in Limburg te groot.¹⁵⁹

4.4 Deelconclusie

Amateurfilmclubs in Limburg zijn de afgelopen 75 jaar met een scala van veranderingen geconfronteerd. Veranderingen in de opnameapparatuur maakten een grotere mobiliteit mogelijk. Tegelijkertijd hebben amateurproducties een lokale of regionale oriëntatie gehouden. Maar de interesse in het registreren van lokale tradities is gedaand. Als de Limburgse geschiedenis aan bod komt, dan wordt een serieuze, documentaire aanpak geëist.

Veranderingen in distributiemogelijkheden lijken van groter belang dan innovaties in opname- en productietechnologie. De clubs worden met twee tegengestelde ontwikkelingen geconfronteerd. Enerzijds biedt de opkomst van lokale en regionale televisie amateurfilm-makers de mogelijkheid een lokaal publiek te bereiken. Anderzijds bieden media als YouTube en Vimeo een mogelijkheid om een verspreid publiek te bereiken, en te profiteren van educatieve video's die een globale 'community of practice' creëren. Filmmakers verschillen in hun waardering voor deze nieuwe mogelijkheden,

154 Collectie Limburgs Museum; Oog op A73 was een samenwerkingsproject tussen Symbiose Kunst en Cultuur (tegenwoordig Huis voor de Kunsten Limburg) en Stichting Beeldende en Audiovisuele Amateurkunst (SBA, Utrecht). In het kader van de opening van het traject Venray-Venlo van de autosnelweg A73 maakten in 1996 amateurfilmers producties die thematisch verbonden waren met mobiliteit en natuur. Ze werden bij de openingsmanifestatie op diverse locaties langs het tracé gepresenteerd. Het betreft analoge producties op het U-Matic- en Betacam SP-formaat.

155 Collectie Limburgs Museum: onder meer de speelfilm- en documentaire producties van Beeldband (Venlo) gemaakt sinds 2011: Eigenheimer, Loekies Place, Bestemming Ongewis, Het Boermans Volkstheater mak en speelt "Ut Patternaat".

156 LIFVA-prijs (1999-2006), Tijdsbeeldprijs (2012, 2014), Servaas Huysprijs (2017, 2019).

157 Interview met Arie Stas.

158 Interview met Con Soeters en Laurent Beckers.

159 Interview met Arie Stas.

die niet persé leeftijdsgebonden hoeft te zijn, zoals uit de interviews met Pieter Kiewied en Daniël Beckers blijkt.

Is er dan in het spanningsveld tussen lokale televisie en de globale verlokkingen van het internet een rol voor de provincie weggelegd? In de onderwerpkeuze lijken provincie en natie er minder toe te doen. De provincie Limburg heeft zich bij de institutionele stimulering van de Limburgse amateurfilm doen gelden. Dat was zo bij oprichting van het LiFVA, en dat is de laatste jaren weer zo. Alle geïnterviewden spreken hun lof uit over CineLOVA, en de stimulerende werking die daarvan uitgaat. In een interview schat Caelen de kwaliteit van de Limburgse amateurfilm hoog in. Hij noemt drie factoren die wat hem betreft daaraan hebben bijgedragen.¹⁶⁰ Hij roemt het door de provincie ingerichte Huis van de Kunsten, hun subsidies maar vooral ook hun directe ondersteuning. Daarnaast noemt hij L1, die als regionale omroep al vele jaren de mogelijkheid biedt om amateurfilms uit te zenden. Tenslotte vormen de filmtheaters in Limburg een steunpilaar. Hij concludeert: 'Dat zijn drie stevige zaken. Dat is het Huis, dat is L1 en dat zijn de theaters. En dat hebben ze in Nederland nergens'.

5. Kaleidoscoop, experimentele film en tegencultuur

Als derde manifestatie van amateurfilms willen we weggijken van familiefilms en amateurproducties uit de filmclub, en onze lens richten op een drietal manifestaties van 'afwijkende' of alternatieve films: kaleidoscopische, experimentele en geëngageerde films. Anders dan de films van de in clubverband opererende amateurfilmers uit het vorige deel sluiten deze films aan bij de eerdergenoemde avant-garde traditie en idealen van de Nederlandsche Smalfilmiga, waarin het experimenteren met film als kunstvorm en als expressief medium centraal stond.

5.1 Kaleidoscopische films

In de analyse van gebruikersgeneraties, technologische ontwikkelingen en de institutionalisering van de amateurfilm hebben we geregeld aandacht besteed aan de onderwerpen die Limburgse amateurfilmers in beeld brengen. Thema's uit het familieleven vormden vanzelfsprekend de motivatie voor de eerste amateurfilmers, maar ook – en steeds vaker – onderwerpen van buiten het gezin. Filmhistoricus Danièle Wecker vond in de collecties van het Centre National de l'Audiovisuel in Luxemburg (CNA) nog een ander, verrassend motief voor amateurfilms: verbeeldingen die te maken heb-

Beeld uit de 16mm film 'Feestverlichting Heerlen'. Hub Leufkens, 1938 (Limburgs Museum, collectie bewegend beeld, objectnummer 0730).

160 Interview met Jef Caelen.

ben met moderniteit en de techniek van het medium.¹⁶¹ Wecker beschrijft spectaculaire, bijna kaleidoscopische visuele effecten zoals deze naar voren komen in filmopnames van bewegende lichten op kermissen. De ‘*mode of an attractional display*’ betreft in haar visie in de kern het vastleggen van een abstractie, iets zonder context. Vergelijkbaar met een autonoom kunstwerk is dit een heel andere benadering dan het ‘figuratief uitbeelden’, het documenteren van een situatie, waar een amateurfilmer in klassieke zin mee bezig is. In het voorbeeld van de lichtjes op de kermis is sprake van opnames waarin de kijker de aanwezigheid van de camera bespeurt, doordat de filmer vanuit een draaiende attractie registreert. De bewegende camera is een onderdeel van de visualisatie die de toeschouwer ziet in bijvoorbeeld lichtjes die strepen worden in het beeld.

Is dit soort visuele spektakel ook terug te vinden in de filmcollectie Limburg? En komt het daarbij in de buurt van een stijl die ook Limburgse amateurfilmers toepassen? In de collectie vinden we voorbeelden van licht en beweging als hoofdonderwerp, maar heel bescheiden. Het meest sprekende voorbeeld vormt een 16mm film van Hub. Leufkens die het feestelijk verlichte Heerlen bij nacht vastlegt ten tijde van het veertigjarig regeringsjubileum van koningin Wilhelmina in 1938.¹⁶² Licht vormt het hoofdthema van de film. Om het een autonome, abstracte film te noemen gaat te ver, want we zien in de beelden de nodige context die de opnames lokaliseert en dateert. Door de lijnen van de verlichting is de vorm van bekende bouwwerken herkenbaar (onder andere de schoorsteen van de mijn Oranje Nassau I en de schacht van de mijn Oranje Nassau II) en valt er een verlichte tekst te zien.

Maar effecten van vreugdevuren, het omfloerst licht van de koplampen van rijdende auto’s, verlichte draaiende molenwieken, de spiegeling van lichtjes van een ‘zeilschip’ in het water maakt dat Leufkens het licht laat dansen.

Een andere benadering van een ‘*attractional display*’ vinden we in een conventionele familie-film van Michel Sax, opgenomen in 1944 en 1945.¹⁶³ Een scène op de kermis in Venlo valt op door een bewuste bewegingssuggestie. De kinderen Sax zitten op toestellen in de carrousel, de camera draait vanuit het middelpunt van de carrousel mee in de rondte. De camera stelt scherp op de kinderen en legt hen statisch vast, maar het plein en de gebouwen zijn in een ronddraaiend panorama te zien. Het kaleidoscopische zit in het registreren van het plein vanuit verschillende invalshoeken. Dat effect lijkt bewust te zijn toegepast, maar is geen abstracte vertaalslag van het onderwerp kermis.

Zo zijn nog enkele films in de collectie te duiden als verbeeldingen van kaleidoscopische effecten. Te denken is aan vuurwerk, strepen van autolichten en beweging van machines in industriefilms van amateurs. Het blijft echter mondjesmaat. Het loont de moeite om na te gaan of binnen het genre ‘experimentele film’ andere, aansprekende voorbeelden te vinden zijn. Dat genre biedt de amateurfilmer de mogelijkheid en positie om als autonoom filmer een nieuwe vormentaal te ontdekken.

5.2 Experimentele films

‘Experimentele film’ is in de amateurwereld een jureringscategorie, net als speelfilm, documentaire, genrefilm, reportage of animatiefilm. Soms valt de experimentele film in een subcategorie, samen met vakantiefilms, reisfilms,

161 Wecker, “Something more”.

162 Hub. Leufkens, ‘Feestverlichting Heerlen’, 1938: collectie Limburgs Museum. Hub. Leufkens wordt overigens tot de semi-beroepsfilmmers gerekend.

163 Familie Sax en Venlo in 1944 en 1945: collectie Limburgs Museum.

videoclips of dansfilms.¹⁶⁴ Met zo'n onderverdeling structureren wedstrijdorganisaties de veelsoortige inzendingen om vergelijkingen mogelijk te maken. In de NOVA-geschiedenis zijn de aantallen nominaties per genre vermeld. De subcategorie met de experimentele films is in de periode 1977-2013 het minst genomineerd en in de woorden van Con Soeters zelfs nooit een kanshebber voor een prijs.¹⁶⁵

'Dat is altijd zo geweest. Speelfilm is nog altijd het hoogste wat je kunt bereiken. Jury's geven daar de meeste punten aan. Bij de Limburgse Filmdagen, de ICO [Inter Club Ontmoeting], de NOVA, daar scoren speelfilms nog altijd het hoogst. Een experimentele film zie je nooit en te nimmer een prijs winnen. Documentaires wel.'

Terugkijkend op zijn beginjaren als filmer geeft Soeters toe dat hij het genre graag benutte. Maar achteraf beseft hij dat de kijker zich kon afvragen: 'wat bedoelt de maker met die film?'.¹⁶⁶ De maker van experimentele films eigent zich de status van onafhankelijk maker toe; iemand die zijn eigen productie kan vervaardigen zonder invloed van anderen. In hoeverre bestaat die onafhankelijke, eigenzinnige amateurfilmmaker in Limburg? En vindt hij of zij een publiek?

Waar we in het kaleidoscopische genre de amateurfilmer herkennen met een fascinatie voor cameratechniek, gaat de experimentele filmer verder in het bewerken van het medium. Een niet-standaard omgang met de materialiteit en procedés van film worden geaccepteerd, waarbij de camera niet meer het enige middel is. Technieken als krassen, dubbel belichten,

afwijkend ontwikkelen en onconventioneel monteren worden gebruikt. Het vertellen van een verhaal is geen uitgangspunt, wat mede komt doordat experimentele film vaak ontstaat in andere disciplines zoals wetenschap, beeldende kunst en muziek.¹⁶⁷ Het genre heeft in Nederland een lange traditie. Uiteenlopende stromingen experimentele filmers komen voort uit de in het vorige deel al kort genoemde Nederlandsche Filmliga van eind jaren twintig en begin jaren dertig,¹⁶⁸ uit afgestudeerden aan de Nederlandse Filmacademie eind jaren zestig, terwijl het nieuwe medium video rond 1980 voor een nieuwe opleving zorgt.

In de experimentele film staat de vorm boven de inhoud, en het maakproces is vaak een zoektocht naar vormtaal en materialiteit. Het repertoire aan stijlmiddelen van de professionele avant-garde film spreekt tot de verbeelding en vormde een niche binnen de amateurfilmwereld, ook in Limburg. Soeters behoorde anno 1980 ook tot die niche, en zag in het genre een mogelijkheid om zich emotioneel uit te drukken.¹⁶⁹

'Ik was nog niet zo lang bezig met film. Mijn experiment was ook, wat kan ik doen met dat stukje smalle film. De techniek was al heel boeiend voor mij, maar ook het verhaal zelf. Plakken, knippen, plakken, knippen, plakken. [...] de vier of vijf minuten die die film duurde heb ik wel 1000 keer geknipt.'

Ook in dit genre spiegelt de amateur zich graag aan de beroepsfilmer. Maar beiden hebben een geheel ander perspectief. Waar de experimentele audiovisueel kunstenaar een

164 Zie bijvoorbeeld het document filmgenres op <http://www.ariedejong.eu/archiefnova/>.

165 Interview met Con Soeters en Laurent Beckers.

166 Interview met Con Soeters en Laurent Beckers.

167 Zie o.a.: <https://www.eyefilm.nl/collectie/filmgeschiedenis/artikel/wat-is-experimentele-film>.

168 Voor een geschiedenis van de Nederlandsche Filmliga, zie Linssen, Schoots en Gunning, *Het gaat om de film!*

169 Interview met Con Soeters en Laurent Beckers; Soeters heeft het over zijn film 'De boom en het oog'.

publiek van fijnproevers aanspreekt via galeries en musea, is de amateurfilmer vooral aangewezen op wedstrijden en meer recent de regionale televisie, waar een botsing met de verwachtingen van kijkers voor de hand ligt. Herkenning van emoties en situaties in verhalen vormt een belangrijke commerciële succesfactor, die ook voor de amateurfilmwereld is gaan gelden. Televisie wil navolgbare verhalen. De esthetische en narratieve traditie van generaties amateurfilmers met (professionele) leermeesters, handboeken en cursussen wil dat evenzeer. Volgens die normen opereert ook het systeem van jury's. Wordt een experimentele film niet bekroond of zelfs niet genomineerd, dan kiest de maker een volgende keer mogelijk voor een 'veiligere genre'.

De inzendingen van de filmwedstrijden overziend is dat inderdaad het algemene beeld: de amateur wil mondjesmaat – onder meer via professionele begeleiding – nieuwe wegen ontdekken, maar blijft toch binnen een vertrouwd idioom. Voor de filmer die uit het patroon wil breken, zijn andere podia nodig. Pieter Kiewied en Daniël Beckers noemen de meerwaarde van online videokanalen als het gaat om het ontdekken van nieuwe stijlen.¹⁷⁰

Zijn er dan helemaal geen voorbeelden te geven van onvoorwaardelijk experimenteel werk van amateurfilmers? Soeters maakte zijn experimentele films niet uit verzet, maar als een persoonlijke zoektocht om uitdrukking te geven aan een bepaalde emotie. In dat licht is ook een wat recentere film van Laurent Beckers experimenteel te noemen, hoewel hij in de categorie genrefilm werd beoordeeld en bekroond.¹⁷¹ Via ritmisch gemonteerde close-ups van voeten in beweging tekent de filmer de levensloop van de mens. Een consequent doorgezette vorm. Zou een minder strenge

Beeld uit de dubbel-8 film 'Arbeid'. Adriaan Vroom, 1941 (Limburgs Museum, collectie bewegend beeld, objectnummer 2390).

categorisering van amateurfilms meer toekomst bieden voor de experimentele film? In ieder geval vereist het filmers die zich minder gelegen laten liggen aan conventies.

Nemen we de montage als toetsingscriterium, dan kent de filmcollectie Limburg een verscheidenheid aan films met een experimentele basis. Opvallend is dat deze producties zo goed als allemaal stilistisch terug te voeren zijn op avant-garde stromingen van de vroege twintigste eeuw. Het vroegste voorbeeld is een korte klucht, opgenomen in het Wilhelminapark in Venlo, omstreeks 1918. De film getiteld 'Venlo Villapark' wordt toegeschreven aan de eerdergenoemde Jos Caubo,¹⁷² met in de hoofdrollen de bekende Venlose broers Sef en Mathieu Cornet, de grondleggers van het Venlose volkstheater in de eerste helft van de twintigste eeuw. In het filmpje vechten ze bij een krantenkiosk in het park met een derde

170 Interviews met Pieter Kiewied en Daniël Beckers.

171 De film 'Te voet', Limburgse Filmdagen 2014.

172 Collectie Limburgs Museum. Het 35mm nitraat van deze film werd in 1993 ontdekt in het City Theater in Venlo. Zie bij de eerdergenoemde 'Huzarenfilm'.

man (mogelijk Wiel Seelen) om een filmaffiche. Met name het gebruik van de stop motion techniek, waarmee de grap met het affiche wordt geënceneerd, valt experimenteel te noemen. Op dit filmaffiche staat Max Linder afgebeeld, dé grote Franse filmkomiek uit die tijd en inspiratiebron voor Charlie Chaplin. In feite is dit filmpje van Caubo geïnspireerd door – én een parodie op de films van – Max Linder.

De Venlose journalist en fotograaf Wim Cox valt niet direct tot de amateurfilmers te rekenen, maar we willen hier toch kort bij hem stilstaan. Cox ontwikkelde zich van autodidact tot cineast met als ambitie het medium film voor journalistieke doelen in te zetten. In een poging om een consumptieartikel of een dienst aan de man of vrouw te brengen, maakte Cox in 1935 of 1936 enkele experimentele reclame-filmpjes voor Venlose middenstanders. Het zijn puntige verhaaltjes, waarin hij zich met inventieve (synchroon)montage en dubbelbelichtingen al vroeg talentvol toonde als cameraman en verteller. Net die vaardigheden komen in onze analyse van de amateurfilm steeds boven-drijven: fascinatie voor cameratechniek en de kwaliteit om de montage in te zetten ten dienste van een verhaal.¹⁷³

In de films van Adriaan Vroom zijn techniekbeheersing en creatief talent opvallend aanwezig. Ze versterken de verhalende kwaliteit van zijn films over de tijdgeest en het privé-leven. Ook schuwde hij in enkele films het experiment niet. Zo zien we in *'Jeunesse dorée'* (1940), een zwijgende film, in vrijwel alleen close-ups de extatische dans van een vrouw die

wordt begeleid door een gitarist. De steeds wisselende detailbeelden van de danseres en de muzikant gaan een duel aan in een hallucinerende en steeds snellere montage, die daar-door de suggestie van klinkende muziek oproept. *'Arbeid'* (1941) is een studie van bewegende machinerie in de fabriek NV Staalwerken De Maas in het Bosscherveld te Maastricht. De arbeider komt in beeld maar is niet meer dan een radertje in het productieproces.¹⁷⁴

LAS-lid en meervoudig NOVA-genomineerde Fred van Aubel maakte in 1972 een portret van de in Klimmen woonachtige beeldend kunstenaar Hans Truijen. Behalve opnames van Truijen aan het werk in zijn atelier zien we ook opnames van het gezin van de kunstenaar thuis of tijdens uitstapjes. De film is losjes gemonteerd en lijkt op een 'gewone' familie-film. Met staccato overgangen naar de kunstwerken, gemonteerd op overgangen en ritmes in het geluidsspoor, krijgt het portret een experimenteel en psychedelisch karakter. De film werd tijdens de Kunstmanifestatie Trajecta 83, waar Truijen exposeerde, op video vertoond.¹⁷⁵

De Maastrichtse fotograaf, docent, schrijver en grottengids Jacques Huinck ambieerde eind jaren zestig een internationale filmcarrière. Zijn interesse in film was gewekt toen stadsge-noot Guido Pieters, op dat moment studierend aan de Nederlandse Film en Televisie Academie, een niet alledaagse portretfilm van hem maakte na het winnen van de fotografie-onderscheiding Prix Niépce in 1965. Met vrienden begon hij een productiefirma waarmee ze onder meer korte experimentele speelfilms maakten, zoals

173 Collectie Limburgs Museum. Zie ook Holthuisen, Frank, 'Stad op veren: Venlo door de ogen van filmer Wim Cox', in: *Zestien millimeter Venlo. Wim Cox filmt zijn stad rond 1936* (koopvideo; Venlo 2002).

174 Collectie Limburgs Museum. President-directeur van NV Staalwerken De Maas was Emile Hubert van Oppen, familie van Vrooms echtgenote Maud van Oppen.

175 Collectie Limburgs Museum. Zowel de U-Matic video met de Trajecta 83-versie als het originele super-8 geluidsmateriaal zijn aanwezig.

'Het kind met het scheermes' (1970) en 'Merkwaardige producten' (1974).¹⁷⁶ Ze verwerkten daarin milde maatschappijkritiek en gedachten over rede versus gevoel. Hun films dragen een unieke, absurdistische signatuur met een belangrijke rol voor het geluid. De beoogde filmcarrière heeft Huinck niet weten te realiseren.¹⁷⁷

Van een recalitrant en experimenteel karakter zijn enkele films gemaakt voor een reeks theaterproducties die tussen 1970 en 1976 onder de titel 'Paranoia Martin Show' werden opgevoerd in het Open Ontmoetingscentrum Venlo (OOC). De films dienden om het publiek op te warmen. Een van de makers was cameraman Gerard Holthuis, opgeleid tot beeldhouwer en destijds student aan de filmafdeling van de Vrije Academie in Den Haag. De enige originele 16mm film die uit deze serie bewaard is gebleven, gebruikt een scala van vervreemdende effecten zoals variabele opnamesnelheden, bewuste springers, tussentitels en een sepiatint door een chemische materiaalbewerking. Er zijn meerdere delen gemaakt, waarin vooral Venlose betrokkenen bij het OOC de crew vormen.¹⁷⁸

In de vroege jaren van video zijn we geen samenwerkingsrelaties tussen amateurs en video- en multimedia kunstenaars op het spoor gekomen. Althans bij de door Theo van der Aa en Ger van Dijk in 1978 opgerichte Agora Studio hebben we ze niet aangetroffen.¹⁷⁹

5.3 Geëngageerd filmen: de 'counter mode'

Film en video kunnen naast een experimentele expressie ook een activistisch doel hebben, onder andere voor het uitdragen van een politieke boodschap. Tom Slootweg noemt dit alternatief en geëngageerd inzetten van video voor politieke doeleinden de 'counter mode'.¹⁸⁰ De filmer zoekt een publiek om zijn boodschap over te brengen. Om het publiek te bereiken is behalve een sterke productie ook een infrastructuur nodig. Slootweg laat zien dat de activisten van het Videocollectief Meatball (1972-1993) in Den Haag met een bestelbusje door de stad reden om met bewoners in wijken in gesprek te gaan en hen te stimuleren ook met video te werken. Ze hoopten in de jaren zeventig dat lokale kabeltelevisie snel in Den Haag een realiteit zou worden om zo ook hun programma's voor een breed publiek te tonen. Ook werkten ze kort samen met VPRO's anarchistisch getinte jongerenprogramma Neon. Meatball werd opgericht met als doel: 'het stimuleren, onderzoeken en evalueren van het gebruik van audiovisuele informatie als instrument voor sociale verandering in grote, zowel als in kleine samenlevingsverbanden'.¹⁸¹ Video werd dus gezien als een technisch middel om de maatschappelijke werkelijkheid vast te leggen, maar ook als een communicatiemiddel om sociale verandering teweeg te brengen.

-
- 176 De twee genoemde films van Huinck en de film van Pieters zijn aanwezig in de collectie Limburgs Museum. 'Het kind met het scheermes' is destijds onder meer vertoond op het Internationales Filmfestival Mannheim-Heidelberg (1971) en vervolgens in Nederland uitgebracht in filmtheaters en uitgezonden op de Nederlandse en Duitse televisie. Zie o.a.: https://www.iffmh.de/festival/geschichte/1971/index_ger.html.
- 177 De carrière van regisseur Guido Pieters verliep anders. Na een aantal commercieel geflopte speelfilms in de jaren zeventig was hij in de jaren tachtig verantwoordelijk voor grote bioscoopsuccessen als 'Ciske de Rat' (1984) en 'Op hoop van zegen' (1986). Gelder, Henk van, *Hollands Hollywood. Alle Nederlandse speelfilms van de afgelopen zestig jaar* (Amsterdam 1995) 253; 294.
- 178 Collectie Limburgs Museum. Van een ander deel, '(Martin) Op weg naar Kathmandu', ook met Gerard Holthuis als cameraman, is een digitale kopie aanwezig.
- 179 Perrée, Rob, 'Van Agora tot Montevideo', in: J. Boomgaard en B. Rutten ed., *De magnetische tijd: Videokunst in Nederland 1970-1985* (Rotterdam 2003) 51-77.
- 180 Slootweg, *Resistance, disruption and belonging*.
- 181 Slootweg, Tom, 'Van sociale naar 'antisociale' media? Over de nalatenschap van het Haagse videocollectief "Meatball" (1972-1993) in een gesprek met Rien Hagen en Cesar Messemaker', in: *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 20 no. 1 (2019) 141-148.

Een dynamisch, op participatie gericht videocollectief als Meatball hebben we in Limburg niet aangetroffen. Niet in de beginjaren van video, maar ook niet in de bloeitijd in de jaren tachtig. Wel zijn er interessante voorbeelden van het inzetten van film of video voor een activistisch doel. Deels hebben die producties, aanwezig in de filmcollectie Limburg, effectief een publiek bereikt. Maar een vertoningsinfrastructuur zoals Meatball die via televisie hoopte te vinden, ontbrak in de jaren zeventig en tachtig ook in Limburg. De eerste lokale omroep van Limburg, tevens een van de oudste van het land, werd in 1974 opgericht in Melick-Herkenbosch. Dat was een van de eerste Nederlandse gemeenten met een kabelnetwerk, en de initiatiefnemers grepen de kans om de raadsvergaderingen live uit te zenden.¹⁸² Raadsvergaderingen, lokaal nieuws, informatie voor de burger, incidenteel documentaire programma's: dat waren en zijn de elementen van lokale omroepuitzendingen. Een blik op de bewaarde uitzendingen van de experimentele fase van de regionale omroep van 1992-1995 laat zien dat deze uitzendingen vooral lokaal nieuws gaven.¹⁸³

Het lijkt erop dat politiek en maatschappelijk geëngageerde audiovisuele producties in de jaren zeventig en tachtig vooral ontstonden en vertoond werden in de creativiteits-, vormings- en jongerencentra in Limburg. Net als in meer plaatsen in Nederland behoorde het vertonen van films tot de activiteiten van deze sociaal-culturele instellingen. Zeker als het ging om (internationale) films met een maatschappelijke of politieke boodschap waarover gediscussieerd kon worden. De geschiedenis van het

Beeld uit de super-8 geluidsfilm 'Wanneer wordt het beter, deel 1'. Jos Reinders, 1977 (Limburgs Museum, collectie bewegend beeld, objectnummer 2562).

Sittardse jongerencentrum Donkiesjot geeft een treffend beeld van de tegencultuur in de Westelijke Mijnstreek: in en rondom het centrum gebeurde veel op het gebied van acties, lezingen, muziekoptredens, tegendraads theater en invloedrijke speelfilms en documentaires.¹⁸⁴ In de herinneringen van Jon Erkens was er in de jaren zestig eveneens een levendige tegencultuur in de Oostelijke Mijnstreek. Erkens dichtte, maakte maatschappijkritische liederen en cabaret, maar er is geen sprake van audiovisuele activiteiten van amateurs of collectieven.¹⁸⁵ Dat kan samenhangen met de eerdere constatering dat amateurfilm in Limburg ook in Erkens' tijd nog een hobby van welgestelde, oudere mannen was. In Limburg was overigens wel een filmhuiscircuit in opbouw. Zo werden in het Heerlense vormingscentrum Inpoet vanaf 1968 films vertoond; later ontstond een zelfstandig filmhuis.¹⁸⁶ In Maastricht kwam in 1976 ook een filmhuis tot stand. Onder meer Venlo, Roermond en Sittard zouden snel

182 'Reünie van pioniers lokale omroep Melick Herkenbosch', in: Dichtbij.nl, Roermond, 20-9-2014, <https://www.dichtbij.nl/3703790/reunie-van-pioniers-lokale-omroep-melick-herkenbosch>; Slootweg, *Resistance, disruption and belonging*, 108.

183 Interlokale Televisie Limburg (ITL), uitzendingen en ruwe opnames bewaard in collectie Limburgs Museum.

184 De Graaf, Bart Jan, *De onderstroom. De roerige jaren zestig, zeventig en tachtig in de Westelijke Mijnstreek* (Sittard 2012) 69.

185 Hos-Wijnen, Margriet, Koos Linders, Ben van Melick, Nic H.M. Tummers, Paul van der Velden, Netty van de Weijer en Jeff Wintgens, *Jon Erkens, Actor in de Mijnstreek [1946-1990]* (Heerlen 1995).

186 De geschiedenis van Filmhuis De Spiegel, <https://www.filmhuisdespiegel.nl/info/geschiedenis/>.

volgen.¹⁸⁷ De filmhuizen vertoonden arthouse films die werden geprogrammeerd als alternatief voor de commerciële bioscopen.

Geëngageerde audiovisuele producties ontstonden in Limburg in de jaren zeventig en tachtig dus vooral in de context van de vormings- en jongerencentra. We lichten er een aantal uit.

De tweedelige super-8 film 'Wanneer wordt het beter?' werd in 1977 gemaakt door Jos Reinders en een groep jongeren zonder werk.¹⁸⁸ Het project werd georganiseerd door het buurt- en opbouwwerk in het Kerkraadse vormingscentrum K3. Een deel van de film is documentair van opzet en gaat over de sluiting van de Limburgse mijnen en de gevolgen voor jongeren. Het andere deel is een speelfilm over Jan, een 'werkloze jongere'. Het is een interessant gegeven dat we vaker terugzien in de collectie: jongeren die begeleid door de opbouwwerker een film maken waarin ze vertellen over hun positie in de samenleving. Er is milde maatschappijkritiek: 'Uitzendbureaus zijn dan ook niets anders dan knap verklede en hip uitziende legale koppelbazen'. Maar ook een voorzichtig optimistische blik op de toekomst: 'Wanneer wordt het beter?' Het documentaire deel koppelt een romantisch, pittoresk beeld van Limburg aan de modernistische esthetiek van de mijnbouw. Iets wat Hub. Leufkens in zijn fotografie ook deed, en de producenten van propagandafilms voor de mijnbouw eveneens.¹⁸⁹ De film is niet sterk activistisch, maar wel geëngageerd. De participatieve aanpak heeft iets weg van de Meatball-benadering.

Uit het hart van alternatief Heerlen anno 1983 komt een video over het New Wave café Scream, samengesteld door Videoproduktiegroep Kreatief Centrum Heerlen.¹⁹⁰ In deze productie heeft een commentator het over de punks in de stad; zij komen zelf niet aan het woord. Beide films schetsen een sfeer van verval, gekoppeld aan een zekere sceptische afwachtendheid; kenmerkend voor de jaren tachtig in Parkstad.

De videowerkgroep van het Open Ontmoetingscentrum in Venlo (OOC), waarvan een voorloper al bij de experimentele film opdook, had in de jaren tachtig en negentig eenzelfde benadering van onderwerpen 'uit de onderstroom'. De groep diende enerzijds als leertraject voor wie met video aan de slag ging, anderzijds ontstonden binnen het collectief producties die licht geëngageerd waren en gingen over jongeren, wonen en werkgelegenheid. Zo maakte de groep een reportage waarin kerkers in hun kraakpand werden geïnterviewd. De videowerkgroep leverde daarnaast artistiek opvallende producties af, zoals een aantal speelfilms en videoclips van regionale (punk) bands.¹⁹¹ Daar ligt een relatie met de filmhuisfunctie en het poppodium van het OOC. Eén activistisch pamflet mag niet onvermeld blijven: de onderbreking in 1989 van een uitzending van Stadsomroep Venlo om aandacht te vragen voor een reorganisatie die het OOC boven het hoofd hing. De geregisseerde inbraakactie speelde zich af in een sterk geradicaliseerde sfeer rond het jongerencentrum.¹⁹²

187 Jansen, *Bewegend Beeld*, 153 e.v.

188 Collectie Limburgs Museum.

189 Mostert, *Hub. Leufkens*.

190 Particulier bezit.

191 Collectie Limburgs Museum.

192 Voor een beschrijving van de tijdgeest rond het OOC, zie: <https://venlovanbinnen.nl/venlo-winkelstad/ooc-deel-2-van-oproer-kraaiers-tot-belangrijk-cultureel-platform/>.

Voor journalist en amateurfilmer René Poels was het maken van kritische films een urgente nevenactiviteit naast zijn werk bij de Limburgse media.¹⁹³ Films waren voor hem een belangrijk medium in processen van democratisering en bewustwording. Vanuit de gedachte dat de burger met het medium film effectiever dan via het geschreven woord te motiveren was voor een bepaald standpunt, maakte hij op super-8 onder meer de documentaires 'Noord-Limburg wordt wakker' (1976) en 'Bedreigd gebied' (1977). Daarin legde hij de gevolgen bloot van de streekplannen in het kader van de op handen zijnde Derde Nota Ruimtelijke Ordening voor de leefbaarheid van Noord-Limburgse dorpen. Poels liet de films zien tijdens lokaal georganiseerde discussies met burgers, politici en andere belanghebbenden.

Bovenstaande producties laten een beeld zien van een zachttaardig activisme. De betrokkenheid van de makers bij maatschappelijke ontwikkelingen is evident en in sommige gevallen is dit milde engagement erop gericht om een publiek in beweging te brengen. De amateurfilmer grijpt hoe dan ook het medium film of video aan om een boodschap te verkondigen of de tijdgeest te observeren. Het is interessant na te gaan in welke mate de onafhankelijke positie van de maker tot verdergaand engagement en zelfs activisme leidt. De voorbeelden in de collecties wijzen daar niet op, het werk van René Poels en de radicale actie van de videowerkgroep van het OOC uitgezonderd. In kleinschalige uitvoeringskunsten als dialectmuziek en cabaret in Limburg lijkt in de jaren zeventig en tachtig feller geageerd te zijn. In

Limburgstalige protestmuziek valt een zekere parallel te ontdekken met de films van de collectieven in Kerkrade en Heerlen. Ook de teksten en muzikale stijl van die liedjes maken vaak gebruik van een vertrouwd, pastoraal idioom waarmee de luisteraar even op het verkeerde been wordt gezet. Om vervolgens kritiek te laten horen op onderwerpen als de arbeidsomstandigheden in de mijnen, de gevolgen van de mijnsluitingen, de kerk of het milieubeleid. Vaak krijgt het establishment een veeg uit de pan. Zo zijn de liedjes van zangers als Herman Veugelers (1937-2000) en Ger Bertholet (1948) kritisch maar verpakt in een romantiserende huls.¹⁹⁴ Hun kritiek op het gezag was ongezoeten en eenduidig. Ook de liedjes van de al genoemde Jon Erkens, dialectgroep Carboon en de kritische cabaretgroep Rommedoe passen hierin. Via theatervoorstellingen, plaatopnames en de regionale omroep vonden al deze liedjes hun weg naar het publiek, en in het geval van radio was dat zeker niet altijd de eigen parochie. De Regionale Omroep Zuid (ROZ), later Omroep Limburg en L1, had en heeft Limburgstalige muziek hoog in het vaandel. De kritische houding van de ROZ, die zich altijd profileerde als een Limburgse en geen verzulde omroep, werd aangewakkerd door het sterke engagement in de samenleving vanaf eind jaren zestig. De programmamakers van de ROZ waakten én stredden voor een kritisch gehalte van de Limburgse media en pasten meer en meer onderzoeksjournalistiek toe. Zowel journalisten als tekstschrijvers en zangers bejegenden het bestuurlijk gezag in Limburg steeds kritischer.¹⁹⁵

193 René Poels was van 1974 tot 2008 verslaggever en later redactiechef bij het *Dagblad voor Noord-Limburg/Dagblad De Limburger*. Hij speelde eind jaren zestig een belangrijke rol in de vorming van een jongerenorganisatie in zijn woonplaats Meerlo. Zijn initiatieven leidden onder meer tot het jongerencentrum Merlin en het meerdaagse popfestival Midsummer Pop. De edities 1972 en 1973 van dat festival zijn door Poels vastgelegd op super-8 en net als alle andere films van Poels opgenomen in de collectie Limburgs Museum.

194 Haustermans, René, e.a., *Loeënde klokken en zzwarte rouk. Troubadours uit de regio* (Sittard 2009).

195 Op den Coul, Hans en Frank Ruber, radiodocumentaire over 50 jaar ROZ en Omroep Limburg (Omroep Limburg, 1995, opnieuw uitgezonden op 25 december 2020 in het kader van 75 jaar regionale omroep); Cammaert, A.P.M., *Etherslag aan de Maas. Vijftig jaar radio-omroep in Limburg*. Limburg Reeks no. 501 (Maastricht 1995).

5.4 Deelconclusie

Manifestaties van kaleidoscopische, experimentele en geëngageerde films treffen we ook in Limburg aan, maar wel als een late trendvolger. Door de relatief late oprichting van filmclubs in Limburg, na de Tweede Wereldoorlog, ontbreekt de avant-gardistische esthetische vernieuwing die andere clubs opgericht in het interbellum kenmerken. Voor het geëngageerd inzetten van video in de jaren zeventig en tachtig zaten de sociaaleconomische omstandigheden weer tegen. Ook al was video een meer toegankelijk medium dan film, het vereiste nog steeds substantiële investeringen. De filmclubs waren lange tijd ontmoetingsplekken voor een gezeten bovenlaag. Geëngageerde video's en films zijn zeker in Limburg gemaakt, maar een effectieve 'counter mode' veronderstelt een infrastructuur om het publiek te bereiken. Die ontbrak in Limburg, de (opkomende) vormings- en jongerencentra uitgezonderd. De bestaande amateurplatforms boden daarentegen een podium en een (jurerings)cultuur die het *mainstream* verwachtingspatroon van de toeschouwers in stand hielden. Makers stellen zich dan al gauw tevreden met eigen publiek om het engagement te bevestigen. Limburgse filmers kozen een milde opstelling in het maatschappelijke en politieke debat; ze toonden zich niet uitgesproken activistisch.

6. Conclusie: een deftige en late trendvolger met eigenaardigheden

Is de amateurfilm in Limburg iets bijzonders? Laat de filmcollectie Limburg bekende patronen of juist bijzonderheden zien vanuit een cultuurhistorisch perspectief? Om deze vraag te beantwoorden hebben we de filmcollectie Limburg geanalyseerd op basis van transities, gebruikersgeneraties en diverse vormen van amateurpraktijken als analytische kaders. De algemene tendens, zoals door P. Orbons beschreven, dat Limburg in de loop van de twintigste eeuw steeds meer het Nederlandse cultuurpatroon gaat volgen, wordt in deze studie bevestigd.¹⁹⁶ Maar er vallen enerzijds eigenaardigheden te melden,¹⁹⁷ en anderzijds valt er meer te zeggen, door de focus op media, over de verhouding tussen de provincie en de natiestaat.

Amateurfilm in Limburg, Limburg in amateurfilm biedt een verrassende inkijk op de geschiedenis van de provincie, over een periode van meer dan een eeuw. Het is verrassend in meerdere zin. Dat Limburg in amateurfilm een rijk en divers beeld zou opleveren, viel te verwachten. Evenals dat in die verscheidenheid een aantal terugkerende thema's zouden opduiken. Cultuurhistorische onderwerpen horen daar zeker bij, alhoewel de interesse voor het traditionele, zoals het ambacht, is getaand. Maar documentaires over lokale en regionale cultuurhistorische onderwerpen worden nog steeds gemaakt, en hebben vaak een hoge kwaliteit. Dat Limburgse landschappen, steden en natuur nog steeds een decor vormen voor talloze speelfilms is ook duidelijk. De omgeving ligt voor de amateurfilmer letterlijk voor het grijpen.

¹⁹⁶ Orbons, P., 'Limburg vindt zijn vaderland', in: J. Venner ed., *Geschiedenis van Limburg Deel II* (Maastricht 2001) 44-47; 46.

¹⁹⁷ Vgl. Perry, Jos, 'De wederopbouw van Limburg', in: *Publications de la Société Historique et Archéologie dans le Limbourg* 155 (2019) 191-205; 203.

Verrassender zijn de observaties die deze studie met betrekking tot de amateurfilm in Limburg heeft opgeleverd. Het blijkt een onderwerp dat zich niet eenvoudig laat afbakenen, maar door haar verwevenheid met maatschappelijke, culturele en technologische ontwikkelingen in de loop der tijd telkens andere wendingen neemt. We behandelen dit thema in drie secties. Sectie 6.1 geeft een korte samenvatting van wat onze analyse met de focus op transitieperiodes, gebruikersgeneraties en drie amateurmodi heeft opgeleverd. Sectie 6.2 zoomt in op een aantal opvallende observaties die we speciaal uit willen lichten. Daarnaast geeft het thema aanleiding om op de provincie te reflecteren in het spanningsveld tussen het lokale en regionale enerzijds, en het nationale en globale anderzijds. Dat is het thema van de laatste sectie 6.3, waarin we de Limburgse amateurfilm bekijken vanuit een lokaal, regionaal, provinciaal, nationaal, internationaal en globaal perspectief.

6.1 Een eeuw amateurfilm in Limburg

We hebben ingezoomd op drie groepen amateurfilmers en typen amateurfilms: de familie- en hobbyfilm, de amateurfilm in clubverband, en de alternatieve film.

Limburgse familie- en hobbyfilm

Twee algemene kenmerken van begin twintigste-eeuwse filmpraktijken zien we terug in de oudste films in de filmcollectie Limburg: de fascinatie voor het vastleggen en vertonen van beweging alsmede het ontbreken van een strikte scheiding tussen amateurs en professionals. Beide kenmerken komen naar voren in de 35mm films van Jos Caubo in Venlo uit 1911 en

de filmopnames in Maastricht van de latere Sint-Servaasbrug, gedateerd tussen 1912 en 1914. Met de komst van de 9,5mm, 16mm en dubbel-8 smalfilmformaten, de eerste transitieperiode, is film niet langer voorbehouden aan een elite van technische hobbyisten, maar begonnen ook steeds meer leden uit de hogere middenklasse hun familie en omgeving vast te leggen in bewegend beeld. De komst van de nieuwe amateurfilmstandaarden ondersteunt een sterkere splitsing tussen amateurs en professionals, maar ook tussen de serieuze hobbyist en de familiefilmer. In de collectie Limburg vinden we verschillende generaties en typen amateurfilmers terug. De fotografie speelt op de achtergrond nog een belangrijke rol. Dat geldt zowel op hobbygebied, zoals bij de Limburgse familie Gadiot, als op professioneel vlak, zoals bij de internationaal vermaarde fotograaf Werner Mantz die een portretstudio en fotozaak in Maastricht had, maar ook actief was als amateurfilmer.

In de tweede transitieperiode, culminerend in de jaren zestig, zorgde het gebruiksvriendelijke super-8 systeem voor meer gebruiksgemak op technisch vlak. In combinatie met maatschappelijke ontwikkelingen, zoals de toegenomen welvaart en vrije tijd, groeide het amateurfilmen uit tot een populaire, moderne vorm van tijdsbesteding. In de collectie Limburg zien we in mindere mate de algemene trend terug dat naast mannen ook meer vrouwen interesse krijgen in het amateur- en familiefilmen – een beeld dat in de hobbytijdschriften en handboeken naar voren komt.¹⁹⁸ Het aantal met naam bekende vrouwelijke amateurfilmers uit die tijd is op de vingers van een hand te tellen.¹⁹⁹ Ook de trend van verdergaande democratisering komt in Limburg rela-

¹⁹⁸ Van der Heijden, *Hybrid histories*.

¹⁹⁹ Vrouwelijke amateurfilmers zijn in het algemeen ondervertegenwoordigd in de archieven, ook buiten Limburg. Om de 'amateurfilmster' meer te belichten presenteerde het Amateurfilmplatform ter gelegenheid van het Noordelijk Film Festival 2017 een online tentoonstelling met een selectie films gemaakt door vrouwelijke amateurfilmers afkomstig uit het Fries Film Archief, het Drents Archief en de Groninger Archieven: <https://www.amateurfilmplatform.nl/tentoonstellingen/vrouwelijke-amateurfilmsters>.

tief laat op gang. Nog tot en met de jaren zestig worden Limburgse amateurfilms voornamelijk gemaakt door filmers uit een sociale bovenlaag. Pas vanaf eind jaren zeventig, mede dankzij de komst van super-8, vinden we ook amateurfilms in de filmcollectie Limburg uit middenklasse en arbeidersmilieus. Twee andere bepalende ontwikkelingen die samenvallen met de komst van super-8 als amateurmedium – het in toenemende mate filmen in kleur, en het rechtstreeks opnemen van geluid met de filmcamera – komen beter naar voren in de filmcollectie Limburg. Landschapsopnames, vakantiefilms en amateurfilms over beeldende kunst krijgen toenemend kleur. Geluid op amateurfilm is schaarser. Het wordt meestal door de meer ambitieuze hobbyfilmers gebruikt, maar geeft ook aan enkele familiefilms, zoals die van José Rovers, een extra, bijzondere dimensie.

Met de komst van video, de derde transitieperiode, wordt het synchroon opnemen van beeld en geluid standaard. Ook zagen we dat video als consumentenmedium de mogelijkheid creëerde om langere opnames te maken. Bij een filmrol spreken we over een opnameduur van enkele minuten, bij video over meerdere uren. Tegelijkertijd verschilde de techniek en materialiteit van video, als elektromagnetisch medium, compleet van smalfilm, waardoor video wat betreft montage en beeldkwaliteit lange tijd als inferieur werd beschouwd. Dat gold met name voor filmhobbyisten, zoals onder andere naar voren kwam in de interviews met Laurent Beckers en Pieter Kiewied, die lang op super-8 bleven doorfilmen en pas op video overstapten toen digitale beeldbewerking zijn intrede deed in de jaren negentig. Mede door de lage status en kwaliteit van video als amateurmedium, niet alleen in de ogen van de laatste generatie smalfilmers maar ook bij de archiefdiensten, telt de filmcollectie Limburg relatief weinig familiefilms die op video zijn opgenomen. In de schaarse *home videos* in de collectie, zoals van de families Neilen en Van Dam, zien we wel het uitbuiten

van de lange opnameduur. Amateurproducties op video uit de jaren tachtig en negentig die gemaakt zijn door leden van Limburgse videoclubs, zijn beter vertegenwoordigd in de filmcollectie Limburg.

Limburgse amateurfilm in clubverband

We hebben ook gekeken naar de manier waarop de genoemde verschuivingen bepalend waren voor amateurfilmers die in clubverband opereren (*'community mode'*), en de dynamieken tussen gebruikers(generaties) daarbij. In de interviews kwam in dat opzicht een complexer beeld naar voren voor de clubfilmers vergeleken met de familie- en hobbyfilmer. Een analyse van de komst van smalfilm als amateurmedium, de eerste transitieperiode, blijft hier noodzakelijkerwijs buiten beschouwing, omdat de Limburgse amateurfilmclubs pas na de Tweede Wereldoorlog zijn opgericht. De komst van super-8 als medium, medebepalend voor de tweede transitieperiode, lijkt door de Limburgse clubs te zijn omarmd. De prijs zal daaraan hebben bijgedragen. Elders in het land hebben filmers mogelijk langer doorgewerkt op 16mm. De late oprichtingsdata van Limburgse clubs kunnen daarbij ook een rol hebben gespeeld. Minder vanzelfsprekend lijkt de overgang naar video te hebben plaatsgevonden. Video als analoog medium werd door enkele amateurfilmers meerdere decennia uitgesteld. We analyseerden deze langzame adaptatie en transitie van amateurfilm naar videotecnologieën vanuit een gebruikersgeneraties perspectief: in de filmclubs hield men doorgaans langer vast aan het bekende medium en de daarvoor ontwikkelde vaardigheden. Technologische ontwikkelingen vallen soms samen met institutionele veranderingen binnen de club, zoals in Weert waar de introductie van video in 1987 leidde tot een opsplitsing van de bestaande smalfilmclub in het Video Kollektief Weert en de Filmclub Weert.

Onafhankelijk van de technologie of het gebruikte amateurmedium stond voor de in

verenigingsverband opererende amateurfilmer het streven naar kwaliteitsverbetering centraal, waarbij deze zich vaak tussen enerzijds de familiefilmer en anderzijds de professional positioneerde. De door de club georganiseerde filmwedstrijden, zoals de Limburgse Filmdagen waarop men elkaars films bekeek en beoordeelde, speelden daarbij een belangrijke rol. Mede dankzij verschuivingen in de vertoningscontexten van amateurfilms, zoals de opkomst van lokale en regionale televisie als vertoningsplatforms in Limburg, en recentelijk de opmars van YouTube en andere kanalen als online platforms, lijkt de clubamateur en serieuze hobbyist zich steeds meer te ontwikkelen in de richting van het professionele vakmanschap. Tegelijkertijd zien we een splitsing ontstaan tussen verschillende generaties amateurfilmers. Daarbij verenigen de oudere generaties filmers zich graag in filmclubverband – een gemeenschap die nog altijd wordt gedomineerd door mannen – en kiezen daarbij expliciet voor een niet-professionele status. De jongere generatie filmers, waaronder ook veel vrouwen, zien zichzelf juist niet als amateurs, maar eerder als jonge professionals. Zij maken vooral gebruik van online platforms om hun films te vertonen en kennis te vergaren over het productieproces. Deze voortdurende dynamiek tussen generaties, kenmerkend voor Limburgse amateurfilmers die in clubverband opereren, sluit aan bij de algemene trend die past bij de huidige transitiefase van technologische en maatschappelijke veranderingen, waarin het clubleven vergrijst en nieuwe ‘communities of practice’ in het amateurfilmen ontstaan op YouTube en andere online platforms. De vergrijzing binnen verenigingen voor vrijetijdsbesteding speelt overigens al decennia, en is niet voorbehouden aan filmclubs.

Alternatieve Limburgse amateurfilm

In deel 4 constateerden we dat de Limburgse amateurfilmclubs minder sterk gegrond zijn in de avant-garde traditie van de Smalfilm Liga. De

betekenis van de amateurfilmclub in de naoorlogse periode, waarin het amateurfilmen zich ontwikkelde als moderne vorm van vrijetijdsbesteding, week af van die uit de jaren twintig en dertig, toen film als medium nog sterk als kunstvorm benaderd werd, ook door amateurs en binnen clubverband. Een mijlpaal in deze ontwikkeling vormde in 1949 het opgaan van de Nederlandsche Smalfilm Liga, die in direct verband stond tot de Nederlandsche Film Liga, in de federaal-georganiseerde Nederlandse Organisatie van Amateurfilmclubs (NOVA). Door de relatief late oprichting van filmclubs in Limburg, na de Tweede Wereldoorlog, speelde het streven naar esthetische vernieuwing in Limburg veel minder dan bij amateurfilmclubs elders in het land die in het interbellum zijn opgericht.

In de filmcollectie Limburg vonden we kaleidoscopische films, experimentele en geëngageerde films als de drie manifestaties van alternatieve amateurfilms. Kaleidoscopische films zijn visuele spektakels die op abstracte wijze de moderniteit en techniek van film als medium verbeelden. Dergelijke kaleidoscopische films vinden we mondesmaat terug in de collectie. In een 16mm film van Hub. Leufkens uit 1938 en een familiefilm van Michel Sax uit 1944-1945 vormen respectievelijk licht en beweging het hoofdonderwerp. Bij experimentele films staat niet alleen de fascinatie voor camera-techniek, maar ook het bewerken van het medium centraal, door middel van technieken als krassen, dubbel belichten, afwijkend ontwikkelen en onconventioneel monteren. Voorbeelden van experimentele films zijn Jos Caubo's film uit 1918, waarin een stop motion techniek wordt gebruikt, reclamefilms van Wim Cox uit 1935-1936, waarin geëxperimenteerd wordt met snelle en synchroon-montage, bewegingsstudies van Adriaan Vroom uit 1940-1941, en absurdistische en beschouwende speelfilms van Jacques Huinck uit 1970-1974, waarin op een radicale manier met geluid wordt gewerkt.

In geëngageerde films, de laatste manifestatie van alternatieve amateurfilms, experimenteren amateurs niet alleen met vorm, maar zetten het medium ook in als activistisch middel, bijvoorbeeld voor het uitdragen van een politieke boodschap. Dergelijke films en ook video's zien we met name terug in de filmcollectie Limburg in de jaren zeventig en tachtig, een tijd waarin politiek en maatschappelijk geëngageerde audiovisuele producties ontstonden en een podium kregen in diverse sociaal-culturele instellingen, zoals vormings- en jongerencentra. We bespraken voorbeelden als de super-8 film 'Wanneer wordt het beter?' uit 1977, gemaakt door een groep jongeren zonder werk in het kader van een project georganiseerd door het Kerkraadse vormingscentrum K3, alsmede amateurvideo's gemaakt door de videowerkgroep van het Open Ontmoetingscentrum in Venlo die onderwerpen 'uit de onderstroom' belicht, inclusief interviews met krakers in hun kraakpand. We constateerden dat het geëngageerd inzetten van video, ofwel de 'counter mode', in de jaren zeventig en tachtig vanwege de sociaaleconomische omstandigheden maar spaarzaam van de grond kwam in Limburg. Als medium was video weliswaar toegankelijker dan film, maar het vereiste desalniettemin substantiële investeringen en een zekere infrastructuur om een publiek te kunnen bereiken. In muziek en theater lijkt in Limburg feller geëngageerd vergeleken met het geëngageerd gebruik van film en video als amateurmedia.

6.2 Opvallende observaties

Eén centraal en terugkerend onderwerp volgt uit de definiëring van het onderzoeksobject; het betreft de verhouding tussen amateur en professional, tussen liefhebberij en beroepspraktijk. In de Nederlandse sociaal-, economisch- en cultuurhistorische literatuur wordt dat onderwerp onderschat. In het buitenland is

er meer aandacht voor de ontwikkeling van hobby's gedurende de laatste twee eeuwen.²⁰⁰ De verhouding tussen amateur en professional loopt als een rode draad door dit artikel, met een aantal terugkerende thema's, ontwikkelingen doorheen de tijd, en een spectrum van manifestaties die naast elkaar bestaan. Amateurs en beroepsfilmers werden tot de jaren twintig nauwelijks van elkaar onderscheiden. In de periode daarna manifesteert de amateurfilm zich in verschillende hoedanigheden: als familiefilm, als clubfilm, of als een soort van artistieke, alternatieve of tegencultuur. Op alle drie uitingvormen drukken sociaaleconomische omstandigheden hun stempel. Tot de jaren zestig, en nog langer, was in Limburg het amateurfilmen gereserveerd voor een elite. Slechts langzaam werd zelf filmen bereikbaar voor bredere lagen van de bevolking. De kwaliteitsstandaarden die met name voor de clubamateur werden geformuleerd, zouden lange tijd in zwang blijven. Het heeft er onder andere toe geleid dat films uit 'lagere' of arbeidersmilieus relatief lang op zich hebben laten wachten in Limburg. In de filmcollectie Limburg zijn ze wel aanwezig, maar door gehanteerde archiveringscriteria als vertoningskwaliteit en historische uniciteit is de amateurfilm niet in de volle omvang verzameld. Zo zijn ook video's over familielevens ondergerepresenteerd. Het feit dat films en video's gemaakt door vrouwen lange tijd nauwelijks vertegenwoordigd zijn in de collectie lijkt eerder een sociaal-maatschappelijke oorzaak te hebben.

De focus op transitie van mediatechnologieën en gebruikerspraktijken in ruim een eeuw amateurfilm maakt inzichtelijk hoe de relatie tussen amateurs en professionals door de jaren heen steeds opnieuw verandert. Terwijl er aan in het begin van de twintigste eeuw nog geen sterke splitsing tussen amateurs en professionals bestond op basis van het

200 Gelber, Steven M., *Hobbies: Leisure and the culture of work in America* (New York 1999).

gebruik van en type medium of de intentie van de maker, verandert dat met de komst van smalfilm. De geschiedenis van de amateurfilm wordt veelal beschreven vanuit een democratiseringsperspectief, waarbij de bredere toegankelijkheid van de opnameapparatuur een belangrijke factor vormt. Daarbij is de veranderende verhouding tussen amateurs en professionals wat uit het oog verloren. Die verdient ons inziens meer aandacht. Om te beginnen met de doorstroming van amateurs naar de professionele sector. Maar de verhouding tussen die twee domeinen kan ook, op basis van diverse ontwikkelingen, worden gedefinieerd. Na de transitie van film naar video is dat het geval. Veranderingen aan de vertoningskant spelen daarin een rol. De komst van lokale televisie en later platforms als YouTube boden mogelijkheden aan amateurs om met hun films een breder publiek te bereiken buiten hun persoonlijke omgeving. De opkomst van nieuwe media doet zich ook gelden aan de onderwijskant. Naast de amateurclubs biedt YouTube volop gelegenheid om kennis te nemen van instructievideo's. Veranderingen in het onderwijs vinden ook dicht bij huis plaats. MBO- en HBO-instellingen bieden opleidingen op het gebied van audiovisuele media aan. De studenten die daar afstuderen voelen zich niet langer een amateur, maar een jonge professional. In de *cultural studies* heeft de vermenging en doordringing van consumenten en producenten tot nieuwe concepten als 'prosumer' en de 'producer' geleid.²⁰¹ Voor de bestudering van de huidige amateurfilm beoefening lijkt het concept van 'communities of practice' ons geschikter. Bovengenoemde ontwikkelingen werpen mogelijk ook een nieuw licht op de vergrijzing van de clubs als een terugkerend probleem in de afgelopen decennia. Het biedt ook een achtergrond om de nieuwe samenwerkings-

verbanden tussen professionals en amateurs die CineLOVA aanbiedt te kunnen plaatsen. Wat de clubs enig houvast kan bieden is onze constatering dat in de ontwikkeling van een eeuw amateurfilm, het streven naar kwaliteitsverbetering een van de weinige constanten vormt.

Deze studie combineert een langetermijnperspectief met de kaders van transitieperiodes en gebruikersgeneraties van Van der Heijden en met Slootwegs onderscheid in drie gebruiksmodi. Dat bleek goed uit te pakken. Doordat de geschiedenis van de Limburgse clubfilmers pas na de Tweede Wereldoorlog aanvangt, valt een aantal karakteristieken onmiddellijk op zijn plaats. Ook de samenvoeging van kaleidoscopische, experimentele en geëngageerde films blijkt in het langetermijnperspectief goed te werken. Wel constateerden we potentiële overlappen tussen de drie verschillende amateurmodi, bijvoorbeeld in het geval van de hobbyfilmer die niet is aangesloten bij een amateurfilmclub. Of bij de oudste films uit de collectie, zoals die van Jos Caubo, waarin het gebruik van de stop motion techniek zowel aansluit bij de categorieën van de 'hobbyfilm' en de 'alternatieve film', door het gebruik van toentertijd nieuwe filmische technieken.

6.3 Amateurfilm in een land zonder grenzen: tussen lokaal en globaal

De conclusie begon met op te merken dat Limburg, zoals door P. Orbons beschreven, in de loop van de twintigste eeuw steeds meer het Nederlandse cultuurpatroon gaat volgen. Toch is dat slechts één kant van de medaille. We hebben ook gezien dat vanaf de jaren zestig Limburgse amateurclubs refereerden aan de speciale situatie in het 'land zonder grenzen', vaak om zich minder van de nationale kaders aan te trekken. Maar toch is dat niet het voornaamste punt dat we hier naar voren willen

201 Bird, S. Elizabeth, 'Are we all producers now? Convergence and media audience practices' in: *Cultural Studies* 25 (2011) 502-516. Vgl. Van Dijk, José, 'Users like you? Theorizing agency in user-generated content', in: *Media, Culture & Society* 31 (2009) 41-58.

brennen. Dat betreft veeleer dat media de interacties tussen de diverse schaalgroottes zelf beïnvloeden.

Schaalgroottes blijven relevant, maar gaan onder invloed van media nieuwe verbanden met elkaar aan. Er is reeds geconstateerd dat de productie van films en video's vaak een lokaal of regionaal karakter had en heeft gehouden, veelal uit praktische overwegingen ten aanzien van het maakproces. De schaal van de vertoningscontext is echter niet noodzakelijkerwijs dezelfde als van het maakproces. Vertoning kan gebruik maken van lokale televisie, van provinciale televisie, maar ook globale verspreiding nastreven, bijvoorbeeld via YouTube. Deze *case study* van de amateurfilm in Limburg leert dat het volgen door de provincie van de nationale ontwikkelingen niet langer dwingend is. Globale, nationale, provinciale, regionale en lokale perspectieven zijn in de loop van de twintigste eeuw in toenemende mate met elkaar verstrikt geraakt, maar in de onderlinge afhankelijkheden is meer bewegingsruimte ontstaan. Op welk moment die schaalgroottes onder invloed van media dynamischer relaties met elkaar zijn aangegaan, valt niet zo makkelijk vast te stellen. Maar het ligt voor de opkomst van het internet. Televisie en de populaire muziekcultuur hebben daar zeker aan bijgedragen. De zeer aanbevelenswaardige studie van Piet de Rooy over de jaren zestig in Nederland laat dat heel mooi zien.²⁰² Een fascinerend boek, maar met blinde vlekken voor de globale en lokale effecten van media waarbij Nederland tot Amsterdam wordt gereduceerd. Ook Heerlen had haar punkers, die op video werden vastgelegd.

Deze *case study* toont ook dat subsidie-stromen amateurorganisaties aan zich kunnen binden, zowel in bepalende als in stimulerende zin. Dat is op zich niet opzienbarend. De LAS kreeg een vergoeding van de gemeente

Maastricht om journaals te maken over belangrijke gebeurtenissen in de gemeente. Het regionale subsidiebeleid van de Rijksoverheid beïnvloedde de organisatiestructuur van de NOVA. De provincie Limburg heeft geholpen de filmcollectie Limburg van de grond te tillen, en is nu één van de aanjagers, via het Huis van de Kunsten, van de amateurfilmcultuur in Limburg. Komt het voort uit traditioneel chauvinisme, of getuigt het van vooruitstrevend inzicht in hoe provincies interacties tussen het lokale en globale kunnen stimuleren? Of misschien van allebei?

Toen we met deze studie begonnen, stond het aspect schaalgrootte niet direct op ons netvlies. Ons kader werd bepaald door transities, gebruikersgeneraties en verschillende gebruiksvormen van amateurfilm. De schaalgroottes werden aangedragen door de bestudering van het empirisch materiaal. In dat verband zouden we een oproep willen doen aan alle amateurclubs en aan film verwante organisaties in Limburg om hun archieven te deponeren bij voor publiek toegankelijke instanties. We hopen dat dit artikel een stimulans vormt voor de verenigingen om hun geschiedenis te boekstaven en te documenteren. Dat brengt ons ook bij de beperkingen van dit artikel, dat zowel een lange termijn als de hele provincie bestrijkt. Aan het einde constateren we talloze mogelijkheden en de wenselijkheid van verder onderzoek, naar de geschiedenis van individuele clubs, de LOVA, internationale uitwisselingen. We troosten ons met de gedachte dat het openen van een onderzoeksveld gebaat is bij hiaten. Op alle schaalniveaus – lokaal, regionaal, provinciaal, nationaal en internationaal – behoeft de amateurfilm meer onderzoek. Het opent een interessant perspectief op de twintigste eeuw.

202 De Rooy, Piet, *Alles! En wel nu! Een geschiedenis van de jaren zestig* (Amsterdam 2020).

ABSTRACT

Amateur film in Limburg, Limburg in amateur film

This paper argues that the study of amateur films and amateur film practices can provide unique insights into twentieth century life, particularly when focussing on specific regions. The contribution explores amateur films made in the Dutch province of Limburg, zooming in on publicly accessible films in the ‘film collection Limburg’, whose contents and historical development are described. Three different manifestations of amateur films in Limburg are distinguished and analysed: family and hobby films, club films, and ‘alternative’ films. For the historical analysis of these manifestations of amateur film and their related modes of practice, the study applies a framework zeroing in on transition periods, referring to both technological and social-cultural developments, rather than successive periods of practice dominated by a specific technology. Specific attention is given to interactions between user generations. It turns out, for instance, that many amateur club filmmakers skipped analogue video and continued filming on super-8 till digital video offered appropriate editing tools. In general, for a relatively long time, amateur filmmaking in Limburg remained a rather exclusive hobby for elite men. Club activities only emerged after WWII, which explains the lack of a strong avant-garde filmmaking tradition in Limburg. Euregional activities troubled the relationships with the national association of amateur filmmakers in the 1970s. Infrastructures for the dissemination of amateur films, such as local youth centres or provincial television broadcasting, and the emergence of global media platforms, such as YouTube, challenge the relationships between amateurs and professionals up until today.

Arme Vrouwe Justitia

Eerst de blinddoek,
vervolgens de grijze
staar

Bram Van Hofstraeten

Oratie bij de aanvaarding van het
bijzonder hoogleraarschap namens
het LGOG bij de UM.

Prof. dr. Bram Van Hofstraeten en zijn collega-hoogleraren net voor het uitspreken van zijn inaugurele rede op vrijdag 29 november 2019. Foto: Jan Smits.

Geachte pro-rector, beste Jan,
Geachte collega's,

Beste vrienden, familie, en alle andere toehoorders met een hart voor de Limburgse rechtsgeschiedenis,

Ik sta hier vandaag vooraan om het ambt van bijzonder hoogleraar in de Rechtsgeschiedenis der Limburgse Territoria, ingesteld door het Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, officieel te aanvaarden. Rechtsgeschiedenis der Limburgse Territoria: een bijzonder rijk, en jawel, een bijzonder levendig vakgebied, met name dankzij mijn illustere voorgangers prof. dr. Ton Gehlen en prof. dr. Louis Berkvens. Toch lokt mijn keuze voor de discipline vaak bezorgde reacties uit. In correct Vlaams: 'Oei Bram, in welk hol van Pluto ga jij je nu ingraven?' Wel, vandaag lijkt mij het uitgelezen moment om iedereen die zich zorgen maakt over mijn professioneel en mentaal welzijn gerust te stellen. Limburgse rechtsgeschiedenis is immers, net als elke andere vorm van lokale geschiedschrijving, niet louter een bescheiden niche binnen het ruimere historische bedrijf. Neen, wij handelen dan wel lokaal, maar wij denken minstens continentaal.

Een Legal Revolution en de Great Litigation Decline

Ik wil jullie dan ook meenemen naar die hete zomer van 1976, toen John A. Dickinson, een Canadese historicus die tijdelijk werkzaam was geweest aan de Franse universiteit van Caen, zijn artikel *L'activité judiciaire d'après la procédure civile du baillage de Falaise 1668-1790* eindelijk zag verschijnen in de *Revue d'histoire économique et*

sociale.¹ Dickinson had vastgesteld dat historici en rechtshistorici tot dan toe met name oog hadden gehad voor de historische ontwikkeling van de criminele rechtspraak tijdens het ancien régime, en veel minder interesse toonden voor de geschiedenis van de civiele of burgerlijke rechtspraak in diezelfde periode. Om invulling te geven aan deze lacune in het rechtshistorische onderzoek, besloot Dickinson zich toe te leggen op de gerechtelijke activiteit van de burgerlijke rechtbanken binnen het baljuwschap van Falaise in Noord-West-Frankrijk, en dit voor de periode 1668-1790. Zoals u kunt zien op grafiek 1, kwam Dickinson tot een enigszins verrassende vaststelling: een bijzonder sterke afname van de procesvoering gedurende de achttiende eeuw.² Ik zeg verrassend, omdat oudere studies met betrekking tot de criminele rechtspraak een stijging hadden laten zien in de achttiende eeuw.

Dickinson kende al snel navolging en stond zo, met zijn onderzoek, aan het begin van een nieuwe productielijn binnen de Europese rechtsgeschiedenis, waarbij de activiteitsgraad en de toegankelijkheid van de civiele rechtspraak centraal staan. Nog geen vier jaar na Dickinson publiceerde Colin Kaiser gelijkaardige resultaten met betrekking tot het Franse *Parlement de Paris* tijdens de achttiende eeuw: een manifeste afname van het aantal civiele beroepszaken vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw (grafiek 1).³

Omwille van de beperkingen van het beschikbare bronnenmateriaal kwam bij Dickinson en Kaiser de nadruk noodgedwongen te liggen op de spectaculaire daling van de civiele procesvoering gedurende de laatste 150 jaar van het ancien régime. Richard L. Kagan, hoogleraar aan de Johns Hopkins Universiteit

1 Dickinson 1976.

2 Grafieken 1, 2, en 3 kwamen tot stand op basis van de beschikbare data in de respectievelijke studies over de *Great Litigation Decline*. Het moet evenwel benadrukt worden dat deze grafieken slechts vereenvoudigde versies zijn van de trends die door de auteurs geobserveerd werden.

3 Kaiser 1980.

van Baltimore, kon een beroep doen op een aanzienlijk uitgebreider bronnenarsenaal. Kagan was overigens geen liefhebber van de wijze waarop toen de rechtsgeschiedenis beoefend werd. Ik citeer: *'Legal history, especially in the hands of lawyers, is best characterized by its overriding concern with institutional developments, self-congratulatory praise of the legal profession, and with the finer points of law.'*⁴ Niettegenstaande Kagans misprijzen, ging hij in zijn boek *Lawsuits and Litigants in Castile 1500-1700* op zoek naar de procesvoerende aard van de inwoners van het Spaanse Castilië, en kwam tot de vaststelling dat de reeds vastgestelde daling aan het einde van het ancien régime voorafgegaan werd door een al even spectaculaire hausse (grafiek 1). Kagan benoemde het fenomeen als een *'legal revolution'*, mijns inziens een ietwat ongelukkig gekozen term, aangezien een toename van het aantal procesvoerende burgers niet noodzakelijk een juridische of rechtskundige revolutie impliceert. *'Litigious revolution'* lijkt mij een meer passende term. Maar kom, laten we ons niet verliezen in *the finer points of terminology*.

Na Kagan volgden nog meer studies waarbij steeds meer Europese territoria aan bod kwamen. Filippo Ranieri en Anette Baumann legden de rechtsprekende activiteit van het Heilig Roomse Rijkskamergerecht onder de loep. Ranieri deed dit tot 1680, en de gelijkenis van de door hem vastgestelde trend met die van Kagan is treffend (grafiek 2).⁵ Anette Baumann publiceerde aan het begin van de éénentwintigste eeuw een vervolgonderzoek waarbij ook de achttiende eeuw aan bod kwam.⁶ En opnieuw: *nihil novi sub sole* (grafiek 2). Een ietwat grilliger patroon constateerde Christiaan Wollschläger,

die de civiele rechtspraak in Bremen kwantificeerde (grafiek 1).⁷

Ook Engelse historici waren ondertussen wakker geworden, maar gezien hun bijzondere common law-aard heb ik deze resultaten hier buiten beschouwing gelaten. Ook zij laten overigens gelijkaardige trends zien, met name met betrekking tot de periode 1650-1800.⁸ De term die zij voor het fenomeen lanceerden, namelijk de *Great Litigation Decline*, is ondertussen gemeengoed geworden, ook onder continentale rechtshistorici.

De afgelopen tien jaar verschenen ook de eerste onderzoeksresultaten betreffende de *Great Litigation Decline* en de Nederlanden. In het warm aan te bevelen Nederlands-Belgisch, rechtshistorisch tijdschrift *Pro Memoria* liet Marie-Charlotte Le Bailly zien dat de situatie aan de Staatse Raad van Brabant, de Hoge Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland, het Hof van Holland en het Hof van Gelre niet anders was (grafiek 3).⁹ In 2014 bevestigde An Verscuren de dalende trend nog maar eens, dit keer met betrekking tot de Grote Raad van Mechelen (grafiek 2).¹⁰ Het meest recente onderzoek dateert van 2018 en betrof de lokale rechtbanken van het Brugse Vrije.¹¹ Op een ietwat bescheidener schaal kwam ook Ans Vervaecke tot vergelijkbare resultaten (grafiek 2).

Ontmanteling

Dames en heren, mijn excuses indien u door de bomen het bos niet meer ziet, maar op basis van bovenstaande grafieken heeft er zich binnen de rechtsgeschiedenis een vrij algemene consensus gevormd omtrent de ontwikkeling van de civiele procesvoering tijdens het ancien

4 Kagan 1981, xxiii.

5 Ranieri 1985.

6 Baumann 2001.

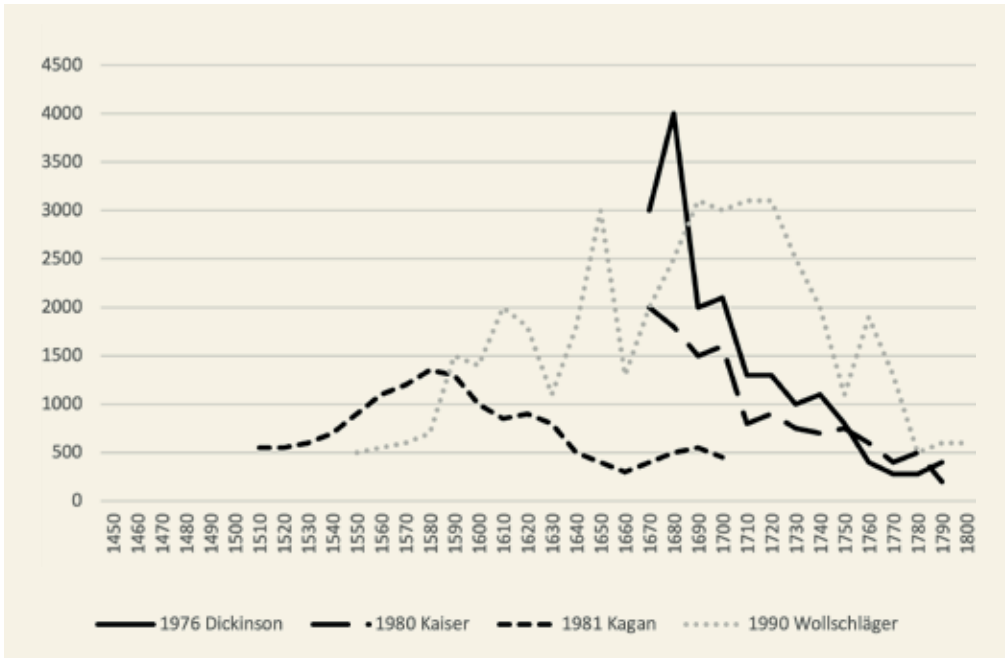
7 Wollschläger 1990.

8 Brooks 1986; Champion 1997; Horwitz en Polden 1996.

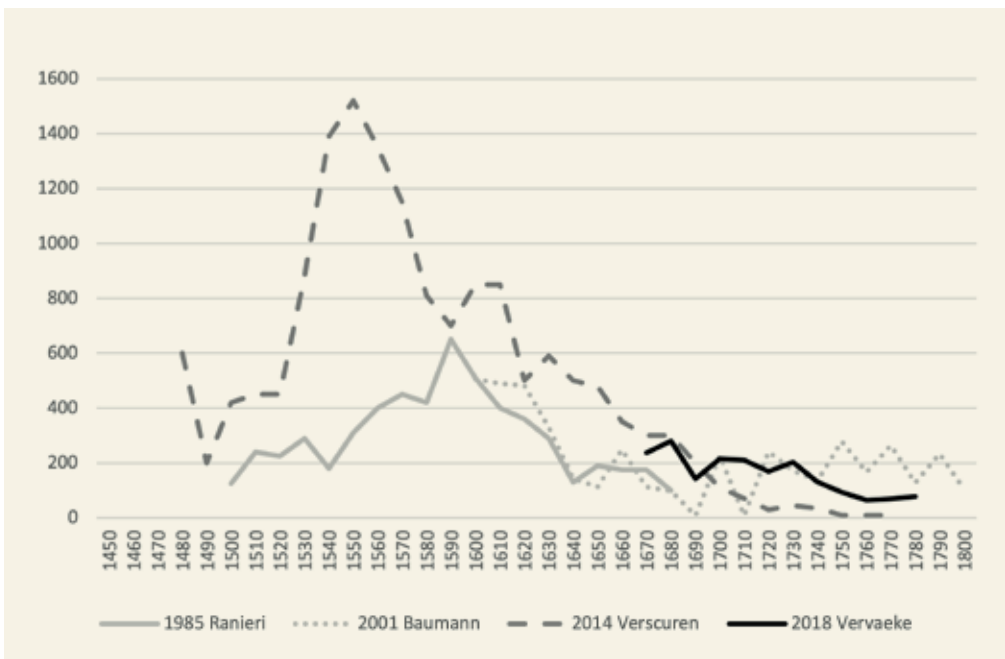
9 Bailly 2011.

10 Verscuren 2015.

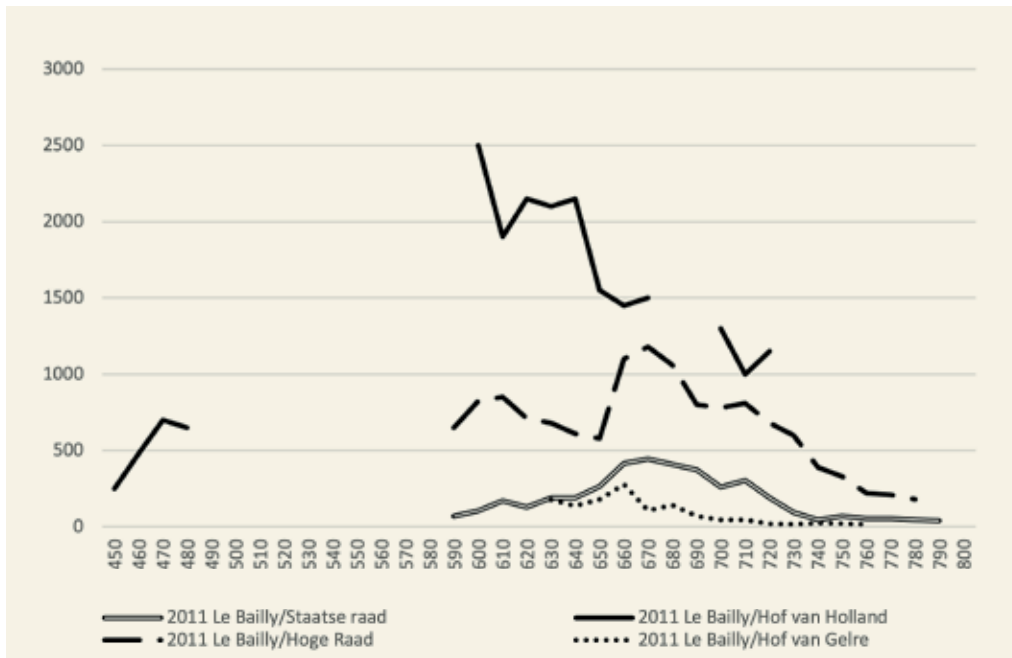
11 Vervaecke 2018.

Grafiek 1 / Europese trends inzake civiele procesvoering, deel 1

Grafiek 2 / Europese trends inzake civiele procesvoering, deel 2

Grafiek 3 / Europese trends inzake civiele procesvoering, deel 3

régime, waarbij twee pan-Europese fenomenen centraal staan: in de eerste plaats de zogenaamde *Great Litigation Decline* tijdens de achttiende eeuw; en vervolgens Kagans *Legal Revolution* die zich tijdens de tweede helft van de zestiende eeuw zou hebben voorgedaan. Gezien de geografische reikwijdte en kwantitatieve omvang van beide fenomenen klinkt de roep om verklaringen erg luid. Maar, laten we ons niet laten verleiden door jeugdig enthousiasme, en sta mij toe, tenminste één keer vandaag, de pret te bederven. Voorgaande auteurs hadden steeds tot doel de jurisdictionele oftewel rechtsprekende activiteit van civiele rechtbanken te kwantificeren, en daaraan gekoppeld uitspraken te doen over de toegankelijkheid van de rechtspraak voor de rechtzoekenden. Maar hoe meet je dat volume nu exact?

Ranieri en Baumann, met betrekking tot het Rijkskamergerecht, en Le Bailly, met betrekking tot de Staatse Raad van Brabant en het Hof van Gelre, meenden dit te kunnen doen

aan de hand van de overgeleverde procesdossiers in de archieven van respectievelijke instellingen. Een dergelijke aanpak levert echter nooit een correcte reflectie van de historische werkelijkheid op. Ten eerste stonden tal van rechtbanken het aan hun rechtzoekenden toe om, na afloop van het proces, het dossier te lichten of mee huiswaarts te nemen. Ten tweede sluit deze methode alle zaken uit die, wegens hun inhoudelijke eenvoud, vrijwel onmiddellijk bij een eerste zitting mondeling werden beslecht. Ik stel dan ook voor niet langer rekening te houden met de resultaten die werden verworven op basis van deze methode.

Een andere, veel gebruikte methode is gebaseerd op basis van het aantal uitgesproken, of beter gezegd geregistreerde, vonnissen. We zien deze methode toegepast bij Dickinson (baljuwschap Falaise), Verscuren (Grote Raad van Mechelen) en opnieuw Le Bailly, maar dan nu met betrekking tot het Hof van Holland en

de Hoge Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland. Het grote probleem hier is dat men de toegankelijkheid van de rechtspraak tracht te meten aan de hand van het moment waarop de rechtzoekende de rechtspraak weer verlaat. Men meet de output om de input te kennen. Dit is natuurlijk problematisch, omdat niet elk proces dat werd opgestart ook finaal tot een gerechtelijk vonnis leidde. Partijen konden overlijden tijdens het proces, maar belangrijker nog: partijen konden op elk moment beslissen de rechtsgang, bijvoorbeeld wegens te hoog oplopende kosten, stop te zetten, en besluiten buiten de rechtszaal tot een vergelijk te komen.

An Verscuren keek bovendien, net als Kaiser voor het *Parlement de Paris*, ook naar de zogenaamde distributieregisters, waarin de binnengekomen beroepszaken werden toegewezen aan een magistraat, de zogenaamde *rapporteur*, die de zaak moest onderzoeken alvorens ze ter beoordeling *in camera* aan het hof voor te leggen. Ook hier is een aantal problemen aan verbonden. In de eerste plaats betreft het hier geen officiële registers. Klerken waren niet verplicht om ze bij te houden. Bovendien hebben we hier te maken met twee instellingen, het *Parlement de Paris* en de Grote Raad van Mechelen, die hoofdzakelijk als beroepsinstantie fungeerden. Distributieregisters zouden dus een idee kunnen geven van het aantal rechtszaken dat het tot het hoogste niveau van de rechtelijke pyramide schoppte, maar zeggen bijgevolg niets over de toegankelijkheid van de civiele rechtspraak in het algemeen.

Wat rest ons nu nog? Kagan, Wollschläger en Vervaeke. Wollschläger, die de civiele rechtspraak in Bremen onderzocht, deed dit aan de hand van een bijzonder creatieve, maar zeer betwijfelbare methodologie, waarbij hij de kwantiteit van de civiele rechtspraak niet meet maar schat. En ter aanvulling heeft Wollschläger

nog een aantal kortere periodes steekproefsgewijs geanalyseerd, waarbij hij onder meer de hoeveelheid door de rechtbank gebruikt papier kwantificeerde door de dikte te meten van het bewaarde archiefmateriaal. Wollschläger concludeerde dan ook in alle eerlijkheid: *‘As a result, the preindustrial data are subject to error.’*¹² Waarvan akte.

Dames en heren, net als Wollschläger zijn meerdere van voornoemde auteurs zich wel degelijk bewust van de tekortkomingen van de door hen gehanteerde methodologie, en zij weten evenzeer dat ze tot betrouwbaardere resultaten zouden komen indien zij gebruik zouden maken van de – vaak ook beschikbare – rolregisters waarin elke nieuw aangebrachte eis, zij het mondeling of schriftelijk, voor het desbetreffende tribunaal werd geregistreerd. Dit vereist echter monnikenwerk, omdat in de rolregisters ook alle verdere stadia van reeds opgestarte zaken staan vermeld. Alvorens men dus tot kwantificeren over kan gaan, moeten eerst alle afzonderlijke eerste stadia, namelijk het neerleggen van de vordering en het dagen van de beklaagde, uit deze registers gefilterd worden. Deze arbeid is bijzonder tijdrovend of zoals Dickinson het formuleerde: *‘Il eût été intéressant d’examiner le nombre de causes, mais ceci impliquerait la confection des listes nominatives des plaideurs et le traitement mécanographique des données. Cela dépasse le cadre de cette étude.’*¹³ Waarom overstijgt dit de opzet van de studie? Dit is de opzet van de studie.

Gedegen historisch onderzoek, dames en heren, vraagt tijd, soms heel veel tijd. Richard Kagan en Ans Vervaeke hebben die tijd gelukkig wel genomen, maar bij Kagan blijft het problematisch dat zijn onderzoek zich toespitste op de *Cancellaria de Valladolid*, het hoogste provinciale hof in de regio Castilië, dat in hoofdzaak als beroepsinstantie fungeerde, waardoor

12 Wollschläger 1990, 264.

13 Dickinson 1976, 152, n.22.

ook zijn gegevens ons weinig vertellen over de daadwerkelijke toegankelijkheid van de civiele rechtspraak in eerste instantie. Rest ons enkel nog het werk van Ans Vervaeke, dat de kwaliteitstest lijkt te doorstaan. Zij heeft namelijk op basis van de rolboeken elke individuele eis op het laagste rechtsprekende niveau van het Brugse Vrije weten te identificeren, kwantificeren en analyseren, waardoor we eindelijk wetenschappelijk onderbouwde uitspraken kunnen doen over de activiteit en de toegankelijkheid van de civiele rechtspraak gedurende het ancien régime. En inderdaad, er lijkt zich een afname voor te doen tijdens de achttiende eeuw (grafiek 2). Maar, dames en heren, ik ga een tweede keer de pret moeten bederven, want bij de laatste horde ging het toch mis. Stel dat de 280 eisen, die Vervaeke voor het jaar 1680 identificeerde, slechts door zestig verschillende eisers/rechtzoekenden werden neergelegd, terwijl de 131 eisen in 1740 door 120 verschillende eisers werden neergelegd, dan nam de toegankelijkheid van de rechtspraak toe in tegenstelling tot wat men op basis van de activiteit of het aantal neergelegde eisen zou vermoeden. Door uitsluitend de activiteit te meten, kan men niets betrouwbaars zeggen over de toegankelijkheid. Uitspraken over de toegankelijkheid van de rechtspraak voor de justitiabele vragen daarentegen om een onderzoek naar de groep rechtzoekenden in plaats van vonnissen, procesdossiers, distributieboeken, neergelegde eisen, enzovoort.

Wat weten we nu met zekerheid? Niets. De *Great Litigation Decline* is, net als de *Legal Revolution*, niet meer dan een hypothese, een veronderstelling, een mogelijkheid, maar geen feit en al zeker geen zekerheid. Het blijft natuurlijk wel kriebelen. Wat gebeurde er dan echt met de toegankelijkheid van de civiele rechtbanken tijdens het ancien régime? Ik heb mij dan ook tot doel gesteld, in het kader van deze bijzondere leerstoel, de toegankelijkheid van de Maastrichtse rechtspraak tijdens het ancien régime te onderzoeken, om op die

manier meer gefundeerde uitspraken te kunnen doen met betrekking tot de zojuist beschreven en zogezegde pan-Europese fenomenen.

Maastricht: bestuur en rechtspraak

De stad Maastricht kende gedurende het ancien régime een bijzondere bestuursvorm, de zogenaamde tweeherigheid of *condominium*. De term verwijst naar een bestuursvorm waarbij het opperste gezag over de stad en zijn inwoners gedeeld werd door twee heren, in dit geval de Prinsbisschop van Luik enerzijds en de Hertog van Brabant, later de Staten-Generaal van de Noordelijke Nederlanden, anderzijds. Vandaar het stedelijk credo: *Eén heer, geen heer; twee heren, één heer*. Tijdens de middeleeuwen heeft dit gedeeld gezag van de twee heren een bestuurlijke en juridische organisatie tot stand gebracht waarbij steeds rekening gehouden werd met het tweeledig karakter van de Maasstad.

Een cruciaal moment in de bestuurlijke ontwikkeling van de stad is het jaar 1413, wanneer de stedelijke raad, die instond voor het bestuur van de stad, ook een aantal lagere rechtsprekende bevoegdheden kreeg toebedeeld. Tegelijkertijd werden de Brabantse en Luikse schepenenbanken gepromoveerd tot zogenaamde 'hooggerichten', exclusief belast met de hoge jurisdictie. Als dusdanig bleef de rechtspraak, met betrekking tot de hoge jurisdictie, gescheiden tussen een Luiks en een Brabants Hooggerecht. Ten aanzien van de lagere jurisdictie vond er een samensmelting plaats in het zogenaamde 'Indivies Laaggerecht'. In wezen vormde dit Laaggerecht een segment of afdeling van de stedelijke, indivieze raad. Een aantal leden van deze stedelijke raad kwam op dinsdag samen om kleinere, hoofdzakelijk civielrechtelijke, geschillen te beslechten, en vormde in die hoedanigheid het Indivies Laaggerecht.

In de zestiende eeuw werden vier commissarissen-deciseurs aangesteld, twee uit Luik en twee uit Brabant, om onder meer rechtszaken

in beroep te behandelen, maar nog belangrijker was hun taak om toezicht te houden op het naar behoren functioneren van de stedelijke instellingen. Om bij te kunnen sturen waar nodig, werd hen het recht verleend om plaatselijke bestuursverordeningen uit te vaardigen, de zogenaamde ‘recessen’.

Civiele procesvoering in Maastricht: de *Giant Litigation Decline*

Het is aan de hand van de procesvoering voor het Indivies Laaggerecht dat ik de toegankelijkheid van de Maastrichtse, civiele rechtspraak tijdens het ancien régime zal onderzoeken. Laten we onszelf dus naar de Grote Staat, huisnummers 9 en 11, begeven alwaar, alvorens V&D zich hier art deco-gewijs vestigde in de jaren dertig van de twintigste eeuw, twee huizen stonden genaamd *De Lanscroon* en *De Liebaert*. Het was in deze panden dat het Indivies Laaggerecht zitting hield, althans tot de tweede helft van de zeventiende eeuw, toen er naar het nieuwe stadhuis verhuisd werd. Iedere dinsdagochtend om 9 uur hielden de twee burgemeesters en acht gezworen raden samen zitting in *De Lanscroon*. De Luikse en Brabantse secretarissen registreerden er, steeds in het Middelnederlands overigens, de nieuw aangebrachte eisen, alsook de voortgang van reeds lopende zaken, in de zogenaamde rolregisters.

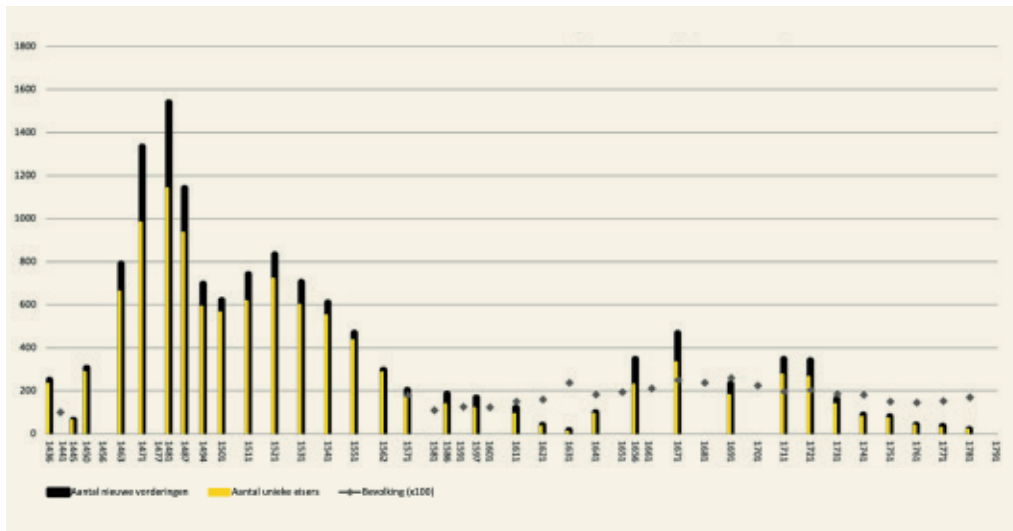
Na twee jaar turven heb ik voor 33 steekproefjaren uit de periode 1430-1800 alle nieuw opgestarte procedures geïdentificeerd en op een rij gezet, inclusief de namen van de partijen en de juridische aard van het geschil.¹⁴ In totaal gaat het om 13.175 rechtszaken, opgestart door 10.978 verschillende eisende partijen. Uitgezet op een tijdlijn levert dit grafiek 4 op. Een drietal redenen maakt deze grafiek bijzonder. Ten eerste blijkt de *Great Litigation Decline* niet langer

een fenomeen te zijn dat hoofdzakelijk met de achttiende eeuw geassocieerd moet worden, maar in werkelijkheid een neerwaartse trend oftewel *Giant Litigation Decline* omvat die zich al vanaf 1485 manifesteerde. Sommigen onder u zullen mij willen attenderen op de heropleving van de rechtsprekende activiteit tijdens de periode 1650-1720, maar dit is slechts een laatste stuiptrekking van Vrouwe Justitia. Ik kom daar later nog op terug. Ten tweede blijkt de zogenaamde *Legal Revolution* zich niet in de tweede helft van de zestiende eeuw af te spelen, maar veel vroeger, namelijk in de tweede helft van de vijftiende eeuw, althans wat de stad Maastricht betreft.

Een derde tot de verbeelding sprekende vaststelling is het absolute dieptepunt tijdens het jaar 1641. Waar in het jaar 1481 nog 1.540 klachten werden neergelegd bij het Indivies Laaggerecht door 1.140 verschillende eisers, maakten voor het gehele jaar 1641 slechts vier verschillende eisende partijen de wandeling naar *De Lanscroon*. Het lijkt erop dat het Indivies Laaggerecht totaal niet meer functioneerde. Het dieptepunt is immers niet te wijten aan gebreken of lacunes in de rolregisters. Als het Indivies Laaggerecht inderdaad niet langer naar behoren functioneerde, dan kan mogelijk een verklaring gevonden worden in de resolutie- of recesboeken van de zogenaamde commissarissen-deciseurs. En inderdaad, een reces van 1627 blijkt verhelderend: ‘gemerckt alle saeken meest worden bedinght extraordinarie soe wel int hooghe als leeghe gerichte tot grooten last ende verdriet vande arme ende schaemele partijen, die daerdoere met dobbele rechten van secretarissen ende procureurs worden oeverlast’.¹⁵ Naast de gewone of ordinarisse rolprocedure blijkt er dus een tweede, extra-ordinarisse of buitengewone, rolprocedure te bestaan. Deze staat evenwel niet in het *Receuil der*

14 De onderzochte rolregisters en hun archivalische vindplaatsen worden in bijlage op een rij gezet.

15 Maastricht, RHCL, *Commissarissen-deciseurs van beide Heren (bestuurlijk)*, inv.nr. 20.002, nr. 6, Recesboeken 1580-1758, *Reces van 1627*, f.193r.

Grafiek 4 / Maastrichtse trend inzake civiele procesvoering, 1430-1800

Recessen van 1665 beschreven en moet nog nader onderzocht worden. Mogelijk was zij op dat moment reeds afgeschaft. Er zijn immers geen extra-ordinarisse rolregisters bewaard die dateren van na 1650, en uit het reces van 1627 blijkt dat deze procedure bovendien zeer nadelig was voor het minderbedeelde deel van de bevolking. De commissarissen-deciseurs ordonneerden dan ook dat vorderingen niet langer mochten gepresenteerd of aangezet worden op het extra-ordinarisse rolregister zonder een mondelinge toestemming van de rechter.¹⁶ De rolregisters van de buitengewone procedure zijn enkel bewaard gebleven voor de periode 1600-1650, net wanneer de gewone procedure in diep verval was geraakt. Vermoedelijk heeft zij dan ook enkel gedurende deze vijf decennia bestaan. Met betrekking tot onze steekproef is enkel het jaar 1641 ter inzage beschikbaar. De overige registers blijken in een te precaire staat te verkeren, maar op basis van de gegevens in de buitengewone rolregisters van 1641, kan men concluderen dat het

ogenschijnlijke dieptepunt tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw in werkelijkheid minder dramatisch was. Activiteit en toegankelijkheid van het Indivies Laaggerecht bleven – met 96 nieuwe unieke eisers in de extra-ordinarisse rolregisters van het jaar 1641 – op een niveau dat minder uitzonderlijk is dan slechts vier nieuwe unieke eisers per jaar.

Dames en heren, wie weet waarom de ganzen blootsvoets gaan? Het formuleren van een verklaring voor de vastgestelde trends wordt evenwel bemoeilijkt omdat we hier te maken hebben met een fenomeen dat bijna 350 jaar nodig had om tot voltooiing te komen. Bijgevolg kunnen evenementiële gebeurtenissen, zoals hongersnoden, pestepidemieën of periodes van oorlog, uitgesloten worden als mogelijke verklaringsgrond. Zij zouden slechts kortstondige wijzigingen in het Maastrichtse procespatroon kunnen verklaren. Grafiek 4 laat echter zien dat noch de belegeringen van Maastricht in 1579 en 1632, noch de Franse bezettingen van de stad gedurende de periodes

¹⁶ *Ibidem*.

1673-1678 en 1748-1749 een verstorend effect hebben gehad op de procesvoering in de stad. Ook economische crises of bloeiperiodes blijken om dezelfde reden ontoereikend om de langdurige neerwaartse trend te verklaren, net als éénmalige bestuurlijke ingrepen waarbij bijvoorbeeld de competenties van het Indivies Laaggerecht worden ingeperkt – wat zich overigens niet heeft voorgedaan. De demografie daarentegen zou wel een geloofwaardige factor kunnen zijn. Het onderzoek van Kemp naar de bevolkingscurve van Maastricht tijdens het ancien régime laat echter zien dat er – althans wat Maastricht betreft – geen correlatie bestond tussen demografie en procesvoering.¹⁷ Soms nam het aantal processen inderdaad toe als het bevolkingscijfer steeg, maar soms nam het aantal processen af als de bevolking groeide.

Een interessante denklijn heb ik kunnen terugvinden in de bestaande literatuur aangaande procespatronen tijdens de negentiende en twintigste eeuw.¹⁸ Hierin wordt gesteld dat procesvoering, vanuit sociaal perspectief, curvi-lineair is. Dit houdt in dat zeer ingrijpende sociale veranderingen, zoals bijvoorbeeld ten gevolge van de industriële revolutie in de negentiende eeuw of de transitie van traditionele gemeenschappen naar moderne samenlevingen in koloniaal Afrika tijdens de twintigste eeuw, steeds leiden tot een sterke toename van de procesvoering, gevolgd door een afname – zodra nieuwe oplossingen werden gevonden voor de nieuwe problemen – om uiteindelijk te stabiliseren op een bepaald niveau. Opvallend is dat grafiek 4 haast een perfect voorbeeld is van een curvi-lineaire ontwikkeling: eerst een curve, dan quasi-lineair. Zou het dan mogelijk zijn dat Maastricht tijdens de tweede helft van de vijftiende eeuw, op sociaal vlak, een dusdanige transitie heeft doorgemaakt die verantwoordelijk kan zijn voor de vastgestelde hausse

in procesvoering? Gezien het aanhoudend stedelijk karakter van de stad Maastricht, betwijfel ik dit ten zeerste. Desalniettemin houd ik de optie open.

Lange tijd ben ik ervan overtuigd geweest dat de hoofdoorzaak voor de afname gezocht moet worden binnen de rechtspraak zelf en met name hoe deze functioneerde. In de Nederlanden kende de zogenaamde romano-canonieke procedure immers haar doorbraak tijdens de zestiende eeuw, waarna zij vervolgens algemeen verspreid geraakte. Deze nieuwe procedure kwam in plaats van de middeleeuwse mondelinge procedure waarbij de eiser en de gedaagde voor het Indivies Laaggerecht verschenen, de eiser zijn klacht formuleerde, de gedaagde reageerde, en de zaak vervolgens, meestal met een gedingbeslissende eed, werd beslecht. Ondanks het vaak irrationele karakter van de bewijsvoering blonk deze middeleeuwse procedure uit in efficiëntie en een hoge mate van toegankelijkheid: ze was kort en goedkoop, en door haar eenvoud waren juridische bijstand door een advocaat en de hieraan verbonden kosten overbodig. De schriftelijke romano-canonieke procedure daarentegen was veel complexer, schriftelijk, langduriger, en bijgevolg ook duurder. Nadat de eiser zijn eis of aanspraak had neergelegd en de gedaagde was komen opdagen, moest deze zijn antwoord op de aanspraak schriftelijk aanbieden. Bij een dergelijke procedure kon het proces tot wel tien en zelfs meer stappen doorlopen, terwijl bij elke nieuwe stap gerechtskosten aangerekend werden. Bovendien werd, gezien de complexiteit van de procedure, bijstand door een advocaat of procureur onontbeerlijk, wat procederen nog duurder maakte. En toch blijkt uit onze data dat de invoering van de romano-canonieke procedure bij het Indivies Laaggerecht in de jaren 1570 nauwelijks invloed

¹⁷ Kemp 1962.

¹⁸ Abel 2009; Van Loon en Langerwerf 1990.

heeft uitgeoefend op de mate van procesvoering in Maastricht. De sterkste afname van de procesvoering in Maastricht vond immers plaats vóór het moment waarop de romano-canonieke procedure werd geïntroduceerd.

Is de sterke afname dan misschien gelieerd aan een afgenomen vertrouwen in de rechters, een wantrouwen dat op zijn beurt het gevolg is van een te hoge mate van rechtsonzekerheid? Zodra partijen hun rechten kennen en weten op basis van welk recht de burgemeesters en gezworen raden van het Indivies Laaggerecht zullen oordelen, zullen zij sneller geneigd zijn om juridische stappen te ondernemen, dan wanneer hier onduidelijkheid over bestaat. In Maastricht werd de mate van rechtszekerheid aanzienlijk versterkt in 1665 door het te boek stellen van het lokale gewoonterecht in het zogenaamde *Recueil der Recessen*, wat dus kan worden aangeduid als een mogelijke oorzaak voor de korte heropleving van de procesvoering in Maastricht tijdens de tweede helft van de zeventiende eeuw. De daling hieraan voorafgaand zou dan in verband gebracht kunnen worden met een toenemend wantrouwen ten aanzien van het Indivies Laaggerecht, bijvoorbeeld omdat zij zich steeds vaker is gaan beroepen op het voor de modale burger vaak onbekende Romeinse recht. Of deze aanname plausibel is, vraagt om een onderzoek naar de eventuele academische vorming van de burgemeesters en gezworen raden van Maastricht. Mijns inziens lijkt deze veronderstelling weinig aannemelijk, aangezien de commissarissen-deciseurs in 1599 nog opdragen aan alle leden van zowel het Laag- als beide Hooggerechten om zich bij belangrijke processen te laten adviseren door zogenaamde meesters in de rechten.¹⁹ De maatregel doet vermoeden dat de Maastrichtse rechters zelf, aan de vooravond van de zeven-

tiende eeuw, nog steeds geen universitaire (lees: juridische) vorming hadden genoten.

Tot dusver heb ik één constante uit het ancien régime nog niet behandeld, namelijk het feit dat de advocatuur gedurende 300 jaar kop van jut was. Maar heeft ze ook daadwerkelijk boter op haar hoofd? De Brugse rechtsgeleerde, Joost de Damhouder, meende van wel. In 1567 publiceerde hij een oratie getiteld *Van de inslockinge der processen*.²⁰ Hierin ging hij fel tekeer tegen de advocaten als verantwoordelijken voor de overdaad aan processen waarmee de rechtbanken te kampen kregen aan het begin van de zestiende eeuw. Het zijn zij – ‘O schandelijke advocaten ende hongerige procureurs’ – die, voor eigen gewin en niet uit liefde voor de waarheid, zowel arm als rijk aanmoedigen om te procederen van zodra zich daar enige gelegenheid toe lijkt aan te dienen. Zo doen zij, aldus De Damhouder, tal van mensen in de poel der armoede belanden en zaaien ze tweedracht in de samenleving. Enkel de overheid kon in zijn optiek een einde maken aan dergelijke onbehoorlijke processen en de ‘te lichtveerdelijk procederenden’. Verwijzend naar Justinianus en het Romeinse recht, pleitte De Damhouder voor bestraffing van deze praktijken met een geldboete, en zelfs lijfstraffen als men de boete niet kon betalen, want: ‘die het niet heeft in’t gelleken, moet de straf lijden in zijn velleken’.²¹ De Damhouders oratie biedt mogelijk aanknopingspunten voor de hausse van de procesvoering die ook in Maastricht aan het einde van de vijftiende eeuw vastgesteld kan worden.

Naast toenames in de procesvoering kan de advocatuur echter ook voor afnames verantwoordelijk geacht worden. Zo werd in 1618, door de commissarissen-deciseurs, voor het eerst melding gemaakt van de achterstand bij

¹⁹ RHCL, 20.002, nr. 6, *Reces van 1599*, f.116v.

²⁰ De oratie werd als inleiding op zijn *Practycke in civile saecken* gepubliceerd. (De Damhouder 1626, *Oratie des auteurs*.)

²¹ *Ibidem*.

justitie vanwege het ‘consenteren somwijlen van ses oft meer termijnen tot groote beswaernisse vande partyen ende postpositie vande iusticie’.²² Verwijzend naar een eerder reces van 1600 mocht vervolgens alleen nog maar geprocedeerd worden met een aanspraak, antwoord, repliek en dupliek.²³ Triplieken, quadruplieken, enzovoort waren vanaf nu uit den boze, tenzij er in de dupliek cruciale nieuwigheden vastgesteld konden worden. De advocatuur werd niet expliciet vermeld, maar het is duidelijk dat zij deelt in de verantwoordelijkheid ten aanzien van de eindeloze procedures. Dit blijkt ook uit latere recessen. In 1648 en 1654 werden de advocaten wel nadrukkelijk gevisieerd: hun geschriften bleken veel te uitvoerig, met name door onnodige herhalingen en drogredenen, wat de procedures deed vertragen en de procespartijen op onnodige kosten joeg ‘tot affscrick van partijen’.²⁴ U moet weten dat advocaten per bladzijde werden betaald. De rechters werden vanaf nu opgedragen dat ze bij het taxeren van de gerechtskosten niet langer naar de lengte van de geschriften moeten kijken, maar wel naar de inhoud van de zaak. Bovendien werd geordonneerd dat vanaf nu alle kleinere zaken, die niet boven de 100 gulden gingen, mondeling moesten worden bepleit en de plano worden afgedaan, zonder enige vorm van schriftelijke procedure.²⁵ De kritiek op de langdradigheid en breedsprakigheid van de advocaten werd nog meermaals herhaald in 1680, 1688 en 1738.²⁶ Het bleek een hardnekkig probleem.

Overigens, advocaten lagen ook om andere redenen onder vuur. Zo werd in 1742 een resolutie overeengekomen tegen advocaten en procureurs die vergaderden in ‘bier-, caffee-, wijn-, en

de brandewynshuysen’ en de kostprijs van wat zij hier verteerden doorrekenden aan hun cliënten.²⁷ Eerder, in 1692, werd reeds besloten om een reglement op te stellen inzake het salaris van advocaten, procureurs, notarissen, chirurgijns en apothekers ‘tot voorcominghe van groote abuysen’.²⁸ In 1722 kwam er een nieuw reglement dat betrekking had op het salaris van de advocaten in het bijzonder.²⁹ Elke handeling werd minutieus getaxeerd. De volgende voorbeelden zullen volstaan. Iedere consultatie met een cliënt kostte twee gulden. Een verplaatsing naar het Indivies Laaggerecht om het verschijnen van de gedaagde vast te stellen werd getaxeerd op drie gulden. Duurde de verplaatsing langer dan een uur, dan mocht een surplus van twee gulden in rekening gebracht worden. Indien een zaak zwaarwichtiger bleek, en ze in de fase van de bewijsvoering of toon aanbelandde, kostte elke bijkomende bijeenkomst drie gulden. Moest de advocaat voor de zaak buiten de stad reizen, dan kreeg hij acht gulden per dag bovenop de transportkosten. Maaltijden mocht hij niet factureren, maar voor elke brief die hij aan zijn cliënt moest schrijven, kreeg hij één gulden.

Uit de kritiek blijkt dat de wanpraktijken van de advocaten met name voor vertraging zorgden, maar de justitiabelen ook op onnodig hoge kosten joegen. Wat de kostprijs van procederen als mogelijke oorzaak voor de *Giant Litigation Decline* betreft, hink ik nog op twee gedachten. Enerzijds blijkt uit de recessen van de commissarissen-deciseurs en de maatregelen die zij nemen (onder meer gericht tegen de advocatuur) een duidelijke bezorgdheid over de minderbedeelde en schamele leden van de samenleving en hun toegang tot de recht-

22 RHCL, 20.002, nr. 6, *Reces van 1618*, f. 169v.

23 *Ibidem*, f. 170r.

24 RHCL, 20.002, nr. 6, *Recessen van 1648 en 1654*, f. 226v-227r en f. 245r.

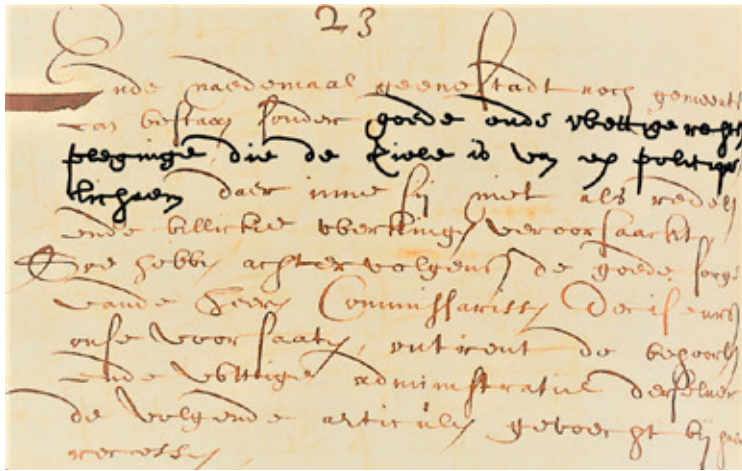
25 *Ibidem*, f. 227r-v.

26 RHCL, 20.002, nr.6, *Recessen van 1680, 1688 en 1738*, f. 297v, f. 328v-329v en f. 520v-521v.

27 RHCL, 20.002, nr.6, *Reces van 1742*, f. 533r-534v.

28 RHCL, 20.002, nr.6, *Reces van 1692*, f. 340v.

29 RHCL, 20.002, nr.6, *Reces van 1722*, f. 435v-437r.

De commissarissen-deciseurs aan het woord over de rechtspraak als 'de ziel van het politiek lichaam'. Maastricht, Regionaal Historisch Centrum Limburg, *Commissarissen-deciseurs van beide Heren* (bestuurlijk), inv.nr. 20.002, nr. 6, Recesboeken 1580-1758, *Reces van 1651*, f.234v.

spraak.³⁰ Maar bij een rechtsgeleerde als De Damhouder staat dan weer te lezen dat de 'hittigen brand tot lichtveerdig procederen' niet alleen te wijten is aan de rijken, maar ook aan vele armen die niet aflaten van deze pleitlust: 'Tae selfs sodanighen die naulicx ghenoech en hebben waer mede haren hungerigen maech te versadigen'.³¹ En De Damhouder gaat nog een stap verder: armen vrezen niets en zullen sneller procederen dan rijken, want wie niets heeft, kan – mede dankzij de bijstand van een pro deo-advocaat – niets verliezen en alleen maar winnen. Rijke burgers daarentegen twijfelen sneller om te procederen vanwege het risico om in hun eigen vermogen beschadigd te worden. Hoe dan ook, procederen bleef het risico inhouden dat men als verliezende partij tot het betalen van de gerechtskosten veroordeeld kon worden. In Maastricht werden anno 1652 de gerechtskosten voor zowel het Indivies Laaggerecht als beide Hooggerechten vastgelegd in een officiële prijslijst, die overigens onveranderd is gebleven voor de resterende duur van het ancien régime.³² Hoe dat ook zij: het probleem blijft dat de daling zich inzette in

de zestiende eeuw, een periode dat de kostprijs van procederen nog uiterst laag moet zijn geweest door de gangbare, snelle, mondelinge procedure waar nog geen advocaten aan te pas kwamen.

Het ziet er dus naar uit dat de drie fenomenen 'complexe procedure' en 'wanpraktijken binnen de advocatuur', en de hieruit voortvloeiende 'hoge kostprijs van procederen', een fundamentele rol hebben gespeeld in de immer afnemende toegankelijkheid van de rechtspraak tijdens het ancien régime, tenminste wat betreft de zeventiende en achttiende eeuw. De korte heropleving tijdens de periode 1650-1720 laat zien dat het ingrijpen van de overheid zijn vruchten afwerpt: een toegenomen rechtszekerheid met de publicatie van het *Recueil der Recessen*, maatregelen tegen de breedsprakigheid van de advocatuur, een verbod op de extra-ordinarisse procedure, het opstellen van een officiële prijslijst van de gerechtskosten, enzovoort.

De grote uitdaging blijft het formuleren van een verklaring voor de immense toename van procesvoering tijdens de tweede helft van

30 Zie boven, maar ook: RHCL, 20.002, nr.6, *Recessen van 1627 en 1648*, f. 193r en f. 226v.

31 De Damhouder, 1626, *Oratie des auteurs*.

32 RHCL, 20.002, nr.6, *Reces van 1652*, f. 239v-241r.

de vijftiende eeuw en de hierop volgende decimering van het aantal gevoerde processen voor het Indivies Laaggerecht. Hopelijk brengt de toekomst, de inhoudelijke analyse van de gevoerde processen en procespartijen in het bijzonder, uitsluitel.

Vast staat dat de toegang tot de rechtspraak in Maastricht nooit zo laagdrempelig is geweest als aan het einde van de vijftiende eeuw. Het toeval wil dat in dezelfde periode Vrouwe Justitia voor het eerst met een blinddoek werd afgebeeld. Ze werd opzettelijk verblind, maar in positieve zin, om te kunnen oordelen zonder aanschijn des persoons. Vandaag heb ik geprobeerd aanschouwelijk te maken dat vanaf datzelfde moment Vrouwe Justitia ook in negatieve zin werd verblind. Vanaf 1485 werden de eerste symptomen van de grijze staar of *cataracta* zichtbaar, een oogaandoening waarbij de ooglens vertroebelt en het zicht geleidelijk aan vermindert. Over een periode van 300 jaar bleek Vrouwe Justitia steeds minder in staat zich te kwijten van haar meest essentiële taak, namelijk de plicht tot *justitia omnibus* oftewel gerechtigheid garanderen voor iedereen. En dit is bijzonder problematisch. Want zodra een overheid niet langer kan voorzien in deze behoefte, ondermijnt ze haar eigen bestaansredenen. Dankzij de rechtsantropologie weten we immers dat een objectieve rechtsbedeling één van de hoofdredenen moet geweest zijn waarom de mens zijn recht tot eigenrichting heeft opgegeven, en zich is gaan organiseren in en onderwerpen aan statelijke instellingen. Dit is een cruciaal gegeven dat ook moderne overheden vandaag de dag steeds in het achterhoofd moeten houden wanneer zij menen te moeten besparen op de rechtspraak, of de druk op de rechtbanken menen te moeten verlagen door steeds meer rechtszoekenden in de richting van

alternatieve vormen van geschillenbeslechting te sturen. De Maastrichtse commissarissen-deciseurs waren zich hier nog steeds goed van bewust toen ze in 1651 de ‘goede ende wettige rechtspleginge’ omschreven als ‘de ziele van een politique lichaem’, en benadrukten dat geen stad of gemeenschap kan bestaan zonder.³³

33 RHCL, 20.002, nr.6, *Reces van 1651*, f. 234v.

Dankwoord

Het is algemeen bekend dat een oratie niet kan bestaan zonder dankwoord. Uiteraard is het onmogelijk om hier iedereen te vermelden die op één of andere manier, groot of klein, aan mijn ontwikkeling als mens en rechtshistoricus een bijdrage heeft geleverd. Voor een aantal mensen zou ik toch graag een uitzondering willen maken.

In de eerste plaats wil ik het hoofdbestuur van het Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, de leden van het Curatorium van mijn leerstoel, het College van Bestuur van de Universiteit Maastricht, en de decaan van onze Faculteit der Rechtsgeleerdheid bedanken voor het in mij gestelde vertrouwen. Het stemt mij bovendien uiterst tevreden dat zowel het koninklijk LGOG als het faculteitsbestuur elkaar, na dertig jaar, nog steeds weten te vinden in de overtuiging dat mijn leerstoel een verrijking is voor beide partijen. Moge het steeds groeiend aantal studenten dat kiest voor het keuzeblok *Comparative Legal History of the Meuse-Rhine EURegion* hiervan het bewijs zijn.

Dat ik hier nu kan staan, heb ik uiteraard ook aan mijn voorgangers te danken, prof. dr. Ton Gehlen en prof. dr. Louis Berkvens. Beste Louis, nu sta ik waar jij ooit stond. Jij bent uiteraard mijn *doktorvater*, maar ik heb steeds meer het gevoel dat ik vooral in de jaren volgend op mijn promotie het meest van jou heb geleerd. Hoewel je nu officieel met emeritaat bent gegaan, hoop ik toch dit in de toekomst te kunnen blijven doen.

Vervolgens zou ik mijn ouders willen bedanken. Hier in Maastricht hoor ik vaak studenten die worstelen met leenstelsels, beurzen en bijbaantjes. Dankzij mijn ouders heb ik zelf nooit ook maar één euro aan mijn eigen studie hoeven besteden, zelfs niet na het maken van verkeerde keuzes. En dit kiezen geschiedde overigens allemaal in absolute vrijheid, geen

quid pro quo: nooit heb ik ook maar enige druk hoeven ervaren bij het maken van keuzes die mijn toekomst betroffen. Dikke merci!

Hildegard en René, sommige academici zullen hun promotie of oratie bestempelen als de belangrijkste dag uit hun professionele loopbaan. Maar als ik zelf terugkijk op de afgelopen zestien jaar, dan is misschien wel die ene Paasmaandag in 2016 bij jullie thuis de meest cruciale dag geweest in mijn carrière tot dusver. Feestdag of niet, jullie deur stond open om in allerijl nog te sleutelen aan mijn presentatie voor het nakende VIDI-interview. We weten ondertussen hoe dat is afgelopen. Mijn oprechte dank daarvoor.

Mariolina Eliantonio, weet je nog dat ik vergeten was je in het dankwoord van mijn proefschrift expliciet te vermelden? Ik ga dat bij deze goedmaken. Jij bent immers degene die mij, aan het begin van ons promotieonderzoek hier in Maastricht, uit mijn hol van Pluto heeft getrokken, en letterlijk de faculteit heeft ingetrokken. Zonder jou zat ik mogelijk nog steeds als een kluizenaar verscholen in een of andere studio in Veldwezelt. Dankjewel!

Mieke Olaerts, in theorie ben je uitsluitend voor onze promovendi de officiële vertrouwenspersoon. Ik ben al even geen promovendus meer, maar voor mij maak je al meer dan elf jaar een uitzondering. En ondanks momenten van éénrichtingsverkeer ben je steeds blijven klaarstaan om, zodra daar behoefte aan was, de bij wijlen ondraaglijke echtheid van het bestaan te relativeren. Ik ben je daar heel veel dank voor verschuldigd. En als het om het onderhoud van je achtertuin gaat, beloof ik bij deze plechtig daar nooit nog beloftes over te doen.

Mariolina en Mieke zijn naast collega's ook vrienden, maar ik heb ook vrienden die – gelukkig maar – geen collega's zijn: Dieter Vandembroucke, Gert Gielis en Joris Smeets, allemaal

voortreffelijke historici, maar nog voortreffelijker praatpalen, reisgezellen, tooghangers en concertgangers. Ook zij hebben doorheen de jaren hun plaats hier dubbel en dik verdiend.

En tenslotte is er Koen Vissers. Weet je nog die dag in Zuid-Frankrijk in de auto toen je vrouw Maj ons vroeg aan te geven wie onze beste vriend was? Het werd toen even heel stil, ja zelf wat ongemakkelijk, in die auto, nietwaar? Wij zijn immers mannen van de Kempen en weinig woorden, en we gaan ons dat dan ook geen tweede keer aandoen.

Ik heb gezegd.

Literatuur

- Abel 2009: R.L. Abel, 'Forecasting civil litigation', in: *DePaul Law Review* 58/2 (2009) 425-450.
- Bailly 2011: M.C. Le Bailly, 'Langtermijntrends in de rechtspraak bij de gewestelijke hoven van justitie in de Noordelijke Nederlanden van ca. 1450 tot ca. 1800', in: *Pro Memoria: bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden* 13/1 (2011) 30-67.
- Baumann 2001: A. Baumann, *Die Gesellschaft der Frühen Neuzeit im Spiegel der Reichskammergerichtsprozesse. Eine sozialgeschichtliche Untersuchung zum 17. und 18. Jahrhundert*. Quellen und Forschungen zur Höchsten Gerichtsbarkeit im Alten Reich 36 (Keulen, Weimar en Wenen 2001).
- Brooks 1986: C.W. Brooks, *Pettyfoggers and Vipers of the Commonwealth. The 'Lower Branch' of the Legal Profession in Early Modern England*. Cambridge Studies in English Legal History (Cambridge 1986).
- Champion 1997: W.A. Champion, 'Recourse to the law and the meaning of the great litigation decline 1650-1750', in: C.W. Brooks en M. Lobban eds., *Communities and courts in Britain 1150-1900* (Londen 1997) 179-98.
- Damhouder 1626: J. de Damhouder, *Practycke in civile saecken: seer nut, profijtelijck ende nodigh allen schouten, borghemeesteren, magistraten ende andere rechteren*, Den Haag 1626.
- Dickinson 1976: J.A. Dickinson, 'L'activité judiciaire d'après la procédure civile. Le bailliage de Falaise, 1668-1790', in: *Revue d'histoire économique et sociale* 54 (1976) 145-168.
- Horwitz en Polden 1996: H. Horwitz en P. Polden, 'Continuity or change in the Court of Chancery in the seventeenth and eighteenth centuries?', in: *Journal of British Studies* 35/1 (1996) 24-57.
- Kagan 1981: R.L. Kagan, *Lawsuits and litigants in Castile 1500-1700*, Chapel Hill 1981.
- Kaiser 1980: C. Kaiser, 'The Deflation in the Volume of Litigation at Paris in the Eighteenth Century and the Waning of the Old Judicial Order', in: *European Studies Review* 10 (1980) 309-336.
- Kemp 1962: A.G.H. Kemp, 'Het verloop van de bevolkingscurve van Maastricht tot 1830', in: *Werken uitgegeven door Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap* 4 (1962) 339-362.
- Ranieri 1985: F. Ranieri, *Recht und Gesellschaft im Zeitalter der Rezeption. Eine rechts- und sozialgeschichtliche Analyse der Tätigkeit des Reichskammergerichts im 16. Jahrhundert*, Keulen en Wenen 1985.
- Loon en Langerwerf 1990: F. van Loon en E. Langerwerf, 'Socioeconomic development and the evolution of litigation rates of civil courts in Belgium, 1835-1980', in: *Law and Society Review* 24/2 (1990) 283-298.
- Verscuren 2015: A. Verscuren, *The Great Council of Malines in the 18th century. An Aging Court in a Changing World? Studies in the History of Law and Justice* 3 (Heidelberg, New York, Dordrecht en Londen 2015).
- Vervaecke 2018: A. Vervaecke, *Met recht en rede(n). Toegang en gebruik van burgerlijke rechtbanken in het Brugse Vrije (1670-1795)*, Brussel 2018.
- Wollschläger 1990: C. Wollschläger, 'Civil litigation and modernization: the work of the municipal courts of Bremen, Germany, in five centuries, 1549-1984', in: *Law and Society Review* (1990) 261-282.

Bijlage: Onderzochte rolregisters van de Luikse en Brabantse secretarissen

- 20.085A: Indivies Laaggerecht Maastricht: archief (geïnventariseerd)
- *Rolregisters van de Luikse en Brabantse secretarissen*
N°4484 (1436 en 1445), N°4485 (1450), N°4486 (1463), N°4487 (1471), N°4490 (1481), N°4489 (1487), N°4491 (1494), N°4492 (1501), N°4494 (1511), N°4496 (1521), N°4500 (1531), N°4504-4505 (1541), N°4509 (1551), N°4512-4513 (1562), N°4515 (1571).
- *Rolregisters van de Luikse secretarissen*
N°4520 (1586), N°4525 (1597), N°4528 (1611), N°4531 (1621), N°4532 (1631 en 1641), N°4535-4536 (1656), N°4551-4552 (1671), N°4567 (1691), N°4576-4577 (1711), N°4583 (1721), N°4588 (1731), N°4591 (1741), N°4592 (1751), N°4594 (1761), N°4596 (1771), N°4597 (1781).
- *Rolregisters van de Brabantse secretarissen*
N°4620 (1586), N°4622 (1597), N°4681 (1611), N°4686 (1621 en 1631), N°4687 (1641), N°4692 (1656), N°4708-4709 (1671), N°4726 (1691), N°4738-4739 (1711), N°4746 (1721), N°4751-4752 (1731), N°4754 (1741), N°4755-4756 (1751), N°4758 (1761), N°4759 (1771), N°4761 (1781).

ABSTRACT

Poor Lady Justice: first the blindfold, then cataract

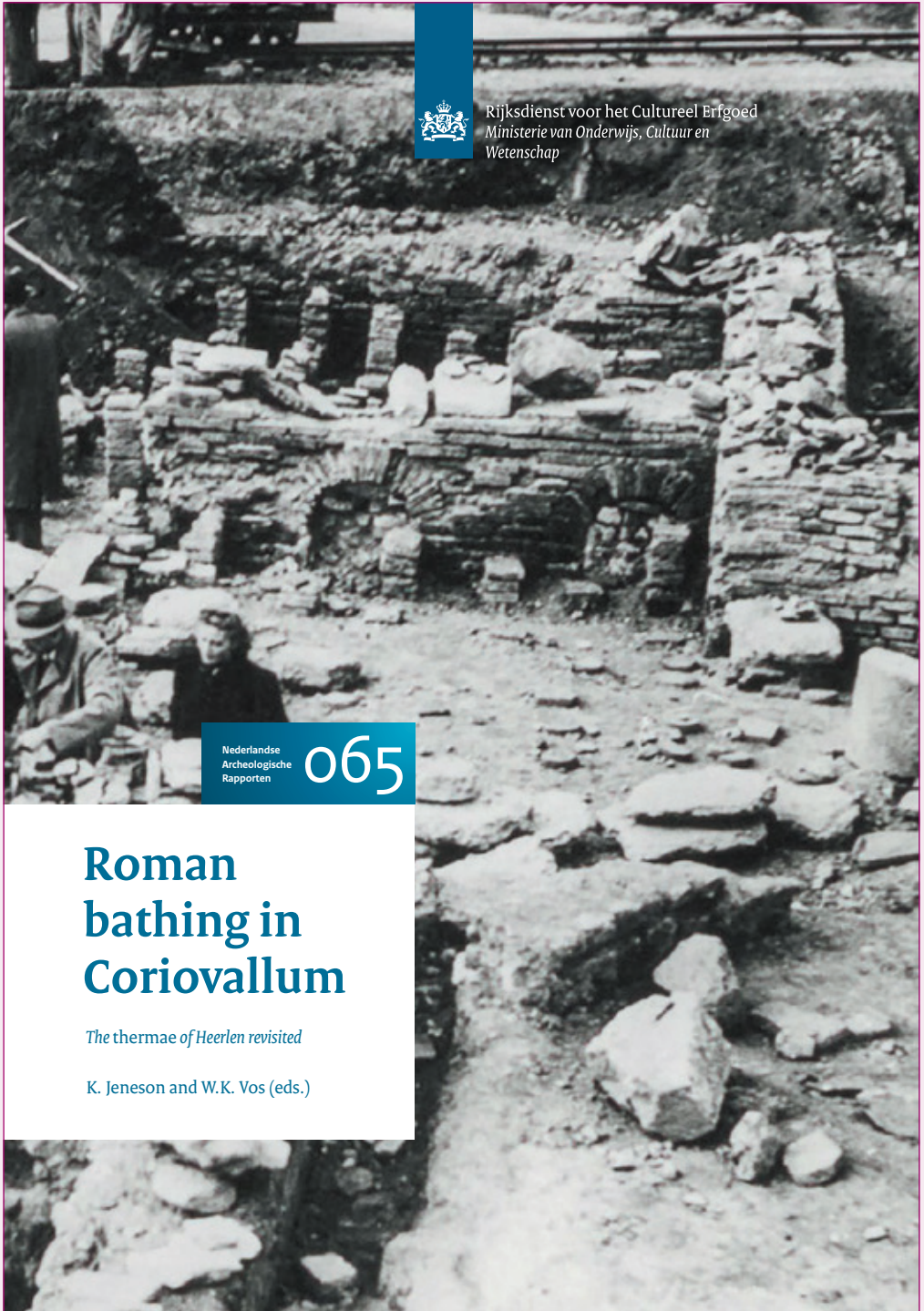
On the 29th of November 2019, Bram Van Hofstraeten delivered his inaugural lecture while accepting his appointment as endowed professor of Limburgish Legal History (LGOG). In the oration, Van Hofstraeten critically assessed all the existing literature on the so-called *Great Litigation Decline*, an assumed pan-European phenomenon characterized by a strong decline in civil litigation during the late seventeenth and eighteenth centuries. After demonstrating the shortcomings of the methodologies used so far in order to decide upon the actual existence of such decline in civil litigation, Van Hofstraeten concluded that up till now there is no guarantee that such a decline actually took place in Europe. By means of a new methodology applied to civil procedures brought before the Maastricht *Indivies Laaggerecht* between 1430 and 1800, Van Hofstraeten discovered that a real *Giant Litigation Decline* already started at the end of the fifteenth century and lasted for about three centuries. Subsequently, he discusses possible explanations for the enormously high number of civil procedures during the second half of the fifteenth century and the decrease in civil litigation that followed afterwards.

Boekrecensies

Henk Hiddink

Jacques van Rensch

Peter Jan Knegtman

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Nederlandse
Archeologische
Rapporten

065

Roman bathing in Coriovallum

The thermae of Heerlen revisited

K. Jeneson and W.K. Vos (eds.)

Roman bathing in Coriovallum

The thermae of Heerlen revisited

K. Jeneson/W.K. Vos (eds)

Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (Nederlandse Archeologische Rapporten 65), Amersfoort, 2020, 19 digitale bijlagen: <https://www.thermenmuseum.nl/overig/roman-bathing-in-coriovallum>

Het verschijnen van deze publicatie is een verheugend feit, nadat de overblijfselen van de Heerlense thermen al een zeer geslaagde ‘make-over’ hadden ondergaan. De thermen zijn niet alleen van belang als het grootste Romeinse (bad)gebouw dat in Nederland te zien is, maar mede als een prominent element van de *vicus* Coriovallum. *Vici* verschilden qua omvang van dorpjes tot (middelgrote) steden en hadden een verzorgingsfunctie voor reizigers en de bewoners van de omliggende regio. Deze nederzettingen waren niet primair gericht op agrarische productie (zoals *villae* en nederzettingen met houten boerderijen), maar hadden geen van het Romeinse gezag verkregen juridische status, zoals de hoofdplaatsen van *civitates* (‘districten’).

Nu zijn *vici* in Nederland sowieso al niet talrijk, maar bovendien was en is het moeilijk ze archeologisch te onderzoeken (dat geldt ook voor buitenlandse voorbeelden). De reden is de ligging binnen de grenzen van moderne plaatsen, onder de huidige bebouwing; denk ook

aan bijvoorbeeld Maastricht, Heel, Venlo en Cuijk (Rimburg is wat dit betreft een uitzondering). Veel archeologische waarnemingen en vondsten zijn decennia geleden gedaan, onder tijdsdruk bij bouwwerkzaamheden. Als er al sprake was van opgravingen, zijn deze vaak niet of niet volledig wetenschappelijk gepubliceerd. Dit geldt onder meer voor de opgravingen van de Heerlense thermen (jaren veertig) en de aansluitende delen van de *vicus* (jaren vijftig en tachtig). De hier besproken publicatie lost een deel van dit gemis op. Er wordt namelijk niet alleen ingegaan op het onderzoek van de thermen voorafgaand aan de recente restauratie, maar ook aan dat van de jaren veertig én aan opgravingen in de *vicus* rondom het bad.

Het boek ziet er verzorgd uit en is rijk geïllustreerd. De vele foto’s, kaarten en plattegronden zijn merendeels in kleur. Er zijn onder meer hoofdstukken over de geschiedenis van het onderzoek, het bouwhistorisch onderzoek, de watervoorziening, de proefsleuven van 2017-2018, de aansluitende *vicus*-bebouwing, de

faserings- en datering van de thermen en ten-slotte is er een synthese. De hoeveelheid gepresenteerde informatie is omvangrijk, té veel om hier alles te bespreken. Tijdens het lezen wordt in elk geval duidelijk dat er nog veel vragen overblijven. Dat geldt voor elk archeologisch onderzoek en is geen probleem, maar sommige vragen blijven onbeantwoord door onvolkomenheden in de redactie en de afstemming van deelonderzoeken.

Een voorbeeld betreft de watervoorziening. Het is zeker aannemelijk dat men - eventueel pas in tweede instantie - een bron heeft 'afgevangen' bij de Onderste Caumer. In de stukken over het fysisch-geografisch onderzoek wordt echter niet ingegaan op de hoeveelheid potentieel beschikbaar (bron)water, terwijl wel getallen worden genoemd in het hoofdstuk over het watergebruik in de thermen. Daar wordt echter dan weer geen antwoord gegeven op de door de auteur zelf gestelde vraag (p. 102) of die hoeveelheid genoeg was voor de thermen. (Mijns inziens waarschijnlijk wel en zelfs voor een deel van de overige gebouwen in de *vicus*.) Een interessante, maar in het boek niet besproken kwestie, betreft de laat-Romeinse periode: Als het bad nog in gebruik was gedurende de gehele 4de eeuw (p. 184-186), hoe is het probleem dan opgelost dat de diepe spitsgracht rond het complex een waterleiding vanuit het zuidoosten onderbrak?

De laat-Romeinse datering van het bad waaraan zojuist is gerefereerd, berust op een

¹⁴C-datering van houtskool onder een element van een late verbouwing van een stookplaats (vanaf 390 na Chr.). Een dusdanig laat gebruik van het gebouw is natuurlijk bijzonder interessant, zelfs als er geen water meer stroomde en sprake was van bijvoorbeeld een 'woonbestemming'. De meest cruciale dateringskwestie, die van de bouw van de thermen, komt vanzelfsprekend ook in de publicatie aan bod. Zonder te veel in details te treden, moet worden opgemerkt dat het verhaal hierover in hoofdstuk 9 niet eenvoudig te volgen is. Er wordt teruggegrepen op gegevens uit andere hoofdstukken en vooral wordt alles uitsluitend beschreven. Een schema of tabel met een meer gevisualiseerde samenvatting van de relevante maar complexe gegevens zou nuttig zijn geweest, zoals die over de positie van de vloeren van *praefurnium* (stookruimte) 1 met de bijbehorende ¹⁴C-dateringen en het verband met iets als de '...datering van de in de verwarmde ruimtes aangebrachte mortel.' (p. 170).

Uiteindelijk berust de gekozen begindatering van het opgegraven gebouw - misschien is er een voorganger geweest - vooral op de architectuur in vergelijking met die van baden elders, een datum tussen 65 en 73 na Chr. Hoewel geen specialist op het gebied van Romeinse baden, is mijn vermoeden dat hier nog niet het laatste woord over is geschreven. De datering berust vooral op bepaalde veranderingen in de plattegronden van badhuizen, met een verandering in de ordening van de ruimten

en andere 'basiselementen'. De baden waarmee wordt vergeleken zijn niet zeer talrijk, vrijwel zeker niet alle precies gedateerd en bovendien gelegen in uiteenlopende delen van het imperium zoals Zwitserland, Duitsland en Groot-Brittannië. Het is de vraag of de veranderende lay-out van baden in dit grote gebied zo synchroon verliep dat Heerlen zeker tussen de laat-Neroonse en 'midden-periode van Vespasianus' (73-75 na Chr.; p. 165) kan worden gedateerd.

Een interessante punt dat in de publicatie wordt besproken met betrekking tot Coriovallum als geheel, is het belang van de nederzetting. In hoofdstuk 10 wordt er alles aan gedaan dit belang te benadrukken. Heerlen zou 'Tot nu toe altijd zijn geïnterpreteerd als een gewoon Romeins wegdoorp.' (p. 197, mijn vertaling). Dat is wat overdreven: weinig archeologen zullen Heerlen hebben gelijkgesteld aan sommige van de kleinere *vici* die langs de doorgaande wegen voorkwamen. De aanwezigheid van meerdere grote stenen gebouwen buiten de thermen zou niemand verrassen. Maar om de plaats een grootte van 40-50 hectare te geven (p. 198) lijkt vergezocht. Dit is groter dan midden-Romeins Nijmegen en meer dan de helft van Xanten (waarvan de oppervlakte van 73 hectare bovendien niet helemaal bebouwd lijkt te zijn geweest). Heerlen zal ergens tussen de 10 (kern bewoning) en 20-25 hectare (inclusief 'bedrijventerreinen' met pottenbakkerijen) groot zijn geweest, vergelijkbaar met Maastricht

en Jülich (Gulik). Hierbij moet men zich een inwonertal van grofweg 2000-3000 personen voorstellen. Het is best mogelijk dat Heerlen de hoofdplaats was van de stam van de Baetasii, maar dan een zonder de 'stadsrechten' van *municipia* of *coloniae*, dus nog steeds gewoon een *vicus*. Na de stichting van de Colonia Ulpia Traiana bij Xanten rond 100 na Chr. zal Heerlen ondergeschikt zijn geweest aan deze hoofdplaats van de *civitas* Traianensium. Hoewel de functie als regionaal economisch en religieus centrum zal zijn gebleven, was Coriovallum geen bestuurlijk centrum. De productie van met name aardewerk was tamelijk grootschalig, maar de status en rijkdom van de betrokken ambachtslieden was niet bijzonder groot. Tenslotte suggereert de ligging ten opzichte van de *vici* Maastricht en Jülich dat het 'verzorgingsgebied' van Heerlen tot een straal van 10-15 km beperkt bleef.

Na de discussie over enkele thema's die in het boek aan de orde komen, is het onontkoombaar een laatste redactioneel issue te benoemen. Naast de 200 gedrukte pagina's, gaat de publicatie vergezeld van 19 downloadbare bijlagen; de rapportages van deelonderzoeken, met een totale omvang van zo'n 1370 pagina's. Ongeveer de helft van de bijlagen is vertaald naar een zelfstandig hoofdstuk in het gedrukte boek en grotendeels niet onmisbaar. Voor de andere helft geldt dat niet: 750 pagina's rapportages over specialistisch onderzoek is gecomprimeerd tot 25 pagina's (3 procent!) in

hoofdstuk 8. Nu is wellicht niet alles uit de rapportages even relevant, maar ze hebben betrekking op voor de datering en interpretatie essentiële vondstcategorieën (aardewerk, munten, andere metaalvondsten, glas, natuursteen, dierlijk bot, inscripties). In het gedrukte boek ontbreken de meest basale tabellen - zoals aantallen munten per keizer/emissieperiode - en het is onbegrijpelijk waarom deze keuze is gemaakt. Het had de grote inzet van de specialisten recht gedaan en de vakmatig geïnteresseerde lezer serieus verder geholpen wanneer de bijdragen tot iets van 10-15 pagina's waren samengevat door de redactie, het boek zou hooguit iets meer dan 100 bladzijden in omvang zijn toegenomen. Het is eigenlijk onbegrijpelijk waarom de Rijksdienst Cultureel Erfgoed deze gemankeerde opzet in haar reeks *Nederlandse Archeologische Rapporten* heeft toegelaten (of heeft opgedragen?).

Het bovenstaande lijkt misschien muggenzifterij, maar let wel: de publicatie heeft wetenschappelijke aspiraties - en is niet voor niets Engelstalig - en dient dus aan wetenschappelijke eisen te voldoen. Het gaat daarbij niet om de omvang, maar vooral om de toegankelijkheid en controleerbaarheid van de gegevens. Eén voorbeeld ter illustratie. Er wordt in het boek verschillende keren gerefereerd aan kuil K(uil)14 buiten de thermen, met daarin een stuk van een mozaïekvloer die een verbouwing aan de thermen nog in de Flavische periode zou suggereren (p. 132, 167; bijlage 7, p. 75).

De datering zou berusten op die van *terra sigillata* uit het spoor, maar als men bijlage 9 over dit aardewerk doorzoekt, is daar niets te vinden over de context. Ook in bijlage 8 ('gebruiks-aardewerk'), is niets over deze kuil te vinden. Kortom: voor de archeoloog is de genoemde datering niet te controleren en de precieze inhoud van alle andere contexten is eveneens niet te achterhalen. Wat dit betreft schiet de publicatie dus echt tekort.

De punten van kritiek in het bovenstaande mogen iedereen die geïnteresseerd is in Romeins Heerlen er echter zeker niet van weerhouden dit mooie en relatief goedkope boek aan te schaffen. En het is meer dan de moeite waard de digitale bijlagen te downloaden en door te nemen. Alles bij elkaar wordt in elk geval nog weer eens duidelijk hoe ontzettend interessant de archeologie van Romeins Heerlen is.

H.A. Hiddink

De Munsterabdij van Roermond

W BOOKS

De Munsterabdij van Roermond

Een ontdekkingsstocht door achthonderd jaar geschiedenis van een vrouwenklooster

Hein van der Bruggen, Erik Caris en Luc Wolters [red.]

WBOOKS, Zwolle i.s.m. Stichting Rura Roermond, Roermond 2020, 400 pagina's, ISBN 978 94 625 8379 5, € 39,95

De viering van achthonderd jaar Munsterabdij in Roermond in 2020 werd een jubileumjaar anders dan verwacht. Door de belemmeringen van de corona-pandemie viel een flink deel van de geplande feestelijkheden in het water. Misschien wordt de pijn daarover wat verzacht door een gedenkboek met achttien bijdragen, deels in het Nederlands en deels in het Duits, waarin de geschiedenis van de Munsterkerk en abdij wordt belicht. Het is een 'gewichtig' kijken leesboek geworden (hardcover, 400 blz., ruim twee kilo), met een uitgebreid notenapparaat, een bibliografie, verklarende woordenlijst, register en bijlagen. De eenheid van fotografie met fraaie, veelal nieuwe en bij vlagen onverwacht artistieke opnames verhoogt het kijkgenot. Bij deze bijzonder verzorgde uitvoering kunnen ook enkele kritische kanttekeningen worden geplaatst. Zo zijn de bijschriften bij illustraties door lettertype en plaatsing soms nauwelijks te onderscheiden van de lopende tekst. De onderbrekingen van de tekst met groot gedrukte 'ontboezemingen' ontleend aan het verhaal, zijn

waarschijnlijk bedoeld om aandacht van de lezer te trekken, maar een dergelijk modieus trekje past misschien beter bij een journalistiek product. En dat laatste is dit boek zeker niet.

Het is onmogelijk in deze bespreking alle achttien bijdragen afzonderlijk van commentaar te voorzien. In de thematiek zijn wel enkele zwaartepunten te aan te wijzen. Het boek opent met een inleidend hoofdstuk over de stichting van abdij en kerk van de hand van Erik Caris (die in 2017 op de Munsterabdij promoveerde): een gedegen samenvatting zonder veel nieuwe inzichten. Misschien had de algemene bijdrage van Peter Nissen over spiritualiteit van cisterciënzerinnen, opgenomen als laatste artikel in het boek, daar beter direct op kunnen aansluiten. In acht artikelen krijgen aspecten van (veelal middeleeuwse) bouw- en interieurgeschiedenis de aandacht. De negentiende-eeuwse 'periode Cuypers' en de sloop van de abdijgebouwen begin twintigste eeuw zijn met drie bijdragen vertegenwoordigd. Relieken, heiligenverering en liturgie komen eveneens drie keer aan bod.

Vanuit een geheel andere invalshoek is de bijdrage over de betekenis van de abdij als collator en tiendheffer voor parochies buiten Roermond.

Met hun artikelen beschrijven Cornelius Hopp, Elizabeth den Hartog, Stefanie Litjens, Michiel Duser, Frans Doperé en Ronald Claudemans niet alleen de ingewikkelde bouwgeschiedenis van de kerk en klooster, maar ze ontleden deze soms tot de op de steen nauwkeurig. Dat vraagt enig inlevingsvermogen van de lezer (soms zou een korte samenvatting/conclusie aan het einde van een hoofdstuk handig zijn geweest), maar de afbeeldingen helpen. Hun bevindingen zijn soms verrassend, zeker wanneer men kijkt naar de conclusies over bouwfasen, geologische herkomst van stenen en de technieken bij het bewerken daarvan. Natuurlijk worden niet alle vragen opgelost. Met voortschrijdend inzicht dienen zich immers weer nieuwe problemen aan, maar de exercitie maakt duidelijk dat een degelijke vernieuwende analyse van een stenen archief even belangrijk is als stilistische vergelijkingen of informatie uit schriftelijke bronnen. Verder leidt het tot onverwacht nieuwe inzichten in de economische en culturele relaties over grote afstanden.

Enkele objecten die eertijds tot de inrichting van de kerk hebben behoord, staan centraal in aparte artikelen. Elizabeth den Hartog vermoedt dat een in 2018 bekend geworden kopje in Naamse steen afkomstig is van het graf van Richardis, de eerste abdis. De vijftiende-eeuwse Roermondse Passie, thans in het Rijksmuseum in Amsterdam, wordt door

Jochem van Eijsden besproken als een belangrijk voorbeeld uit de begintijd van de Nederlandse schilderkunst. Het centrale thema van dit 'stripverhaal' is het leven van Christus en in het bijzonder het lijdensverhaal. Interessant zijn de soms 'foute' theologische interpretaties, die ook iets verraden over de bronnen waaruit de kunstenaar zijn inspiratie haalde. In dat opzicht reikt de betekenis van deze bijdrage verder dan alleen de beschrijving van het schilderstuk.

Een andere groep artikelen behandelt onderwerpen die men zou kunnen samenvatten onder de brede noemer van 'cultuur rond de Munsterabdij': relieken, heiligenverering, liturgie en begraven. In zijn inleidend hoofdstuk wijst Erik Caris al op de betekenis die de Munsterkerk vanaf het begin moet hebben gehad als bedevaartskerk. Relieken en aflaten trokken pelgrims aan. Gerard Venner beschrijft de heiligenverering en de functie van relieken daarbij vooral op basis van de schaarse schriftelijke bronnen. Een belangrijke rol speelt daarbij het necrologium waarin de jaardiensten voor overledenen zijn opgetekend. Interessant is dat de beschikbare bronnen (niet onverwacht voor een cisterciënzerinnenklooster) het accent leggen op de verering van de H. Maagd Maria en de H. Bernardus en minder op de H. Ursula en haar gezellinnen, van wie er juist talrijke relieken in de kerk waren. Er valt een interessante parallel te trekken met de abdij van Herckenrode, waar zich ook veel relieken bevonden, maar het Heilig Sacrament van Mirakel de grootste aantrekkingskracht op pelgrims uitoefende.

De gerust spectaculair te noemen vondsten van een grote kist met relieken in 2002 boven de sacristie en in 2013 in een dichtgemetselde ruimte in de noordelijke galerij, laten zien dat de kerk inderdaad over een grote verzameling relieken beschikte. Het gaat daarbij onder andere om een groot aantal 'heilige hoofden': schedelreliken gewikkeld in zijden stoffen, die werden toegeschreven aan de H. Ursula en de Elfduizend Maagden en de martelaren van het Thebaanse Legioen. Deze beenderen werden in Keulen in grote aantallen gevonden op een begraafplaats uit de Romeinse tijd en vervolgens als relieken 'geëxporteerd'. Annemarie Stauffer geeft niet alleen een analyse van het botmateriaal en de textilia waarin deze waren gewikkeld, maar trekt ook daaruit conclusies over de manier waarop in de loop der eeuwen met de relieken is omgegaan. Hier mag misschien de vraag aan worden gekoppeld hoe die omgang in de toekomst zal verlopen. Want een verantwoorde conservering en presentatie van deze kwetsbare objecten zijn geen sinecure.

Maurice Heemels had, na verschillende inventarisaties in het verleden, de wat ondankbare taak de thans nog zichtbare grafzerken in de Munsterkerken opnieuw te beschrijven. Zijn werk heeft echter duidelijke meerwaarde door de aandacht voor de begraafcultuur bij de abdij, de foto's en biografische bijzonderheden. Verontrustend is zijn conclusie dat hardsteen misschien toch niet zo hard is en dat sinds de laatste inventarisatie zeventig jaar geleden, door voetstappen en boenbezems, de materiële staat van de grafmonumenten duidelijk achter-

uit is gegaan. Dit houdt een waarschuwing in voor meer kerken met oude grafstenen.

Liturgie behoort tot het immateriële erfgoed van de Munsterabdij, maar er is slechts weinig bronmateriaal bewaard gebleven dat daar zicht op geeft. Een liturgische kalender of kalendarium van de kerkelijke feestdagen en gebruiken tijdens vieringen ontbreekt. Ondanks deze beperking heeft Rob Dückers geprobeerd die kalender te reconstrueren met behulp van secundaire bronnen, zoals het necrologium en een 'ordinarius custodum', het 'handboekje' van de koster. Daarin is de auteur ten dele geslaagd. Hij geeft aan dat met aanvullend onderzoek verder resultaat valt te bereiken.

Erik Caris en Wies van Leeuwen beschrijven de betekenis die de architect Pierre Cuypers heeft gehad voor de Munsterkerk. Eerstgenoemde behandelt de veranderingen aan het gebouw zoals dat nog steeds bestaat, laatstgenoemde schrijft over het grotendeels verdwenen neogotische interieur. Beiden besteden uitgebreid aandacht aan de gedachtewereld van Cuypers, maar ook die van zijn opdrachtgever, de Maria-Munstervereniging. Opmerkelijk genoeg is niet bekend of Cuypers bij het begin van zijn werk een vastomlijnde opdracht meekreeg of op dat moment al een duidelijk idee had van het eindresultaat. Het lijkt er op dat plannen werkenderwijs evolueerden: van louter herstel tot uiteindelijk toevoeging van elementen die er nooit waren geweest. Heftige discussies in de pers, maatschappelijke opvattingen over herlevend katholicisme en adviezen van deskundigen, in het bijzonder van de befaamde

Franse architect Viollet-le-Duc, speelden daarbij een rol. Met de toevoegingen van Cuypers oogt de kerk nu een stilistische eenheid, maar de argumenten om die toevoegingen te rechtvaardigen, zijn zeer zwak.

Ook Wies van Leeuwen besteedt ruimschoots aandacht aan het gedroomd ideaalbeeld dat Cuypers had van een middeleeuws kerkinterieur. Voor de verwezenlijking van die ideeën moesten onderdelen uit andere stijlperiodes, zoals de barok, rigoureus wijken. Van Leeuwen beschrijft eerst de diverse onderdelen van de neogotische uitmontering, zoals overigens door Cuypers bij meer kerken toegepast. Het meest interessante onderdeel van het artikel heeft misschien wel betrekking op de periode na de Tweede Wereldoorlog en de manier waarop toen met dit neogotische interieur is omgegaan, onder invloed van veranderende opvattingen over restauratie, liturgie en gewenste 'godsdienstbeleving'. Wat Cuypers deed met zijn voorgangers, deden de vernieuwers van die tijd met zijn werk. Het is een discussie die bekend is van diverse restauraties in de tweede helft van de twintigste eeuw in binnen- en buitenland.

Het voorlaatste hoofdstuk van Erik Caris draagt de langste titel van alle bijdragen: *De sloop van de laatst overgebleven abdijgebouwen in 1924. Wie was hiervoor verantwoordelijk en hadden de gebouwen behouden kunnen blijven?* Die sloop is een soort trauma in de geschiedenis van de Roermondse monumentenzorg. Caris probeert daarbij de betrokkenheid van de verschillende 'personae dramatis' te ontrafelen. Een oordeel over verhoudingen op basis van geschreven rap-

porten en brieven is altijd moeilijk, maar het dossier wekt de indruk dat botsende ego's en prestige net zo belangrijk waren als historische argumenten.

Het initiatief van de sloop lag bij de gemeente. Dat was al een oud idee, zonder dat daar echt duidelijke besluitvorming voor valt aan te wijzen. De plannen werden concreet in 1923. Een groot probleem was het ontbreken van een gedegen bouwhistorisch onderzoek, waardoor onvoldoende zicht bestond op de monumentale waarde van een gebouw waaraan in de loop der eeuwen vele malen was gesleuteld. Na twee bezoeken van Jan Kalf, directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, volgde op 14 december 1923 een 'nihil obstat', waarbij het verlies van monumentale waarden een ingecalculeerd risico was. Toen bij de sloop sporen van middeleeuwse bouwresten tevoorschijn kwamen, werd alarm geslagen. Dr. mgr. P.J.M. van Gils, onderwijsinspecteur van het bisdom en bestuurslid van LGOG, later gesteund door mr. R. de Nerée tot Babberich, zocht de publiciteit. Het daaropvolgende overleg van deze tegenstanders met Kalf en het Rijksbureau kon uiteindelijk verdere sloop niet tegenhouden.

Het antwoord van Caris op de 'schuldvraag' is genuanceerd. Kalf had zeker oog voor het historisch belang van het gebouw, maar men kan hem verwijten dat hij onvoldoende rekening heeft gehouden met de mogelijke aanwezigheid van zeer oude onderdelen. Hij bleef bij zijn eerdere standpunt, en de gemeente, die ook voor sloop geporteerd was, volgde hem daarin graag. Zo graag zelfs, dat met de afbraak

van het historische poortgebouw meer verdween dan Kalf had geadviseerd. De opposanten gaan evenmin vrijuit. Van Gils bedoelde het goed, maar reageerde te laat, weinig diplomatiek en voelde zich miskend als deskundige.

Tussen de eerdergenoemde clusters van artikelen, die vooral betrekking hebben op het gebouw, de inboedel en de liturgie, is de bijdrage van Guus Janssen over de relaties tussen de Munsterabdij en het omringende platteland een uitstap, maar zeker niet minder belangrijk. De Munsterabdij had patronaats- en tiendrechten in onder andere Budel, Venray, Stevensweert, Echt, Herten, Saeffelen (D), Aldekerk (D) en Wetten (D). Met zijn 'verkenning' stipt Janssen aan wat die rechten betekenden. Hij raakt hiermee aan een thema dat onderzoek in breder verband verdient, namelijk de economische en culturele invloed van geestelijke instellingen zoals kapittels en abdijen op het platteland binnen een regio. Met patronaatsrechten bepaalden zij in feite voor veel parochies het benoemingsbeleid van pastoors. Het bezit van tienden gaf recht op een aanzienlijk deel van de graanoogst en soms ook andere cultuurgewassen of de veestapel. Daar stonden verplichtingen tegenover, zoals een deel van de bouwlast van de kerk, de zorg voor liturgische gebruiksvorwerpen en soms de huisvesting van de pastoor en het onderhoud van hengst, beer en stieren behoeve van de veestapel. Met deze rechten en plichten waren abdijen en kapittels in veel dorpen een factor van betekenis in de dorpseconomie. Met de bouw van kerken, pastorieën en tienschuren bepaalden zij, soms tot op de dag van vandaag, een deel van het dorpsbeeld.

Tegelijkertijd laten de talloze processen over deze rechten en plichten zien dat in deze relaties heel wat conflictstof lag besloten. In dat opzicht is het jammer dat Janssen geen gebruik heeft gemaakt van verschillende dossiers in rechterlijke archieven, waarin de Munsterabdij partij was. Die processtukken vormen een belangrijke aanvulling op de toch al schamele restanten van het abdijsarchieef.

Samenvattend is de conclusie dat de stad Roermond in de eerste plaats zichzelf op een fraai en gedegen jubileumgeschenk heeft getraakteerd met dit boek. Verschillende bijdragen ontstijgen echter het plaatselijk belang, want ze bieden voorbeelden van onderzoek dat ook voor andere plaatsen navolging verdient.

Th. J. van Rensch

Niet altijd bemind, maar steeds geacht

Alles voor de stad. Hubert Pijls
(1819-1903), burgemeester van
Maastricht 1861-1867, 1873-1900

John Laugs

Uitgeverij Leon van Dorp, Heerlen, 2019, 427 pagina's, softcover, ISBN 978 90 79226 61 0, € 32,50.

Maastricht heeft tot in het recente verleden menige lang zittende burgemeester gehad. Maar niemand was het zo lang als Hubert Pijls. Hij vervulde het ambt maar liefst 33 jaar: van 1861 tot 1867 en van 1873 tot 1900. Hiernaast was hij van 1851 tot 1899 onafgebroken lid van de gemeenteraad. Bovendien was hij voor en tussen zijn tijd als burgemeester geregeld wethouder. Zo kon het gebeuren dat Pijls, nadat hij in 1867 niet was herbenoemd, zichzelf tijdelijk opvolgde als locoburgemeester, in afwachting van zijn opvolger. Na afloop van diens termijn werd Pijls opnieuw locoburgemeester voordat hij zelf weer burgemeester werd. Voorts was hij van 1869 tot 1873 lid van de Tweede en van 1880 tot 1899 van de Eerste Kamer, en van 1855 tot 1880 ook lid van de Provinciale Staten van Limburg.

Voor historicus John Laugs rechtvaardigt deze enorme staat van dienst een biografie. Terecht, want alleen al het gegeven dat hij bijna een halve eeuw de aanvoerder was van de liberale meerderheid in de gemeenteraad, maakte

hem tot de spil in het gemeentebestuur. Van meet af aan was het zijn doel het middeleeuwse Maastricht te veranderen in een moderne stad. En inderdaad: Maastricht ontwikkelde zich tot een belangrijke industriestad die ook verder van aanzien veranderde. Straten werden rechtgetrokken en verbreed, de stad kreeg een gemeentelijke gasfabriek, een eigen telefoonmaatschappij, een stadsspaarbank en een gemeentelijke hbs. Maastricht verloor zijn status als vestingstad, waardoor de poorten en wallen konden worden gesloopt, en er ruimte ontstond voor nieuwe wijken als Villapark. Hierbij slaagde Pijls er vrijwel steeds in een begrotingsevenwicht te handhaven zonder de stad te belasten met grote leningen. Hij verlaagde liever de uitgaven dan dat hij de belastingen verhoogde.

Bij de behandeling Pijls' rol in dit alles en nog veel meer had Laugs een probleem. Het familiearchief van Pijls telt namelijk slechts vier dozen. Twee hiervan bevatten notariële akten die betrekking hebben op de nalatenschap van

Pijls en het gedenkboek dat hem werd aangeboden toen hij 25 jaar voorzitter was van het Burgerlijk Armbestuur. De meeste documenten in de andere dozen zijn ongedateerd of zij vermelden geen afzender of geadresseerde. Laugs heeft het daarom veelal moeten doen met openbare bronnen als kranten en de *Handelingen* van de Staten-Generaal, en met de notulen van het gemeentebestuur. Zijn boek behandelt dan ook in hoofdzaak het openbare leven van Pijls als politicus en bestuurder. Het gevolg is dat de lezer weinig aan de weet komt over het privéleven van Pijls en over zijn leven voordat hij een openbare functie bekleedde.

Onbekend is naar welke lagere school de jonge Pijls ging. In de tijd dat Maastricht als gevolg van de Belgische afscheiding een 'belegerde' stad was, bezocht hij in Luik vier jaar het Collège d'Humanités de Beaufort, in 1836 gevolgd door een jaar aan het Koninklijk Athenaeum in zijn geboortestad. Een diploma lijkt hij niet te hebben behaald. Alle kennis waarover hij later tijdens zijn loopbaan bleek te beschikken, moet hij hebben vergaard door zelfstudie.

Pijls' vader was een gewiekst zakenman. Bij zijn dood in 1842 liet hij zijn zoon verscheidene huizen en landerijen na. Zijn moeder was voor haar huwelijk vermoedelijk winkelmisje in de winkel in koloniale waren van haar zuster. Na het faillissement van deze zuster en haar man zette Pijls' moeder deze zaak voort, vanaf 1838 in de gezinswoning aan de Markt op nummer 17. Over Pijls' zakelijke activiteiten na zijn

schooltijd is evenmin veel bekend. Hij handelde in stro, hooi en graan en verder in wat hem voor de voeten kwam. Hij verwierf er al snel enig aanzien mee, want in 1841 maakte hij deel uit van de erewacht voor koning Willem II bij diens eerste bezoek aan Maastricht. En in 1845 trouwde Pijls een goede partij: Hélène Maurissen, de dochter van een rijke rentenier. Met haar betrok hij een fraai pand aan de Kleine Gracht. Tien jaar later verhuisden zij naar Markt 18, naast de zaak van zijn moeder, waar hij tot zijn dood zou wonen. Pijls' vrouw overleed vrij jong, op 47-jarige leeftijd. Over haar heeft de auteur niet veel te vertellen en ook over de twee zoons van het echtpaar is hij weinig mededeelzaam.

Over de aspecten van het stedelijke leven waarmee Pijls als politicus en bestuurder van doen had, biedt de schrijver des te meer. Ook zijn rol als behartiger van de belangen van Maastricht in de Eerste en Tweede Kamer komt aan de orde. Pijls' rol in de provinciale politiek blijft buiten beschouwing.

In zijn inleiding schrijft Laugs dat het beeld van Pijls in de bestaande literatuur 'bijna uitsluitend negatief' is. Hij is weggezet als de man die de industrieel Petrus Regout dwarszat waar hij kon (p. 5), als bestrijder van het socialisme, en als klassieke liberaal die zich prettig voelde in het klimaat van het liberaal-katholicisme van Franse en Belgische signatuur zoals dit in Pijls' Maastricht leefde (p. 5-6).

Laugs wil dit rechtzetten. Hij laat zien dat er in politiek Maastricht twee coterieën beston-

den. Voor de ene stond haar katholieke identiteit voorop. Bij de andere was het katholiek-zijn een vanzelfsprekendheid. Deze coterie, waartoe Pijls behoorde, onderscheidde zich door haar liberalisme. Zij waren onvervalste thorbeckianen. Dit bleef niet onopgemerkt. Pijls dankte zijn eerste benoeming tot burgemeester aan Thorbecke. En toen deze van het politieke toneel verdween, bleef een herbenoeming uit. Toch schrijft Laugs dat Pijls als politicus in een spagaat raakte omdat hij anders dan de liberalen voor gelijkstelling van het bijzonder onderwijs was. In de loop van zijn loopbaan moest hij steeds meer schipperen om te voorkomen dat hij als antikatholiek te boek kwam te staan. Maar schipperde Pijls wel? Hier wreekt zich dat Laugs zich verschuilt achter de commentaren in de kranten van toen.

Bij Laugs komt Pijls naar voren als een klassieke liberaal. Weliswaar speelde hij een hoofdrol bij de oprichting van een gemeentelijke gasfabriek. Ook stelde hij in 1885 dat de welvaart krachtig werd bevorderd door goed en goedkoop licht, zuiver en makkelijk verkrijgbaar drinkwater, en snel en betaalbaar vervoer. Dit klinkt als het programma van de links-liberale radicalen die nutsbedrijven wilden onteigenen. De praktijk van Pijls was heel anders. De gasfabriek was gemeentelijk omdat de gemeente wilde voorkomen dat Regout, die voor eigen gebruik een gasfabriek bezat waarmee ook een groep particulieren van lichtgas werd voorzien, nog machtiger zou worden dan hij al was. Armoedebestrijding en volkshuisvesting waren

in Pijls' ogen geen overheidstaak, net zomin als de kunsten. Tegen opruiende teksten op toneel deed hij niets. Hij greep pas in toen de *décolletés* van de actrices te diep werden. Dat was zedenbederf.

Tegen het einde van zijn loopbaan gaf Pijls een inkijkje in zijn denken. Volgens hem was het voor de mens onmogelijk de wereld te veranderen. Meer dan tegemoetkomen aan de 'hooge mechanica der Goddelijke Voorzienigheid' die de maatschappij veranderde, zat er niet in (p. 353). Dit lijkt een verklaring, als katholiek, van zijn liberale voorkeur voor een kleine overheid. Jammer genoeg gaat Laugs ook op deze uitdrukkelijke invitatie tot duiding van Pijls' gedachtegoed en de betekenis ervan voor zijn politieke en bestuurlijke handelen niet in. Hierdoor blijft het de vraag of het in de literatuur bestaande beeld van Pijls moet worden aangepast, hoeveel interessants Laugs' boek ook biedt. Was Pijls niet toch een liberale potentiaat die geen tegenspraak of tegenwerking dulde? In elk geval was het met zijn gezag gedaan toen hem in 1898 een ernstig verkeersongeluk overkwam. Na een afwezigheid in de gemeenteraad van ruim een jaar werd hij hardhandig afgeserveerd door een nieuwe ster aan het firmament: Charles Ruys de Beerenbrouck, die Nederlands eerste katholieke minister-president zou worden.

P.J. Knegtmans

Over de auteurs

Dr. Tim van der Heijden (1984) is mediahistoricus en werkt als postdoctoraal onderzoeker aan de Universiteit van Luxemburg. In 2018 promoveerde hij aan de Universiteit Maastricht met het proefschrift *Hybrid Histories: Technologies of Memory and the Cultural Dynamics of Home Movies, 1895-2005*, een mediahistorische studie naar de amateurfilm als twintigste-eeuwse herinneringspraktijk.

tim.vanderheijden@uni.lu

Prof. dr. Bram Van Hofstraeten (1978) is bijzonder hoogleraar Rechtsgeschiedenis der Limburgse Territoria (LGOG), voorzitter van de afdeling Grondslagen en Methoden van het Recht aan de rechtenfaculteit van de Universiteit Maastricht, en voorzitter van de faculteitsraad aldaar. Hij doceert met name rechtshistorische vakken aan de universiteiten van Maastricht en Hasselt. Als onderzoeker publiceerde hij over een brede waaier aan thema's: middeleeuwse kerkgeschiedenis, paleografie, vroegmoderne economische geschiedenis, rechtsgeschiedenis en de geschiedenis van het handelsrecht in het bijzonder. Momenteel leidt hij onder meer een door het NWO gefinancierd VIDI-project waarin de ontwikkeling van het vroegmoderne vennootschapsrecht in de Lage Landen centraal staat. Daarnaast is Bram Van Hofstraeten hoofdredacteur van het Nederlands-Belgische rechtshistorische vaktijdschrift *Pro Memorie: bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden*, lid van het bestuur van het Italiaanse online tijdschrift *Italian Review for Legal History*, en redactielid van de *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg*.

bram.vanhofstraeten@maastrichtuniversity.nl

Frank Holthuisen (1966) is als museoloog afgestudeerd en werkt als filmconservator, eerst in het gemeentearchief Nijmegen en sinds 1995 in het Limburgs Museum. Hij geeft richting aan de samenstelling en de toegankelijkheid van de audiovisuele collecties van het museum, die ruim een eeuw Limburgse geschiedenis laten zien. In producties, tentoonstellingen en publicaties brengt hij aspecten van de collecties voor het voetlicht.

f.holthuisen@limburgsmuseum.nl

Dr. Pieter Hovens (1951) studeerde culturele antropologie aan de Radboud Universiteit in Nijmegen en Indiaanse Studies aan de University of British Columbia in Vancouver, Canada. Bij het Ministerie van CRM/WVC/VWS adviseerde hij over beleid betreffende ethnische minderheden, vrijwilligerswerk en oorlogsgetroffenen. Daarnaast was hij conservator Indiaans Noord Amerika bij het Nationaal Museum voor Wereldculturen (Leiden – Amsterdam – Rotterdam). Hij publiceerde over Sinti en Roma (zigeuners), Indiaanse culturen, kunst en geschiedenis, en richt zich nu vooral op contacten tussen Nederlanders en Indianen in de periode 1800-1940.

pieter.hovens@yahoo.com

Dr. Lambert Jacobs (1948) studeerde geschiedenis in Nijmegen en Rome. Vanaf 1976 tot zijn pensionering in 2011 was hij werkzaam als leraar geschiedenis in het middelbaar onderwijs in Maastricht. Hij publiceerde over regionaal historische onderwerpen uit de achttiende en begin negentiende eeuw. In 2018 promoveerde hij aan de Radboud Universiteit op een proefschrift over Charles Roemers, de man die met name in de Franse Tijd een sleutelrol speelde in de politieke en sociaaleconomische ontwikkeling van Maastricht en Limburg. In 2019 verscheen dit proefschrift als nummer 84 in de serie Maaslandse Monografieën.

lamb.jacobs@hotmail.com

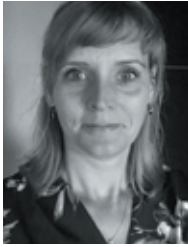
Marlien Janssens (1982) studeerde Archeologie aan de Katholieke Universiteit van Leuven. Zij werkte tussen 2004 en 2007 als projectarcheoloog voor ADC ArcheoProjecten, Synthegra en Bilan. Sinds 2007 is zij aan de slag bij RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. als projectleider en later senior projectleider in de regionale vestiging Zuid-Nederland.

m.janssens@raap.nl

Dr. P.J. Knegtman (1950) was tot zijn pensioen als universiteitshistoricus verbonden aan de afdeling Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam. Hij publiceerde over de geschiedenis van deze universiteit en haar voorloper, het Athenaeum Illustre, het studentenleven, de medische faculteit in Maastricht, het socialisme in Nederland, de bezettingsjaren, de stad Amsterdam en de biografie van Ernst Laqueur. Sinds 2018 is hij als research fellow verbonden aan het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en werkt hij aan een biografie van de Maastrichtse grootindustriële Petrus Regout (1801-1878).

p.j.knegtmans@xs4all.nl

Anja Neskens (1982) studeerde Archeologie aan de Katholieke Universiteit van Leuven. Zij werkte tussen 2005 en 2013 als archeoloog voor de stedelijke archeologische dienst en de Musea Maaseik. Na enkele opgravingen richtten de werkzaamheden zich voornamelijk op de museale werking van de Musea Maaseik. Tussen 2013 en 2020 versterkte ze de dienst van het Provinciaal Centrum voor Cultureel Erfgoed in Hasselt als projectmedewerker. Sinds november 2020 is ze aangesteld als senior projectleider bij het Limburgs Museum in Venlo.

anjaneskens@yahoo.com

Dr. Joseph Wachelder (1958) is als cultuur-, wetenschaps- en techniekhistoricus verbonden aan de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen van de Universiteit Maastricht. Over amateurfilm publiceerde hij in de bundel *Materializing Memories* (Bloomsbury 2018). Publicaties met betrekking tot Limburg betreffen (met Pieter Caljé) de geschiedenis van de opleiding cultuurwetenschappen aan de UM (2016 en 2001), een hoofdstuk (met Tuur Ghys) gewijd aan de natuurkundige Joseph Hoffmans, directeur van de Maastrichtse HBS, in de bundel *Maastricht Kennisstad* (Vantilt 2011) en, recent, de speelgoedproductie in Limburg in een blog voor het SHCL getiteld 'Vintage Kerstmis'.

jo.wachelder@maastrichtuniversity.nl

Dr. Harry Weinberg (1954) studeerde Engelse Taal- en Letterkunde aan de Radboud Universiteit in Nijmegen en volgde de opleiding tot Registeraccountant. Hij publiceert sinds 2007 artikelen over de historie van Limburg, met name over de eeuwen vóór 1800. In 2019 promoveerde hij in Maastricht op het onderwerp 'vrije rijksheerlijkheden'.

h.weinberg@planet.nl

Verslag over 2020 van het Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap

Dit verslag werd samengesteld door Monique Dickhaut,
secretaris redactie *Publications*, Jacques van Rensch,
voorzitter LGOG en Henk Boersma, directeur LGOG¹

¹ Met dank aan allen die
ons van de benodigde
gegevens hebben voor-
zien.

Beschermvrouwe

Hare Koninklijke Hoogheid Prinses Beatrix der Nederlanden

Genootschapsbestuur

Bestuursmutaties

Teruggetreden uit het bestuur is in 2020 mr. Frank Bouts, toegetreden zijn Joyce van Cruchten en Jacques van Rensch, die tijdens de Algemene Ledenvergadering op 28 september het voorzitterschap op zich nam.

Samenstelling van het genootschapsbestuur per 31-12-2020

Mr. dr. Th.J. (Jacques) van Rensch (voorzitter), drs. A.M.P.P. (Guus) Janssen (secretaris), drs. J.H.H. (Jos) Peeters (penningmeester), I.J.J.G. (Ingrid) Buchem-Hermans, dr. M.G.M. (Maurice) Heemels, mr. W.H.G.A. (Wil) Filott MPF, drs. K. (Kris) Förster en J. (Joyce) van Cruchten. Het bestuur wordt bijgestaan door dr. C.F.A.H. (Chris) Dols (adviseur *Publications*), dr. A.P.C. (Antoine) Jacobs (adviseur *De Maasgouw*) en drs. H.J.L.M. (Henk) Boersma MBA (directeur LGOG q.q. adviseur). Prof. dr. Bram Van Hofstraeten was agendalid vanwege de bijzondere leerstoel van LGOG.

Ereleden en overig eerbetoon

Ereleden per 31-12-2020

Dr. J. Kremers (1978), A.F. Henrar (1990), drs. J.H.M. Wieland (1991), mr. B.J.M. baron van Voorst tot Voorst (1994), mgr. F.J.M. Wiertz (1994), dr. H.J.C.G. Vandermeulen (1995), prof. dr. A.Fl. Gehlen (1998), drs. B.G.J.C. Fasol (1999), mw. H. Houben-Bertrand (2001), L.J.P.M. Frissen (2009), drs. Th.J.F.M. Bovens (2012), drs. C.J.J.S. Majoor (2015), H. Reynders (2017), prof. dr. A.M.J.A. Berkvens (2018), mgr. drs. H. Smeets (2020) en Commission Royale d'Histoire, Brussel (1934).

Houders van de Habetspenning

(leden van het LGOG)

Dr. J. Venner (2001), drs. J.W.M. Schatorjé (2004), dr. G.H.A. Venner (2010), de redactie van *Limburg. Een geschiedenis* (2015) en de redactie van *Geschiedenis van de literatuur in Limburg* (2017).

Houders van de zilveren LGOG-

draagspeld (leden van het LGOG)

Drs. B.G.J.C. Fasol (1999), W.S. van Dinter (2004), drs. P.J.A. van Meegeren (2004), mw. drs. L. Wiggers (2008), M.P.J. van den Brand (2009), mr. dr. Th. J. van Rensch (2009), M.J. Goedmakers (2010), P.A. Linssen (2010), drs. W.J. Moorman (2010), J.H. Strijkers (2011), dr. A.P.J. Jacobs (2013), drs. J.M.P. Ewalds (2013), H. Huijs (2014) en ing. P.H.M.J. Lambriex (2020).

Houders van de gouden LGOG-

draagspeld (leden van het LGOG)

Door het genootschapsbestuur werd in 2019 een nieuw ereteken ingevoerd: de gouden LGOG-draagspeld. In 2019 werd de gouden draagspeld toegekend aan drs. Frans Hermans, prof. dr. Ad Knotter, Peter Korten en drs. Jos Schatorjé.

Vrijwilligers

Voor de verzending van onder meer *De Maasgouw*, *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie* en de *Publications* kon weer een beroep worden gedaan op een aantal vrijwilligers. Veel dank is verschuldigd aan J.M.G. Narinx (1990), N.J.G. Bollen (2001), mw. A.C. Stallinga (2001), A.M.J. Brorens (2013), W.L.H. Philippens (2013), L. Vonhögen (2014), J.M.E. Mans (2016) en A.P.J. Jacops (2019).

Bureau LGOG

Bezetting gedurende 2020

- Drs. H.J.L.M. (Henk) Boersma MBA, directeur (32 uur)
- Mw. G.H.J.M. (Gaby) Verhulst-Willems, administratief medewerkster (27 uur). Mw. Verhulst was sedert 1 juli 1998 in dienst bij het LGOG. Vele jaren was zij het telefonisch aanspreekpunt van het Bureau, verzorgde zij onder meer de ledenadministratie en de administratie van de meerdaagse studiereizen. Vanwege privéomstandigheden werd haar arbeidsovereenkomst node per 19 mei 2020 beëindigd.
- Mw. J. (Justine) Camps MA, historisch/erfgoed consulent (28 uur)
- Mw. H.H.J.M. (Kelly) Krijntjes MA, historisch/erfgoed consulent (28 uur). Zij was sedert 5 februari 2018 in dienst bij LGOG. Haar contract kon vanwege financiële beperkingen niet worden verlengd en moest per 1 oktober 2020 worden beëindigd.

Het Bureau is het hart en het geheugen van de vereniging. De medewerkers ondersteunen het genootschapsbestuur en het dagelijks bestuur bij de uitoefening van hun taken, het voorbereiden van ledenvergaderingen, KSC-vergaderingen en andere bijeenkomsten, zoals dat ook aan de orde is bij tal van andere zaken: het onderhouden van de ledenadministratie, het voeren van de financiële administratie, archiefbeheer, de verzending van de convocaten en publicaties van de verschillende gremia, het samenstellen en versturen van de LGOG-Nieuwsbrief, Bestuursbulletin, het onderhouden van sociale media en de website, PR-zaken, het onderhouden van de boeken- en tijdschriftenvoorraden en het verzorgen van bestellingen, eerste aanspreekpunt buitenwacht en vraagbaak op historisch, archeologisch en genealogisch gebied, het verzorgen van de reisadministratie, de kamerindeling en de finan-

ciële afwikkeling van de meerdaagse studiereizen, het verlenen van hand- en spandiensten bij bijzondere gelegenheden, bijvoorbeeld bij de organisatie van symposia en de Habetslezing. In het bijzondere jaar 2020, waarin vrijwel alle reguliere activiteiten tot stilstand kwamen, was de sleutelpositie van het Bureau in het functioneren van het LGOG cruciaal. De omstandigheden op het Bureau waren van dien aard dat de medewerkers het grootste deel van hun werkzaamheden vanuit het Bureau konden verrichten.

Bestuursverslag

2020 zal ongetwijfeld de boeken ingaan als 'het coronajaar'. Het jaar waarin alles anders was dan we waren gewend en we met ongekende maatregelen werden geconfronteerd. Ook voor LGOG was alles anders dan anders en anders dan verwacht. De beoogde uitvoering van de plannen en de realisatie van het reguliere programma voor 2020 kwamen nagenoeg volledig tot stilstand. Er werden alternatieve activiteiten ontwikkeld en in uitvoering genomen om toch zoveel als mogelijk onze historisch geïnteresseerde leden te kunnen bedienen en te laten genieten van het overvloedig historisch erfgoed van Limburg. Sommige nieuwe initiatieven bleken zo succesvol, dat zij ook in de komende jaren deel zullen blijven uitmaken van het toch al rijke palet van activiteiten van het LGOG.

Het heeft weinig zin te somberen over wat vaak niet kon (lezingen, excursies, symposia, studiereizen, contactdagen etc.) maar vooral te kijken naar wat *wel* werd gerealiseerd:

- 1 Er verschenen 22 uitgebreide 'Nieuwsbrieven' die gemiddeld aan bijna 2200 leden en belangstellenden werden toegezonden. In deze Nieuwsbrieven werd uitgebreide informatie gedeeld over nieuwe boeken en websites, tentoonstellingen in musea en andere activiteiten, deelden heemkunde-

- verenigingen nieuws, werden crowdfundingacties gelanceerd, werden door middel van zoekplaatjes, raadsels opgelost, etc. etc.
- 2 Speciaal voor bestuursleden en leden van de KSC werd het 'Bestuursbulletin' geïntroduceerd om informatie te delen en de onderlinge contacten te verstevigen.
 - 3 Er verschenen vier nummers van *De Maasgouw*.
 - 4 Er verschenen vier nummers van het *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie*.
 - 5 Het *Jaarboek 2019* verscheen conform planning. Via een videoverslag kon en kan iedereen daarvan deelgenoot worden.
 - 6 De Sectie Archeologie bracht weer een papieren versie uit van *Archeologie in Limburg* (nr. 121).
 - 7 Er verschenen Nieuwsbrieven van de sectie Archeologie.
 - 8 Op de valreep kon op 26 september 2020 nog in persoon een gecombineerde KSC-ALV-vergadering (tweemaal KSC plus tweemaal ALV op één dag) worden gehouden in Roermond.
 - 9 Het fenomeen Podcast werd een niet meer weg te denken onderdeel van het LGOG-aanbod. In 2020 verschenen twintig goed beluisterde afleveringen van en over LGOG en over diverse historische onderwerpen. Deze zijn allemaal nog steeds te beluisteren via de website lgog.nl.
 - 10 De vijftien Facebook-pagina's werden frequent ingezet om activiteiten van LGOG onder de aandacht te brengen.
 - 11 Het eerste deel van een nieuwe reeks literatuuruitgaven, getiteld 'Nachttegaalreeks', rolde van de persen. De presentatie wacht op een geschikt moment.
 - 12 Leo Verhart vervaardigde dertien historische wandelingen ('De ronde van Limburg; wandelen langs, op en over de grens') en sprak een wandeling in voor de Izi-Travel app. Deze is te vinden op de LGOG-website.
 - 13 John Silvertand bracht met een reeks wandelingen de 'Historie uit de top van Limburg' onder de aandacht.
 - 14 In het kader van '75 jaar bevrijding van Limburg' werd door de Kringen Venlo en Parkstad ter afronding van de activiteiten een boekje uitgegeven met door middelbare scholieren opgetekende verhalen over de bevrijding.
 - 15 Deel 85 van de reeks Maaslandse Monografieën zag het licht: *Tussenstation Cosel. Joodse mannen uit West-Europa naar dwangarbeiderskampen in Silezië, 1942-1945* van dr. Herman Rens en Annelies Willems.
 - 16 Aan de reeks 'Histo Bistro podcasts' werd een vervolg gegeven. Deze reeks podcasts is, net als de eerste reeks, te beluisteren op de LGOG-website.
 - 17 Liefst 673 leden namen de moeite om de uitgebreide LGOG-enquête 2020 in te vullen. Dat leverde boeiende informatie en inzichten op die op dit moment nog onderwerp van bespreking zijn binnen het hoofdbestuur.
 - 18 In samenwerking met de Coöperatie Erfgoed Limburg werd (bijna) maandelijks in *Dagblad De Limburger* op twee pagina's verslag gedaan van een onderwerp uit het Limburgs Erfgoedveld en in oktober over 'De Maand van de Geschiedenis'.
 - 19 LGOG kreeg een online YouTube-kanaal voor het streamen van (vooraf) opgenomen lezingen. De (livestream)(video)lezingen werden door meer personen bekeken dan op locatie mogelijk zou zijn en blijven ook nog eens voor de 'eeuwigheid' beschikbaar.
 - 20 Video-vergaderen werd geïntroduceerd. Een enkele Kring en Sectie handelde zelfs de jaarvergadering per video-conferentie af.
 - 21 Er werd gestart met de digitalisering van de Limburgse Iconografie Collectie.
 - 22 46 leden kregen de verenigingsspeld uitgeleend vanwege hun 25-, 40- of 50-jarig lidmaatschap.

- 23 Aan oud-voorzitter van de Sectie Monumenten Peter Lambriex werd de zilveren verenigingsspeld uitgereikt.
- 24 Aan mgr. Harrie Smeets, bisschop van Roermond, werd het erelidmaatschap van het LGOG aangeboden.
- 25 De plannen voor het vernieuwen van de Canon van Limburg kwamen in een stroomversnelling.
- 26 In het Streekmuseum Stevensweert/Ohé en Laak werd op 24 juli een studiedag georganiseerd naar aanleiding van de tentoonstelling 'Mächtij und Stark'.
- 27 Het Bureau van LGOG kreeg raambelettering: 'LGOG sinds 1863 het geheugen van Limburg'.
- 28 Er werd een nieuwe voorzitter gevonden in de persoon van mr. dr. Jacques van Rensch, met dankzegging aan vertrekkend vicevoorzitter mr. Frank Bouts die de honneurs tot dat moment had waargenomen.
- 29 Het mag duidelijk zijn dat het coronavirus weliswaar veel heeft stil gelegd, maar toch ook een aanzet is geweest voor nieuwe (blijvende) initiatieven, die anders niet of pas veel later zouden zijn geïntroduceerd.
- 30 Minpuntje is dat het aantal leden licht afnam met ongeveer 40 personen.
- 31 2020 werd in financieel opzicht afgesloten met een tekort van € 4.241,00 dat gedekt zal worden door onttrekking aan de reserves. Het tekort is aanzienlijk lager dan begroot omdat als gevolg van de afname van activiteiten de uitgaven beperkt bleven.
- 32 Het bestuur dankt eenieder die ook in 2020 een bijdrage heeft geleverd om, ondanks de coronaperikelen, LGOG op de kaart te houden en dankzij nieuwe initiatieven beter op de kaart te zetten.

Kringen

Kring De Westelijke Mijnstreek

Wijzigingen in de bestuursamenstelling

Toegetreden tot het bestuur zijn Egbert Buchem en Kelly Krijntjes. De Algemene Ledenvergadering dient deze bestuurslidmaatschappen nog te accorderen.

Bestuursamenstelling per 31-12-2020

Robert Pernot (voorzitter), Helmi van Bergen (secretaris), Paul Mennens (penningmeester), Patrick Brouwers, Egbert Buchem, Kelly Krijntjes en Jac Lemmens.

Leden

De Kring DWM telde 224 leden per 31 december 2020 (op 31 december 2019 waren dat 226).

Externe communicatie en interne contacten

De Kring heeft zoals gebruikelijk (deels fysiek, deels digitaal) deelgenomen aan de bijeenkomsten van de Federatie Historie Sittard-Geleen-Born, de Vereniging Heemkunde Zonder Grenzen en het Monumentenplatform Gemeente Sittard-Geleen. Daarnaast zou deelgenomen worden aan de activiteiten van de Pater Sangerskring in Maaseik, de Heimatverein Selfkant en een drietal excursies (in samenwerking met Kring Parkstad), maar de COVID-19 maatregelen van de overheid maakten dat onmogelijk. In samenwerking met de Vereniging Sittards Verleden werd door de Kring op 13 februari een lezing georganiseerd met als thema Vrije Rijksheerlijkheden.

De Kring ontving ook dit jaar een subsidie van de gemeente Sittard-Geleen en een sponsorbijdrage van Laudy Bouw en Ontwikkeling. Het verhoogde subsidiebedrag van de gemeente Sittard-Geleen is voor vier jaren toegezegd.

Het jaarprogramma werd onder de leden en derden bekend gemaakt door middel van boekenleggers, kranten, website en sociale media.

Het bestuur heeft dit jaar (een jaar bijna zonder Kringactiviteiten), de ondersteuning, de acties en activiteiten ontwikkeld/aangeboden door het Bureau in Maastricht zeer op prijs gesteld. De *Publications*, *De Maasgouw*, het maandelijks Nieuwsbulletin en de ondersteuning bij digitale presentaties maakten het mogelijk om in deze ‘contactarme tijd’ toch in verbinding te blijven met onze leden.

Het dagelijks bestuur heeft de e-mailadressen van onze leden, voor zover die bij het Bureau nog niet bekend waren (een dertigtal), opgespoord. Hierdoor is het gemakkelijker contact te leggen met alle leden van onze Kring.

Activiteiten

- **23 januari** Lezing Sander Govaerts over *Beroepssoldaten en huurlegers in de beide Limburgen*.
- **13 februari** Lezing Harrie Weinberg over *Vrije Rijksheerlijkheden in Limburg. Deconstructie van een mythe, met bijzondere aandacht voor Rijksheerlijkheid Limbricht*.

En toen... kondigde onze premier de ‘intelligente lockdown’ aan. Alle geplande lezingen werden geannuleerd en de Jaarvergadering werd verschoven naar 7 oktober 2021.

Cursus

De vervolgcursus Latijn onder leiding van Guus Janssen startte voortvarend in het schoolgebouw van Trevianum. Het aantal deelnemers was wederom groot. Na twee bijeenkomsten in het begin van 2020 was men genoodzaakt de cursus stil te leggen. De verwachting is dat eind 2021 of begin 2022 de lessen worden hervat.

Verspreiding Jaarboeken

Dankzij de inzet van twee bestuursleden van HV Geleen, ons lid Jan Bus en onze bestuursleden die ook dit jaar weer samen de *Publications* bij de leden thuisbezorgden, werd het beschikbare budget van de Kring danig vergroot.

Gelders Overkwartier van Roermond

Bestuurssamenstelling per 31-12-2020

Hein van der Bruggen (voorzitter), Peter Meeuws (secretaris), Rob Dückers (penningmeester), Wim Hendriks, Vincent Freriks.

Leden

De kring telde 177 leden per 31 december 2020 (op 31 december 2019 waren dat er 171).

Activiteiten

Door de Kring Gelders Overkwartier van Roermond konden als gevolg van de coronamaatregelen in 2020 slechts drie lezingen worden georganiseerd.

- **4 februari 2020** Lezing Hein van der Bruggen over *Joden in de Roermondse Geschiedenis* (ca. 100 personen).
- **4 maart 2020** Lezing Olaf op den Camp over *De Roer van bron tot monding. Deel 2: de Roer in het laagland* (ca. 50 personen).

Deze beide lezingen werden gehouden in het Ontmoetingscentrum van de Protestantse Gemeente, gelegen aan de Minderbroederssingel.

- **25 september 2020** Een tijdelijke verlichting van de *lockdown* maakte het mogelijk om op vrijdagmiddag 25 september 2020 een activiteit te organiseren in de Munsterkerk. Hier konden in het kader van de viering van ‘800 jaar Munsterabdij’ drie lezingen gehouden worden door Rob Dückers, Guus Janssen en Maurice Heemels.

Deze drie sprekers hadden ieder een bijdrage geleverd aan het imposante boekwerk *De Munsterabdij van Roermond. Een ontdekkingstocht door achthonderd jaar geschiedenis van een vrouwenklooster*. Onze kring kon deze prachtige uitgave aan de LGOG-leden met een interessante korting ter beschikking stellen.

Bij de bijeenkomst in de Munsterkerk konden vanwege de coronarichtlijnen slechts 100 personen toegelaten worden. Het initiatief bleek in een behoefte te voorzien waardoor veel belangstellenden moesten worden teleurgesteld.

Onze kring verleende ondersteuning bij de voorbereiding van de organisatie van de algemene leden- en KSC-vergaderingen van LGOG in de Oranjerie te Roermond op 26 september 2020.

De kring Roermond heeft haar jaarvergadering van 2020 vanwege de bekende maatregelen moeten annuleren. Wanneer de omstandigheden het toelaten zal deze jaarvergadering in combinatie met een andere worden gehouden.

Kring Valkenburg en Heuvelland

Bestuurssamenstelling per 31-12-2020

Drs. E.J.C.G. (Emile) Thewissen (secretaris), S.H.J. (Simon) Wolfs MEd, MSEN (penningmeester), ir. G.S.J.A. (Giel) Xhonneux, dr. K. (Kees) Schaapveld en C.J.L. (Constant) De Maeijer, adviseur van het bestuur.

Leden

Het aantal leden bedroeg aan het einde van het verslagjaar 97 (op 31 december 2019 waren dat er 101).

Activiteiten

- **23 januari** Lezing dr. Holger Dux over *Het verblijf van Anne Frank in Aken, 1933-1934* (i.s.m. Heemkundevereniging St. Tolbert, Vaals) (75 personen).
- **11 februari** Lezing pastoor Frans Crutzen over *Papen en geuzen in Klimmen. Het verhaal over een skelet zonder vlees!* (i.s.m. Heemkundevereniging Klimmen) (45 personen).

- **21 september** Lezing dr. Kees Schaapveld en dr. Lambert Jacobs over *De lotgevallen van de gebieden in het huidige Zuid-Limburg tijdens vier oorlogen tussen Frankrijk en de Republiek in de periode 1672-1748* (i.s.m. Heemkundevereniging Schimmert) (22 personen).

Externe contacten

De lezingen werden samen met lokale heemkundeverenigingen georganiseerd. Ook bij de voorbereidingen van latere geannuleerde lezingen waren deze heemkundeverenigingen betrokken.

Kring Maas en Niers

Bestuurssamenstelling per 31-12-2020

Mw. M.H.A. (Mayke) Lam-Jetten (interim-voorzitter), mw. L. (Lenie) Smits (secretaris), dhr. E. (Et) Rijniers (penningmeester) en mw. C. (Carina) Gotink.

Leden

De Kring telde op 31 december 2020 80 leden (op 31 december 2019 waren dat er 81).

Activiteiten

- **8 februari** In het kader van '75 Jaar Bevrijding'. Rondleiding, lezing en vertoning van films met origineel beeldmateriaal (i.s.m. Stichting Veritable, Stichting Filmwerkgroep CMN, Biblioplus Gennep en Rhineland Battlefield Tours) (22 personen).
- **5 maart** Jaarvergadering (24 leden) en aansluitend lezing door Theo van Brunschot over *Het leven in het frontgebied tijdens de 80-jarige oorlog, gezien door de ogen van de Mookse bevolking* (27 personen).
- **5 september** Excursie Plasmolen St. Jansberg. Cultuurhistorische erfgoedwandeling 'Sporen van WOII op de St. Jansberg' verzorgd door gidsen van 'Sprekend landschap' (28 deelnemers, verdeeld in 3 groepen met elk een gids). Deze excursie was

een vervolg op de lezing *Sprekend landschap, onderzoek naar sporen van WOII op de St. Jansberg e.o.* door Willem Kuppens op 21 november 2019.

Kring Maastricht

Wijzigingen in de bestuursamenstelling

Eric Lemmens en Fred Cammaert traden in de uitgestelde ALV op 5 oktober 2020 af. In diezelfde vergadering trad Lucie Bastiaens toe tot het bestuur van de kring Maastricht.

Bestuursamenstelling 31-12-2020

Drs. Lita Wiggers (voorzitter), dr. Monique Dickhaut (vicevoorzitter, penningmeester en plaatsvervangend secretaris), mw. Lucie Bastiaens MA, dr. Annemieke Klijn en mr. Lucy Willems.

Leden

De kring telde 580 leden per 31 december 2020 (op 31 december 2019 waren dat er 596).

Activiteiten

- **6 januari** Nieuwjaarsborrel gevolgd door lezing van dr. Jacques van Rensch en Arnold Truyen (Restauratieatelier Limburg) getiteld *Het Mennekesaltaar in de Sint-Sevasbasiliek* (81 aanwezigen).
- **3 februari** Lezing door drs. Frank Hovens getiteld *Navagne, een Spaans fort aan de Maas* (100 aanwezigen).
- **5 oktober** Lezing door dr. Annemieke Klijn en Odin Essers MA getiteld *De jezuïeten als bruggenbouwers tussen Oost en West* (30 toehoorders en 396 online toehoorders).
- **2 november** Lezing door dr. Lambert Jacobs getiteld *Charles Roemers (1748-1838). Een Maaslandse regent in roerige tijden* (348 online toehoorders).
- **7 december** Lezing dr. Lou Spronck getiteld *Aajt Mestreechs/Oud Maastrichts* (448 online toehoorders).

De onstuitbare opmars van het coronavirus leidde op 23 maart tot de afkondiging van strenge maatregelen en zelfs een *lockdown*. Samenkomsten werden verboden, maar de lezing van Lambert Jacobs, die voor die avond stond gepland, was inmiddels al geannuleerd. Dat ook de overige lezingen en excursies van het voorseizoen van 2020 zouden moeten worden afgelast, vermoedde op dat moment nog niemand.

In een zomer waarin het leven weer enigszins normale vormen aannam, plande het bestuur hoopvol het programma voor zowel de laatste maanden van 2020 als voor het gehele kalenderjaar 2021. Alle lezingen zouden weer kunnen plaatsvinden in het inmiddels verbouwde Stayokay. De oplopende besmettingscijfers leidde echter opnieuw tot verscherpte maatregelen. Met hulp van Justine Camps, medewerkster van het Bureau van het LGOG, werd een *livestream*-verbinding tot stand gebracht, zodat, behalve de dertig in de zaal aanwezige leden, ook al die andere leden de lezing van Annemieke Klijn en Odin Essers online konden volgen.

Het zou de enige gecombineerde fysieke en online lezing van 2020 zijn, want op 14 oktober werden strengere maatregelen afgekondigd, die het houden van bijeenkomsten onmogelijk maakten. Toch konden de lezingen van 2 november en 7 december, met dank aan de sprekers Lambert Jacobs en Lou Spronck, doorgang vinden, zij het uitsluitend online.

Opmerkelijk is dat de online-lezingen zonder uitzondering ruim drie- tot wel viermaal zoveel toehoorders trokken als een 'normale' lezing. In de toekomst zal een combinatie van een fysieke lezing voor hopelijk ooit weer een goed gevulde zaal en een online-registratie wellicht een interessante optie zijn.

'Ken je stad'

Het project 'Ken je stad' heeft helaas geen vervolg gekregen in 2020 omdat het niet mogelijk was opnieuw een beroep te doen op subsidie van de gemeente Maastricht. Dankzij de rond-

leidingen door Maastricht die Kris Förster en Lucy Willems via 'Kaleidoscoop' hebben gegeven aan schoolklassen, heeft 'Ken je stad' in bescheiden vorm toch opnieuw gestalte gekregen. De hoop is op termijn het culturele erfgoed te kunnen verankeren in het curriculum van de Maastrichtse cultuureducatie.

Financiën

De Kring Maastricht werd ook in 2020 weer gesponsord door Team Notarissen. Dankzij onze sponsor en de vele vrijwilligers die ook dit jaar weer de *Publications* rondbrachten naar de leden, werd het beschikbare budget van de kring substantieel vergroot. Zonder sponsoring en de belangeloze inzet van de vrijwilligers zou de begroting van de kring Maastricht onder grote druk staan.

Kring Parkstad Limburg

Bestuurssamenstelling per 31-12-2020

Martin van der Weerden (voorzitter), Jody Martens (secretaris), Marie-José van der Weerden (penningmeester), Pascal Hamers en Antoine Jacobs.

Leden

De kring telde 221 leden per 31 december 2020 (op 31 december 2019 waren dat er 233).

Activiteiten

Met prachtige plannen, kenbaar gemaakt op onze boekenlegger, zijn wij aan 2020 begonnen. Negen lezingen en vier excursies stonden op het programma. Vanwege de bekende omstandigheden heeft het merendeel daarvan niet kunnen plaatsvinden. Wij zijn voornemens om deze activiteiten na de zomer in 2021 of in 2022 alsnog te organiseren.

De drie lezingen die wel plaats konden vinden, waren er niet minder om:

- **28 januari** Lezing door Hub Schetters over De Slag om de Atlantische Oceaan (i.s.m. de Bibliotheek Landgraaf (70 bezoekers).
- **17 februari** Lezing door Serge Langeweg over Koempels onder Duitse druk in het auditorium van het Bernardinuscollege (70 bezoekers). Deze lezing werd gecombineerd met de opening van de tentoonstelling 'Kolen en Granaten' over steenkolenmijnbouw in oorlogstijd. De tentoonstelling was in bruikleen van het Nederlands Mijnmuseum. De tentoonstelling werd bezocht door ongeveer 2.000 bezoekers van alle leeftijden, ondanks de voortijdige sluiting t.g.v. corona. Een bezoek van wethouder Jordi Clemens met enkele scholieren aan de tentoonstelling heeft een mooie pers opgeleverd.
- **21 september** Lezing door Jan van den Berg over Joodse onderduikers in Hoensbroek. Het aantal deelnemers moest worden beperkt tot 30.

Boekpresentatie

'Verhalen langs de grens'

In het kader van de viering van '75 jaar bevrijding' hebben de Kring Parkstad Limburg en de Kring Venlo in 2019 en 2020 samengewerkt aan een project dat resulteerde in het boek *Verhalen langs de grens*. Leerlingen van twee Nederlandse en twee Duitse middelbare scholen namen interviews af met 90 bewoners aan beide zijden van de lange Limburgse grens, over hun herinneringen aan de bevrijding. Een selectie van deze interviews werd gepubliceerd in het boek *Verhalen langs de grens*. Op donderdag 26 november werd het boekwerk in Heerlen ten doop gehouden tijdens een mooie presentatie met een beperkt aantal deelnemers.

Jubilarissen

Normaliter worden onze verenigingsjubilarissen in het zonnetje gezet tijdens de jaarvergadering. Maar omdat die niet door kon gaan hebben de voorzitter en secretaris van onze kring

de herinneringsspelde bij de betreffende leden thuis afgeleverd mét een fraaie bos bloemen. De jubilarissen die onder de huidige omstandigheden liever geen bezoek wilden ontvangen, kregen de spelde en de bloemen per post en bezorgdienst.

Kring Ter Horst

Bestuurssamenstelling per 31-12-2020

Drs. M.P.G.M. (Marcel) van den Munckhof (voorzitter), P.J.T. (Jan) Vissers (secretaris), P. (Peter) Jakobs (penningmeester), ing. P.J.M. (Pieter) Jakobs, J.P.J.L. (Jan) Hesens, mevrouw W.J.G. (Mien) Seuren-Keijzers en A.H. (Arie) Snellen.

Tijdens de jaarvergadering van 11 maart vond er geen wijziging in de bestuurssamenstelling plaats. De penningmeester Peter Jakobs en mevrouw Mien Seuren waren beiden aftredend en werden beiden herkozen.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar driemaal. In verband met de coronamaatregelen werd veel via de mail overlegd. Tijdens deze vergaderingen werden de lopende zaken besproken, zoals de samenstelling van het jaarprogramma, de lezingen en de voorbereidingen van de wintercursus en de excursies. Op de agenda stonden ook nog de uitgave van het informatieblad *INFO LGOG* en de samenwerking met de redactie. Besloten is tot het oprichten van een – tijdelijke – werkgroep om te komen tot een advies over de nieuwe richting van het informatieblad. Ook zijn de contacten met diverse geledingen binnen onze gemeente en met de gemeente zelf aan bod gekomen. Het overleg met de heemkundeverenigingen uit de gemeente Horst aan de Maas kwam regelmatig aan de orde. Tenslotte is over de bestuurssamenstelling gesproken en zijn daarin ook stappen gezet.

Leden

De kring telde 135 leden op 31 december 2020 (op 31 december 2019 waren dat er 130).

Jubilarissen

Dit jaar waren vijf leden 25 jaar lid van het LGOG en twee leden 40 jaar. Het betreft de leden mevrouw M. Hesens-Keijzers, mevrouw H. Schatorjé-Buijssen, de heer G. Verstraelen, de heer drs. X. van Dijk, de heer ir. drs. G. van Strien (allen 25 jaar) en de heren H. Hendrix en L. Hesens 40 jaar. De heer en mevrouw Hesens, mevrouw Schatorjé en de heer Hendriks hebben de spelde en de bijbehorende attentie in de loop van het jaar ontvangen; de andere leden hebben tijdens de jaarvergadering de versierse-len ontvangen.

Activiteiten

- **8 januari** Bezoek aan de parochiekerk van Castenray van de Heilige Matthias met rondleiding door Jan Strijbosch (45 deelnemers).
- **29 januari** Lezing door Hugo Levels en Eric over *Daar komen de bevrijders*, naar aanleiding van de uitgave van hun boek, deel 2 (77 belangstellenden).
- **11 maart** Jaarvergadering. Na de pauze verzorgde de heer Jan Duyf een evaluatie van '800 jaar Horst' (49 belangstellenden).
- **8 juli** Zomeravondwandeling over het oude kerkhof en bezichtiging oude grafkelder in de Sint-Lambertuskerk onder leiding van de heren Nellen en Steenmetz. De heer Nellen vertelde over het historische gedeelte van het kerkhof, de heer Steenmetz vertelde het verhaal over het oorlogsmonument en de oorlogsgraven (ruim 40 wandelaars).
- **16 september** Lezing door Piet Hoebers over *De ontwikkeling van het gebied Ooijen-Wanssum* (50 belangstellenden).
- **19 september** Naar aanleiding van de lezing op 16 september werd in de ochtend een excursie georganiseerd naar het gebied Ooyen-Wansum. Onder leiding van de

heren Hoebbers, Jenniskens en Oomen werd ter plekke de ontwikkeling van het gebied bekeken (33 deelnemers).

De overige lezingen werden noodgedwongen geannuleerd.

Cursus

Zoals ieder jaar organiseerde LGOG-kring Ter Horst ook in dit winterseizoen een cursus.

Op 21 januari, 4 en 11 februari werd gesproken over *Glaskunst in Limburg*. De heer Van der Garde verzorgde een inleiding over de Roermondse glasvondst en mevrouw Paris-Vankan sprak over de heropleving van de glasmalerkunst in de negentiende eeuw onder invloed van het atelier Nicolas en volgde de ontwikkeling tot aan de Tweede Wereldoorlog.

INFO LGOG Kring Ter Horst

In 2020 werden onder redactie van de heer J.H. Jenniskens de nummers 62 (maart) en 63 (september) gepubliceerd. In de *INFO* zijn onder meer opgenomen de verslagen van de jaarvergadering, cursus, lezingen en andere activiteiten. Verder verzorgden, naast hoofdredacteur Huub Hendrix, ook Jörgen Dinnissen, Jeu Derikx, Wiel Steeghs en Huub Kluijtmans een of meerdere artikelen. Daarnaast werden artikelen en interviews opgenomen, die inhaakten op de actualiteit. Het blad verschijnt in een oplage van 200 exemplaren en wordt mede mogelijk gemaakt dankzij bijdragen van regionale sponsors.

Overleg Gemeente

Met de nieuwe burgemeester, drs. Ryan Palmen, heeft in juli een formeel gesprek plaatsgevonden. Het inrichten van een goed functionerend en toegankelijk archief is besproken evenals het functioneren van de vereniging en de jaarvergadering van 2021.

In oktober is er een bijeenkomst geweest met een nieuw op te richten toeristisch platform. LGOG was hiervoor ook uitgenodigd en werd

vertegenwoordigd door de heer Sjef Keijzers. Afhankelijk van de richting die het platform zal inslaan zal de kring hierin participeren.

Historisch Educatief Platform (HEP)

De website van Het Historisch Educatief Platform wordt nog steeds veelvuldig geraadpleegd. Deze site bevat veel lesprogramma's voor het onderwijs. De onderwerpen die gekozen worden moeten betrekking hebben op de historie van de omgeving in de ruimste zin van het woord. Nog steeds wordt bekeken of er mogelijkheden zijn om de website te moderniseren en aan te vullen. De archieven van de afgelopen edities van 'De Horster Kwis' zijn in de website opgenomen.

Overleg Heemkundeverenigingen

Jaarlijks wordt een bijeenkomst georganiseerd van het Regionaal Overleg met de Heemkundeverenigingen. Vanwege de coronamaatregelen kon dit overleg in november niet plaatsvinden.

Kring Venlo

Bestuurssamenstelling per 31-12-2020

Jos Peeters (voorzitter), Gerard Driessen (penningmeester), Hay Clabbers (secretaris) en de leden Ans Backhuijs-Ammerlaan, Henk van Dijk en Will Timmermans.

In het verslagjaar 2020 vergaderde het bestuur tien keer waarvan zeven keer per video meeting.

Leden

De kring telde 201 leden per 31 december 2020 (op 31 december 2019 waren dat er 212).

Activiteiten

- **13 januari** Lezing Vincent Freriks over *De Tweede Wereldoorlog en de spoorwegen in Noord en Midden-Limburg* (58 personen).
- **10 februari** Lezing door Leny Probst over *Eindstation 'De Hel van Brück'* (36 personen).

- **3 Maart** Excursie onder leiding van Marcel Hogenhuis naar het vliegveld Venlo-Herongen (30 deelnemers).
- **9 maart** Jaarvergadering met lezing door Willem Kurstjens over *De dilemma's van Burgemeester Zanders* (66 personen).

De uitnodigingen voor de lezingen en de excursies werden naar persdiensten en naar bevriende verenigingen gezonden. Niet-leden betaalden voor het bijwonen van een lezing € 5. Alle lezingen zijn gehouden in gemeenschapshuis De Bantuin te Venlo.

Door de COVID-19 maatregelen van de overheid konden vanaf april geen activiteiten meer plaatsvinden.

In de Kring Venlo waren in 2020 zeven jubilarissen waarvan een lid 40 jaar en zes leden 25 jaar lid waren van het LGOG. Alle jubilarissen hebben de verenigingsspeld per post ontvangen.

Aezel Projek (voorheen 'Venlo in kaart')

Einde 2011 is op initiatief van het LGOG Kring Venlo in samenwerking met het Gemeente-archief Venlo een werkgroep gestart met als doel historische kadastrale kaarten en andere gegevens uit het archief van de Gemeente Venlo voor iedereen digitaal te ontsluiten met behulp van een geografisch informatiesysteem. In andere gemeenten in Limburg worden ondertussen soortgelijke projecten uitgevoerd, allen geïnspireerd door het 'Aezel-projek' in Sittard-Geleen. De Kring Venlo van het LGOG is lid van de Stuurgroep.

De stand van zaken per 31 december 2020 is dat de kaarten van alle gemeenten van Noord- en Midden-Limburg zijn gedigitaliseerd. Hierbij hebben we zeer veel hulp gehad van Arno Wilmsen van de Heemkundevereniging Maas- en Swalmdal, waarvoor onze dank.

De overige gemeenten in Zuid-Limburg worden door lokale vrijwilligers gedigitaliseerd.

Momenteel zijn van 58 gemeenten de gedigitaliseerde kaarten te bekijken op de website van

het 'Aezel-projek' zie: <https://aezel.eu/ontdecken/geografie/minuutplans>.

Publicatie

Eind november is het tweede nummer verschenen van *Maas en Duin*, het periodiek van de LGOG-Kring Venlo met bijdragen over de geschiedenis van het gebied dat behoort tot de Kring. Alle leden van de kring hebben het periodiek ontvangen. Een deel van de oplage van 350 stuks is voor € 5,00 per stuk te koop bij de boekhandels in Venlo en Peel & Maas. Het periodiek is geheel in eigen beheer gerealiseerd, met dank ook aan de redactieleden Jos Feller en Wim Didriëns.

Er zijn veel positieve reacties ontvangen, zowel over de inhoud als over de uitvoering van het periodiek.

75 jaar bevrijding

Op initiatief van het bestuur van de kring Venlo heeft het LGOG in het najaar van 2018 een project ingediend bij de provincie in het kader van de herdenking van '75 jaar bevrijding'. Het project bestaat uit twee delen: een fototentoonstelling in de openbare ruimte en een interview-project door pubers van nu met de pubers van toen. De provincie heeft dit project opgenomen in hun overzicht van te ondersteunen activiteiten in het kader van '75 jaar bevrijding'. De kringen Parkstad (interviews) en Venlo (beide aspecten) hebben dit in hun kring vormgegeven. In 2019 is het voorwerk gedaan en werden in december in Blerick elf panelen geplaatst. Begin maart zijn vijftien panelen in Venlo én in samenwerking met de Stichting Heemkunde Arcen vijftien panelen in Arcen geplaatst. De Stichting Heemkunde organiseerde op 7 maart een wandeltocht langs de panelen in Arcen met als afsluiting een gratis maaltijd bij diverse Arcense eetgelegenheden.

Om de panelen in Venlo te promoten is een filmpje gemaakt, dat in de zomermaanden gedurende een aantal weken is uitgezonden door Omroep Venlo. Begin december zijn de

panelen weer verwijderd. Later dan gedacht, omdat het de bedoeling was in november een activiteit rond de panelen te organiseren in het kader van de wederopbouw. Deze activiteit ging echter vanwege de maatregelen in verband met de coronapandemie niet door.

Begin 2020 zijn leerlingen van het Valuascollege en enkele individuele jongeren uit Peel en Maas gestart met het maken van afspraken voor interviews en vervolgens ook op pad te gaan. Dankzij het enthousiasme van hun docent hebben ook enkele leerlingen van het Lise-Meitner-Gymnasium in Geldern aan het project een bijdrage geleverd. De interviews zijn door de studenten uitgewerkt en uiteindelijk geplaatst op de door Appcomm ingerichte website www.oorlogsverhalenvlenlo.nl. Hierop zijn ook de verhalen van de fotopanelen te lezen, evenals de kort samengevatte geschiedenis van de oorlogs- en bevrijdingstijd van Venlo én enkele andere oorlogsverhalen.

Op 26 november is het boekje *Oorlogsverhalen langs de grens* officieel overhandigd aan gedeputeerde Ger Koopmans (zie ook verslag van Kring Parkstad). In dit boekje zijn (delen van) de interviews voor het nageslacht vastgelegd. Dit boekje is gratis verspreid onder alle leden van de kringen Parkstad en Venlo en ook de scholen voor basisonderwijs en voortgezet onderwijs en de bibliotheken in de twee kringen ontvingen een gratis exemplaar.

Helaas hebben onze interviewers én geïnterviewden nog geen exemplaar ontvangen, omdat vanwege de toenemende coronabesmettingen de scholen voor Voortgezet Onderwijs al voor de kerstvakantie hun deuren moesten sluiten. Hopelijk komt er in het 1e kwartaal van 2021 wel een mogelijkheid voor een officiële presentatie op het Valuascollege, waarbij ook de laatste boeken overhandigd kunnen worden. Het bestuur van de kring probeert nu de app niet verloren te laten gaan, door organisaties uit de onderwijs- en toeristische sector warm te maken voor een ombouw ervan. Met een andere inhoud zou hij uitstekend dienst kunnen doen in deze sectoren.

Onderwijs

Er is dit jaar door het onderwijsveld geen beroep gedaan op het bestuur voor ondersteuning bij geschiedenislessen. In het kader van het project '75 jaar bevrijding' is wel goed samengewerkt met docenten van het Valuascollege in Venlo (Marco Harmsen en Hilde Roodzant) en met Peter Wagener van het Lise-Meitner-Gymnasium in Geldern.

Kring Venray en omgeving

Wijzigingen in de bestuurssamenstelling

Teruggetreden zijn G.L.A. (Geert) Nelissen en C.M.G.I (Carla) Smits. Toegetreden tot het bestuur is J.L. (Jan) Cuijpers.

Bestuurssamenstelling per 31-12-2020

E.J.H.M. (Ernest) Raedts (voorzitter), J.L. (Jan) Cuijpers (secretaris), F.L. (Frans) Vogelzangs (penningmeester), M.C.M. (Rita) van Gastel, E.J.M.A. (Els) Geurts.

In het verslagjaar kwam het bestuur zesmaal in vergadering bijeen, driemaal in de vorm van een fysieke bijeenkomst en in verband met COVID-19 driemaal via Skype.

Leden

De Kring telde 120 leden per 31 december 2020 (op 31 december 2019 waren dat er 134).

Er waren in 2020 2 jubilarissen: dhr. H.J.S. Huijs uit Wanssum (40 jaar lid) en dhr. H.P.W.G. Linders uit Venray (25 jaar lid). In verband met de afgelasting van de voor 16 maart 2020 geplande ledenvergadering, is de huldiging van beide jubilarissen tot nader order uitgesteld. Lid van verdienste: dhr. J.J.A. (Jan) Gootzen (1995).

Externe communicatie, contacten en belangenbehartiging

Het bestuur werd vertegenwoordigd op de in verband met COVID-19 gecombineerde voor- en najaars KSC- (Kringen, Secties en Commissies) en Algemene Ledenvergadering van het LGOG op 26 september 2020.

De Kring neemt deel aan het Regionaal Overleg Heemkundeverenigingen, waarbinnen een groot aantal Noord-Limburgse geschied- en heemkundige verenigingen van gedachten wisselen over elkaars activiteiten. De jaarlijkse bijeenkomst, die in november te Venray zou plaatsvinden, kon in verband met COVID-19 niet doorgaan.

De Kring is aangesloten bij het Historisch Platform Venray (HPV), een samenwerkingsverband van organisaties en instellingen op het gebied van streekgeschiedenis, volkscultuur en cultuurhistorie in Venray.

Activiteiten

- **20 januari** Lezing Herman van Rens over *Hulp aan Joodse onderduikers in Limburg: een gouden bladzijde met zwarte vlekken* (120 belangstellenden).
- **17 februari** Lezing Huub Spoormans over *Honderd jaar politiek in Limburg: katholieke dominantie, lokalisme en verzuiling* (59 belangstellenden).
- **19 december** Digitale ledenvergadering.

In verband met COVID-19 zijn er slechts twee lezingen gehouden. Deze werden gehouden in De Borggraaf te Venray.

De voor 16 maart 2020 geplande ledenvergadering werd in verband met COVID-19 afgelast. Toen ook in het najaar fysieke bijeenkomsten onmogelijk bleken, is met instemming van de leden besloten om middels een digitale ledenvergadering de jaarrekening 2019 en de begroting 2020 vast te stellen, afscheid te nemen van enkele bestuursleden, en een nieuw bestuurslid te benoemen.

Geplande excursies naar Gennep en Deurne konden vanwege COVID-19 niet doorgaan. Hetzelfde geldt voor de in verband met het 65-jarig bestaan van Kring Venray in oktober 2020 geplande jubileumexcursie met bestemming Tongeren en aansluitende feestdis.

Bijzondere activiteiten

In het kader van 'Venray Viert 75 jaar Vrijheid' presenteerden het Ragazze Quartet, het video-collectief 33 1/3 en zangers van het Nederlands Kamerkoor op 8 maart het concertprogramma 'Black Angels'. Dit programma werd mede geïnitieerd door LGOG Kring Venray.

Kring Weert

Bestuurssamenstelling per 31-12-2020

P.J.M.(Peter) Korten (voorzitter), J.H.P. (Paul) Lammeretz (secretaris), A. (Anton) Cornelissen (penningmeester), mr. W.H.G.A. (Wil) Filott, B. (Bouke) Kouters.

Het bestuur kwam in het verslagjaar viermaal in vergadering bijeen.

Leden

De kring Weert telde per 31 december 2020 185 leden (op 31 december 2019 waren dat er 198).

Externe communicatie, contacten en belangenbehartiging

Bestuursleden namen deel aan de najaarsvergaderingen van het LGOG en aan vergaderingen met besturen van andere kringen, secties en commissies.

Namens de Kring Weert had P.J.M. Korten zitting in de Adviescommissie Roerend erfgoed en beeldende kunst en mr. W.H.G.A. Filott in de Adviescommissie Cultuurhistorie.

Activiteiten

- **13 januari** Lezing door Roel Jacobs over *De Limburgse Pieter Bruegel, schilder in Brussel* (105 bezoekers).
- **17 februari** Lezing door Pèr Peeters over *Het ontstaan van het Weerter landschap* (115 bezoekers).

Op 12 maart 2020 vond de persconferentie van premier Rutte plaats. Vanwege de corona-

pandemie werden activiteiten verboden. Terwijl de Aldenborgh doende was om de traditie van de eeuwenoude Paersmêrentj voort te zetten (14 maart 2020), werd dit vanwege een begrijpelijk overheidsbesluit onmogelijk gemaakt. 36 uur voor aanvang van de paardenmarkt werd het evenement afgeblazen.

Het geplande symposium over de industrie en ondernemers in Weert en de lezingen (o.a. over Hamont) zijn tot nadere datum uitgesteld.

Het grote project in het kader van 75 jaar bevrijding, ‘Wieërter Oorlogslaave belaeve’, is voor onbepaalde tijd uitgesteld. Dit tweedaagse project zou plaatsvinden in samenwerking met Mannenkoor Eendracht Swartbroek, het Weerter Mannenkoor en de harmonie van het Heilig Hart uit Altweerterheide.

De Cultuurhistorische Zomer 2020 en de succesvolle activiteit ‘Gluren bij de burenen...’ zijn helaas niet doorgegaan en vooralsnog een jaar verschoven.

Heilig Hartbeeld

Dankzij de oplettendheid van een lid werden we geattendeerd op het grote H. Hartbeeld dat bijna een halve eeuw in de tuin grenzend aan het St. Jansgasthuis heeft gestaan. Later stond het beeld in de tuin van verzorgingshuis Sint Martinus aan de Emmasingel.

In samenspraak met de directie van het Land van Horne hebben we het beeld voor Weert kunnen behouden en een passende bestemming kunnen vinden. Op donderdag 18 juni werd het beeld geschonken aan de zusters Birgittinessen. Bisschop Smeets van Roermond zegende in de tuin van zusterklooster het beeld in.

Parel van de Heide

Aangemoedigd door de aanhoudend grote vraag naar het succesvolle boek *Weert. Parel van de heide* heeft de Stichting Cultuurhistorische Publicaties voor de regio Weert, onder de vlag van Stichting De Aldenborgh,

besloten tot een tweede druk van deze voor een breed publiek toegankelijke, populair-historische uitgave. Het boek beschrijft de (ruime) negentiende eeuw van Weert (en omgeving) en was na eerste verschijning van de eerste druk in maart 2019 in een oogwenk uitverkocht.

Op 4 december werd aan de wethouder van Cultuur van de gemeente Weert, de heer Geert Gabriëls, het eerste exemplaar van de tweede druk van *Weert. Parel van de heide* uitgereikt

Weerterlogie

Vanwege de aanscherping van de maatregelen kon de cursus Weerterlogie in het najaar 2020 niet doorgaan. Het aantal aanmeldingen was overweldigend. Er moest zelfs een wachtlijst worden opgesteld.

Aezelproject

AEZEL, Archief voor Erfgoed van Zuid-Nederlandse Eigendommen en Leefgemeenschappen, digitaliseert erfgoed informatie en stelt het laagdrempelig en authentiek visueel beschikbaar voor een groot publiek.

In de afgelopen elf jaar hebben in de hele provincie Limburg honderden vrijwilligers miljoenen gegevens voor AEZEL ingevoerd, die inmiddels zijn gebundeld op een nieuwe website.

Dankzij onze leden, Tom en Marie-Luciën Geuns-Schroeten en dochter Lian Geuns, zijn Weert en omliggende plaatsen ook opgenomen en uitgewerkt in het project AEZEL.

Voor genealogische opzoeken of een onderzoek naar eigendommen in 1840 in Weert, kan de website <https://aezel.eu/> geraadpleegd worden.

Onderzoeken

Ondanks de beperkingen zijn veel van onze leden met onderzoek bezig en bereiden zij publicaties voor. Zo publiceert ons lid ir. Alfons Bruekers uit Nederweert wekelijks een historisch artikel in het blad *Via Weert*.

Stadsboerderij

Doordat de gemeenteraad in meerderheid instemde met de wijziging van het bestemmingsplan Beekpoort/Nazarethsteeg zal de daar liggende eeuwenoude stadsboerderij gesloopt worden. Ondanks een door ons ingediende zienswijze en een volkspetitie met 740 ondertekenaars, kon het gemeentebestuur helaas niet op andere gedachten gebracht worden. De publieke opinie heeft duidelijk laten zien hoe de Weertenaren een hart hebben voor het verleden.

Secties

Sectie Archeologie (Archeologische Vereniging Limburg)

Bestuurssamenstelling per 31-12-2020

Cees Kole (voorzitter), Ingrid Buchem (secretaris), Anneleen Van de Water (penningmeester) en de leden Pieterneel Malherbe, Rob Paulussen, Yannick Raczynski-Henk en Arjan Schutte. Het bestuur werd ondersteund door de Regiovertegenwoordigers: Ron Bloemen (regio Venray), Diana Habets (regio Kerkrade), Jeroen Wijnen (regio Weert), Ton Lupak (regio Roermond), Wil Luys (regio Reuver/Swalmen/Roermond), Bert Puts (regio Simpelveld), Arjan Schutte (regio Maasgouw) en Hilde Vanneste (regio Parkstad).

Het bestuur en de regiovertegenwoordigers kwamen in het verslagjaar via Teams bijeen. Overleg en afstemming vonden op de bestuursvergaderingen plaats, per e-mail en andere kanalen zoals Whatsapp.

Leden

De Sectie Archeologie/AVL (Archeologische Vereniging Limburg) vormt een actieve koepelorganisatie voor archeologie in Limburg. Aangesloten bij de AVL zijn zowel individuele amateur- en beroepsarcheologen als heemkun- deverenigingen, archeologische werkgroepen,

en musea. De AVL-leden vormen een groot netwerk waarin kennis en ervaring wordt uitgewisseld. Eind 2020 bedroeg het aantal leden 430 (op 31 december 2019 waren dat er 435).

De leden worden geïnformeerd via nieuwsbrieven. Ook in 2020 zijn er enkele nieuwsbrieven verschenen met verenigingsnieuws, tips voor uitstapjes en dergelijke.

Werkgroep Educatie en Activiteiten

Deze werkgroep organiseert lezingen, regiodagen, veldwerkdagen en excursies. De werkgroep bestaat uit Arjan Schutte (voorzitter), Bert Puts (secretaris) en de leden Diana Habets, Rob Paulussen, Anneleen Van de Water en Hilde Vanneste.

Werkgroep Steentijd van Limburg

Deze werkgroep telt zich als doel om onder andere lezingen en cursussen op het gebied van steentijdarcheologie te organiseren. De werkgroep bestaat uit Yannick Raczynski-Henk (voorzitter), Luc Amkreutz (secretaris) en de leden Alfons Bruekers, Xavier van Dijk, Joep Orbons, Rob Paulussen, Huub Spronck en Jeroen Wijnen.

Archeologie in Limburg

De redactie werft artikelen voor de Archeologie in Limburg (AiL). Zij zoekt auteurs en begeleidt eventueel beginnende auteurs. Tevens heeft zij contact met de redactie van *De Maasgouw* opdat het thema archeologie ook voor andere LGOG-leden voldoende onder de aandacht komt. De redactie bestaat uit Yannick Raczynski-Henk (hoofdredacteur), Anneleen Van de Water, Rob Paulussen, Hilde Vanneste, Dwayne Beckers en Patrick Marx.

In 2020 verscheen nummer 121 van AiL. In dit nummer onder meer aandacht voor vondsten bij de restauratie van de Heerlense thermen, een Romeinse swastika fibula, een middeleeuwse Adler fibula en enkele metaaldetectorvondsten. Daarnaast ging de aandacht naar een

opgraving bij de kerk van Voerendaal en stond er weer een amateurarcheoloog in de schijnwerpers.

Activiteiten

Als gevolg van corona konden de reguliere activiteiten zoals de regiodag en de jaarvergadering met lezing niet doorgaan. De stukken van de jaarvergadering zijn in december aan de leden verstuurd en zonder verdere vragen of opmerkingen goedgekeurd. De Limburgse Archeologie Dag werd geannuleerd.

De Sectie Archeologie was dit jaar betrokken bij de tentoonstelling 'Expeditie Vuistbijl in de Vondst' in Heerlen. Bij de expositie werd een boekje uitgegeven.

De leden konden daarnaast als vrijwilliger deelnemen aan korte opgravingen in de regio Maastricht en Sint Odiliënberg.

Website, sociale media etc.

Bijna dagelijks worden berichten gedeeld op facebook.com/SectieArcheologieLGOG/. De berichten betreffen eigen activiteiten en ontwikkelingen binnen het bestuur maar ook berichten uit de (social) media omtrent archeologie in Limburg. Daarnaast worden lezingen en tentoonstellingen in en om Limburg gedeeld. Van 31 december 2019 tot 31 december 2020 is de pagina gegroeid van 303 pagina-likes en 313 volgers tot 391 likes en 443 volgers.

Sectie archeologie deelt daarnaast berichten op de LinkedIn-groep van het LGOG (linkedin.com/groups/2727764/).

Sectie Genealogie

Wijzigingen in de bestuurssamenstelling

In het verslagjaar heeft Thieu Wieërs om gezondheidsredenen zijn bestuurslidmaatschap beëindigd. In de opvolging kon nog niet voorzien worden.

Bestuurssamenstelling per 31-12-2020

ing. H.J. (Bert) van Laer (voorzitter), A.J. (Arno) Coopmans (vicevoorzitter), ing. F.C.A.J. (Fred) Baltus (secretaris en webbeheerder), C.M.W. (Kees) Hessels (penningmeester), E.P.A.M. (Liesbeth) Dirks-Jessen, J. H. (Jan) Hanssen (hoofd- en eindredacteur) en R.J.P.M. (René) Vroomen (tevens voorzitter Commissie Heraldiek & Banistiek). Adviseur: drs. H.J.L.M. (Henk) Boersma MBA.

Bestuursactiviteiten

In het verslagjaar zijn er twee telefonische vergaderendes geweest. Als gevolg van de coronamaatregelen konden er verder geen activiteiten plaatsvinden. Mede hierdoor heeft ook de Genealogiedag Limburg in het RHCL in oktober 2020 geen doorgang kunnen vinden. Onduidelijk is nog of deze wel op 9 oktober 2021 doorgaat.

In 2020 verscheen er geen nieuwsbrief. Eerdere Nieuwsbrieven zijn terug te vinden op de website van het LGOG onder het kopje Thema's, Genealogie en Publicaties.

Leden

Op 31-12-2020 had de sectie Genealogie 373 leden (op 31 december 2019 waren dat er 371). Er werden 11 (2019: ook 11) ruilabonnementen onderhouden en 25 personen (2019: 26) hadden alleen een abonnement op het *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie*.

Social Media

De sectie is te volgen op Facebook, Twitter (@sglgog) en Instagram (@sglgog). Via de facebook paginafacebook.com/groups/sglgog/ is er behoorlijk veel interactie tussen leden en niet leden. Deze pagina heeft inmiddels 411 (207 in 2019) deelnemers.

De andere facebookpagina is te vinden op facebook.com/SectieGenealogie/. Via facebook worden ook evenementen gedeeld.

In 2020 is er op groups.io, <https://groups.io/g/>

genealogielimburg/topics, een nieuwsgroep gestart waar men ook via mail genealogische vragen kan stellen aan de 21 leden van die groep.

Commissie Heraldiek & Banistiek

Leden: René Vroomen, Régis de la Haye, Jan Hanssen.

René Vroomen is behalve voorzitter van de Commissie Heraldiek & Banistiek ook lid van het College Heraldiek (NGV) en lid van Heraldisch College Vlaanderen. In het verslagjaar is het nieuwe wapen van de gemeente Bergen door de Hoge Raad van Adel goedgekeurd.

Limburgs Tijdschrift voor Genealogie

Samenstelling redactie per 31-12-2020

J.H. (Jan) Hanssen (hoofd- en eindredacteur), ing. H.J. (Bert) van Laer (redactiesecretaris), ing. A.P.J.H. (Ton) van den Berg, A.S.M. (Funs) Patelski en drs. R.J.H. (Ruud) Straatman.

Jaargang 48 van het *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie* omvatte 140 pagina's, acht minder dan het jaar ervoor. De goede samenwerking met drukkerij Econoom te Beek kon worden voortgezet. Op zeer bescheiden schaal werden advertenties opgenomen. Ook in 2020 kon door de goede redactionele samenwerking met de auteurs en met de drukkerij een hoge kwaliteit van het tijdschrift worden bewerkstelligd. De opmaak van het *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie* werd, evenals de laatste jaren, aanvankelijk gedaan door Funs Patelski, daarbij geassisteerd door zijn opvolger als hoofd- en eindredacteur Jan Hanssen. De tweede helft van het jaar werd deze taak door laatstgenoemde uitgevoerd bijgestaan door mederedacteur Bert van Laer. Deze aanpassing vond plaats in verband met de COVID-19-uitbraak.

Jaargang 48 bevatte negentien artikelen verzorgd door dertien verschillende auteurs: drs. H.J.L.M. (Henk) Boersma MBA, drs. J.H.G. (Hans) Bos, Arno J. Coopmans, Marinus Flokstra, dr. Mart W.M. Graef, Jan H. Hanssen, dr. Régis de la Haye, ing. H.J. (Bert) van Laer, drs. Jos S.M. Naus, A.S.M. (Funs) Patelski, Frans Savelkouls, Arie Jan Stasse en dr. G.H.A. (Gerard) Venner.

Vijf artikelen werden door de hoofdredacteur, Jan Hanssen, aangeleverd, en drie door redactiesecretaris, Bert van Laer. De directeur van het Koninklijk LGOG, Henk Boersma, en oud-hoofdredacteur Régis de la Haye, leverden ieder twee artikelen. Voor het eerst in decennia bestond deze jaargang voor het merendeel uit artikelen die betrekking hadden op Noord- en Midden-Limburgse onderwerpen.

In drie artikelen werd aandacht besteed aan heraldiek. Het artikel van Flokstra over de adellijke familie Van Wittenhorst te Horst springt eruit dankzij een groot aantal prachtige afbeeldingen.

De redacteurs Bert van Laer en Jan Hanssen schreven, verspreid over de jaargang, een aantal boekbesprekingen en aankondigingen van boeken of cd's.

Bert van Laer riep in het eerste nummer op om kandidaten aan te melden voor de volgende Edmond Delhougne Penning. Deze penning, beschikbaar gesteld door Stichting Edmond Delhougne te Roermond, wordt verleend aan personen die zich in Belgisch en Nederlands Limburg verdienen hebben gemaakt op genealogisch gebied. De eerste penning werd uitgereikt aan Funs Patelski te Klimmen en de tweede aan Piet Severijns te Tongeren. De derde penning zou in de Maand van de Geschiedenis op 10 oktober 2020 in Maastricht in het RHCL worden uitgereikt, maar de wereldwijde pandemie heeft dit onmogelijk gemaakt. Hopelijk zal de uitreiking spoedig doorgang kunnen vinden.

Sectie Monumenten

Wijzigingen in de bestuurssamenstelling

Afgetreden in de jaarvergadering op 15 februari 2020 zijn ing. E.T.A. (Ellie) Peerboom-van der Meer en mr. F.L.M. (Frank) Bouts. Toegetreden tot het bestuur is in diezelfde vergadering drs. S.E. (Servé) Minis.

Tijdens de goedbezochte Jaarvergadering van de Sectie Monumenten op 15 februari 2020 te Meerssen werd met hartelijke woorden en een daverend applaus afscheid genomen van ing. Ellie Peerboom en van mr. Frank Bouts. In dezelfde vergadering werd drs. S.E. (Servé) Minis bij acclamatie benoemd tot bestuurslid.

Bestuurssamenstelling per 31-12-2020

Mevr. ir. J.M.M. Jongeling-Rooth (voorzitter), drs. S.E. Minis (secretaris), H.M.J. Hermans bc (penningmeester), A.M.F. Coppes, ir. P.H.P. Stevens.

Leden

De Sectie telde per 31 december 2020 274 leden (op 31 december 2019 waren dat er 270).

Interne communicatie

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar in totaal viermaal. Hiervan tweemaal te Horn, te weten op 20 januari en 2 maart. In verband met de beperkingen vanwege COVID-19 heeft het bestuur zijn toevlucht genomen tot videobellen op 15 april. Op 21 september is vergaderd bij de voorzitter thuis.

Externe communicatie, contacten en belangenbehartiging

Het afgelopen jaar zal iedereen zich herinneren als een bijzonder jaar. Bijzonder vanwege de coronapandemie die de wereld in z'n greep hield. De activiteiten van onze Sectie Monumenten zijn daardoor na de Algemene Ledenvergadering op 15 februari te Meerssen

helaas volledig stilgevallen. Het bestuur beraadt zich momenteel hoe de leden daarvoor in het komende jaar gecompenseerd kunnen worden. De leden zullen de volgende Algemene Ledenvergadering worden opgeroepen om daartoe suggesties te doen. Het jaarprogramma werd bij leden en derden bekendgemaakt door middel van de LGOG-nieuwsbrief en de website van het LGOG.

Om onze leden te informeren zijn berichten geplaatst en gedeeld op de Facebookpagina van de sectie. Dit betreft onder andere het programma van de Open Monumentendag in Limburg en activiteiten die ook in tijden van corona mogelijk zijn, zoals de podcasts van het bureau.

Tijdens de vergadering van het LGOG op 26 september in Roermond ontving onze oud-voorzitter Peter Lambriex de zilveren LGOG-draagspeld. Hij kreeg deze toegekend vanwege zijn verdiensten voor de kring Maastricht en onze sectie Monumenten.

Excursies en andere activiteiten

- **15 februari** Algemene Ledenvergadering te Meerssen (37 deelnemers) en aansluiting lezing over en rondleiding in de voormalige synagoge van Meerssen door Ger Kockelkorn. In de voormalige synagoge waren op dat moment twee exposities te zien, een over Joodse onderduikers in Limburg en een in het kader van '75 jaar bevrijding'. Bezoek aan de basiliek van het Heilig Sacrament te Meerssen, die in 1938 door paus Pius XI werd verheven tot basilica minor. De kerk geldt als het hoogtepunt van de Maasgotiek in Nederland (42 deelnemers).

Commissie Monumenten

De sectie wordt ondersteund door de Commissie Monumenten. Deze commissie is in het verslagjaar niet bijeengewest.

Commissies

Redactiecommissie Publications de la Société Historique et Archeologique dans le Limbourg (Jaarboek van het LGOG)

Wijzigingen in de samenstelling van de redactie

In juli 2020 nam de redactie afscheid van voorzitter mr. dr. Jacques van Rensch. Het voorzitterschap werd overgenomen door dr. Chris Dols. Ook werd afscheid genomen van dr. Eric Lemmens. In oktober werd prof. dr. Ernst Homburg welkom geheten als lid van de redactie.

Samenstelling redactie per 31-12-2020

De redactie bestond per ultimo 2020 derhalve uit dr. Chris Dols (voorzitter), dr. Monique Dickhaut (redactiesecretaris), dr. Peter Bakker, dr. Pieter Caljé, prof. dr. Bram Van Hofstraeten, prof. dr. Ernst Homburg, dr. Paul Puschmann en Hilde Vanneste, Lic.

Op 9 juli 2020 werd de *Publications* 2019 gepresenteerd. Als gevolg van de coronacrisis vond de Habetslezing 2020 geen doorgang en werd een gunstig moment afgewacht voor de presentatie van het Jaarboek, dat begin juli werd gevonden. De eerste exemplaren van deel 155

van de *Publications* werden, in aanwezigheid van alle auteurs en de leden van de redactie, in de pandhof van de Sint-Servaasbasiliek in Maastricht aangeboden aan pastoor-deken John Dautzenberg en vice-voorzitter van het LGOG mr. Frank Bouts.

Zoals altijd is ook in deze editie van het Jaarboek gestreefd naar een zo gevarieerd mogelijk aanbod van wetenschappelijk verantwoorde bijdragen over de regionale geschiedenis van de provincie Limburg, tot de recente geschiedenis aan toe. Gestreefd wordt ook naar een regionale spreiding van de onderwerpen, doch de redactie is elk jaar weer afhankelijk van het aanbod van publicabele artikelen.

Redactiecommissie De Maasgouw. Tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en archeologie.

Wijzigingen in de samenstelling van de redactie

In het verslagjaar werd afscheid genomen van drs. Frans Hermans, voormalig redactiesecretaris die zich ook vele jaren vanuit het Venlose heeft ingezet als redacteur en leverancier van bijdragen.

Samenstelling redactie per 31-12-2020

Dr. Antoine Jacobs (voorzitter), drs. Frits Nies (secretaris), ir. Alfons Bruekers, Silvia Pellemans

1879

1904

1929

1940

1960

MA, Nicky Pouw MA, Tim Sijbers MA, drs. Luc Wolters, drs. Henk Boersma MBA, adviseur.

Ondanks de vele praktische hindernissen die COVID-19 opwierp vanaf de eerste maanden slaagde de net vernieuwde en verjongde redactie er toch in vier volwaardige kwartaalnummers van *De Maasgouw* te produceren in 2020. De nummers 1 en 3 telden zelfs vier pagina's extra, de overige twee hadden het gebruikelijke aantal van 36. En dit terwijl we als gevolg van alle *lockdown*-perikelen minder tot geen pagina's en kolommen konden vullen met verenigingsnieuws en activiteiten in de LGOG-kringen.

De eerste fysieke redactiebijeenkomst van 2020 alsmede het in Roermond geplande afscheidseten met de in 2019 vertrokken redacteuren kwam te vervallen als gevolg van de eerste coronagolf. Voor de volgende vergaderingen konden we met inachtneming van de RIVM-voorschriften terecht in de ruimten van Bureau LGOG te Maastricht.

Er waren in dit verslagjaar geen themanummers, wel was er extra aandacht voor '75 jaar Bevrijding' en de pandemie in lokaal-historisch perspectief. Het interview deed opnieuw opgeld en ook was er weer meer aandeel voor kunst- en cultuurhistorische onderwerpen. Het zoeken was nog naar meer (structurele) inbreng vanuit het archeologische veld. Al met al leverde deze jaargang van *De Maasgouw* een rijk gevarieerde bijdrage aan de Limburgse geschiedschrijving.

Commissie Collecties

Samenstelling van de commissie

Voorzitter (vacant), drs. H.J.L.M. (Henk) Boersma MBA, secretaris q.q., drs. R. (Rob) Paulussen en drs. R.A.M.J. (Rob) Dückers. Er hebben in 2020 geen activiteiten plaatsgevonden.

Commissie Educatie

Wijzigingen in de samenstelling van de commissie

In februari 2020 werd jarenlange commissievoorzitter Karel Majoor opgevolgd door Maurice Heemels, die in het LGOG-hoofdbestuur ook de portefeuille educatie beheert. Karel werd uiteraard – in het laatste 'fysieke' overleg van de commissie vóór het ingaan van de corona-beperkingen - bedankt voor zijn enthousiaste inzet als voorzitter en was tot vreugde van alle commissieleden bereid om als lid aan te blijven. Wij hopen nog heel lang gebruik te kunnen maken van zijn inzet, kennis en ervaring.

Samenstelling commissie per 31-12-2020

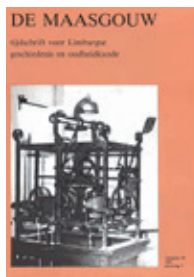
Maurice Heemels (voorzitter), Marie-Jès Boonekamp, Liesbeth Dirks-Jessen, Justine Camps, Renske Heisen, Kitty Janssen, Kelly Krijntjes (secretaris), Peer Boselie, Jack Claessen, Karel Majoor en Harrie Schlechtriem. De commissie vergaderde in 2020 ongeveer elke zes weken.

1977

1985

1990

2006

2020

Canon 2.0

Op 22 juni 2020 presenteerde de Commissie Herijking Canon van Nederland de nieuwe nationale Canon. Dat was voor de Commissie Educatie, mede op instigatie van de Provincie Limburg, aanleiding om ook de Canon van Limburg (2009) te herijken en te vernieuwen. De Werkgroep Canon 2.0 was geboren. Er werden twee werkgroepen geformeerd: de Werkgroep Herijking, die zich zal bezighouden met de inhoud van de vensters, en de Werkgroep Digitalisatie, die zich zal focussen op de digitale presentatie van de Canon. Het is de bedoeling dat leerlingen in de bovenbouw van de basisschool en uit het voorgezet onderwijs via Limburgse collectiestukken de uitgebreide geschiedenis van Limburg kunnen ontdekken. Naar verwachting zal de herziene Canon van Limburg in 2022 gepresenteerd kunnen worden.

Reizen in de Tijd

Samen met het Huis voor de Kunsten Limburg werkte de commissie aan het implementeren van het educatieplatform 'Reizen in de Tijd' in Limburg. Dit platform werd ontwikkeld door Erfgoed Gelderland. 'Reizen in de Tijd' verbindt basisscholen en musea via een online platform. Leraren kunnen via de website op een interactieve kaart lessen bekijken en boeken. Voor scholen wordt het hierdoor eenvoudiger om eigen lesstof te koppelen aan museumbezoek, en voor musea wordt het gemakkelijker om contact te krijgen met scholen. In Midden-Limburg startte 'Reizen in de Tijd' in november 2019. Inmiddels heeft een aantal zogenaamde penvoerders, die scholen en culturele instellingen in Limburg verbindt, het project opgepakt en wordt er vormgegeven aan de eerste lessen die in Zuid-Limburg aangeboden zullen worden.

Verdieping samenwerking met het onderwijs en PWS-prijs

Het versterken van de contacten tussen LGOG en middelbare scholen in Limburg is sinds lang een speerpunt van LGOG. Dat zou idealiter tweerichtingsverkeer moeten zijn. LGOG brengt zijn expertise in, de docenten vullen aan met kennis uit de praktijk. Via de LGOG-profielwerkstukprijs en het tweejaarlijks onderwijs-symposium 'Truuk nao Hoes' (zie hierna) wordt daar al invulling aan gegeven. Een nieuwe stap is het gratis lidmaatschap van LGOG voor middelbare scholen. Scholen en docenten geschiedenis zijn aangeschreven om zich aan te melden. De commissie hoopt dat zo veel mogelijk scholen hier gebruik van zullen maken, om ook op die manier het contact tussen beide partijen te versterken. Vanwege de aanhoudende coronabeperkingen kon contact met het scholenveld in 2020 slechts moeizaam gerealiseerd worden. Om leraren in deze ook voor hen enerverende periode (veelal online onderwijs) niet te 'overvragen', besloot de commissie in de loop van 2020 dat er pas weer vol zal worden ingezet op contacten met scholen na het verdwijnen van de meeste coronamaatregelen voor het onderwijs.

Dan zal ook weer geprobeerd worden om de Profielwerkstukwedstrijd (PWS-wedstrijd) op te starten, waarvan begin 2020 werd besloten om deze even 'on hold' te zetten vanwege een combinatie van weinig aanmeldingen vanuit de scholen en coronabeperkingen.

Truuk nao Hoes

De organisatie van het tweejaarlijks onderwijs-symposium 'Truuk nao Hoes' (over de didacticering van thema's uit de geschiedenis van Limburg) is een samenwerkingsverband tussen LGOG, de Fontys Lerarenopleiding Sittard en De Nieuwste Pabo in Sittard. Tijdens dit symposium kunnen leraren in spe workshops verzorgen en bezoeken over het gebruik van Limburgse geschiedthema's in de klas. Vanwege de coronaperikelen moest helaas in het najaar

van 2020 besloten worden de voorbereidingen voor het symposium te staken en het voor februari 2021 geplande symposium te verplaatsen naar 2022. Wél werden meteen na dat besluit voorbereidingen gestart voor een webinar over de herziening van de Canon van Limburg dat op 16 juni 2021 zal plaatsvinden als ‘vervanger’ van het symposium.

Commissie Limburgse Kerkgeschiedenis

Samenstelling van de commissie

Dr. A.P.J. Jacobs (voorzitter), dr. R.M. (Régis) de Haye (secretaris), drs. A.M.P.P. (Guus) Janssen, drs. P.J.A. (Paul) van Meegeeren, drs. K. (Koos) Linders en mr. dr. Maurice van Stiphout.

Er hebben geen activiteiten of vergaderingen plaats gevonden in 2020. Zodoende is er ook niets verandert binnen de commissie. De activiteiten worden weer opgepakt in 2021.

Commissie Literatuurgeschiedenis

Wijzigingen in de samenstelling van de commissie

Tijdens de vergadering in september nam Lucien Custers het voorzitterschap over van Hein van der Bruggen.

Samenstelling commissie per 31-12-2020

dr. Lucien Custers (voorzitter), drs. Herman van Horen (secretaris), mr. Hein van der Bruggen, dr. Hannie van Horen-Verhoosel, Margriet Hos-Wijnen, dr. Ludo Jongen, drs. Ben van Melick, drs. Emile Ramakers, drs. Gyonne Schatorjé, Ine Sijben, Pia Spaan (namens LCL); als adviseurs treden op prof. dr. Wiel Kusters, prof. dr. Joep Leersen en prof. dr. Peter Nissen.

De Commissie kwam in 2020 tweemaal bij elkaar, op zaterdag 25 januari en op zaterdag 19 september, beide keren in Roermond.

Activiteiten

Zoals bij talloze verenigingen, commissies en instellingen in 2020 het geval is, heeft de COVID-19 epidemie ook de Commissie Literatuurgeschiedenis behoorlijk gedwarsboemd in haar plannen, waardoor een aantal op stapel staande en in het jaarverslag van 2019 aangekondigde projecten te maken heeft gekregen met uitstel en vertraging.

In 2020 verschenen onder redactie van Ine Sijben en Ben van Melick in de serie ‘Literatuurportretten’ vijf nieuwe bijdragen op de website van het LGOG.

- **Februari 2020** *Michiel Korsten, stadsdoctor te Maesijk* (door Hannie van Horen-Verhoosel’).
- **Maart 2020** *Retoriek aan de voet van de Cauberg, 30 juni 1889* (door Lou Spronck).
- **Juni 2020** *Een Multatuliaan uit het zuiden. Michel Perelaer (1831-1901)* (door Margriet Hos-Wijnen).
- **November 2020** *Het bladerende beeld van Henric van Veldeke. Verslag van een vruchteloze zoektocht* (door Ludo Jongen).
- **December 2020** *‘De pen van de leegte vult de hand’.* *Rob Molin 1949-2019* (door Ben van Melick).

De reeks zal in 2021 worden voortgezet.

De eerste delen in de aangekondigde Nachtegaalreeks zijn inmiddels klaar, maar vanwege de coronamaatregelen is de presentatie ervan uitgesteld. Het voor het najaar van 2021 geplande symposium is nog onzeker.

De commissie is vertegenwoordigd in het Taalen Letterenplatform Limburg (TaLeP) dat in 2016 op initiatief van de Provincie Limburg tot stand is gekomen. Naast onze commissie participeren in dit platform ook het Huis voor de Kunsten, de Vereniging Levende Talen, Cubiss Limburg, het Letterkundig Centrum Limburg (LCL), de Raod veur ’t Limburgs en de

Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde (VLDN). Met de Vereniging Veldeke en met de U.M. wordt (opnieuw) contact gezocht. Noodgedwongen vonden dit jaar twee van de drie vergaderingen via Teams plaats.

De afgelopen jaren werd in dit kader het festival 'Sjiek' georganiseerd. Voor het volgende jaar staat als opvolger het festival 'Watbleef?!' op het programma.

Commissie Geschiedenis van Ondernemingen en het Ondernemen in Limburg

Samenstelling commissie per 31-12-2020

Prof. dr. Ernst Homburg (UM; voorzitter), drs. Marcel Dings (Tegelen), dr. Ben Gales (Groningen), drs. ing. Joep Orbons (Stichting Stimuleren en ArcheoPro), drs. Jos Peeters (Kring Venlo), en dr. Willibrord Rutten (SHCL). Nieuwe leden zijn van harte welkom. Belangstellenden kunnen zich melden bij de voorzitter (e.homburg@maastrichtuniversity.nl).

Website en onderzoek

Aan de website werd in 2020 weinig toegevoegd. Het is de bedoeling om de COOL-website op termijn in de LGOG-website te integreren.

De student-assistent die de website beheerde is inmiddels afgestudeerd. Zijn onderzoek voor COOL resulteerde in een publicatie die in 2020 verscheen: Lenn Gorissen, 'Leren van je bazen. De totstandkoming van de metaalcluster van Tegelen, 1855-1914', *Jaarboek 2019. Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg*, LXIV (2020), 70-101.

COOL beoogt de belangstelling voor de bestudering van Limburgse ondernemers en ondernemingen te bevorderen door contacten met vrijwilligers en door het publiceren van korte biografieën en andere publicaties op de web-

site. Daarnaast wil ze de kennis van ondernemers en ondernemingen verdiepen door systematisch onderzoek te entameren.

Werkzaamheden

De commissie kwam in 2020 vanwege COVID-19 slechts eenmaal bijeen, op 12 februari. Daarnaast werd er via e-mailverkeer onderling overlegd.

De belangrijkste activiteit in 2020 was de organisatie van het jaarlijkse symposium over ondernemers in een Limburgse stad. Ditmaal zou het symposium op 20 maart in Weert gehouden worden, onder de titel 'Industrie en ondernemerschap in Weert, 1830-heden'. Er was een aantrekkelijk programma samengesteld met vijf sprekers: Theo Schers (Nijver aan water en spoor); John Caris (Drieluik Drukkerij Emmanuel Smeets); Bert van Laer (Brouwerijen in het Weerterland); Jos Engelen (Pijpenfabriek Trumm-Bergmans in Weert en de oven: Industrieel Archeologisch Monument); en Eric van Royen (Bouwonderneming Wilma: het levenswerk van Harrie Maas).

De belangstelling was overweldigend. Met ca. 120 inschrijvingen op de teller moest begin maart de inschrijving worden gestaakt, omdat de maximumcapaciteit van de beschikbare zaal bereikt was. Toen de Regering op 12 maart echter bijeenkomsten met meer dan 100 personen verbood, heeft COOL nog diezelfde dag besloten het symposium af te blazen.

Het is de bedoeling het symposium alsnog te houden zodra dat weer mogelijk is.

Spreker John Caris besloot om zijn lezing uit te breiden tot een boek over Drukkerij Smeets. Vanuit COOL heeft hij advies gekregen over een conceptversie.

Commissie Meerdaagse Studiereizen

Samenstelling van de commissie

Dr. A.P.J. (Antoine) Jacobs (voorzitter), drs. L. (Lita) Wiggers, ir. J.M.M. (Joke) Jongeling-Rooth, drs. B. (Béatrice) de Fraiture, drs. K. (Kris) Förster en drs. H.J.L.M. (Henk) Boersma MBA.

De voor 2020 geplande studiereis naar Duitsland heeft om bekende redenen niet plaats kunnen vinden.

Commissie Bronpublicaties

Wijzigingen in de samenstelling van de commissie

Per 15 april beëindigde prof. dr. Onno Kneepkens zijn lidmaatschap van de commissie.

Samenstelling commissie per 31-12 2020

Dr. H. van Engen, voorzitter, drs. P. Bakker, drs. F.J. Hermans, drs. A.M.P.P. Janssen, drs. C.J.J.S. Majoor, mr. dr. Th.J. van Rensch, mw. dr. G. Van Synghel en prof. dr. L.H.M. Wessels.

De commissie kwam voor een vergadering op 16 januari bijeen in Maastricht. Vanwege de COVID-19-situatie kon later in het jaar niet meer vergaderd worden.

De Commissie Bronpublicaties werd in 2010 opgericht met als taakomschrijving 'het onderzoeken van bronnen die (...) in aanmerking komen om digitaal en/of analoog gepubliceerd te worden, evenals het begeleiden van het uitgeven van deze bronnen'. Inmiddels is de inventarisatie ten aanzien van de beoogde oorkonden van vóór 1301 afgerond en is er een plan gemaakt om tot het uitgeven van deze bronnen te komen. In het kader van de voorgenomen uitgave van de oorkonden van het klooster Sint-Gerlach te Houthem tot 1301 heeft mw. dr. G. Van Synghel de bewerking van veertig oorkonden afgerond en met de begeleidings-

commissie besproken. Van deze Latijnse stukken zijn ook vertalingen gemaakt, die eveneens worden voorgelegd aan de begeleidingscommissie.

Voor de werving van fondsen ten behoeve van deze publicatie is de Stichting Limburgse Oorkonden in het leven geroepen. In overleg met de provincie Limburg is een Pilotprojectplan geschreven getiteld 'Het Oorkondenboek van Limburg: bronnen van onze geschiedenis vóór 1300'. Door de pandemie was de Stichting Limburgse Oorkonden niet in de gelegenheid om in verband hiermee verdere stappen te ondernemen.

Commissie Landschapsgeschiedenis

Samenstelling van de commissie

Pieter Caljé (voorzitter), Béatrice de Fraiture (secretaris), Rob Paulussen, Ger Frenken, Hans Vermeer, Lita Wiggers, Benoît Mater en Elyze Storms-Smeets. Maurice Paulissen en Jan Hartmann zijn agendaleden.

Er hebben geen activiteiten of vergaderingen plaatsgevonden in 2020.

Kascontrolecommissie (boekjaar 2020)

De leden van de kascontrolecommissie voor het boekjaar 2020 waren mr. S.J.H. Vrancken en ing. F.C.A.J. Baltus. Mevrouw C. Wintraecken is reservelid.

Bijzondere leerstoel Rechtsgeschiedenis van de Limburgse territoria

De Bijzondere leerstoel Rechtsgeschiedenis van de Limburgse Territoria bij de Universiteit Maastricht wordt sedert 15 juni 2018 ingevuld door dr. Bram Van Hofstraeten. De door hem op 29 november 2019 bij de aanvaarding van zijn ambt uitgesproken rede is elders in dit Jaarboek opgenomen. Zijn onderzoeksactiviteiten richten zich in het bijzonder op de ontwikkeling van vroegmoderne vennootschapsvormen in de stad Luik en de rol die deze juridische instrumenten hebben gespeeld bij de doorbraak van de Industriële Revolutie in het Luikse territorium. In het kader van dit VIDE-project begeleidt hij twee promovendi. Van Hofstraeten doceert aan de universiteiten van Maastricht en Hasselt (rechtsgeschiedenis, metajuridica, geschiedenis van recht en rechtvaardigheid). In het derde bachelorjaar aan de UM doceert hij Limburgse rechtsbronnen en -geschiedenis uit de periode 1500-1800 (dit in het kader van de bijzondere leerstoel). Hij is tevens lid van de redactie van het Jaarboek van LGOG en van de Werkgroep Limburgse Rechtsgeschiedenis.

Werken van het LGOG

In 1956 verscheen deel 1 in de reeks Werken van LGOG. De bedoeling van de reeks was/is om de gemeenschappelijke geschiedenis van de beide Limburgsen te onderzoeken en daarover te publiceren. Uitgaven in de reeks verschijnen op onregelmatige basis.

Werken 26, van de hand van Louis Berkvens en getiteld 'Het leenrecht vergadert...' *Een geschiedenis van de Keurkeulse Mankamer te Heerlen in de vroegmoderne periode (1469-1795)*, is persklaar en zal op een geschikt moment in 2021 worden gepresenteerd. Het boek is geheel gefinancierd door de Stichting Albert Corten.

Maaslandse Monografieën

Het bestuur van de Stichting Maaslandse Monografieën bestaat uit vertegenwoordigers van het LGOG en het Sociaal Historisch Centrum Limburg. Namens het LGOG hebben prof. dr. A.M.J.A. (Louis) Berkvens en drs. H.J.L.M. (Henk) Boersma MBA (penningmeester) zitting in het bestuur.

Sedert 1964 wordt door de Stichting Maaslandse Monografieën de historische reeks *Maaslandse Monografieën* uitgegeven. Het betreft met name proefschriften die een onderwerp behandelen uit de geschiedenis van Nederlands of Belgisch Limburg. De uitgaven worden aan leden met korting aangeboden. De gedigitaliseerde uitgaven van de reeks Maaslandse Monografieën zijn gratis beschikbaar via www.shclimb.org.nl/maaslandsemonografieen.

In 2020 verscheen deel 85. Het betreft *Tussenstation Cosel. Joodse mannen uit West-Europa naar dwangarbeiderskampen in Silezië, 1942-1945* van de hand van historicus dr. Herman Rens en Annelies Willems. Deze studie kwam mede tot stand op initiatief van de Stichting Gedenkteken Jodentransporten naar Cosel.

Habetslezing

De geplande Habetslezing heeft in 2020 geen doorgang gevonden als gevolg van de coronapandemie. Voor 2021 is alsnog de lezing voorzien van prof. dr. Hans Rennes.

Stichting Vrienden van het LGOG

Het bestuur van de Stichting Vrienden van het LGOG (opgericht in 2009) bestaat uit mr. H.J.J.M. van der Bruggen, voorzitter, drs. A.M.J. Cremers, vicevoorzitter, drs. H.J.L.M. Boersma MBA, penningmeester en secretaris, prof. mr. A.Fl. Ghelen, drs. J.H.H. Peeters en drs. A.M.P.P. Janssen.

De Stichting Vrienden van het LGOG heeft mede ten doel de stimulering en ondersteuning van het werk van het LGOG. De Stichting is door de belastingdienst aangemerkt als culturele ANBI.

Met steun van de stichting werden onder andere gerealiseerd de uitgave van de driedelige boekenreeks Limburg. Een geschiedenis (2015), de uitgave van de Geschiedenis van de literatuur in Limburg (2016), en de LGOG Werken 23, 24 en 25. Ook droeg de stichting bij aan de restauratie van vier schilderijen van oud-LGOG-voorzitters in de directiekamer Bureau LGOG (2019). In het verslagjaar werd een financiële bijdrage gedaan voor de realisatie van de Nachtegaalreeks, een nieuwe serie in Limburgs dialect geschreven boekjes van de Commissie Limburgse Literatuurgeschiedenis en Veldeke.

Stichting Limburgse Oorkonden

Op 28 februari 2019 werd de Stichting Limburgse Oorkonden opgericht met als doel 'het bevorderen van de kennis van de cultuurgeschiedenis van het territorium van de huidige Nederlandse provincie Limburg; het versterken van de culturele identiteit van de provincie Limburg en haar regio's en het doen ontstaan van een verbinding tussen Limburgs erfgoed, toerisme, landschap en vrijetijdsbesteding met een groot publieksbereik.'

De activiteiten van de Stichting zijn in eerste instantie gericht op het verwezenlijken van de ontsluiting van de oudste Limburgse Oorkonden. Het betreft ca. 400 oorkonden van voor 1300. De Stichting zal zich inspannen om fondsen te werven om haar doelstellingen te kunnen verwezenlijken. De fondsenwerving richt zich op drie doelgroepen: gemeentelijke en provinciale overheden en daaraan gelieerde instellingen; cultuurfondsen en bedrijven en particulieren. De Stichting is door de belastingdienst aangemerkt als culturele ANBI.

Het bestuur van de Stichting bestaat uit L.J.O.M. (Léon) Frissen, voorzitter, J. (Jan) Zuidam, secretaris, H.J.L.M. (Henk) Boersma, penningmeester, A.M.J. Cremers, C.J.J.S. (Karel) Majoor en T.M.M.A. (Theo) Oberndorff. Het bestuur wordt bijgestaan door Geertrui van Synghel en Lita Wiggers, beiden als adviseur.

Overzicht van de in 2020 tot LGOG toegetreden leden

Kring De Westelijke Mijnstreek (Sittard-Geleen)

De heer L.J. Dols
De heer ir. G.M.C.M. van der Horst Msc
Mevrouw C.J.A.L. van der Horst-Baaijens
De heer D. Miklós
Mevrouw H.H.J.M. Miklós-Palmen
Mevrouw M.Ph.E. Pernot-Props
Mevrouw A.J.H. Reuling
De heer J.H. Toonen
De heer R.G.J. Verjans
De heer drs. J.M.H. Vromen

Kring Gelders Overkwartier van Roermond

Mevrouw M.A.E.H. Brueren
De heer ir. J.J.M. Cluitmans
Mevrouw G.F.H.H. Cluitmans-Obers
Mevrouw J.A.W. van Cruchten
De heer dr. L.E.X.E. Custers
De heer drs. T.H.H. Eijck
De heer C.C.L. Gorski
Mevrouw A. van Hagen
De heer ing. H.W.M. Heldens
De heer W. Luys
De heer J. Nies
Mevrouw drs. S. Pellemans
De heer J.H.M. Richter
De heer mgr. drs. H.M.G. Smeets (erelid)

Kring Land van Valkenburg en Heuvelland

De heer J.M.L.G. Boel

Kring Maas en Niers

Mevrouw H.D.M. Smits-Jacobs

Kring Maastricht

De heer dr. A.J. Bovy
Mevrouw M.J.E. Donders
De heer drs. J.W.H. Haesen
De heer L.F.J. Nelissen
De heer dr. G.P.P.L. Otten
Mevrouw H.J. Pleijers
De heer drs. M.J.H.M. Pluijmen
De heer L. Smeets
De heer L.L.M. Stalmeijer genaamd Smidt
De heer mr. J. Tielen
De heer W. Urselmann
De heer prof. dr. T.L. Vaessens
De heer ir. F.R.B. van den Bergh
Mevrouw prof. dr. S. Vanhoonacker
De heer M.C.H. de Vrede
Mevrouw C.J.A.W. de Vrede-van Gool
Mevrouw H.F.M. Witteveen

Kring Parkstad Limburg

De heer F.J. Bertholet
De heer M.L.E. Crijns
De heer T. Hanssen
Mevrouw drs. A.J.M. Knops-Dols
De heer drs. W. Leijenaar
De heer H.G.M. Pluijmen
De heer H.R. Vogelaar
Mevrouw M. Vogelaar

Kring Ter Horst

De heer J.P.M. Boers
Mevrouw M.A.B. Braat

Kring Venlo

De heer dr. A.W.M. Bogers
De heer W.T.H. Kurstjens
De heer drs. H.M. Lucassen
De heer T.L. Sijbers MA
De heer S.H.J. van der Velden MED

Kring Venray en omgeving

De heer P. Tielen

Kring Weert

De heer drs. G.P.H. Kwaspen

De heer dr. J.R.M. Munnecom

Mevrouw I.M.P. Scheepers-Donkers

Mevrouw P.M.W.M. van der Donk

**Overige persoonlijke leden
niet verbonden aan een kring**

De heer G.G.P. Keizers

Mevrouw J.M.A. Kommen

De heer R.L.J.M. Mulkens

Mevrouw J.M. Mulkens-Zwanenburg

Mevrouw drs. M.P. Rümke-Gemmeke

De heer X.R.N.P. Schreurs

De heer W.S. van de Graaf

De heer H.R. Vlogman

**Verenigingen, instellingen en
instituten**

Stichting Heemkundekring 'De Auw Kapel'

Lemiers

Broeklandcollege

Université de Liège, Bibliothèque Général

Register van eigen- namen, plaatsen en zaken

Monique Dickhaut

Geïndiceerd zijn de teksten van de redactionele bijdragen, met uitzondering van de noten, de bijschriften, de bijlagen en de literatuurlijsten. Middeleeuwse eigennamen zijn op voornaam geïndiceerd.

- A**
- Adriaensen, J. 173
- Alberdingk Thijm, Jozef, dichter, schrijver en kunstcriticus 161-164, 170, 174
- Alberdingk Thijm, Paul, historicus 171
- Adelhard en Grinuara, ouders van de heiligen Harlindis en Relindis 15
- Aldeneik (B) 11-33 *passim*
- Algonkin indianen 116
- Algemeen Handelsblad* 192
- Algemeen Nederlands Congres/ANC (1980-1994) 198
- Algemeen Nederlands Verbond/ANV (1895) 166
- Allard s.j., H.J., literair-historicus 184
- Altona (Hamburg) (D) 215
- Amby 214-227 *passim*
- Amerikaanse Burgeroorlog (1861-1865) 126
- Ami des intérêts limbourgeois*, *L'/L'Ami du Limbourg* 170
- Amsterdam 102, 103, 116, 160, 162, 164, 165, 166, 170, 186, 198, 203, 215, 238, 242, 243, 280, 312
- Antwerpen 121, 126, 130, 135, 150, 160, 162, 163, 166, 167, 168, 174, 183, 184, 190, 192, 198, 243
- Apollon (koor) 183
- Astaire, Fred, zanger, danser en acteur 224
- Amorie van der Hoeven, Abraham des, predikant 164
- Arnhem 160
- Aubel, Fred van, amateurfilmer 248, 269
- Ava, abdis 16, 24
- Aylva, Hobbe baron van, commandant van Maastricht 96, 97, 98, 104, 110
- B**
- Bailly, Marie-Charlotte Le, rechtshistoricus 286, 288
- Bär, Louis, huisarts en amateurfilmer 246
- Bauduin, Chrétien, burgemeester 186
- Baumann, Anette, auteur 286, 288
- Bavaria Lake, MN (VS) 134
- Beckers, Daniël, amateurfilmer 259-262
- Beers, Jan van, dichter 163
- Beets, dr. A. 186
- Beks (bijgenaamd 'de knóp') 197
- Belgische revolutie (1830) 160
- Bemelen 212, 213, 224, 225, 226
- Benoit, Peter, componist 181
- Benton, MN (VS) 133, 134, 135
- Berg, J.R. van den 174
- Berger, Sara, echtgenote Icak Bursztyn 217
- Beyer, Moritz, econoom 117
- Bingelrade 223
- Black Lives Matter 152
- Blegen, Theodore, migratiehistoricus 115
- Blommaert, Philip, flamingant 163
- Bocholt (B) 39-61 *passim*
- Bogaert geb. jkvr. de Stürler de Frienisberg 202
- Bongart of Van der Heyden, Godart van den 68
- Bongart-Maschereel, Maria van den, erfgename Frans van Schönrode 69, 70
- Bongart, Otto van den 71
- Bongart, Willem I van den, echtgenoot Maria van den Bongart-Maschereel 69, 71

- Bongart, Willem II van den
73, 75-77, 79-85
- Bormans, Jan Hendrik, flamingant 163
- Born 135, 141, 44
- Breda 98, 160
- Bremen (D) 130, 286, 289
- Bremer, Frederika, auteur 121
- Brienen, Carel van, burgemeester 96, 107-109
- Brienen, Jacob van, oud-burgemeester en rentmeester 107-109
- Broek, Theodoor van den, pater en auteur 127
- Brom, Gerard, letterkundige 203
- Bronckhorst-Batenburg, Theodora van, echtgenote van Frans van Schönrode 69
- Bronzwaer, Paul, auteur 210
- Brouwers, Jan Willem, priester en schrijver 162, 170, 181, 183
- Brugge (B) 160
- Bruggen, Hein van der, auteur/redacteur 311
- Brussel / Brussels (B) 66, 71, 74, 76, 84, 85, 160, 162, 163, 165, 167, 168, 170, 175, 182, 183, 198, 203, 243
- Buchten 127, 128
- Burgemeester(s)
-, benoeming 319
-, collectief ontslag 222
-, nevenfuncties 213
-, van Heer 220
-, van Heerlen 215
-, van Hulsberg 215
-, van Kerkrade 222
-, van Maastricht 222, 262
-, van Sittard 222
-, van Venlo 222
-, zuivering 224
- Bursztyn, Icak 217, 219
- C**
- ¹⁴C-datering 19, 20, 21, 23, 24, 26, 28, 31, 33, 58, 306
- Caelen, Jef, voorzitter LAS 255, 256, 258, 265
- Cammaert, Fred, auteur 211
- Canoy, S., priester-leraar 174
- Caris, Eric, auteur/redacteur 311, 312, 313, 314
- Carver County, MN (VS) 123, 14, 129, 130-152 *passim*
- Carver, Jonathan, militair en ontdekkingsreiziger 118, 133
- Caubo, Jos, exploitant filmzaal en filmer 239, 240, 268, 269, 275, 277, 279
- Centraal Orgaan op de Zuivering van Overheidspersoneel 224
- Chanhassen, MN (VS) 133, 134, 135
- Chaska, MN (VS) 131, 133-145 *passim*, 151, 152
- Chippewa indianen 137
- Chrzanowski, Hermann 223
- Cincinnati, OH (VS) 127
- CineLOVA 258, 265, 279
- Codex Eyckensis* 11-14, 17, 32
- Columbus, Christoffel, ontdekkingsreiziger 152
- Commissaris der Koningin in Limburg 212, 213, 216
- Comité tot Steunverlening aan Joodse Vluchtelingen 214
- Congressen, Nederlandsche Taalen Letterkundige 162, 172
- Conscience, Hendrik, schrijver 163, 184
- contrefaçon (nadruk) 199
- Coriovallum, vicus 305, 307
- Courrier de la Meuse* 200
- Cox, Wim, journalist en fotograaf 269, 277
- Cuypers, Pierre, architect 162, 196, 311, 313, 314
- D**
- Dahlgren, MN (VS) 133, 135
- Dakota Opstand (1862) 137, 142, 143, 148-150, 152
- Dakota Sioux indianen 118-122, 125, 131, 133, 137, 138, 142, 144, 145, 151, 152
- Damhouder, Joost de, auteur 294, 296
- Daniëls, Gust, architect 11, 23, 33
- Dautzenberg, Jan Michiel, schrijver 162, 167, 168, 169, 170
- Davenport, IO (VS) 130, 148
- David, Jan Baptist, kanunnik 162
- De Nieuwe Limburger* 210, 225
- De Volksvriend* 125
- De Ware Vrienden (toneelgezelschap) 180
- Den Bosch 91, 127, 160, 166, 168, 170, 198, 216
- Den Haag 72, 96, 102, 104, 106, 109, 160, 172, 203, 270
- Deysel, Lodewijk van, schrijver 192
- Dickinson, John A., auteur 285, 288, 289
- Digitaal Hoogtemodel Vlaanderen 40, 46
- Dobbelsteyn, Godart van, heer van Terblijt 67
- Donkiesjot, jongerencentrum Sittard 271
- Dordrecht 160, 220
- Drehmans, J., priester-leraar 174
- Duisburg (D) 27, 215, 219
- Duitse Bond 172, 199
- Duyse, Prudens van, flamingant 163
- Dyserinck, H., kapitein 201

E

Echt 125, 134, 135, 253, 315
 Ecrevisse, Pieter, schrijver 162, 166, 167-168, 170
 Eder, Markus, koopman 218
 Eijdsen, Jochem van, auteur 312
 Einighausen 135, 140, 144
 Emigranten uit Europa in Minnesota:
 -, Duitsers 120, 123
 -, Luxemburgers 123, 127
 -, Slovenen 123
 -, Vlamingen 117, 131
 -, Zweden 133
 Emigranten uit Nederland in Noord-Amerika:
 -, Gelderland 117, 123
 -, Noord-Brabant 127, 142
 -, Noord-Holland 123
 -, Zeeland 124
 -, Zuid-Holland 123
 Emigranten uit Limburg in Minnesota:
 -, Aretz 135, 148
 -, Bongard(s) 134, 135
 -, Brouns 150
 -, Dassen 134
 -, Deuss 150
 -, Dircks/Dirks/Dirkx 135
 -, Dols 135-136, 150
 -, Donders 151
 -, Geris/Keris/Kerens 135
 -, Heel, van 135
 -, Jeurissen 135
 -, Jorissen 134, 136
 -, Meuleners 134, 135
 -, Meuwissen 151
 -, Mulken, van 135, 144, 150
 -, Muijres 135
 -, Roufs 135
 -, Salden/Salten 135
 -, Savelkoul 128, 135, 150
 -, Schepers 135
 -, Schrijnemakers 150
 -, Sloun, van 150

-, Streukens 134
 -, Willems 134
 -, Zincken 134, 135
 emigratie 114-115, 117, 122, 124-128, 130, 135, 137, 150-151
 Endepols, H.J.E. (Joseph, Jos.), neerlandicus 184, 186, 189, 190, 192, 201-205
 Erens, Emile, schrijver 183
 Erens, Frans, schrijver en criticus 183
 Essen (D) 215, 219
 ethnic cleansing 118
 Etten, Thomas van 115, 142
 Everts, Willem, directeur Rolduc 162, 170, 172, 174, 181
 Eysden (B) 219

F

Filmfestival Tijdsbeeld 237
 filologie/filologisch 160, 161, 183
 Flament, A.J., auteur 184
 Foragien, J.J., pastoor in Buchten 127
 Fort Ridgely 119, 123, 139-140, 142
 Fort Snelling 119, 125, 139-140, 142, 145, 148-149
 Frederichs, Matthias, muntmeester 75, 77
 Franck, Louis, advocaat en politicus 190
 Franquinet, Désiré, historicus 170, 172, 174, 175, 177, 180, 181, 182, 189, 200
 Franquinet, E.M.C.B., griffier en auteur 202
 Fredericq, Paul, historicus 192
 Frederik II, Pruisische koning 73, 92
 Frederik Hendrik, stadhouder 91
 Freilich, Isaak 219

G

Gadiot, Joseph, amateurfilmer 241, 275
 Geleen 135, 253, 256
 Geleen, Arnold van 43
 Gent (B) 160-171 *passim*, 180, 192
 Geusgens, Jan, apotheker en amateurfilmer 244
 Geyl, Pieter, historicus 161, 198
 Graafland, G. (lees: A.G.) 174
 Graafland, J.A.I.H. 202
 Graafland, P.H.A.A. 201
 Graafland, Th. (lees: J.M.L.) 174
 Gravenshof, De 212, 224
 Green Bay, WI (VS) 126
 Great Litigation Decline 285, 286, 288, 290, 291
 Grevensbicht 135, 170, 173, 174, 223
 Gronsveld 74
 Gronsveld, heren van 67
 Gronsveld, kasteel van 241
 Gronsveld, Hendrik van 67
 Gronsveld, Mechtild van, echtgenote Christaan van Merode 67
 Groote Sociëteit 180, 256
 Groot-Nederlandse gedachte/Groot-Nederland 160-162, 164-166, 177, 183, 198, 200
 Grünfeld, Fred, politicoloog 209
 Guttecoven 135

H

Haenen, Herman, autogarage-eigenaar en amateurfilmer 261
 Haarlem 102, 103, 167, 184, 198
 Habets, Jos, historicus en archivaris 177, 180-181
 Haffmans, L., Tweede Kamerlid en kantonrechter 172
 Haffmans, Th., priester-leraar 172

- Hafkenscheid, Bernard, redemptorist 128
- Hamborn (Duisburg) (D) 214, 215, 217
- Hamburg (D) 214, 215, 217
- Harmonie der Koninklijke Nederlandsche Papierfabriek 186
- Harmonie van de Sphinx-fabrieken 192
- Harmonie, Koninklijke 196
- Harlindis en Relindis, heiligen 11-33 *passim*
- Hartog, Elisabeth den, auteur 312
- Hasselt (B) 14, 163, 180, 202, 203, 255
- Heer 214, 219, 220
- Heerlen 46, 168, 215, 234, 246, 253, 260, 262, 266, 271, 273, 280, 305-308
- Heijden, Tim van der, auteur 231-232, 238, 240, 245, 249, 253, 259, 279
- Helde, E., uitvoerder 203
- Heemels, Maurice, auteur 313
- Hendrik, prins 202, 242
- Hendrik van Veldeke, schrijver 181, 186, 197, 201-204
- Hermens, Hendrikus Johannes (Henri), landbouwer en gemeenteraadslid 212
- Hermens, Martinus Josephus Hendrikus Maria (Martin), burgemeester 210-226
- Hermens, Paul, zoon Martin Hermens 220
- Hermens, Vic, zoon Martin Hermens 218
- Hertogenbosch, 's- 46, 47, 54, 58
- Het Vaderland* 176
- Heymans, Hubert, stads-archeoloog 11
- Hinte, Jacob van, auteur 114
- Hitler, Adolf 214
- Holemans, Henri Joseph, beeldhouwer 203
- Hollman, Jozef, cellist 186
- Holthuizen, Frank, conservator bewegend beeld Limburgs Museum 234
- Holtum 144, 148
- Homestead Act (1862) 125, 134
- Horschowski, broers 215, 217
- Houba, M.J.H. 184
- Houben, F.J.M.A.H., gouverneur in Limburg 224
- Houtappel, Edmond, leger-officier en amateurfilmer
- Hövell tot Westerflier, E.O.J.M. van, gouverneur in Limburg 216
- Huinck, Jacques, fotograaf, docent, schrijver 269, 270, 277
- Hulleman, J.G., leraar 170
- Hulsberg 213, 215
- Hustinx, Edmond, industrieel en amateurfilmer 247
- I**
- Inpoet, vormingscentrum Heerlen 271
- Iowa (VS) 117, 118, 121-123, 126, 127, 130, 148
- Isaack, Ernst 219
- J**
- Jacob van Maerlant, Vlaamse dichter 186
- Jager, Arie de, taalkundige 182
- Jaminé, provinciaal architect 11, 18, 19, 22, 27, 30
- Jansen, Bob, amateurfilmer 255
- Jaspar, Edmond, kantonrechter en schrijver 202, 204
- Jeneson, Karen, auteur/redacteur 305
- Jetten, Gerrit, kruidenier en amateurfilmer 237, 244
- Jodenvervolging 210
- Jong, Arie de, voorzitter Geleense Smalfilmclub 256, 257
- Joods Vluchtelingen Comité 214, 215
- Joodse onderduikers 211, 223
- Joodse vluchtelingen -, algemeen 210, 211, 214, 216, 217, 220, 226
- , Poolse 216
- , stateloze 214, 217
- Joosten, Hay, audiovisueel consulent 234, 257, 258
- K**
- Kagan, Richard L., auteur 285, 286, 289
- Kaiser, Colin, auteur 285, 289
- Kampen 160, 183
- Kampen, Geert van/Geert van Wou, klokkengieter 183
- Karel VI, keizer van Oostenrijk 92
- Katz, familie 219
- Kerckhoffs, Maria Josephina Hubertina (Marieke), echtgenote Martin Hermens 213
- Kerkrade 212, 218, 222, 246, 253, 273
- Kern, Hendrik 174, 180, 181
- Kessels, Mathias, beeldhouwer 181
- Kiewied, Pieter, amateurfilmer 259, 265, 268, 276
- Kleef, Gulik en Berg, hertog Wilhelm V van 80
- Knickerbocker Dutch 116, 120, 137
- Knippenberg, Herman H., letterkundige 189
- Koenen, Marie, schrijver 183, 201
- Kok, A.S., leraar 170, 172, 174

- Kollewijn, R.A., taalkundige 189, 190
 Komornik, Elias 219
 Komornik, Frieda 219
 Konijnenburg, E. van, waterstaatkundig ingenieur 196
 Konings, Jos, amateurfilmer 248
 Kortrijk (B) 160
 Kaufman, Salomon 223
 Kreatief Centrum Heerlen 272
 Krekelberg, Gerard, tekstschrijver Limburg volkslied 189
 Kunst door Oefening (harmonie) 192, 196
 Kurnig, Joseph ondernemer en amateurfilmer 246
- L**
- L1 (opvolger Omroep Limburg TV) 235, 265, 273
 Laugs, John, auteur 317-319
 Lorrain, Charles le, huisarts en amateurfilmer 243
 Lucassen, Jan, kapelaan en amateurfilmer 245
 Lafelt, Slag bij 95
 Lamberts Hurrelbrinck, Louis H.J., letterkundige 183, 184, 186, 189, 192, 196, 201
 Lambrechts, Jérôme F., advocaat en Tweede Kamerlid 170
 Lambrechts, L., broer van Jérôme 170
 Lamkin, C.M.B., gemeentesecretaris 223, 226
 landweer(complex) 40-59 *passim*
 Le Havre (F) 130
 Lee, Maurits H. van, journalist 174
 Leën, Eugeen, uitgever kranten en tijdschriften en schrijver 202
- Leeuwen, Wies van, auteur 313, 314
 Legal Revolution 285, 286, 288, 290, 291
 Lemmens, J.M., auteur 210
 Lenders G.J.A., amateurfilmer 258, 263
 Leopold en Astrid, prinselijk paar 203
 Leuven (B) 160, 169, 173, 174, 175, 190, 198
 Lier (B) 164
 Lille (F) 217, 219
 Limbricht 135, 235
 Limburg Film Festival 237, 261
Limburger Koerier 125, 184
Limburgs Dagblad 226
 Limburgs Film- en Video Archief (LiFVA) 231, 234
 Limburgs Museum, Venlo 231, 234-237, 241, 246, 247, 250
 Limburgse Amateur Smalfilm (- en Video)club (LAS) 235
 Limburgse Organisatie van Audiovisuele Amateurs (LOVA) 233, 235
 Limburgse pers 174, 200
 Limburgse Smalfilmdagen 257
 Lincoln, President Abraham 138, 144, 145
 Lippmann, Rosenthal & Co., bank 222
 Little Crow, Chief 132, 133, 139, 143, 148
 Lodewijk XV, koning van Frankrijk 92, 95, 100, 101
 Lommen-Salden, Irma, genealogue 113
 Longfellow, William Wordsworth, dichter 122
 Loon, graafschap 41, 45
 Löwendal, Ulrich van, generaal, gouverneur 93, 95, 98, 100, 101
- Lucas, Henry S., auteur 114
 Luik (B) 17, 39, 40-45 *passim*, 59, 66, 75-77, 91, 93, 96, 98, 101, 105, 107-109, 111, 130, 200, 212, 254, 255, 290, 291, 318
- M**
- Maas, Herman, schrijver 183
Maas- en Roerbode 123, 125
 Maaseik (B) 11-17, 20, 29, 30
 Maastricht 31, 42, 43, 66, 67, 85, 90-111, 130, 160-204 *passim*, 210-226 *passim*, 230, 234, 237, 239, 242-244, 251, 253-256, 261, 264, 269, 275, 280
 Maerlant, zie: Jacob
 Manhattan, NY (VS) 116, 130
 Mankato, MN (VS) 134, 148
 Mantz, Clément, amateurfilmer 248
 Mantz, Werner, fotograaf en amateurfilmer 237, 243-244, 248, 275
 Marchant d'Ansembourg, M.V.E.H.J.M. (Max) graaf de, NSB-gouverneur in Limburg in oorlogstijd 210, 220, 224
 Marsh, kapitein Fort Ridgely 139
 Mastreechter Staar (koor) 184, 186, 191, 196
 Mechelen (B) 160, 286, 288, 289
 Meerssen 217, 254
 Mendota, MN (VS) 119, 148, 152
 Mennekens, Jef, flamingant 189
 Mertens, Lambert, onderwijzer 183, 189
Mercurius 125, 144
 Merode, Christaan van, heer van Terblijt 67-68
 Merode tot Heiden, Maria van, echtgenote van Johan van Schönrode 68
Met Tijd en Vlijt 170

- Meulenberg, Chiel, ondernemer en amateurfilmer 242-243, 244, 248
- Michiels van Kessenich, Willem baron, burgemeester van Maastricht 226
- Michigan (VS) 115, 117, 122, 127, 130
- Middelaer, De* 162, 170
- Middelburg 160, 168, 174, 177
- Militair Gezag 224
- Millendonck, Dietrich II van 69, 74
- Minckelers, Jan Pieter, wetenschapper en uitvinder 174
- Minneapolis, MN (VS) 119, 124, 134, 152
- Minnesota (VS) 115-152 *passim*
- Minit, Peter, gouverneur kolonie Nieuw Nederland 116
- Momus, Sociëteit 172, 184, 185, 186, 190, 191, 196, 197, 199
- Montfort 135
- Moorveldhof 212
- Moszkowicz, Abraham 219
- Moszkowicz, familie 211, 219
- Moszkowicz, Max 211, 215, 219, 226
- Muiderslot 181
- Mullens, Willy en Albert, exploitanten reisbioscoop en amateurfilmers 239, 240
- Munstergeleen 135
- Myrick, Thomas, handelaar 138, 139
- N**
- Nabben, Jules, priester en amateurfilmer 245
- Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres/NTLC (1849-1912) 160, 201
- Nederlands Congres (1949-1967) 198
- Nederlandsch Tooneelverbond (1870) 199
- Nederlandsche Filmliga 251, 267, 277
- Nederlandse Organisatie van Amateurfilmclubs (NOVA) 251, 254-257, 261, 263, 267, 269, 277, 280
- Nederlandsche Smalfilmiga (NSL) 241, 251-252, 254, 262, 265, 277
- Nederlandse Taalunie (1980) 161, 198
- Nederpel, Riet, verpleegster en amateurfilmer 246, 260
- Neilen, Jo, amateurfilmer 250, 276
- Neerlandia* 166, 196
- New Orleans, LA (VS) 130
- New Ulm, MN (VS) 123, 133, 139, 140
- New York, NY (VS) 116, 120, 128, 130, 135, 150
- Nieuw Nederland 116, 120, 137
- Nieuwe Gids, De* 166
- Nieuwstadt 127, 134
- Nijholt-Geurts, Veronie, onderwijzeres en amateurfilmer 246
- Nijmegen 126, 160, 183, 307
- Nissen, Peter, auteur 311
- NRC 186, 190
- NSB 210, 218, 220, 222, 237
- Nuth 213
- Nuyts, J.M., gemeentearchivaris 184
- O**
- Oberhausen (D) 215, 219
- Obbicht 135, 219
- Olislegers, Lemmen, pachter van de heer van Terblijt 83, 84
- Oostenrijkse Successieoorlog 43, 90, 92
- Open Ontmoetingscentrum, Venlo 270, 272, 278
- Oppen, L.B.J. van, gemeentesecretaris 184, 186, 201, 202
- Opregte Maastrichter Almanak* 171, 183, 197
- Oranje-Nassau, Willem Carel Hendrik Friso van (Willem IV), stadhouder 94-95, 98
- P**
- Palestina 217, 219
- Papen, A.J., amateurfilmer 263
- Papenhoven 135
- Peters, Henri, directeur Rolduc 162, 169, 170
- Pierz, Francis Xavier, Duitse priester 122, 127
- Pieters, Guido, cineast 269
- Pijls, (W.H.) Hubert, burgemeester 177, 317-319
- Pinczowski, Helene 219
- Pinczowski, Jacob Wolf 219
- Pluymaeckers, Kornelia Petronella Hubertina (Jeannette), echtgenote Henri Hermens 212
- Poels, René, journalist en amateurfilmer 273
- Potgieter, E.J., schrijver en dichter 121
- Pre-Emption Act (1841) 121
- Presser, Jacques, auteur 210
- Procureur-generaal 76, 216, 217
- Polis, Laurent, dialectdichter en -schrijver 184, 185, 186, 196
- Polyhymnia (koor) 177
- Q**
- Quebec 130, 135

R

Ranieri, Filippo, auteur 286, 288
 Ravoux, Augustin, Franse jezuiet
 131, 148
 Recueil der Recessen 291
 Red Star Line (Antwerpen) 130
 Redoutezaal 180
 Rens, Herman van, auteur 211
 Rijksdienst voor werkeloosheids-
 voorziening en arbeids-
 bemiddeling 215, 216
 Roermond 311-315
 -, Munsterabdij 311-315
 -, Munsterkerk 311-315
 Rogier, L.J., neerlandicus en
 historicus 198, 199, 203
 Rolduc 162, 169, 170, 212, 230,
 245, 246
 Romijn, Peter, auteur 209, 210
 Roorda van Eysinga, Sytse,
 dominee 173, 174
 Rooses, Max, schrijver en leider
 Vlaamse beweging 165, 190,
 Rotterdam 103, 121, 124, 130,
 160, 165, 170
 Rovers, José, amateurfilmer
 246, 248, 276
 Russel, Jos., schrijver 170, 171,
 174, 176, 177
 Rutten, Felix, schrijver en dichter
 183
 Ruys de Beerenbrouck, Charles,
 minister-president 319
 Ruys de Beerenbrouck, Gustave,
 gouverneur 192, 202

S

Saint Paul, MN (VS) 119-152
passim
 Saint Peter, MN (VS) 140, 142
 Sakrau (Polen), kamp 223
 Salmang, familie 211
 Sassen, Hugo, zaakgelastigde
 174

Savelkoul, burgemeester van
 Buchten 128
 Sax, Michel, amateurfilmer
 266, 277
 Schaesbergse Amateur
 Smallfilmers (SAS) 246
 Schaik, J.R.H. van, minister van
 Justitie 217
 Schneider, J., priester-leraar 174
 Schönrode, Frans van, heer van
 Terblijt 68, 69, 70, 74
 Schönrode, Johan van, heer van
 Terblijt 68
 Schönrode, Werner van, heer
 van Terblijt 68, 69
 Schöpping, J.H. 202
 Schrant, Johannes Mathias,
 neerlandicus 163
 Schreuder, Bernard, inspecteur
 primair onderwijs 164
 Schubert, familie 215, 217
 Seipgens, Emile, schrijver
 170, 183
 Servaas Huysprijs 237
 Severen, huize 210, 220
 Shakopee, MN (VS)
 133, 136, 137, 141, 152
 Simons, Leo, oprichter
 Wereldbibliotheek 189
 Sint-Annakerk, Aldeneik (B)
 11-33 *passim*
 Sint-Catharinakerk, Maaseik (B)
 12, 17, 20
 Sint-Huibrechts-Lille 43, 59, 60
 Sint-Pieter, Maastricht 180, 192
 Sint-Pietersberg, Maastricht 180
 Sittard 222, 261
 Slavante, Casino (buitensociëteit)
 180, 192
 Slootweg, Tom, auteur
 229, 232, 270, 279
 Smeermaas (B) 177
 Smiets, Michael, priester-leraar
 162, 172, 173, 174, 177, 181,
 189

Snellaert, Ferdinand Augustijn,
 arts, politicus, schrijver
 163, 164
 Snieders, August, schrijver 163
 Soeters, Con, voorzitter LAS
 229, 258, 261, 267, 268
 Son, Caspert van, hoofdonder-
 wijzer en kunstcriticus 196
 Sonsbeeck, W.G.A. van, gouver-
 neur in Limburg 220, 224
 Speijer, J., taalkundige en filoloog
 190
 Spellingvereenvoudiging/spel-
 ling Kollewijn 190, 189
 Stas, Arie, amateurfilmer, lid
 Sevenumse Videoclub
 229, 261, 263, 264
 Stassen, mgr. Jos, geestelijke en
 amateurfilmer 246
 Staten van Landverhuizers
 124, 130
 Stearns County, MN (VS)
 123, 127, 134, 142
 Steenwijk, consul Gijsbert van
 121
 Stelder, gebroeders, vakfoto-
 grafen en amateurfilmers
 245
 Stevens, Alfons, schrijver en
 journalist 192
 Stillwater, MN (VS) 137
Stillwater Messenger 137, 139, 42
 Stramproy 39, 44, 46, 59
 Straten-Ponthoz, baron van der,
 secretaris Belgisch gezant-
 schap in Washington DC
 117
 Strauss, Adolf, expeditie en
 scheepsbevrachter 126
 Streukens, Leonard, leraar 134
 Stuers, Victor de, rijksambtenaar
 en Tweede Kamerlid 181
 Stuyvesant, Pieter, gouverneur
 Nieuw Amsterdam (New
 York) 116

T

Taalparticularisme 164
 Tagage, Jo, geestelijke en
 amateurfilmer 246
 Teirlinck, Herman, schrijver 192
 Terblijt, heerlijkheid 66-86
 Term, Jacques P. van, hoofdredacteur *Limburger Koerier* 184
 Thiel, J.P.L., ambtenaar provinciaal bestuur 170
 Tijdelijke Voorziening Bestuur Provincies en Gemeenten 224
 Tijssen, Henri, componist
 Limburgs Volkslied 189
 Traverse des Sioux, MN 119
 Tuininga, Anna, auteur 120

U

Ubaghs, Casimir, paleontoloog 180
 Ulestraten 212
 unionisme 164
 US Civil Affairs 224
 Utrecht 27, 90, 117, 160, 165, 168, 170

V

Valkenburg, Leenhof van 72, 83, 84, 85
Valley Herald (Chaska) 138, 143, 144, 145, 148
 Vort, Richard Van der 115, 142
 Voorhes, Andrew Jackson Van, eigenaar-uitgever de *Messenger* 115, 137, 139-140, 142, 144
 Veldeke, zie: Hendrik van Veldeke
 Verscuren, An, auteur 286, 288, 289
 vélôcîpède/fiets 173
 Venner, Gerard, auteur 312
 Verdrag van Londen (1839) 164
 verfransing 160, 163

Verlooy, Jan Baptist, auteur 163
 vernederlandsing (universiteit Gent) 166, 190
 Vervaeke, Ans, auteur 286, 289, 290
 Verwajen, Th., rector gymnasium 170
 Verwey, R.A., directeur Rijksdienst voor werkloosheidsvoorziening en arbeidsbemiddeling 215, 216
 Videoproduktiegroep Creatief Centrum Heerlen 272
 Vita, levensverhaal Harlindis en Relindis 14-32 *passim*
 Vlaamse Beweging 160-166 *passim*, 169, 190, 192, 199, 200
 Vlaamse Hogeschool 190
 Vlaanderen (B) 46, 54, 59, 131, 160, 161, 162-163, 164, 165, 166, 184, 185, 190, 199, 200, 203
 -, Staats- 93, 100
 -, Zeeuws- 93
 Vloten, Johannes van, onderzoeker taal- en letterkunde 176, 181
 Voerendaal 223, 253, 261
Volk en Vaderland 220
 Vos, Charles, beeldhouwer 203
 Vos, Wouter K., auteur/redacteur 305
 Vries, Matthias de, taalkundige 165, 168
 Vroom, Adriaan, inkoper en amateurfilmer 244, 248, 269, 277
 Vuylsteke, Julius 175, 181, 198, 200

W

Waconia, MN (VS) 133, 134, 135, 141, 144, 151
 Wakefield, Sarah, echtgenote arts John Wakefield 145
 Wambersie & Crooswijk (Rotterdam) 130
 Waterreus, Jacob, hoofdonderwijzer 172
 Wecker, Danièle, auteur 233, 265, 266
 Wenger, Etienne, auteur 259
 Wesel (D) 116
 West-Indische Compagnie 115
 Westerbork 223
 Weustenraad, Theodoor, dichter en publicist 167
 Whipple, Bisshop Henry B. 145
 Wilhelmina, koningin 202, 242, 266
 Willem van Oranje, stadhouder, prins 42, 43
 Willem I, koning 164, 167, 175, 198
 Willem II, koning 318
 Willem III, koning 94, 172
 Willem IV (Willem Carel Hendrik Friso van Oranje-Nassau), stadhouder 94-95, 98
 Willems, Jan Frans, flamingant 163, 164
 Willems, Pieter, classicus 169
 Willemsen, Arie, historicus 199
 Wilms, Annelies, auteur 211
 Winkel, Jan te, taal- en letterkundige 186, 189, 201, 202
 Winkel, L.A. te, taalkundige en lexicograaf 168
 Wisconsin (VS) 114, 117, 120, 121, 124, 127, 130, 134, 151
 Wittem 128
 Wolf, Otto, musicus 192
 Wollschläger, Christiaan, auteur 286, 289

Wolters, Luc, auteur/redacteur
311
Woordenboek der
Nederlandsche Taal (WNT)
165, 170, 199
Wounded Knee, SD 149
Wudka, Hersch 215, 226

X

Y

YouTube
231, 259, 264, 277, 279, 280

Z

Zuurdeeg, Johan, ingenieur en
amateurfilmer 246
Zwier van Haren, Onno, com-
missaris van de stadhouder
in Maastricht 104